REFORMA
2019

HISTORIA

PODRĘCZNIK • LICEUM I TECHNIKUM • ZAKRES PODSTAWOWY

WSiP

3

Autorzy:
Jarosław Czubaty – rozdziały I, II, IV (tematy 18 i 19)
Piotr Szlanta – rozdziały III, IV (tematy 20, 21, 22, 23), V, VI, VII

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania języka polskiego, na podstawie opinii rzeczoznawców: **prof. dr. hab. Grzegorza Kucharczyka, prof. dr. hab. Andrzeja Szwarca, dr. hab. Grzegorza Ptaszka**.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: szkoła ponadpodstawowa (liceum ogólnokształcące i technikum)
Rok dopuszczenia: 2021

Numer ewidencyjny w wykazie: **987/3/2021**

Podręcznik wpisany do wykazu podręczników MEiN dopuszczonych do użytku szkolnego, uwzględniających podstawę programową kształcenia ogólnego określoną w rozporządzeniu z dnia 30 stycznia 2018 r. (Dz.U. poz. 467).

© Copyright by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne
Warszawa 2021

Wydanie I

ISBN 978-83-02-19687-4 – podręcznik w wersji elektronicznej (flipbook)
ISBN 978-83-02-19552-5 – podręcznik w wersji drukowanej

Opracowanie merytoryczne i redakcyjne: **Dorota Ślubowska**
Współpraca redakcyjna: **Urszula Radomska**
Redakcja językowa: **zespół WSiP**
Redakcja techniczna: **Iwona Białkowska**
Projekt okładki: **Ewa Pawińska**
Projekt graficzny: **Hanna Michalska-Baran**
Opracowanie graficzne: **Ewa Pawińska**
Opracowanie kartograficzne: **Adrian Bergiel**
Fotoedycja: **Natalia Marszałek**
Skład i łamanie: **Maria Dylewska**

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna
00-807 Warszawa, Aleje Jerozolimskie 96
KRS: 0000595068
Infolinia: 801 220 555
www.wsip.pl

Publikacja, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, abyś przestrzegał praw, jakie im przysługują. Jej zawartość możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym. Ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

Szanujmy cudzą własność i prawo.
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

Spis treści

I. EUROPA I ŚWIAT OD 1815 R. DO POŁOWY XIX WIEKU

1. Wiek pary i węgla. Rewolucja przemysłowa 8
2. Kongres wiedeński 18
3. Główne nurty polityczne w Europie w 1. połowie XIX w. 24
4. Władcy i narody 1815–1830 32
5. Wiosna Ludów w Europie. Wojna krymska 37

Powtórzenie działu I 44

II. POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 1. POŁOWIE XIX WIEKU

6. Stracone złudzenia: Królestwo Kongresowe 52
7. Powstanie listopadowe 59
8. Polacy na emigracji i pod trzema zaborami (1831–1846) ... 68
9. Powstanie krakowskie i Wiosna Ludów na ziemiach polskich 74
10. Kultura polska w 1. połowie XIX w. 81

Powtórzenie działu II 90

III. EUROPA I ŚWIAT OD POŁOWY XIX W. DO 1914 ROKU

11. Przemiany gospodarcze, rozwój nauki i techniki 98
12. Przemiany obyczajowe i rozwój kultury masowej 108
13. Demokratyzacja życia politycznego. Ideologie i ruchy polityczne 117
14. Zjednoczenie Włoch. Zjednoczenie Niemiec 123
15. Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych 131
16. Ekspansja kolonialna mocarstw w Afryce i Azji 139
17. Polityka międzynarodowa u schyłku XIX i na początku XX w. 146

Powtórzenie działu III 152

IV. POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 2. POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

18. Królestwo Polskie przed wybuchem powstania styczniowego 160
19. Powstanie styczniowe 167
20. Sytuacja Polaków w zaborach: rosyjskim, pruskim i austriackim 177
21. Masowe ruchy polityczne na ziemiach polskich 187
22. Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim 193
23. Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX stulecia 199

Powtórzenie działu IV 206

V. POLSKA, EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE WIELKIEJ WOJNY

24. Początek wojny i działania zbrojne w latach 1914–1916 214
25. Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji 222
26. Sprawa polska w czasie I wojny światowej 229
27. Koniec Wielkiej Wojny. Odzyskanie niepodległości przez Polskę 237

Powtórzenie działu V 244

VI. EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

28. Ukształtowanie się systemu wersalskiego 252
29. Świat po Wielkiej Wojnie. Wielki kryzys gospodarczy 260
30. Narodziny faszyzmu we Włoszech 267
31. System nazistowski w Niemczech 273
32. Państwo sowieckie 281
33. Świat na drodze ku wojnie 290
34. Kultura i nauka w okresie międzywojennym 296

Powtórzenie działu VI 306

VII. POLSKA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

35. Walka o granice odrodzonej Polski 316
36. II Rzeczpospolita w okresie rządów parlamentarnych (1918–1926) 324
37. Rządy sanacji w Polsce (1926–1939) 330
38. Społeczeństwo II Rzeczypospolitej 339
39. Przemiany gospodarcze w Polsce w okresie międzywojennym 347
40. Kultura i nauka w międzywojennej Polsce 354
41. Polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939 361

Powtórzenie działu VII 366

Indeks ważniejszych pojęć 373

Jak korzystać z podręcznika?

Przeczytaj, zapamiętaj, dowiedz się więcej

Trust (ang. *trust* – zaufanie) – spółka akcyjna, w której skład wchodzi wiele przedsiębiorstw tej samej branży działających na tym samym rynku. Na czele trustu stoi zarząd, określający wielkość produkcji, ceny towarów itp.

objaśnienia ważniejszych pojęć

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

WARTO WIEDZIEĆ

BIOGRAM

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czwarty rozbiór czy mniejsze zło?
Część Polaków uznała, że europejskie mocarstwa dokonały na kongresie czwartego rozbioru Polski.

Porządkuj wydarzenia i procesy historyczne

KALENDARIUM

1807	pierwszy rejs parowca po rzece Hudson
1819	pierwsza podróż oceaniczna parowca
1825	budowa pierwszej linii kolejowej na świecie
1844	pierwsza linia telegraficzna

Sprawdzaj wiedzę, ćwicz i doskonal umiejętności

? Porównaj oba obrazy. Dlaczego dzieło Michałowskiego jest uznawane za przykład malarstwa romantycznego?

polecenia do ilustracji i map

POWTÓRZENIE DZIAŁU V

powtórzenie najważniejszych wiadomości na zakończenie działów

POLECENIA

1. Opisz warunki rozwoju kultury na ziemiach polskich przed powstaniem listopadowym i po jego upadku.

polecenia na zakończenie lekcji

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY

teksty źródłowe i polecenia powtórzeniowe na zakończenie działów

Pamiętaj, by odpowiedzi do wszystkich zadań zamieszczonych w podręczniku zapisywać w zeszycie przedmiotowym.

Świat

1815 r. – klęska Napoleona pod Waterloo

1804 r. – koronacja cesarska Napoleona

1800

1789 r. – zburzenie Bastylii, początek rewolucji francuskiej

1776 r. – *Deklaracja niepodległości* Stanów Zjednoczonych

1763 r. – maszyna parowa Jamesa Watta

1721 r. – Piotr I imperatorem Wszechrosji

1700

1618–1649 – wojna trzydziestoletnia

1600

1517 r. – wystąpienie Marcina Lutra

1492 r. – odkrycie Ameryki przez Kolumba

1500

Polska

1807 r. – utworzenie Księstwa Warszawskiego

1800

1795 r. – trzeci rozbiór Rzeczypospolitej

1794 r. – powstanie kościuszkowskie

1791 r. – Konstytucja 3 maja

1772 r. – pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej

1700

1655–1660 – potop szwedzki

1652 r. – pierwsze zerwanie sejmu

1648–1654 – powstanie kozackie

1600

1572 r. – śmierć Zygmunta Augusta – koniec panowania Jagiellonów

1569 r. – unia lubelska

1525 r. – hołd pruski

1505 r. – konstytucja *nihil novi*

1500

nowożytność

I. EUROPA I ŚWIAT OD 1815 R. DO POŁOWY XIX WIEKU

- Rewolucja przemysłowa
- Pokongresowy ład w Europie i próby jego obalenia
- Nowe kierunki ideowe
- Wiosna Ludów
- Wojna krymska i koniec Świętego Przymierza

Coalbrookdale (czytaj: kolbrukdejl) ***w nocy***. Miasto Coalbrookdale w zachodniej Anglii było jednym z pierwszych ośrodków przemysłowych, już od początku XVIII w. Obraz z 1801 r.

? Opisz krajobraz ukazany na obrazie. Co może się wydawać dziwne, zważywszy, że przedstawia on noc?

? Wymień charakterystyczne cechy przemysłowej miejscowości.

1 Wiek pary i węgla. Rewolucja przemysłowa

- Wzrost liczby ludności
- Narodziny nowoczesnego przemysłu
- Kolej żelazna i parowce
- Skutki rewolucji przemysłowej

Przemiany demograficzne i gospodarcze

W 1. połowie XIX stulecia w krajach Europy Zachodniej (w Wielkiej Brytanii, Holandii, państwach niemieckich nad Renem, we Francji, w Belgii) i Stanach Zjednoczonych dokonał się **ogromny postęp cywilizacyjny**. Przyczyniły się do niego: stale powiększająca się liczba ludności, wzrost produkcji przemysłowej i rolnej, a także rozwój w dziedzinie komunikacji.

Liczba ludności na kontynencie europejskim, sięgająca w początkach stulecia 180 mln, zwiększyła się o ponad 70 mln. Znacząco wydłużyła się średnia długość życia ludzkiego, np. we Francji w XVIII w. wynosiła ona 29 lat.

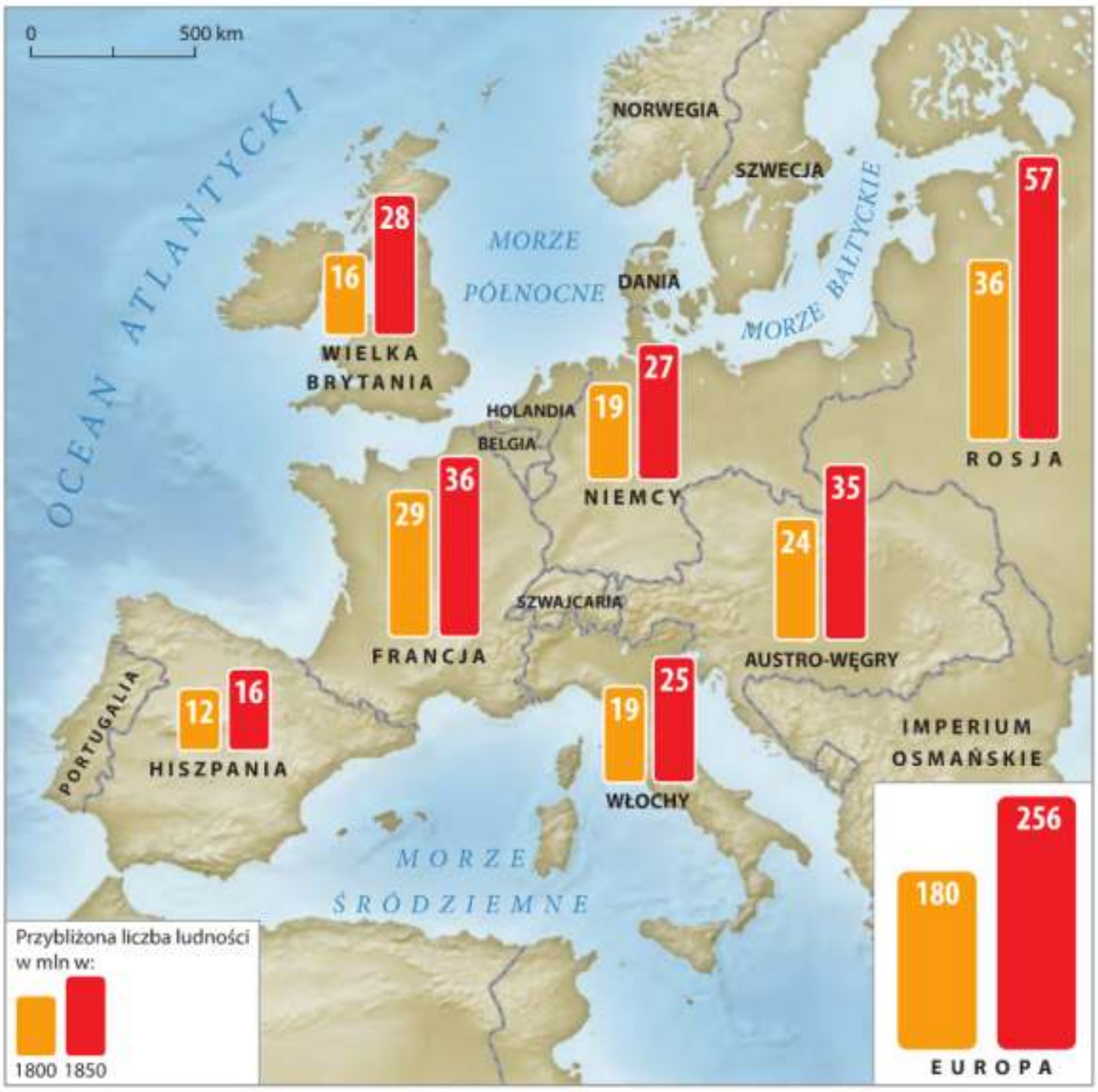

Ludność Europy w latach 1750–1850.

Źródło danych: C. McEvedy, R. Jones, *Atlas of World Population History*, London 1978.

? Wskaż państwa, w których dynamika wzrostu liczby ludności była największa.

WARTO WIEDZIEĆ

Zasada czystych rąk

Ignaz Semmelweis był węgierskim lekarzem specjalizującym się w położnictwie. Podczas praktyk w wiedeńskim szpitalu badał przyczyny wysokiej śmiertelności kobiet, spowodowanej przez gorączkę połogową. Z jego obserwacji wynikało, że przyczyną choroby mogą być nawyki lekarzy, którzy – po przeprowadzeniu sekcji zwłok – nie myli rąk przed rozpoczęciem kolejnych zabiegów lub badań. W tych czasach nie znano jeszcze mechanizmu rozwoju chorób o podłożu bakteryjnym i wirusowym. W 1848 r. Semmelweis zalecił jednak lekarzom w swojej klinice mycie rąk oraz odkażanie instrumentów medycznych. W ciągu kilku miesięcy liczba zgonów znacznie spadła. Zalecenia Semmelweisa nie zostały początkowo dobrze przyjęte przez lekarzy. Upowszechniły się dopiero w kolejnych dziesięcioleciach.

W pierwszej połowie XIX w. sięgała już 40 lat. Było to związane z mniejszą śmiertelnością, na którą wpływały lepsza opieka medyczna i poprawa warunków higienicznych, a także lepsze odżywianie się uboższych warstw. Dzięki upowszechnieniu uprawy ziemniaka na znacznych obszarach kontynentu przestały nawracać klęski głodu.

Około połowy XIX w. w rolnictwie zaczęto coraz częściej wykorzystywać maszyny z napędem konnym lub parowym, np. żniwiarki, młockarnie czy kosiarki, co przyczyniło się do **wzrostu produkcji rolnej**. Nowe rozwiązania stopniowo upowszechniły się na zachód od Łaby. Zmiany w rolnictwie przyczyniły się do spadku zapotrzebowania na pracę ludzi, przez co część mieszkańców wsi zaczęła szukać zajęcia w mieście.

Żniwiarka konna z pierwszej połowy XIX w.

? Powiedz, jakie narzędzia rolnicze zastępowała żniwiarka.

? Oceń, jak jej zastosowanie wpływało na wydajność pracy.

Rewolucja przemysłowa, zapoczątkowana w Wielkiej Brytanii w XVIII w. (patrz: klasa 2. temat 24), przyczyniła się do przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Zastosowanie nowych maszyn i technik spowodowało gwałtowny wzrost wydajności pracy i skali produkcji przemysłowej. Nastąpiło **uprzemysłowienie** (inaczej **industrializacja**) znacznych obszarów Europy Zachodniej, a także – w mniejszym stopniu – Środkowo-Wschodniej. Wyznacznikiem rozwoju gospodarczego stały się wydobycie węgla i produkcja stali. Obok hut i kopalni rozwijał się przemysł maszynowy, powstawały też liczne **fabryki** włókiennicze, w których dzięki zastosowaniu udoskonalonych maszyn produkowano szybko i tanio (np. maszyna przędzalnicza była dwadzieścia razy wydajniejsza niż ręczny kołowrotek).

Fabryka – zakład, w którym produkcja opierała się na pracy maszyn obsługiwanych przez robotników.

Angielska przędzalnia bawełny z 1. połowy XIX w. W fabrykach włókienniczych byli potrzebni pracownicy do obsługi mechanicznych krosien.

? Wyjaśnij, czym wnętrze fabryki różniło się od wnętrza manufaktury.

Lokalizacja przemysłu w Europie w 1. połowie XIX w.

? Wskaż na mapie główne ośrodki wydobycia węgla i ośrodki metalurgiczne.

? Podaj rodzaj przemysłu dominującego w Rosji.

? Wskaż obszary Europy, które były najsłabiej uprzemysłowione.

Praca w niemieckiej odlewni, litografia z 1856 r.

? Opisz warunki pracy w odlewni.

Urbanizacja i migracja

Wzrost liczby ludności i przemiany gospodarcze na kontynencie europejskim wpłynęły na proces **urbanizacji**, czyli powstawania i rozwoju miast. W 1800 r. w Europie było 55 miast liczących powyżej 50 tys. mieszkańców. W połowie wieku już 31 ośrodków, rozmieszczonych przede wszystkim na Wyspach Brytyjskich i w Europie Zachodniej, liczyło ponad 100 tys. mieszkańców, a dwa z nich (Londyn i Paryż) przekroczyły milion. Zwiększała się zwłaszcza liczba ludności tych miast, do których **migrowała** (czyli napływała) wiejska ludność, poszukująca pracy w przemyśle i usługach. W okolicach fabryk powstawały osiedla robotnicze, zazwyczaj składające się z prymitywnych zabudowań – ciasnych, brudnych i pozbawionych podstawowych wygód.

W ciągu kilkudziesięciu lat wiele osad i miasteczek stało się dużymi miastami przemysłowymi, np. Manchester (czytaj: menczester) i Liverpool (czytaj: liwerpul) w Wielkiej Brytanii, Łódź w Królestwie Polskim, Essen w Niemczech. Nie tylko rosła liczba mieszkańców, ale zmieniał się również wygląd miast. W dużych ośrodkach miejskich poszerzano ulice, wprowadzano konne tramwaje i instalowano, wzorem Londynu, oświetlenie gazowe.

Postępująca urbanizacja nie odmieniła jednak całkowicie oblicza Europy, której większość ludności nadal stanowili mieszkańcy wsi. Jedynie w najbardziej zurbanizowanej Wielkiej Brytanii w połowie XIX w. ludność miejska stanowiła 50% populacji. W tym samym czasie w Rosji ten współczynnik wynosił około 7%.

Rozwój nauki

Przyspieszenie rozwoju produkcji w 1. połowie XIX w. byłoby niemożliwe bez **rozwoju nauki**, której osiągnięcia szybko znajdowały zastosowanie w produkcji i życiu codziennym. Postępy badań w chemii umożliwiły np. zastosowanie latarni gazowych do oświetlania miast. Osiągnięcia w fizyce doprowadziły do skonstruowania **ogniwa galwanicznego**. Michael Faraday (1791–1867) odkrył zjawisko **indukcji elektromagnetycznej** oraz skonstruował pierwszy model silnika elektrycznego. Jego odkrycie pokazało, że **zjawisko elektryczności** może stanowić nowe źródło energii w większym stopniu niż energia pary wodnej.

Rozwój badań w optyce i chemii doprowadził do wynalezienia **fotografii**. Przypisuje się to Francuzowi, Louisowi Daguerre'owi (czytaj: luisowi dagerowi, 1789–1851), który wraz ze swoim kolegą chemikiem

Migracja – zmiana miejsca zamieszkania lub czasowego pobytu.

Największe miasta Europy w 1800 i 1850 r.

Źródło danych: J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, Warszawa, 1994.

? Porównaj rozmieszczenie wielkich miast w Europie w początkach XIX w. i w połowie stulecia. Wskaż regiony, w których zwiększyła się liczba wielkich miast.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Omy i wolty

W 1827 r. Georg Ohm (czytaj: georg om), niemiecki nauczyciel matematyki zainteresowany badaniami nad elektrycznością, stwierdził, że natężenie prądu płynącego przez przewodnik jest wprost proporcjonalne do napięcia panującego między końcami przewodnika (tzw. prawo Ohma). Na cześć odkrywcy jednostkę oporu, określającą relacje między napięciem i natężeniem prądu, nazwano **omem**. Z kolei jednostkę napięcia elektrycznego nazwano **woltem**, by upamiętnić zasługi Alessandro Volty (czytaj: alessandro wolty), włoskiego badacza, wynalazcy ogniwa galwanicznego.

opracował technikę fotograficzną wykorzystującą światłoczułość soli srebra. Pierwsze takie obrazy uzyskiwano dzięki wielogodzinnemu naświetlaniu miedzianej płytki pokrytej jodkiem srebra (potem powstawały pierwsze fotografie na papierze). Tę metodę nazwano – od nazwiska twórcy – **dagerotypią**. Pracownie dagerotypów zastąpiły w dużej mierze działalność artystów malarzy wykonujących portrety na zamówienie.

Transport i komunikacja

Na rozwój gospodarczy Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych wpłynął także prawdziwy przełom w komunikacji morskiej i lądowej z początków XIX w. Decydującą rolę odegrały w nim nowe sposoby zastosowania maszyny parowej. Angielski inżynier i wynalazca **George Stephenson** (czytaj: dżordż stifenson, 1781–1848) w latach 1814–1825 skonstruował kilkanaście typów parowozów, a w 1825 r. zbudował pierwszą na świecie **linię kolejową**. Miała ona długość kilkunastu kilometrów i łączyła dwie przemysłowe miejscowości w północnej Anglii. Z kolei Amerykanin **Robert Fulton** (1765–1815) skonstruował statek napędzany kołem łopatkowym, wprawianym w ruch przez silnik parowy. W 1807 r. jego parowiec odbył pierwszą podróż po rzece Hudson. W 1819 r. w pierwszy rejs oceaniczny – przez Atlantyk – wyruszył parowiec „Savannah", wspomagany jeszcze żaglami.

Wynalezienie **parowozu** i **parowca** doprowadziło do powstania nowych środków transportu – **kolei żelaznej** i **żeglugi parowej**. Transport okazał się szybszy i tańszy od dotychczasowych środków lokomocji, takich jak dyliżanse i wozy. Budowa linii kolejowych umożliwiła połączenie centrów przemysłowych i wydobywczych w Europie i Stanach Zjednoczonych Ameryki (pierwsza linia kolejowa powstała tam w 1830 r.). Zwiększenie przewozu towarów i surowców przełożyło się na wzrost obrotów handlowych.

„Rakieta" – parowóz zaprojektowany przez George'a Stephensona.
W 1829 r. ten parowóz zwyciężył w wyścigu lokomotyw: ciężar 12 ton ciągnął z prędkością dochodzącą do 46 km/godz.

Parowiec (parostatek), rycina z połowy XIX w.

? Wyjaśnij, pod jakimi względami kolej żelazna i parowce górowały nad wcześniej znanymi środkami transportu wodnego i lądowego.

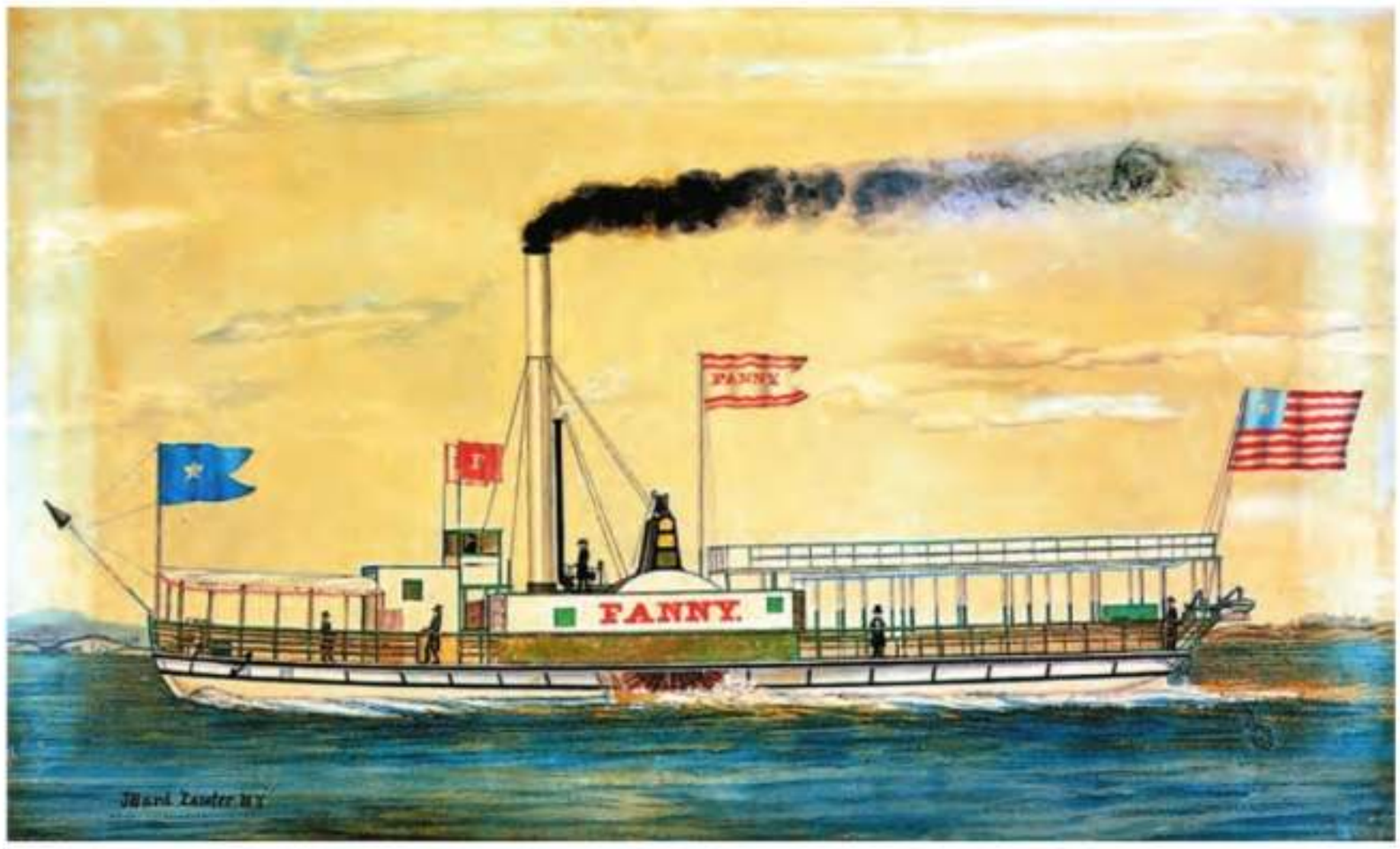

Sieć kolejowa w Europie w latach 1840–1850.

? Wskaż obszary, na których sieć kolejowa była najlepiej rozbudowana. Wyjaśnij dlaczego.

? Powiedz, w jakich sferach życia kolej okazała się szczególnie przydatna.

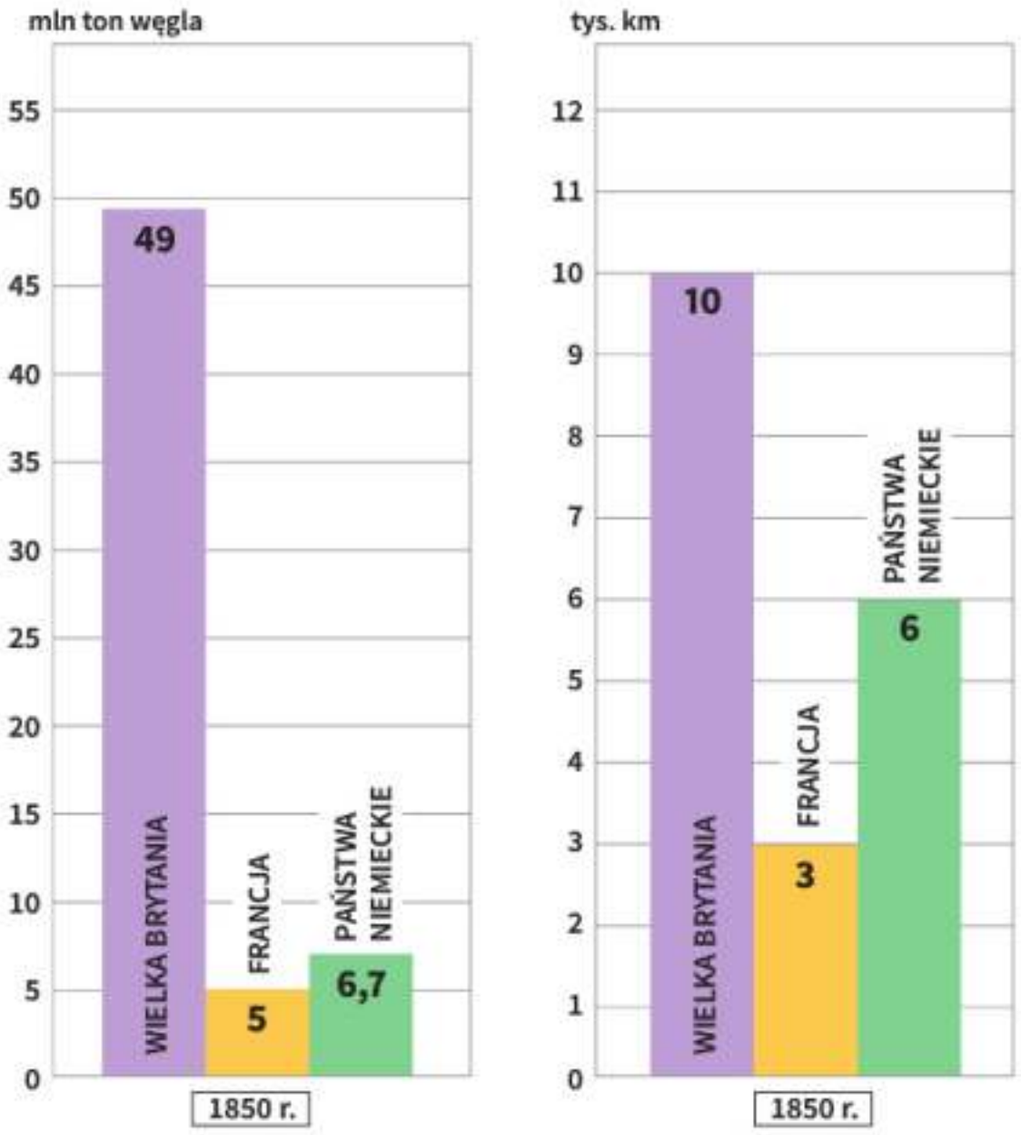

Wielka Brytania i jej europejscy rywale: porównanie wydobycia węgla i długości linii kolejowych w 1850 r.
(Źródło: *Wiek XIX w źródłach...*, s. 147, 152)

? Omów znaczenie, jakie dla rozwoju gospodarczego miały wydobycie węgla kamiennego i rozwój sieci kolei żelaznej.

Istotne zmiany nastąpiły w sposobie **przekazywania informacji**. W początkach XIX w. podstawowym środkiem komunikacji na odległość był nadal list. Dzięki rozwojowi żeglugi parowej i kolei żelaznej znacznie szybciej docierał on jednak do adresata niż korespondencja w poprzednich stuleciach. Do przesyłania informacji wykorzystywano także udoskonalony w XVIII w. **telegraf optyczny** – urządzenie umożliwiające przekazywanie znaków za pomocą różnych ustawień ruchomych ramion. Sieć takich urządzeń wykorzystywały wtedy wyłącznie administracja państwowa i wojsko – i to na niewielkich odległościach.

W latach trzydziestych XIX w. amerykański wynalazca **Samuel Morse** (czytaj: mors, 1791–1872) skonstruował elektromagnetyczny **aparat telegraficzny**. Służył on do przekazywania informacji zapisanych specjalnym alfabetem stworzonym przez Morse'a, złożonym z kresek i kropek. Aparat transmitował znaki do odbiorcy, wysyłając krótsze i dłuższe sygnały elektryczne. W 1844 r. znalazł zastosowanie w pierwszej na świecie **linii telegraficznej**, łączącej Baltimore z Waszyngtonem. Od tej pory liczba linii telegraficznych nieustannie rosła. W 1861 r. położono pierwszy kabel podmorski między Anglią a Francją.

Przemiany społeczne

Konsekwencje wprowadzenia w życie osiągnięć techniki i rozwój przemysłu budziły mieszane uczucia. Jedni zachwycali się nowymi możliwościami dla ludzkości, inni byli niechętni przemianom, zmieniającym również strukturę społeczeństw państw europejskich. W krajach objętych rewolucją przemysłową coraz większą rolę w życiu gospodarczym i społecznym odgrywała **burżuazja**. Określano tak warstwę ludzi bogatych, wywodzących się przede wszystkim z dawnego mieszczaństwa, którzy podejmowali działalność w różnych dziedzinach gospodarki – budowali fabryki, prowadzili handel na wielką skalę, zakładali banki itp. Burżuazja posiadała środki niezbędne do rozpoczęcia działalności gospodarczej, nazywane **kapitałem**. Ludzi, którzy dysponowali takimi środkami i czerpali zyski z inwestowania ich w prowadzoną działalność gospodarczą, określano mianem **kapitalistów**. System gospodarczy oparty na prywatnej własności środków produkcji i swobodnej aktywności gospodarczej nieskrępowanej ograniczeniami stanowymi i cechowymi nazwano w XIX w. **kapitalizmem**.

W miastach tworzyła się też nowa warstwa społeczna – **robotnicy**. Żyli oni z pracy najemnej w przemyśle, górnictwie i hutnictwie. Szacuje się, że w połowie XIX stulecia w Wielkiej Brytanii stanowili oni 5–6% ogółu ludności.

Kontrast życia burżuazji i robotników był widoczny szczególnie w miastach. Wzdłuż głównych ulic wyrastały piękne i wygodne kamienice z luksusowymi mieszkaniami od frontu, zajmowanymi przez burżuazję. Biedni mieszkańcy miast (robotnicy, służba domowa) mieszkali w nędznych domach położonych z dala od centrum, często w bliskim sąsiedztwie fabryk.

Ciemne strony rewolucji przemysłowej

Wraz ze wzrostem liczby robotników fabrycznych pojawił się **problem ich wynagrodzeń** i **warunków pracy**. W Europie nie było ustaw określających prawa pracowników.

Burżuazja (od. fr. *burgeois* – mieszczanin) – początkowo określenie dotyczące wszystkich mieszczan, w XIX w. stosowane w odniesieniu do właścicieli zakładów przemysłowych, handlowców, bankierów.

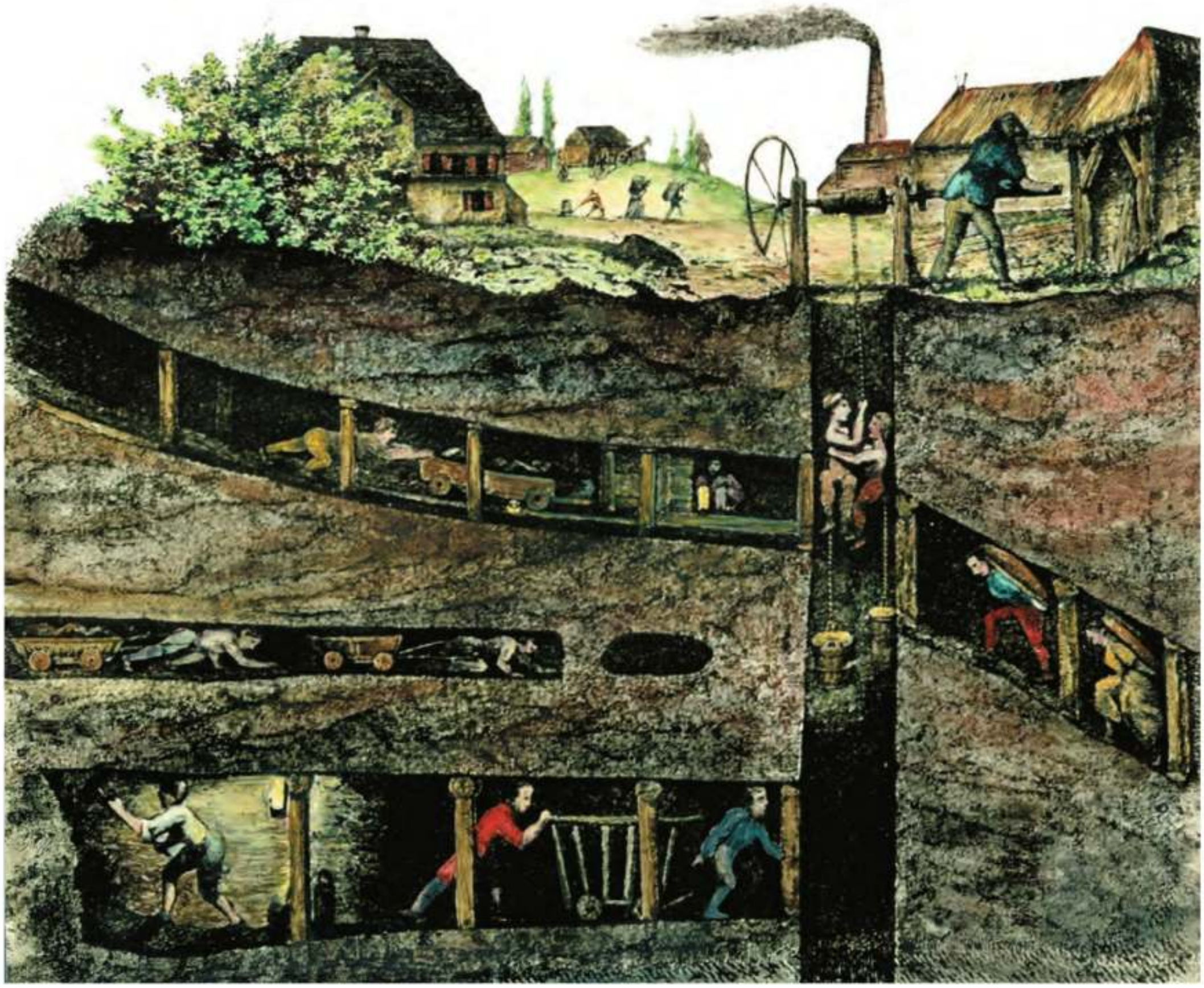

Praca dzieci w kopalni, angielska litografia z 1844 r.

? Wyjaśnij, dlaczego dzieci podejmowały pracę zarobkową. Z jakiego powodu chętnie zatrudniano je w kopalniach?

? Rozważ, jak taka praca mogła wpłynąć na stan zdrowia młodego człowieka.

Czas pracy, jej warunki i płaca zależały od pracodawcy. W większości krajów długość dnia pracy robotnika wahała się od 12 do 16 godzin. Właściciele fabryk chętnie zatrudniali kobiety i dzieci, którym za tę samą pracę płacono mniej niż mężczyznom. Pracownikom trudno było uzyskać korzystne dla siebie zmiany, ponieważ prawo zabraniało im strajków i tworzenia związków zawodowych. Mimo tego w 1. połowie XIX w. w **Wielkiej Brytanii** pojawił się silny ruch robotniczy, walczący o poprawę warunków życia i pracy.

Pogarszająca się sytuacja robotników brytyjskich doprowadziła do licznych demonstracji i zamieszek, podczas których dochodziło do starć z wojskiem. W ramach ustępstw rząd zezwolił na tworzenie **robotniczych związków zawodowych**. W latach 40. XIX w. robotnikom brytyjskim udało się uzyskać zakaz zatrudniania kobiet i dzieci poniżej 7. roku życia do pracy pod ziemią, zatrudniania dzieci w niektórych gałęziach przemysłu, a także ograniczenie długości dnia pracy kobiet i dzieci w przemyśle włókienniczym do 10,5 godziny. W tym samym czasie we Francji parlament, zaniepokojony informacjami o pogarszającym się stanie fizycznym poborowych do wojska, uchwalił prawo zabraniające zatrudniania w fabrykach, górnictwie i hutnictwie dzieci poniżej 8. roku życia. Dzieci w wieku 8–12 lat mogły pracować nie więcej niż 8 godzin dziennie.

Widoki Manchesteru na początku XIX w. i w połowie XIX stulecia.

? Wyjaśnij, czym różnią się te dwa pejzaże. Jakie zmiany zaszły w Manchesterze w tym okresie?

Produkcja na dużą skalę, możliwa dzięki zastosowaniu maszyn, wpływała na obniżenie cen wielu produktów i pozwalała pracodawcom zmniejszyć liczbę zatrudnionych. W wielu krajach problemem stawało się **bezrobocie**. Rewolucja przemysłowa wywoływała niezadowolenie wielu grup zawodowych, które straciły źródło utrzymania. Należeli do nich choćby rzemieślnicy, wciąż liczni. Wzrost produkcji przemysłowej powodował wprowadzenie na rynek dużej ilości tanich towarów, stanowił więc zabójczą konkurencję dla małych warsztatów, w których rzemieślnicy pracowali z wykorzystaniem droższych i czasochłonnych metod.

Coraz bardziej widoczne stawały się **zmiany środowiska naturalnego**, które były konsekwencją przemysłowej działalności człowieka. W wielu uprzemysłowionych regionach Europy, aby założyć kopalnie i fabryki, wycinano lasy, regulowano bieg rzek, budowano kanały.

KALENDARIUM	
1807	pierwszy rejs parowca po rzece Hudson
1819	pierwsza podróż oceaniczna parowca
1825	budowa pierwszej linii kolejowej na świecie
1831	odkrycie indukcji elektromagnetycznej (pierwszy silnik elektryczny)
1839	pierwsze techniki fotografii (dagerotyp)
1844	pierwsza linia telegraficzna

PODSUMOWANIE

W 1. połowie XIX w nastąpił dynamiczny wzrost liczby ludności w Europie. ■ Rewolucja przemysłowa, która zaczęła się w 2. połowie XVIII w. w Wielkiej Brytanii, objęła na początku XIX w. również państwa Europy Zachodniej i Stany Zjednoczone. ■ Wraz z rozwojem przemysłu nastąpiły migracje ludzi ze wsi do miast oraz związany z tym proces urbanizacji. ■ Nowym zjawiskiem był rozwój miast przemysłowych. ■ Rozwojowi przemysłu i komunikacji sprzyjał rozwój nauki i techniki. Do najważniejszych wynalazków należały statek parowy i kolej żelazna, które wpłynęły na szybszy i tańszy transport osób i towarów. Z kolei skonstruowanie telegrafu przyspieszyło obieg informacji. ■ W krajach objętych rewolucją przemysłową zwiększało się znaczenie burżuazji. W wyniku rozwoju przemysłu wykształciły się dwie warstwy społeczne – kapitalistów, posiadających zasoby finansowe (kapitał), oraz robotników, pracowników najemnych w zakładach przemysłowych i kopalniach. Ich warunki życia bardzo się różniły. ■ Rewolucja przemysłowa spowodowała degradację środowiska naturalnego

POLECENIA

1. Przypomnij, jakie były przyczyny wzrostu demograficznego obserwowane od 2. połowy XVIII w.
2. Wyjaśnij, z czego wynikał wzrost produkcji w gospodarce europejskiej w drugiej połowie XVIII i w początkach XIX w.
3. Omów wpływ usprawnień obejmujących transport i przekazywanie informacji na gospodarkę i politykę.
4. Wymień dziedziny życia, na które wywarła wpływ rewolucja przemysłowa. Wyobraź sobie, jak mogły się zmienić otoczenie i warunki życia człowieka urodzonego w Europie Zachodniej pod koniec XVIII wieku. Podaj przykłady najważniejszych zmian.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Angielski lekarz i działacz społeczny James Kay-Shuttleworth (czytaj: dżejms kej-szatlłor) **o warunkach pracy i życia w Manchesterze w 1832 r. (fragment)**

Robotnicy fabryk bawełny wstają o piątej rano, od szóstej do ósmej pracują, by wrócić na 30–40 minut do domu na śniadanie składające się przeważnie z herbaty, kawy i pieczywa. Wracają do fabryk na trzy godziny, by o dwunastej znów wrócić do domu, tym razem na obiad. Wśród tych z najniższym uposażeniem obiad to gotowane ziemniaki, smalec, masło, czy czasami kawałek mięsa. Rodzina pospiesznie zjada, po czym wszyscy wracają do swoich zajęć. Praca w fabryce trwa średnio do siódmej wieczorem, do godziny, o której przychodzi czas na odprężenie i ostatni posiłek, zazwyczaj trochę chleba i herbata z niewielką ilością alkoholu.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 136.

1. Wyjaśnij, ile godzin spędzali w fabryce robotnicy opisani przez autora.
2. Opisz dzień pracy przeciętnego robotnika w fabryce. Ile czasu pracownicy fabryk bawełny mogli przeznaczyć na odpoczynek?
3. Wyjaśnij, dlaczego robotnicy zgadzali się na takie warunki pracy.

2 Kongres wiedeński

- Tańczący kongres
- Legitymizm, restauracja i równowaga polityczna
- Nowa mapa Europy
- Święte Przymierze

Europa po abdykacji Napoleona

Z perspektywy przywódców zwycięskiej koalicji antynapoleońskiej Europa po abdykacji Napoleona (patrz: klasa 2. s. 307) była pogrążona w **politycznym chaosie**. W czasie panowania cesarza Francuzów na jej terytorium powstawały nowe państwa, inne upadały lub zmieniały swoje granice. Doprowadziło to do sporów granicznych i wzajemnych roszczeń terytorialnych oraz pretensji do tronu wysuwanych przez monarchów odsuniętych od władzy przez Napoleona. Trudno było również całkowicie zignorować rozbudzone w epoce napoleońskiej aspiracje narodów, choćby Polaków czy Włochów, do posiadania własnych państw. Te problemy należało rozstrzygnąć, aby ustanowić na kontynencie nowy, **trwały ład polityczny**. Zająć się tym miał **kongres**, zwołany przez przywódców koalicji po pierwszej abdykacji cesarza Francuzów.

Wiedeńskie negocjacje

Obrady kongresu rozpoczęły się **w Wiedniu jesienią 1814 r.** Wzięli w nich udział przedstawiciele 16 państw, wśród których najważniejszą rolę odgrywały **Rosja**,

BIOGRAM

CHARLES TALLEYRAND

(1754–1838)

Talleyrand uchodził za jednego z najbardziej zręcznych dyplomatów, a zarazem jednego z najbardziej błyskotliwych i eleganckich ludzi owych czasów. Z pochodzenia arystokrata, w przeszłości był biskupem, w początkach rewolucji francuskiej – zwolennikiem monarchii konstytucyjnej, emigrantem politycznym – w czasie dyktatury jakobinów, wreszcie – ministrem spraw zagranicznych Napoleona. Po kilku latach został przez niego usunięty ze stanowiska ze względu na tajne kontakty z obcymi dworami. Po pierwszej abdykacji cesarza Francuzów (1814 r.) należał do zwolenników przywrócenia Burbonów na tron. Jako reprezentant Ludwika XVIII na kongresie przekonał dyplomatów, że Francja rządzona przez prawowitą dynastię Burbonów nie może być wykluczona z debat prowadzonych przez pozostałe mocarstwa.

Charles Talleyrand (czytaj: szarl talejrą)**, obraz Pierre'a-Paula Proud'hona** (czytaj: piera pola prudona).

Bal maskowy w Hofburgu, wiedeńskim pałacu władców Austrii, ilustracja autorstwa Josepha Schütza (czytaj: josefa szica). Obradom towarzyszyły liczne bale, rauty, spektakle teatralne i spotkania w salonach. Ogromną popularność zdobyło powiedzenie jednego z obserwatorów owych wydarzeń, który komentując powolne tempo prac kongresu, stwierdził: „Kongres nie kroczy naprzód, lecz tańczy".

? Wyjaśnij, jak można rozumieć to stwierdzenie.

Wielka Brytania, **Austria** i **Prusy**. Do ich grona, dzięki zręczności francuskiej dyplomacji, dołączono przedstawiciela **Francji**, w której na tron powrócili Burbonowie. Obradami kierował minister spraw zagranicznych Austrii – **Klemens Metternich** (patrz: s. 22).

Głównymi kwestiami do rozstrzygnięcia były zmiany graniczne na terenie Włoch, ponieważ Napoleon przyłączył część Półwyspu Apenińskiego do Francji, a na pozostałym terytorium utworzył Królestwo Włoch oraz osadził na tronie Królestwa Neapolu jednego ze swych marszałków.

***Tańczący kongres*, karykatura z epoki.** Od lewej Charles Talleyrand, Robert Castlereagh (czytaj: robert kaselrei) – brytyjski minister spraw zagranicznych, Franciszek I Habsburg, Aleksander I Romanow, Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern, Fryderyk August Saski Wettin, przedstawiciel Sardynii.

? Wytłumacz, dlaczego władca saski przytrzymuje koronę na głowie.

Równie ważne były kwestie graniczne w przypadku państw niemieckich, które cesarz Francuzów złączył w Związek Reński. Trzeba też było zdecydować o dalszych losach Księstwa Warszawskiego oraz Saksonii – jej władca pozostał do końca wiernym sojusznikiem Napoleona.

Uczestnicy kongresu uznali, że w podejmowaniu decyzji powinni się kierować kilkoma zasadami. Jedną z nich była zasada **legitymizmu**, zakładająca, że monarcha panujący z Bożej łaski nie może zostać odsunięty od władzy przez własnych poddanych. Z tej zasady wynikała kolejna – **restauracja**, czyli przywracanie władzy dynastiom, których przedstawiciele zostali pozbawieni tronów przez Napoleona, oraz zwrot terytoriów utraconych przez ich państwa. Monarchowie i dyplomaci dążyli też do przywrócenia **równowagi sił w Europie**. Miało to zapobiec zdobyciu przez jedno z mocarstw dominacji na kontynencie i w ten sposób zapewnić trwały pokój w Europie.

Decyzje kongresu wiedeńskiego

Tempo obrad i gotowość do osiągnięcia kompromisu zwiększyły się pod wpływem nieoczekiwanych wydarzeń politycznych. W marcu 1815 r. do Wiednia dotarła wiadomość, że Napoleon opuścił wyspę Elbę, którą po jego abdykacji przyznała mu koalicja, i powrócił do Francji, po czym przejął w niej władzę. Mocarstwa obradujące na kongresie zareagowały uchwałą o wyjęciu Napoleona spod prawa i rozpoczęły przygotowania do kolejnej wojny. Tuż przed jej rozpoczęciem, **9 czerwca 1815 r.**, przyjęto **akt końcowy kongresu**, mający określić na nowo mapę polityczną Europy.

W miejsce Związku Reńskiego, powołanego przez Napoleona, utworzono nowy **Związek Niemiecki**, złożony z kilkudziesięciu państw i państewek, połączonych luźnym sojuszem politycznym. Najsilniejszymi państwami były Prusy i Austria, której cesarz sprawował honorowe przywództwo w związku. Na Półwyspie Apenińskim zlikwidowano napoleońskie Królestwo Włoch. Odtworzono natomiast zlikwidowane przez Napoleona, a należące do papieża, Państwo Kościelne. Habsburgowie odzyskali włoskie posiadłości (Dalmację, Istrię, Lombardię z Mediolanem, a także Wenecję). Burbonowie powrócili na tron Neapolu, który wraz z ich sycylijskimi posiadłościami znalazł się w państwie zwanym Królestwem Obojga Sycylii. Położony w północnych Włoszech Piemont, przyłączony przez Napoleona do Francji, powrócił pod władzę dynastii sabaudzkiej, panującej także w Sardynii. Parma, Toskania i Modena znalazły się pod rządami cesarskiej rodziny Habsburgów. Szacunek dla prawowitych monarchów nie przeszkodził przywódcom koalicji ukarać króla Saksonii (a zarazem księcia warszawskiego) za wierność Napoleonowi i przekazać znaczną część jego królestwa Prusom. Państwu Hohenzollernów przypadły także dobrze rozwinięte tereny: Westfalia i Nadrenia.

Katolicka Belgia, wcielona wcześniej do Francji, tym razem została połączona z protestancką Holandią – to państwo nazwano **Królestwem Niderlandów**. Szwecja, jako uczestnik koalicji antynapoleońskiej, uzyskała wynagrodzenie w postaci Norwegii, wcześniej znajdującej się w unii personalnej z Danią, sprzymierzoną z Napoleonem. Straciła za to na rzecz Rosji Finlandię. Wielkiej Brytanii przyznano prawa do – ważnych dla kontroli żeglugi na Morzu Śródziemnym – wysp Malty i Korfu.

Postanowienia podjęte na kongresie dotyczyły również kwestii pozaeuropejskich: Wielka Brytania zatrzymała zajęte podczas wojen z Napoleonem holenderskie kolonie w afrykańskim Kraju Przylądkowym, na wyspie Cejlon, a także francuską kolonię na wyspie Mauritius. Kongres również proklamował deklarację o zniesieniu handlu niewolnikami. Nie oznaczało to faktycznej likwidacji niewolnictwa, ponieważ ze względu na opór Hiszpanii,

Legitymizm (łac. *legitimus* – zgodny z prawem) – teoria uznająca historyczne i boskie prawa dynastii do rządzenia w danym państwie.

Restauracja (łac. *restaurare* – przywracać) – przywrócenie dawnego porządku (sprzed rewolucji i Napoleona), czyli powrót do dawnych granic państwa lub wprowadzanie na tron dynastii odsuniętej od władzy.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Protokół dyplomatyczny

Jednym z efektów obrad kongresu było opracowanie protokołu dyplomatycznego, regulującego zasady obowiązujące w kontaktach zagranicznych dyplomatów z władzami państwa, w którym pełnią oni swoje misje. Wraz ze zmianami wprowadzonymi w XIX i XX w. te zasady obowiązują do dziś. Protokół precyzuje np. rangi poszczególnych dyplomatów, ceremoniał i honory przysługujące im podczas audiencji, określa ich pierwszeństwo podczas uroczystości publicznych itp.

Europa po kongresie wiedeńskim.

? Porównaj mapy przedstawiające Europę w okresie napoleońskim (kl. 2. s. 290) i po 1815 r. Wskaż najważniejsze zmiany granic państwowych.

? Wskaż nowe państwa, które powstały po upadku Napoleona.

Portugalii i Francji, w których koloniach nadal wykorzystywano pracę niewolniczą, w deklaracji nie umieszczono daty, od której zakaz ma obowiązywać.

Kwestia polska

Kongres podjął również decyzje dotyczące ziem polskich. Aleksandrowi I udało się przeforsować zgodę mocarstw na utworzenie konstytucyjnego **Królestwa Polskiego**, połączonego z Rosją unią personalną (patrz: temat 6). Obejmowało ono jedynie część Księstwa Warszawskiego, ale w akcie końcowym zaznaczono jednak, że Aleksander I może powiększyć jego terytorium przez przyłączenie ziem zaboru rosyjskiego.

Z należących do Księstwa Warszawskiego dwóch departamentów – poznańskiego i bydgoskiego – utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie**, które przekazano Prusom. Zyskały one także Toruń, Brodnicę i Chełmno, włączone bezpośrednio do państwa pruskiego. Kraków z najbliższą okolicą uzyskał jako **Rzeczpospolita Krakowska** status wolnego miasta „pod opieką" Austrii, Prus i Rosji.

BIOGRAM

Klemens von Metternich, portret pędzla Thomasa Lawrensa (czytaj: tomasa lorensa).

KLEMENS VON METTERNICH

(1773–1859)

Był austriackim politykiem i dyplomatą. W 1809 r., po klęsce Austrii w wojnie z Francją, opowiedział się za porozumieniem Austrii z Napoleonem. Jednym ze środków, które miały to umożliwić, było małżeństwo Marii Ludwiki, córki cesarza Austrii, z cesarzem Francuzów. Po klęsce Napoleona w Rosji Metternich doradzał przejście Austrii na stronę antynapoleońskiej koalicji. Był jedną z ważniejszych postaci na kongresie wiedeńskim ze względu na ogromny wpływ, jaki wywierał na cesarza Franciszka I. Oprócz Aleksandra I miał on największy wpływ na decyzje Świętego Przymierza. Uważał je za dogodny środek do utrzymania istniejącego porządku społecznego i politycznego. Twierdził, że rewolucja, która wybucha w jednym państwie, jest chorobą zagrażającą całej Europie, dlatego władcy powinni się wspierać. W związku z rolą, jaką odegrał na kongresie i po nim, ustanowiony porządek międzynarodowy nazywano systemem Metternicha. Uważany za uosobienie absolutyzmu, ustąpił ze stanowiska kanclerza (które piastował od 1821 r.) dopiero w 1848 r. (patrz: temat 5)

Zgodnie z aktem końcowym kongresu, Polacy spoza Królestwa otrzymali od wszystkich zaborców gwarancje swobód narodowych. Ich zakres miały jednak określić rządy poszczególnych państw zaborczych. Wielkie Księstwo Poznańskie miało mieć polskiego namiestnika i własny sejm prowincjonalny. Język polski był drugim, obok niemieckiego, językiem urzędowym. Rządy w Krakowie miał sprawować senat złożony z Polaków, działający jednak pod nadzorem austriackich, pruskich i rosyjskich dyplomatów.

Przymierze władców

Wstrząsy okresu rewolucji i wojen napoleońskich przekonały wielu władców i polityków zwycięskiej koalicji, że nie da się powrócić do XVIII-wiecznej praktyki zmiennych sojuszy zawieranych wyłącznie w imię zachowania równowagi sił. Większość obserwatorów życia politycznego dostrzegła już rosnącą **popularność haseł i zasad rewolucji francuskiej** – wolności, równości wobec prawa, suwerenności narodów i ich praw do posiadania własnego państwa. Te idee niosły ze sobą zagrożenie dla porządku społecznego w większości europejskich monarchii. Część przywódców koalicji uznała zatem, że w polityce europejskiej powinny nastąpić zmiany. Ich zwolennikiem był przede wszystkim car Aleksander I, który ze względu na wysiłek armii rosyjskiej w wojnach 1812–1814 cieszył się autorytetem i sławą pogromcy Napoleona.

W 1815 r. zaproponował on wszystkim władcom europejskim zawarcie **Świętego Przymierza**. Zaproszenie do niego skierowano do wszystkich panujących w Europie. Spośród najsilniejszych państw kontynentu tę propozycję odrzuciła jedynie Wielka Brytania. Do przymierza przystąpiło szesnaście państw, wśród nich najważniejszą rolę odgrywały Rosja, Austria i Prusy. Sprzymierzeni władcy oświadczali, że w polityce zagranicznej i wewnętrznej zamierzają działać według zasad religii chrześcijańskiej, aby umacniać pokój w Europie. Jednocześnie trzej zaborcy zobowiązali się do udzielenia sobie nawzajem pomocy. W rzeczywistości piękne hasła sprowadzały się do chęci utrzymania wpływów, które te państwa zyskały w Europie w wyniku zwycięstwa nad Francją, i powstrzymywania kolejnych rewolucji. Święte Przymierze miało stać na straży równowagi i porządku na kontynencie. W polityce wewnętrznej celowi temu służyły zaostrzenie **cenzury** i rozbudowa **tajnej policji**, tropiącej przeciwników władzy.

KALENDARIUM	
IX 1814 – VI 1815	obrady kongresu wiedeńskiego
III–VI 1815	sto dni Napoleona
IX 1815	podpisanie aktu Świętego Przymierza

PODSUMOWANIE

Od jesieni 1814 r. do czerwca 1815 r. w Wiedniu obradował kongres, mający rozstrzygnąć spory polityczne i terytorialne, które pojawiły się w Europie po abdykacji Napoleona. ■ Wśród obradujących decydującą rolę odgrywali reprezentanci Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, Prus i Francji. ■ Do najważniejszych postanowień kongresu należały: utworzenie Związku Niemieckiego; przywrócenie na Półwyspie Apenińskim porządku politycznego zniesionego przez Napoleona; utworzenie Królestwa Niderlandów przez połączenie Belgii i Holandii; przyłączenie Norwegii do Szwecji. ■ Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie z carem Aleksandrem I na tronie; departamenty bydgoski i poznański przyłączono do Prus jako Wielkie Księstwo Poznańskie; Kraków wraz z najbliższą okolicą jako Rzeczpospolita Krakowska był pod protekcją Austrii, Prus i Rosji. ■ Na straży nowego porządku miał stać od 1815 r. związek monarchów europejskich, nazwany Świętym Przymierzem. Główną rolę odgrywały w nim Rosja, Prusy, Austria.

POLECENIA

1. Wymień zasady, którymi kierowali się uczestnicy kongresu w podejmowaniu decyzji w sprawach Europy.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany polityczne i terytorialne wynikały z założeń przyjętych przez kongres.
3. Jak oceniasz decyzje kongresu w sprawie polskiej? Uzasadnij swoje zdanie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Traktat Świętego Przymierza z 1815 r. (fragment)

RW imię Świętej i Nierozdzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, […] a w szczególności wobec dobrodziejstw, jakimi Opatrzność Boska raczyła obdarzyć państwa, których rządy ufność i nadzieję w niej pokładały, doszły Ich Cesarskie i Królewskie Wysokości: Cesarz Austrii, Król Prus i Cesarz Rosji, do konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka boskiego Zbawiciela. Dlatego oświadczają uroczyście, że odtąd, zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i w stosunkach z innymi państwami, drogowskazem ich postępowania będą przepisy tej świętej religii, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody, których stosowanie nie powinno być ograniczone do samego życia prywatnego, ale przeciwnie, powinni się nim kierować w swych postępowaniach książęta panujący, jako że stanowią one jedyny środek utrwalenia ludzkich instytucji i naprawy ich niedoskonałości.

Art. 1. Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie jak bracia, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa i uważając się za współrodaków, będą zawsze i wszędzie okazywali sobie poparcie i pomoc. W stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i będą nimi kierować w tym samym duchu braterstwa, które ich ożywia w imię obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Art. 2. Dlatego też jedyną zasadą obowiązującą między tymi rządami, jak i ich poddanymi będzie wyświadczanie sobie wzajemnych usług, okazywanie niezmiennej życzliwości i przywiązania oraz poczuwanie się do przynależności do jednego narodu chrześcijańskiego […].

Art. 3. Wszystkie mocarstwa, które zechcą uroczyście uznać święte zasady leżące u podstaw niniejszego aktu i które uznają, jak ważne jest dla szczęścia narodów zbyt długo trawionych niepokojem, aby prawdy te wywierały odtąd na losy ludzkie należny im wpływ, będą przyjęte do tego Świętego Przymierza z całą gotowością i życzliwością.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 75.

1. Wymień „wielkie wydarzenia lat ostatnich", które mieli na myśli autorzy traktatu.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w życiu publicznym przypisano w tym tekście religii.
3. Na jakich zasadach twórcy przymierza chcieli zbudować wzajemne stosunki między władcami, a na jakich – relacje między władcami a ich poddanymi?
4. Wytłumacz, czemu miała służyć wzajemna pomoc, okazywana przez sprzymierzonych monarchów.

3 Główne nurty polityczne w Europie w 1. połowie XIX w.

- Początki nowoczesnej świadomości narodowej
- Ideologie: liberalizm, socjalizm, konserwatyzm
- Romantyczny światopogląd
- Romantyzm w literaturze, sztuce i muzyce

Narodziny nowoczesnej świadomości narodowej

Obawy twórców Świętego Przymierza nie były bezpodstawne. System monarchii absolutnych był poważnie zagrożony. Epoka rewolucji i wojen napoleońskich wywarła wpływ na świadomość polityczną wielu ludzi, na ich sposób myślenia o przysługujących im prawach, a także na rozwój **nowoczesnej świadomości narodowej**. Ten proces trwał przez dziesięciolecia i początkowo dotyczył przede wszystkim warstw zamożnych i lepiej wykształconych – szlachty i części mieszczaństwa. Z biegiem czasu obejmował jednak coraz szersze grupy społeczne. Należący do tego samego narodu poddani różnych władców, mimo że byli rozdzieleni granicami państw, poczuli się członkami jednej narodowej wspólnoty, opartej na wspólnym języku, kulturze i historycznej przeszłości. U **Włochów** było to możliwe dzięki Królestwu Włoch, utworzonemu przez Napoleona. Na rozwój świadomości narodowej **Niemców** wpłynęła z kolei wspólna walka z Napoleonem w latach 1813–1814. **Polakom** okres napoleoński pomógł zrozumieć, że upadek państwa nie oznacza zagłady narodu. W tej sytuacji ustalony na kongresie wiedeńskim (z niewielkimi zmianami) powrót do granic sprzed epoki napoleońskiej musiał budzić opór narodów, które domagały się niepodległości lub zjednoczenia w ramach jednego narodowego państwa. Było to związane z przekonaniem, że tylko ono może zapewnić suwerenność narodu, przysługujące mu prawa i nieskrępowany rozwój. Rewolucyjne przemiany ustrojowe we Francji wywarły również w XIX w. wpływ na kształtowanie się **ideologii**.

Ideologia (gr. *idéa* – pojęcie i *lógos* – nauka) – usystematyzowany zbiór poglądów służących do interpretowania i przekształcania świata, określenia wartości oraz postaw.

Liberalizm (łac. *liber* – wolny) – ideologia i ruch polityczny uznające, że wolność stanowi nadrzędną wartość, a ustrój polityczny państwa powinien ją gwarantować. Liberałowie zwalczali absolutyzm oraz domagali się zniesienia praw dzielących społeczeństwo na grupy uprzywilejowane i pozbawione przywilejów.

Liberalizm – wolność

Rozprzestrzenianie się francuskich wzorów prawnych i ustrojowych przyniosło również wzrost popularności **idei liberalnych**. Europejscy liberałowie żądali wprowadzenia w swych krajach **konstytucji** gwarantujących wolność i równość wobec prawa, wolność prasy, słowa i wyznania. Byli zwolennikami monarchii parlamentarnej lub republiki. Uważali również, że wolność zapewniają nie tylko gwarancje swobód obywatelskich, lecz także liberalizm gospodarczy – swoboda działalności w zakresie produkcji i handlu (patrz: klasa 2. s. 191). Władza państwowa nie powinna zatem ingerować w te dziedziny – rola państwa powinna się ograniczać do zapewnienia porządku i bezpieczeństwa obywateli.

W latach trzydziestych XIX w. spośród liberałów wyodrębniła się grupa działaczy politycznych uznająca, że celem działania politycznego powinno być dobro nie jednostki, ale ogółu. Nazywano ich **demokratami**. Byli oni zdania, że sprawiedliwość społeczna i postęp ludzkości

wymagają wprowadzenia zasady pełnej równości politycznej – wszyscy, niezależnie od posiadanego majątku i wykształcenia, powinni mieć zagwarantowane prawo wyborcze, dostęp do urzędów i godności oraz wpływ na sprawy państwa. Przeważali wśród nich zwolennicy republiki jako ustroju, ich zdaniem, zapewniającego pełną realizację tych postulatów.

Tajne organizacje

W państwach, w których istniał parlament, walka liberałów o prawa obywatelskie mogła być prowadzona legalnymi metodami przez działania jawnej opozycji. Tam, gdzie było to niemożliwe, podejmowano działalność spiskową i zrzeszano się w **tajnych organizacjach**. Zmierzały one do przygotowania rewolucji, planowały też zamachy, np. na zwolenników istniejącego ustroju, na wysokich urzędników czy na członków rodzin panujących. Zdobywały grono sympatyków wśród inteligencji, studentów, mieszczan, ale także wśród robotników.

Wśród tajnych organizacji walczących z absolutyzmem największe wpływy zyskali **karbonariusze**, czyli **węglarze** (wł. *carbonari* – węglarze). Ich pierwsze organizacje pojawiły się na terenie Włoch na początku XIX w. Karbonariusze stawiali sobie za cel zjednoczenie Włoch i zaprowadzenie w nich ustroju republikańskiego. W latach dwudziestych XIX w. działali już niemal w całej Europie. Wszędzie głosili hasła walki z absolutyzmem, wprowadzenia konstytucji i powszechnego prawa wyborczego. Działalność węglarzy, okryta ścisłą tajemnicą, trwała do początku lat czterdziestych XIX w.

W 1831 r. **Giuseppe Mazzini** (czytaj: dżjuzeppe maccini, 1808–1872), włoski karbonariusz, założył organizację pod nazwą **Młode Włochy**. Mazzini głosił hasło braterstwa ludów w walce o wolność i współpracował z innymi ruchami narodowymi walczącymi o podobne cele: z Niemcami, Polakami, Irlandczykami. W 1834 r. stworzył **Młodą Europę** – federację organizacji konspiracyjnych, obejmujących m.in. Młode Niemcy i Młodą Polskę. Ich członkowie przyszłość Europy widzieli w federacji bratnich republik. Spiskowcy zorganizowali kilka prób powstań w państwach włoskich. Każde z tych działań zakończyło się niepowodzeniem.

Socjalizm – sprawiedliwość społeczna

Od lat dwudziestych XIX w. coraz większe zainteresowanie wzbudzały idee **socjalizmu**. Wynikało to z wielu problemów i napięć społecznych, wiążących się z rewolucją przemysłową. Socjaliści sprzeciwiali się rażącym nierównościom społecznym wynikającym z faktu, że nieliczna grupa posiadających środki produkcji bogaci się, korzystając z pracy mas żyjących w ubóstwie. Domagali się gospodarki opartej na zasadach sprawiedliwości i współpracy różnych grup społecznych. W nurcie socjalistycznym mieściły się różnorodne koncepcje poprawy złej sytuacji bytowej robotników i rozwiązania problemu nierówności społecznych. Początkowo wielu socjalistów nawiązywało do zasad chrześcijaństwa, dobroczynności (filantropii) lub utopijnych koncepcji budowy nowej organizacji społecznej.

WARTO WIEDZIEĆ

Utopijni socjaliści

Claude Henri de Saint-Simon (czytaj: klod anri dy sę simą, 1760–1825) był francuskim arystokratą. Postulował nową organizację społeczeństwa podzielonego na naukowców, finansistów i ludzi pracy. Każda z tych grup miałaby równy udział we władzy i w wypracowanych zyskach. Snuł wizje stworzenia federacji państw Europy.

Charles Fourier (czytaj: szarl furje, 1772–1837) był synem francuskiego kupca. Chciał oprzeć nowe społeczeństwo na małych wspólnotach (falansterach), które organizowałyby zarazem produkcję i życie społeczne swoich członków.

Robert Owen (czytaj: ołen, 1771–1858) był brytyjskim przedsiębiorcą, który krytykował własność prywatną. Uważał, że rodzi ona chciwość i utrwala nierówności społeczne. W Stanach Zjednoczonych zorganizował wzorcową wspólnotę spółdzielców. Jej członkowie byli właścicielami wszystkich dóbr, wspólnie pracowali i mieli równy udział w zyskach.

Komunizm – równość i wspólnota

W latach czterdziestych XIX w. do głosu doszło nowe pokolenie socjalistów. Odnosili się oni krytycznie do poprzedników. Ich poglądy określali mianem **socjalizmu utopijnego**,

Socjalizm (łac. *societas* – wspólnota) – wspólna nazwa ideologii politycznych i ruchów społecznych, powstałych w XIX w. i dążących do równości oraz sprawiedliwości społecznej. Socjalizm był związany z ruchem robotniczym, a jego przedstawiciele walczyli o poprawę warunków pracy i życia robotników.

BIOGRAM

KAROL MARKS

(1818–1883)

Był niemieckim filozofem i dziennikarzem pochodzenia mieszczańskiego. W swoich artykułach krytykował politykę niemieckich kręgów rządzących, ograniczającą prawa obywatelskie. Występował również w obronie robotników. Ze względu na ograniczanie przez władze możliwości wypowiedzi na łamach prasy wyjechał na kilka lat za granicę. Do kraju powrócił podczas Wiosny Ludów (patrz: temat 4) i aktywnie włączył się w ówczesne dyskusje polityczne. Wydalony z Prus za antyrządowe wypowiedzi, resztę życia spędził w Paryżu i Londynie. W 1864 r. znalazł się w gronie założycieli I Międzynarodówki (patrz: temat 13), czyli pierwszej międzynarodowej organizacji robotniczej. W swoich pismach analizował zjawiska pracy i wyzysku, ekonomię kapitalizmu i zachodzące w nim procesy społeczne. Należał do grona zwolenników odbudowy niepodległego państwa polskiego.

czyli głoszącego hasła słuszne, lecz niemożliwe do realizacji. Własne poglądy określali mianem **socjalizmu naukowego**, czyli opartego na analizie procesów społecznych i gospodarczych. Ich przedstawicielami byli **Karol Marks** i **Fryderyk Engels** (1820–1895). W opublikowanym w 1848 r. *Manifeście partii komunistycznej* ukazali wizję dziejów jako nieustanną **walkę klas** społecznych, z których jedne próbują utrzymać dominującą pozycję w społeczeństwie, natomiast inne usiłują zwiększyć swoje prawa. Ich zdaniem, w uprzemysłowionych krajach trwał konflikt między klasami posiadającymi (burżuazją, szlachtą, duchowieństwem) a wyzyskiwanym przez nie **proletariatem**, czyli klasą robotniczą. Uważali, że wraz z postępem industrializacji liczba robotników będzie rosła i konflikt się zaostrzy, co doprowadzi do wybuchu rewolucji i do przejęcia władzy przez klasę robotniczą. Pozwoli to na wprowadzenie **komunizmu**, czyli ustroju opartego na wspólnej własności środków produkcji (ziemi i fabryk). W ten sposób miało powstać nowe bezklasowe społeczeństwo. Autorzy *Manifestu* zamieścili w nim hasło „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się", które miało podkreślić wspólnotę interesów wszystkich robotników niezależnie od ich narodowości.

Proletariat (łac. *proles* – potomstwo) – w starożytnym Rzymie określenie najuboższej części ludności – niepłacącej podatków i nieposiadającej majątku, a mającej jedynie potomstwo. W XIX w. stosowane przez socjalistów jako określenie robotników przemysłowych.

Komunizm (łac. *communis* – wspólny) – ideologia głosząca potrzebę równości i wspólnotowości w życiu społecznym, zniesienia podziałów klasowych i własności prywatnej. Komunizmem nazywano także ustrój oparty na społecznej własności środków produkcji i równym podziale dóbr między ludzi, który miał nastać po upadku kapitalizmu.

Konserwatyzm – ład i tradycja

Liberałom przeciwstawiali się **konserwatyści**. Ich poglądy kształtowały się pod wpływem wstrząsu wywołanego przez rewolucję francuską. Obalenie monarchii, egzekucja Ludwika XVI i rewolucyjny terror – towarzyszące zmianom ustrojowym we Francji – wywołały oburzenie europejskich dworów i zwolenników dawnego, przedrewolucyjnego ładu, opartego na zasadach silnej monarszej władzy i na podziałach stanowych. Przeraziły także zwolenników umiarkowanych reform ustrojowych, zgodnych z hasłami oświecenia, którzy uznali, że zmiany we Francji zaszły zbyt daleko, a rewolucyjne elity działały w sposób sprzeczny z głoszonymi przez nie hasłami wolności, równości i braterstwa ludzi. Konserwatyści uważali rewolucję za groźny żywioł niszczący podstawy, na których opiera się społeczeństwo: dotychczasowe prawa, religię i moralność.

Konserwatyzm (łac. *conservare* – zachowywać) – ideologia społeczno-polityczna oparta na przekonaniu o konieczności zachowywania lub przywrócenia tradycyjnych form życia społecznego i politycznego, a także – o potrzebie pielęgnowania wartości, które przyświecały przodkom.

Konserwatysta i liberał – dwie odmienne postawy, karykatura. Liberał się uśmiecha i radośnie patrzy w przyszłość, a konserwatysta płacze za dawnymi czasami.

? Wyjaśnij, do jakich haseł liberalizmu i konserwatyzmu odwołał się autor tej karykatury. Z którą z przedstawianych stron się identyfikował?

Część z nich przeciwstawiała się wszelkim zmianom ustrojowym, a za najdoskonalszy system uznawała monarchię absolutną, w której pełnia władzy spoczywa w ręku króla wspieranego przez Kościół i szlachtę. Niektórzy spośród konserwatystów dopuszczali pewne zmiany ustrojowe, pod warunkiem że będą się one dokonywać na drodze stopniowej ewolucji, a nie – radykalnych działań. Uważali, że należałoby zachować jak najwięcej z dawnych praw i obyczajów, ponieważ do tej pory dobrze służyły one społeczeństwom.

„Choroba wieku": romantyzm

Wpływ idei wolności i bunt przeciw absolutyzmowi, a także – przeciw stosunkom społecznym, nie tylko był widoczny w sferze polityki, lecz także zaznaczał się na poziomie edukacji, lektur, dyskusji o ideach filozoficznych i estetycznych.

Od końca XVIII w. zaczęła się kształtować ideologia **romantyzmu**. Romantycy przejmowali część haseł oświecenia (jak te mówiące o równości wszystkich ludzi i o ich prawie do wolności), ale wbrew koncepcjom empiryzmu i racjonalizmu (patrz: klasa 2. s. 126) uważali oni, że świata nie można poznać przez zbieranie i porządkowanie obserwacji i doświadczeń. Sądzili, że rzeczywistość otaczająca człowieka jest tajemnicza, pełna zagadek i konfliktów. Rozumem ludzkim można ogarnąć jedynie jej część. Potędze rozumu romantycy przeciwstawiali „czucie i wiarę", entuzjazm i uniesienie.

Romantyzm nazywano niekiedy **chorobą wieku**, ponieważ zamiast oświeceniowego optymizmu i wiary

***Wędrowiec nad morzem mgły*, obraz Caspara Dawida Friedricha** (czytaj: kaspara dawida fridrisia, **1774–1840**).

? Opisz sytuację człowieka przedstawionego przez artystę. Na czym polega metaforyczny sens obrazu?

w możliwość poprawy losu człowieka i doskonalenia ludzkości, romantycy mocno akcentowali **samotność jednostki** i niemożność odnalezienia się w istniejących realiach społecznych, politycznych i obyczajowych.

Twórcy młodego pokolenia docenili lekceważoną wcześniej **tradycję ludową**, którą uważali za ostoję i skarbnicę **kultury narodowej**. W literaturze ujawniły się zainteresowania ludowymi podaniami, kulturą średniowiecza, fascynacja tajemnicą i baśniowością.

Wśród romantycznych bohaterów literackich pojawił się skłócony ze światem **samotny buntownik**, rzucający wyzwanie światu w imię wolności i sprawiedliwości.

Ostatnia droga „Temeraire'a" (czytaj: temerera), ***obraz Williama Turnera*** (czytaj: łyliama ternera). Angielski malarz William Turner zasłynął jako twórca pejzaży umiejętnie operujący barwami w celu oddania gry światła. Obraz przedstawia wysłużony okręt wojenny holowany przez parowiec na miejsce rozbiórki.

? Wyjaśnij, dlaczego obraz ten uznawano za symboliczne przedstawienie końca czasów żaglowców i początek epoki pary.

Romantycy uważali, że w życiu i sztuce należy kierować się tymi samymi zasadami. Dlatego też wielu spośród głośnych poetów, jak **George Byron**, **Adam Mickiewicz** czy Węgier **Sándor Petöfi**, brało aktywny udział w życiu politycznym i walce o wolność narodów. Głośne dzieła romantyków podsycały w Europie ducha buntu.

Wpływy niemieckie

Na rozwój europejskiego romantyzmu istotnie wpłynęły idee filozoficzne i teorie estetyczne, które pojawiły się w Niemczech u schyłku XVIII w. W literaturze ten czas nazwano okresem burzy i naporu (niem.: Sturm und Drang, czytaj: szturm und drank), czyli ataku na przestarzałe struktury społeczne i ustrojowe, normy obyczajowe oraz na filozoficzne i literackie podstawy kultury doby oświecenia i klasycyzmu. Twórcy zaliczani do tego kręgu – m.in. poeci Johann Wolfgang Goethe oraz Friedrich Schiller – opowiadali się za polityczną i moralną wolnością jednostki. Występowali również przeciw sztywnym regułom klasycyzmu, a podkreślali rolę wyobraźni i fantazji w twórczości literackiej. Idee późnego romantyzmu kształtowały się pod wpływem poglądów niemieckiego filozofa **Wilhelma Hegla** (1770–1831). W swojej filozofii historii dowodził, że w dziejach ludzkości można dostrzec obecność Ducha, zmierzającego ku coraz wyższym formom istnienia. Same dzieje filozof postrzegał jako nieustanny konflikt – w ciągłej walce przeciwieństw wyłaniają się **nowe jakości**, które z biegiem czasu muszą ustąpić miejsca innym. Filozofia Hegla wywarła wpływ na koncepcje polityczne Marksa i Engelsa.

Romantyzm w malarstwie i muzyce

Nowe idee wywarły ogromny wpływ także na malarstwo. Romantyczni artyści nie skupili się na formalnej doskonałości.

Théodore Géricault (czytaj: teodor żeriko), ***Tratwa Meduzy***, 1819 r. Obraz francuskiego malarza nawiązuje do głośnej wówczas dramatycznej historii rozbitków z okrętu „Meduza", których tratwa dryfowała po Atlantyku przez niemal dwa tygodnie. Spośród prawie 150 jej pasażerów przeżyło jedynie 15. Postacie żywych i zmarłych zostały przez artystę przedstawione w dramatycznych pozach. Wrażenie grozy potęgują kolorystyka obrazu i wyraźny kontrast między światłem a cieniem.

? Opisz sytuację osób przedstawionych na obrazie. Spróbuj zinterpretować to dzieło jako metaforę ludzkiego losu.

***George Byron w stroju greckim*, obraz pędzla Thomasa Philipsa** (czytaj: tomasa filipsa). Angielski poeta George Byron był jednym z czołowych twórców epoki romantyzmu. Pochodził z arystokratycznej rodziny, wiódł jednak życie niespokojne, pełne przygód i skandali. Obracał się m.in. w kręgu włoskich karbonariuszy. W 1823 r. udał się do Grecji, gdzie stanął po stronie powstańców walczących z Turkami (patrz: temat 4). Za własne pieniądze zorganizował i uzbroił kilka greckich oddziałów. Zmarł w mieście Missolunghi, oblężonym przez Turków.

? Wyjaśnij, dlaczego Byron polecił sportretować się w stroju greckim. Jakie znaczenie miał tego rodzaju gest?

WARTO WIEDZIEĆ

„Eroica" Beethovena

Ludwig van Beethoven w wieku 25 lat zaczął tracić słuch. Ostatnie dzieła skomponował jako człowiek całkowicie głuchy. W swych utworach muzycznych podejmował bliską romantyzmowi tematykę walki o wolność i ludzką godność. III symfonię „Eroica" zadedykował pierwszemu konsulowi Napoleonowi Bonaparte, którego uważał za zbawcę republiki. Na wieść o cesarskiej koronacji Napoleona z furią przekreślił dedykację, aż przedziurawił papier. Zawołał wtedy: „Czyżby i on nie był niczym więcej niż zwykłym człowiekiem? Teraz i on podepcze wszystkie ludzkie prawa i służyć będzie tylko własnej ambicji. Wyniesie się ponad wszystkich, stanie się tyranem!".

? Sprawdź, fragment której symfonii Beethovena został uznany za hymn Unii Europejskiej. Kim był autor słów pieśni?

Zamiast tego postawili na autentyczność w przedstawianiu uczuć – dlatego ich dzieła często sprawiają wrażenie niepokojących, czasem wręcz chaotycznych. Nawet kiedy sięgali po tematykę znaną od wieków – pejzaż – nadawali jej nową wymowę. W twórczości niemieckiego malarza **Caspara Davida Friedricha (1774–1840)** majestat i surowe piękno przyrody oddają romantyczną wizję człowieka jako samotnej jednostki, a ruiny, skały i cmentarze przypominają o przemijaniu i kruchości życia. Romantyczny motyw walki o słuszną sprawę znalazł wyraz w twórczości Francuza **Eugène'a Delacroix** (czytaj: yżena delakrua, **1798–1863**). Z kolei hiszpański malarz i grafik **Francisco Goya (1764–1828)** uwidocznił w dziełach wizje sennych marzeń, lęków i koszmarów. Do najważniejszych prac artysty należą grafiki z cyklu *Okropności wojny*.

Zmiany zachodziły również w **muzyce**. Romantycy, dążący do wyrażania żywych uczuć poprzez muzykę, tworzyli dynamiczne lub nastrojowe kompozycje, a przy tym nie stronili od rozwiązań, które wcześniej uznano by za dziwaczne i niezgodne z poczuciem harmonii. Kompozytorzy romantyczni przywiązywali także ogromną wagę do **motywów ludowych**. Jednym z pierwszych artystów komponujących w nowym stylu był prekursor romantyzmu – **Ludwig van Beethoven (1770–1827)** – niemiecki kompozytor tworzący w Wiedniu. Do grona najwybitniejszych twórców tego okresu należał również Polak **Fryderyk Chopin** (1810–1849). Romantyczne przekonanie o jedności wszystkich sztuk najpełniej zrealizował w 2. połowie XIX w. niemiecki kompozytor **Richard Wagner** (1813–1883), tworzący wielkie dramaty muzyczne oparte na starogermańskich mitach.

PODSUMOWANIE

W 1. połowie XIX w. powstały lub rozwinęły się nurty myśli politycznej i społecznej. Wśród nich najważniejsze znaczenie zdobyły liberalizm, konserwatyzm i socjalizm. ■ Konserwatyści byli przeciwni reformom zmieniającym istniejący system prawny i społeczny. ■ Liberałowie domagali się ustroju, który zapewni jednostce wolność, równość wobec prawa i możliwość swobodnej działalności gospodarczej. ■ Twórcy ruchu socjalistycznego dostrzegli złą sytuację robotników i szukali recepty na jej poprawę. Ich koncepcje skrytykowali zwolennicy Karola Marksa, głoszącego rewolucyjny sposób obalenia systemu kapitalistycznego. ■ Na przełomie XVIII i XIX w. pojawił się nowy prąd umysłowy i artystyczny, który nazwano romantyzmem. Jego twórcy szczególne znaczenie przypisywali emocjom i wyobraźni. W literaturze pojawił się nowy typ bohatera – buntownik.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie przemiany w sferze idei i programów politycznych można uznać za dziedzictwo rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej.
2. Wytłumacz, co doprowadziło do ukształtowania się świadomości narodowej na początku XIX w. Których narodów dotyczył ten proces i dlaczego?
3. Wyjaśnij różnice w pojmowaniu roli państwa przez liberałów i konserwatystów.
4. Opisz wpływ, jaki wywarła rewolucja przemysłowa na tworzący się ruch socjalistyczny.
5. Wyjaśnij różnicę między ewolucyjną a rewolucyjną koncepcją przezwyciężenia złych stron kapitalizmu. Odwołaj się do teorii pierwszych socjalistów oraz do postulatów Marksa.
6. Opisz, czym różnił się światopogląd romantyków od światopoglądu ludzi epoki oświecenia.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Uwagi o konieczności utrzymania cenzusu majątkowego w wyborach autorstwa Beniamina Constanta (czytaj: konstanta, **1767–1830), francuskiego pisarza i polityka, jednego z czołowych ideologów liberalizmu (fragment)**

Prawa polityczne polegają na tym, że jest się członkiem rozmaitych władz narodowych, członkiem władz lokalnych […] i współuczestniczy się w wybieraniu tych rozmaitych władz. Żaden naród nie uważał za członków państwa wszystkich jednostek przebywających w jakikolwiek bądź sposób na jego terytorium. […] Zasadą to jest oczywiście, że aby być członkiem jakiegoś zrzeszenia, należy posiadać pewien stopień oświecenia i wspólny interes z pozostałymi członkami tego zrzeszenia. Ludzie poniżej wieku prawnego nie są uważani za posiadających ów stopień oświecenia; cudzoziemcy nie są uważani za kierujących się owym wspólnym interesem. […].

Ale zasada ta wymaga dalszego rozszerzenia. W naszych obecnych społeczeństwach urodzenie w danym kraju i dojrzałość wieku nie wystarczają wcale, aby przyznać ludziom cechy właściwe dla wykonywania praw obywatelskich. Ci, których ubóstwo utrzymuje w wiecznej zależności i skazuje na prace najemne, nie są ani bardziej oświeceni niż dzieci w kwestii spraw publicznych, ani bardziej zainteresowani od cudzoziemców w dobrobycie narodowym, którego czynników nie znają i którego korzyści dzielą jedynie w sposób pośredni.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 110.

1. Wyjaśnij, na czym polegają prawa obywatelskie.
2. Wytłumacz, dlaczego Constant uważał, że ludzie ubodzy i niewykształceni nie powinni posiadać pełnych praw politycznych.

KALENDARIUM	
koniec XVIII w. – 1. połowa XIX w.	romantyzm w literaturze i sztuce
1831	powstanie organizacji Młode Włochy

4 Władcy i narody 1815–1830

- Niepokoje wśród niemieckich studentów
- Powstania w Hiszpanii i w krajach włoskich
- Powstanie Greków i niepodległość Grecji
- Powstanie dekabrystów
- Rewolucja lipcowa i niepodległość Belgii

Zaraza rewolucji

Niemal natychmiast po zakończeniu obrad kongresu wiedeńskiego niepokój władców Świętego Przymierza zaczęła budzić sytuacja w **państwach niemieckich**. Wśród mieszczaństwa i inteligencji ogromną popularność zyskiwał postulat zjednoczenia Niemców w jednym państwie i wprowadzenia liberalnych praw. Nadzieje na to rozwiały się po ogłoszeniu postanowień kongresu wiedeńskiego. Podjęte tam decyzje utrwalały rozbicie polityczne Niemiec i absolutyzm panujący w większości państw Związku Niemieckiego. Wzmocniło to niezadowolenie z istniejącej sytuacji i wywołało żądania reform. W 1819 r., pod wpływem demonstracji organizowanych przez stowarzyszenia studenckie, rządy państw niemieckich zaostrzyły kontrolę nad prasą i wprowadziły nadzór policyjny nad uniwersytetami. Profesorów i studentów znanych z wystąpień przeciw władzom usuwano z uczelni.

Przywracanie porządku

Niepokoje wewnętrzne nie ominęły **Hiszpanii**. W 1820 r. grupa oficerów wywołała powstanie pod hasłem przywrócenia konstytucji, zniesionej po powrocie Burbonów na tron.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Burszenszafty

Ogromny wpływ na nastroje panujące na niemieckich uczelniach wywierały burszenszafty (niem. *burschenschaften* – związek burszów). Były to związki wywodzące się ze studenckich bractw zamieszkujących wspólną bursę, czyli internat. Stały się one również miejscem spotkań i dyskusji na tematy polityczne. W 1817 r. związki studenckie zorganizowały zjazd na zamku Wartburg niedaleko Eisenach (czytaj: eizenach). W trakcie tego zjazdu wygłaszano mowy krytykujące monarchów, którzy na kongresie wiedeńskim odrzucili szansę na zjednoczenie Niemiec. Wzywano młodzież do wspólnych działań na rzecz jedności narodu, wolności i równości. Uroczyście spalono również przedmioty uznane za atrybuty monarchii absolutnej (m.in. pałkę kaprala służącą do wymierzania kar żołnierzom) oraz *Kodeks Napoleona* jako symbol obcej dominacji politycznej. W rok później proklamowano utworzenie ogólnoniemieckiego związku burszenszaftów. Dewizą związku stały się słowa: honor, wolność i ojczyzna. Barwy organizacji – czarna, czerwona i złota – nawiązywały do mundurów ochotniczego korpusu zorganizowanego przez Adolfa von Lützowa (czytaj: lucowa) do walki z Napoleonem w 1813 r., w którego szeregach znalazła się liczna grupa studentów. W XIX w. te barwy stały się symbolem niemieckiej jedności. Wykorzystywane również w okresie po drugiej wojnie światowej, od 1990 r. widnieją na fladze zjednoczonych Niemiec.

Wieści o wydarzeniach na Półwyspie Iberyjskim wywarły wrażenie na zwolennikach reform i zjednoczenia we **Włoszech**. Decyzje kongresu wiedeńskiego doprowadziły do ponownego rozbicia politycznego Półwyspu Apenińskiego. Powracający władcy przywracali przywileje dla szlachty i duchowieństwa oraz prawa dyskryminujące mieszczan i chłopów. Na straży odtwarzanego porządku stały cenzura i tajna policja. Na wieść o rewolucji w Hiszpanii włoscy karbonariusze wywołali powstanie w Królestwie Obojga Sycylii (Neapolu) i w Piemoncie, należącym do Królestwa Sardynii. Oprócz żądania konstytucji wysunęli także postulat powołania federacji państw włoskich.

Nastroje opinii publicznej w państwach niemieckich oraz wydarzenia w Hiszpanii i Włoszech zaalarmowały władców państw Świętego Przymierza. Wojska austriackie wkroczyły do Królestwa Obojga Sycylii i Piemontu, po czym łatwo pokonały oddziały powstańców. Państwa Świętego Przymierza zwróciły się do króla Francji – Ludwika XVIII – z prośbą o interwencję w Hiszpanii. W 1823 r. armia francuska i wspierające ją oddziały hiszpańskich rojalistów (zwolenników monarchii) pokonały powstańców. Przywracaniu absolutnej władzy królów w Neapolu, Piemoncie i Hiszpanii towarzyszyły prześladowania.

Niepodległość Grecji

Niepokoje ogarniające kontynent nie wygasły wraz z upadkiem rewolucji w Hiszpanii i państwach włoskich. Uwaga polityków i europejskiej opinii publicznej Europy zwróciła się ku Turcji. W owym czasie było to wciąż jeszcze ogromne państwo. Od dawna jednak nie było już mocarstwem. Już w XVIII w. możliwość podziału ziem sułtańskich w coraz większym stopniu zajmowała dyplomatów i władców Austrii oraz Rosji. Turcja, zwana „chorym człowiekiem Europy", nie podzieliła losu Rzeczypospolitej przede wszystkim z racji swego położenia geograficznego. Mocarstwa, zwłaszcza Anglia i Francja, wolały utrzymywać słabą Turcję, niż dopuścić do tego, aby któreś z państw nadmiernie wzmocniło się jej kosztem i zagroziło równowadze politycznej na Bałkanach i w basenie Morza Śródziemnego. Zacofane państwo sułtana, rządzone coraz bardziej nieudolnie, zamieszkiwały liczne ludy podbite (m.in. **Serbowie**, **Bułgarzy**, **Grecy**). Z biegiem czasu wśród przedstawicieli ich elit umacniało się poczucie własnej tożsamości narodowej i dążenie do wyzwolenia się spod tureckiego panowania. Dotyczyło to zwłaszcza dobrze wykształconych i często zamożnych Greków. Odgrywali oni ważną rolę w państwie – wielu z nich zajmowało wysokie stanowiska w administracji i we flocie lub bogaciło się dzięki handlowi.

***Grecja ginie na ruinach Missolunghi*, obraz Eugène'a Delacroix z 1827 r.** Do udzielenia pomocy greckim powstańcom wzywali wybitni politycy, artyści, literaci. Do Grecji płynęła pomoc finansowa i ruszyli ochotnicy z wielu krajów. Obraz nawiązuje do oblężenia miasta Missolunghi, bronionego przez Greków. Po jego upadku Turcy dopuścili się rzezi mieszkańców.

? Wyjaśnij, jaka jest wymowa tego dzieła. Jakie idee wyznawał malarz?

W **1821 r.** tajne stowarzyszenia greckie rozpoczęły antytureckie powstanie. Zwołane w 1822 r. Zgromadzenie Narodowe ogłosiło **niepodległość Grecji** i uchwaliło konstytucję. Turcy odpowiedzieli rzeziami Greków zamieszkałych w innych częściach imperium. Ostatecznie Rosja, Anglia i Francja zdecydowały się wystąpić po stronie powstańców. Klęski poniesione na morzu i lądzie zmusiły Turcję w 1829 r. do zawarcia pokoju w Adrianopolu (dziś – Edirne w Turcji), w którym sułtan uznał niepodległość Grecji.

Powstanie dekabrystów

Hasła liberalne zyskały też zwolenników w Rosji, zwłaszcza w kręgach inteligencji i młodych oficerów, którzy mieli okazję poznać je już podczas prowadzonych w Niemczech i we Francji kampanii z lat 1813–1814. Środowiska głoszące postulat wprowadzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej liczyły na cara Aleksandra I, który jednak zaniechał swoich dawnych liberalnych deklaracji. Rozczarowani zwolennicy zmian założyli w 1821 r. dwie tajne organizacje: Związek Północny (w Petersburgu) i Związek Południowy (na Ukrainie). Spiskowcy dążyli do obalenia carskiego absolutyzmu i do zniesienia poddaństwa chłopów. Te cele zamierzali osiągnąć za pomocą zamachu stanu.

U schyłku 1825 r. władze wpadły na trop tajnych organizacji. Zagrożeni aresztowaniami, spiskowcy przyspieszyli wybuch powstania. Postanowili wykorzystać zamieszanie w państwie wywołane w grudniu tego roku śmiercią Aleksandra I i przygotowaniami do wstąpienia na tron jego młodszego brata – **Mikołaja I**. Wywołali bunt części oddziałów wojskowych w Petersburgu. Na skutek złej organizacji działań powstańców i sprawnej akcji oddziałów wiernych Mikołajowi I próba powstania zakończyła się klęską. Jego uczestników, zwanych **dekabrystami** (ros. *diekabr'* – grudzień), stracono lub zesłano na Syberię.

Rewolucja lipcowa we Francji i niepodległość Belgii

Konflikt we Francji zaostrzył się, gdy na tron wstąpił brat zmarłego Ludwika XVIII – Karol X (panujący w latach 1824–1830). Ograniczył uprawnienia parlamentu i wolność prasy.

WARTO WIEDZIEĆ

Zgniły Zachód

Od schyłku XVIII w. w kręgach elity intelektualnej Rosji trwała dyskusja na temat znaczenia wpływów kultury Zachodu na kulturę Rosji i charakter Rosjan. Zwolennicy idei oświecenia uważali, że włączają one ich w krąg wspólnej, europejskiej kultury, dzięki czemu wzbogacają życie kulturalne kraju. Przeciwnicy twierdzili, że adaptacja zachodnich idei politycznych i wzorców literackich prowadzi do wypaczenia rosyjskiego charakteru narodowego. Wzrost wpływów idei liberalnych w Rosji i powstanie dekabrystów zaostrzyły spór. Zwolennicy absolutnej władzy cara dowodzili, że wybuchające w Europie Zachodniej rewolucje skierowane przeciw władzy monarchów „z Bożej łaski" świadczą o postępującej degeneracji cywilizacji Zachodu, który gnije. Przekonywali, że prawdziwe cnoty: wierność władcy, pobożność, męstwo, wytrwałość, przetrwały jedynie wśród Rosjan, zwłaszcza tych wywodzących się z prostego ludu. Oficjalną ideologię imperium ujęto w formule: **prawosławie**, **samowładztwo**, **ludowość**. Oznaczało to, że porządek w państwie i pomyślność kraju opierają się na nauczaniu Cerkwi prawosławnej, na nieograniczonej władzy cara i na cnotach prostego ludu wiernego władcy.

Wizję zgniłego Zachodu przywoływano również w propagandzie państwowej władz komunistycznych ZSRS w XX w.

WARTO WIEDZIEĆ

Król – mieszczanin

Ludwik Filip I był synem księcia Ludwika Filipa orleańskiego (znanego przeciwnika Ludwika XVI), który w czasach rewolucji był członkiem klubu jakobinów i w 1793 r. głosował w Konwencie za ścięciem króla. Wkrótce jednak sam padł ofiarą jakobińskiego terroru i zginął na gilotynie. Idąc w ślady ojca, młody książę poparł rewolucję, wstąpił do armii francuskiej i walczył w obronie republiki w wojnie 1792 r. Zagrożony aresztowaniem w 1793 r., zbiegł za granicę. W przeciwieństwie do wielu francuskich arystokratów nie podjął jednak walki z rodakami. Pozostał na emigracji aż do 1815 r. Po powrocie do Francji utrzymywał przyjacielskie stosunki z generałami i dawnymi współpracownikami Napoleona, przyjmował liberalnych dziennikarzy. Różnił się pod tym względem od pozostałych członków rodziny królewskiej. Car Aleksander I, komentując ich postawę po 1815 r., stwierdził, że „niczego nie zapomnieli i niczego się nie nauczyli". Po objęciu władzy Ludwik Filip I dbał o podtrzymywanie swej popularności – przywrócił trójkolorowy sztandar, odnosił się z szacunkiem do weteranów z czasów rewolucji i Napoleona, sprowadził do Paryża trumnę z prochami cesarza. Starał się uchodzić za liberalnego „króla – mieszczanina".

? Wskaż fakty z życiorysu nowego władcy, które mogły zjednywać mu sympatię Francuzów.

***Wolność wiodąca lud na barykady*, obraz Eugène'a Delacroix z 1830 r.** Autor tego obrazu należał do czołowych malarzy epoki romantyzmu. Często podejmował tematykę związaną z wydarzeniami politycznymi. Kobieca postać to Marianna, personifikacja Francji. Do walki prowadzi ona uczestników rewolucji lipcowej – przedstawicieli różnych grup społecznych, których połączyła idea walki o wolność.

? Opisz postaci ukazane na obrazie i na tej podstawie przedstaw sympatie polityczne artysty.

Przyznał również odszkodowanie w wysokości miliarda franków emigrantom, którzy utracili majątki podczas rewolucji.

Rządy króla budziły oburzenie liberałów oraz niepokój mieszczaństwa i chłopów, którzy w czasach rewolucji stali się właścicielami dóbr skonfiskowanych emigrantom i Kościołowi. W lipcu 1830 r., gdy król rozwiązał parlament po niekorzystnych dla niego wyborach (do parlamentu weszli przedstawiciele opozycji), doszło w Paryżu do starć kierowanych przez liberałów – mieszczan i robotników – z wiernymi królowi oddziałami wojska. Król abdykował, a władzę przejął **Ludwik Filip I** – książę z tzw. **orleańskiej** linii Burbonów (pochodziła ona od Filipa, księcia Orleanu, młodszego brata Ludwika XIV). Nowy władca musiał jednak uznać konstytucję, w której znalazła się zasada odpowiedzialności ministrów przed parlamentem. Francja stawała się **monarchią parlamentarną**, w której dominującą rolę odgrywać miało bogate mieszczaństwo – przemysłowcy, handlowcy i finansiści.

Na wieść o rewolucji we Francji w sierpniu 1830 r. wybuchło w Brukseli powstanie pod hasłami swobód obywatelskich i niepodległości. Powołano tymczasowy rząd, który ogłosił zerwanie unii i niepodległość Belgii. Król Niderlandów zwrócił się z prośbą o pomoc do mocarstw europejskich – dlatego sprawa stała się przedmiotem obrad konferencji z udziałem Wielkiej Brytanii, Francji, Austrii, Prus i Rosji. Po długich sporach ostatecznie uznano niepodległość Belgii.

PODSUMOWANIE

W epoce restauracji w wielu krajach przywrócono przedrewolucyjne stosunki społeczne i polityczne, a na straży pokongresowego ładu stało Święte Przymierze. ■ Jednak rządy restauracji były rozsadzane przez ruchy narodowe oraz liberalno-demokratyczne. ■ Przeciwnicy restauracyjnych rządów prowadzili działalność spiskową. Próby wzniecenia rewolucji w państwach włoskich i niemieckich szybko zduszono. Podobnie stało się z powstaniem dekabrystów w Rosji. ■ Po raz pierwszy pokongresowy system został zachwiany, gdy mocarstwa europejskie poparły niepodległość Grecji, a w kolejnych latach – Belgii. ■ W wyniku rewolucji lipcowej Francja stała się monarchią parlamentarną.

POLECENIA

1. Wymień wydarzenia w Europie, które podważyły trwałość ładu wiedeńskiego. Co było ich przyczyną?
2. Wymień grupy społeczne, na których opierały się rządy restauracji.
3. Opisz zmiany na mapie politycznej Europy między 1815 a 1830 r.
4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywało Święte Przymierze w latach 1815–1830.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa ks. Aleksandra Ipsilantiego[1] do Greków z 1821 r. (fragment)

Do broni, do broni! Za Wiarę i Ojczyznę! Wybiła godzina, Grecy! Od dawna już walczą ludy Europy o wolność i ojczyznę własną; one to wzywają Was, byście za ich poszli przykładem; wyzwolone ludy ze wszystkich sił bronią odzyskanej wolności, w której widzą najwyższe dobro swoje. […] Europa z niechęcią przygląda się naszej długo przeciągającej się bezczynności; niechaj tedy cała Grecja zjednoczy się w jednej woli. Dźwięk surm bojowych, poważny chrzęst broni wzywają Was do walki; Europa oczekuje od Was cudów waleczności; tyrani drżą i czynią przygotowania do ucieczki. […] Zwróćcie wzrok Wasz, Towarzysze, ku ziemi ojczystej. Spójrzcie na pożałowania godne położenie Wasze, na znieważone świątynie, na córki wasze oddane na pastwę rozpusty barbarzyńców, na obrabowane domostwo Wasze i spustoszałe pola, na Was samych, nieszczęśni niewolnicy! Czyż nie czas nareszcie zrzucić nieznośne jarzmo, oswobodzić Ojczyznę? Odrzućcie precz wszystko, co nie jest greckie, rozwińcie sztandary, wznieście krzyż do góry, a zwyciężycie wszędy, ratując Ojczyznę i wiarę od zniewag bezbożników. […] Przeciwstawcie zniewieściałym niewolnikom, owym kupnym najemnikom lud pełen waleczności i okażcie się prawdziwymi potomkami starożytnych bohaterów. Przykładem dla walk Waszych niech będzie Hiszpania, która sama i pierwsza pokonała największą armię tyrana.

[w:] I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową*, Warszawa 1980.

[1] Grecki książę Aleksander Ipsilanti był adiutantem cara Aleksandra I i przywódcą jednej z tajnych organizacji greckich. Wiosną 1821 r., wraz z grupą ochotników, wkroczył do Mołdawii, będącej lennem tureckim. Liczył na pomoc cara, podającego się za opiekuna uciśnionych ludów, i na poderwanie do walki innych narodów znajdujących się pod panowaniem tureckim. To wydarzenie przyspieszyło wybuch powstania w Grecji.

1. Do których ówczesnych wydarzeń w Europie nawiązywał w swej odezwie Ipsilanti?
2. Wyjaśnij, kim był „tyran", którego armię pokonali Hiszpanie.
3. Porównaj apel Ipsilantiego z odezwą Dąbrowskiego i Wybickiego do Polaków (patrz: kl. 2. s. 297). Wskaż podobieństwa i różnice.

KALENDARIUM	
1820	wybuch rewolucji w Hiszpanii
1821	wybuch antytureckiego powstania w Grecji
1825	powstanie dekabrystów w Rosji
1830	niepodległość Grecji; rewolucja lipcowa we Francji; powstanie w Belgii i ogłoszenie niepodległości

5 Wiosna Ludów w Europie. Wojna krymska

- Sytuacja w Europie pod koniec lat czterdziestych XIX w.
- Rewolucje w Europie w latach 1848–1849
- Skutki Wiosny Ludów
- Wojna krymska i rozpad Świętego Przymierza

Czego boją się rządzący, czego chcą rządzeni?

Na ruchy rewolucyjne, które w latach 1848–1849 objęły większą część Europy (poza Rosją, Turcją, Skandynawią i Półwyspem Pirenejskim) złożyło się wiele przyczyn. Liberałowie w państwach absolutystycznych coraz mocniej domagali się konstytucji, gwarantujących swobody obywatelskie i prawa polityczne. Tam, gdzie istniały konstytucje i parlamenty (np. we Francji, Wielkiej Brytanii), toczyła się walka polityczna o rozszerzenie praw tak, aby nie ograniczały się one do wąskiej grupy najbogatszych obywateli. Z kolei demokraci żądali ustanowienia republiki i wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn.

W krajach o rozwiniętym przemyśle coraz większą rolę odgrywała walka robotników o poprawę warunków pracy i bytu. Natomiast chłopi domagali się uwłaszczenia, a tam, gdzie istniało jeszcze poddaństwo – zniesienia zależności osobistej od panów.

Wpływ na zaostrzenie sytuacji politycznej w Europie miał rozwój ruchów narodowych. Narody niemające państw, takie jak: Włosi, Czesi, Polacy, Węgrzy, Chorwaci czy Ukraińcy, domagali się ich utworzenia lub swobodnego rozwoju narodowego (własnych szkół, prasy i literatury, instytucji narodowych).

W 2. połowie lat czterdziestych XIX w. w Europie widoczne były też oznaki **kryzysu gospodarczego** – wzrosło bezrobocie, kontynent nawiedziły klęski żywiołowe (susze, powodzie) i lata nieurodzaju.

Chociaż konflikty polityczne i społeczne narastały, to w większości państw na kontynencie rządzący starali się za wszelką cenę utrzymywać istniejący porządek. Ta sytuacja doprowadziła na początku 1848 r. do wybuchu niezadowolenia.

Wiosna Ludów. Paryż

Impulsem do wystąpień w innych państwach była **rewolucja lutowa** we Francji. U schyłku lat czterdziestych XIX w. panowała tam trudna sytuacja: zarówno gospodarcza, spowodowana nieurodzajem i kryzysem w produkcji przemysłowej, który doprowadził do bankructwa wielu fabryk i wzrostu bezrobocia, jak i polityczna. Ordynacja wyborcza preferowała najbogatszych, co nie odpowiadało części mieszczaństwa. W lutym 1848 r. w Paryżu doszło do starć ulicznych. Tłumy robotników, mieszczan i studentów zaczęły wznosić barykady. Część wojska przeszła na stronę demonstrantów. Król Ludwik Filip I uciekł ze stolicy i abdykował. Przez parlament został powołany tymczasowy rząd, ogłoszono przywrócenie republiki, wprowadzono powszechne prawo wyborcze, wolność prasy i zgromadzeń. W ramach pomocy państwa dla warstw najuboższych i ograniczenia bezrobocia władze zorganizowały tzw. warsztaty narodowe, opłacane przez państwo. Były one jednak źle zarządzane i wkrótce upadły. W czerwcu 1848 r. do doszło w Paryżu do wybuchu robotniczego powstania, które zostało stłumione przez siły rządowe. Wydarzenia czerwcowe spowodowały wzrost obaw części społeczeństwa francuskiego przed działalnością radykalnych demokratów i socjalistów. W wyborach prezydenta republiki najwięcej głosów uzyskał bratanek Napoleona – **Ludwik Napoleon Bonaparte**. Prezydent odwoływał się do tradycji rządów napoleońskich.

BIOGRAM

Napoleon I, portret Jacquesa-Louisa Davida (czytaj: żaka-lui).

Napoleon III, portret Hippolyte Flandrina (czytaj: hipolit flandrę).

LUDWIK NAPOLEON BONAPARTE

(1808–1873)

Był synem Ludwika Bonaparte, króla Holandii i brata Napoleona I. Od śmierci syna cesarza uważał się za spadkobiercę tradycji Napoleona I i za pretendenta do tronu Francji. W młodości nawiązał kontakty z europejskim ruchem rewolucyjnym. W latach trzydziestych XIX w. brał udział w rewolucjach we Włoszech, dwukrotnie podejmował też próby przeprowadzenia zamachu stanu we Francji, za które skazano go na dożywotnie więzienie. Zbiegł z niego do Wielkiej Brytanii, skąd prowadził ożywioną działalność propagandową. W swych pismach głosił idee **bonapartyzmu** – systemu władzy opartego na wzorach ustrojowych pierwszego cesarstwa – silnej, ponadpartyjnej władzy wykonawczej opartej na zaufaniu do narodu, zapewniającej prządek, dobrobyt i mocarstwową rolę Francji.

? Wyjaśnij, na czym opierała się legenda cesarza Napoleona I. Dlaczego po 1815 r. wpływała ona nadal na poglądy i postawy Francuzów?

? Porównaj portrety Napoleona I i Napoleona III. Znajdź na portrecie drugiego z władców odniesienia do Napoleona I i czasów pierwszego cesarstwa.

Głosił hasła porządku, silnej władzy sprawowanej w interesie całego narodu, dobrobytu, potęgi Francji, pomocy dla uciśnionych narodów, wśród nich – Polaków. Ten program zyskał Bonapartemu poparcie wielu grup społecznych. Kilka lat później przy pomocy wojska przeprowadził on zamach stanu i uzyskał przedłużenie swojej kadencji prezydenckiej o 10 lat. W 1852 r. ogłosił się cesarzem: przyjął imię **Napoleona III** (za Napoleona II uważano syna Napoleona Bonaparte, zmarłego w 1832 r.). Nadzieje wiązane z jego osobą sprawiły, że obie decyzje Bonapartego zostały zatwierdzone przez powszechny plebiscyt.

Rewolucje we Włoszech i państwach niemieckich

W początkach 1848 r. rewolucyjne nastroje objęły również **Półwysep Apeniński**. Obok żądań wprowadzenia konstytucji coraz większą popularnością wśród Włochów cieszyły się żądania usunięcia Habsburgów z półwyspu i postulat **zjednoczenia kraju**. Wiosną 1848 r., pod naciskiem opinii publicznej, demonstracji i rozruchów, wielu władców wyraziło zgodę na wprowadzenie konstytucji zapewniających swobody obywatelskie i gwarantujących prawa wyborcze określane przez cenzus majątkowy (te prawa przysługiwały osobom o określonym statusie materialnym). Przywództwo w walce z Austrią objął Karol Albert z dynastii sabaudzkiej (panujący w latach 1831–1849) – władca **Królestwa Sardynii**, jednego z najsilniejszych państw na półwyspie. Karol Albert dysponował więc dobrym zapleczem, także siłą militarną. Nie był jednak w stanie przeciwstawić się lepiej wyszkolonym i liczniejszym wojskom habsburskim. Zwycięska armia austriacka podjęła interwencję w innych państwach włoskich. Wszędzie przywrócono dawny porządek.

Na wieść o rewolucji w Paryżu wrzenie ogarnęło także państwa niemieckie. W wielu miastach odbywały się wiece, których organizatorzy – liberałowie i demokraci – żądali swobód obywatelskich i powołania ogólnoniemieckiego parlamentu.

W marcu 1848 r., pod wpływem demonstracji i rozruchów ulicznych w Berlinie, król pruski Fryderyk Wilhelm IV Hohenzollern (panował w latach 1840–1861) zgodził się na ustępstwa polityczne (powołał liberalny rząd,

Walki na barykadach w Berlinie w 1848 r., rycina z epoki. Ukazani na ilustracji rewolucjoniści bronią się przed atakiem regularnego wojska. Nacierających żołnierzy obrzucają dachówkami, ponieważ nie mają broni.

? Co świadczy o tym, że na barykadach znaleźli się niemieccy liberałowie i demokraci?

zwolnił więźniów politycznych) i zwołanie parlamentu. Gdy w listopadzie nastroje rewolucyjne osłabły, król rozwiązał pruski parlament, ale nadał konstytucję, gwarantującą wszystkim poddanym równość wobec prawa, wolność prasy i stowarzyszeń. Prawo wyborcze przysługiwało osobom posiadającym znaczny majątek. Na fali haseł zjednoczeniowych państwa wchodzące w skład Związku Niemieckiego zwołały we Frankfurcie nad Menem wspólny parlament, tzw. **parlament frankfurcki**. Obradował on od maja 1848 r. do marca 1849 r. w celu wypracowania formuły zjednoczenia. Po długich debatach uchwalił on w marcu 1849 r. konstytucję niemieckiego państwa związkowego, na czele którego miał stanąć dziedziczny cesarz. Koronę cesarską zaproponowano królowi Fryderykowi Wilhelmowi IV. Władca Prus chętnie przyjąłby ją z rąk innych monarchów niemieckich, nie uznawał jednak władzy parlamentu frankfurckiego i odmówił ofiarowanej mu korony.

WARTO WIEDZIEĆ

Profesorowie gubią ojczyznę

W parlamencie frankfurckim trwała walka polityczna między przeciwnikami zmian a zwolennikami stworzenia jednego państwa niemieckiego. Spory wywoływał również zakres terytorialny przyszłego państwa. Zwolennicy utworzenia „wielkich Niemiec" uważali, że powinno ono obejmować także Austrię i wszystkie kraje wchodzące w skład imperium Habsburgów. Ich przeciwnicy, zwolennicy „małych Niemiec", dowodzili, że w ich skład powinny wejść tylko kraje zamieszkałe przez ludność niemieckojęzyczną. Za główną siłę w procesie zjednoczenia uważali Prusy. Obradom parlamentu, w którym znaczną część deputowanych stanowili absolwenci uniwersytetów, towarzyszyły ostre spory i przewlekłe dyskusje. Zdaniem niektórych obserwatorów, prowadziło to do straty czasu i utrudniało rzeczywiste działania na rzecz zjednoczenia. Dużą popularność zyskało stwierdzenie jednego z obserwatorów obrad: „Acht und achtzig Professoren und Vaterland, Du bist verloren" (niem. Osiemdziesięciu ośmiu profesorów – ojczyzno, jesteś zgubiona).

Wiosną 1849 r. przy pomocy wojsk pruskich stłumiono ruchy wolnościowe w krajach niemieckich. Parlament rozwiązano.

Wiosna Ludów w monarchii habsburskiej

W połowie marca 1848 r. w Wiedniu doszło do zamieszek ulicznych i walk z wojskiem. Cesarz Ferdynand I Habsburg (panował w latach 1835–1848) w celu uspokojenia nastrojów zdecydował się oddalić znienawidzonego w kręgach liberałów i demokratów kanclerza Klemensa Metternicha. Nadał poddanym konstytucję gwarantującą im swobody obywatelskie. Konstytucja dzieliła władzę ustawodawczą między niego a parlament, zachowywała jednak prawo weta dla cesarza. Prawo wyborcze uzyskali jedynie zamożni i wykształceni obywatele. Nowo wybrany parlament ogłosił **uwłaszczenie** chłopów – otrzymali oni prawo własności ziemi użytkowanej przez nich.

Konstytucja nie spełniła jednak oczekiwań radykalnych rewolucjonistów. W październiku 1848 r., po kilkutygodniowym oblężeniu Wiednia przez wojska wierne cesarzowi, rewolucjoniści skapitulowali. Cesarz Ferdynand I abdykował na rzecz bratanka **Franciszka Józefa I** (panował w latach 1848–1916). Liberalne reformy zostały cofnięte (poza uwłaszczeniem). Władca nadał poddanym nową konstytucję (nazywaną konstytucją oktrojowaną), która gwarantowała mu silną władzę.

W skład państwa rządzonego przez cesarza Ferdynanda wchodziły liczne narody – m.in. Węgrzy, Czesi, Polacy, Chorwaci. W wyniku ożywienia ruchu narodowego i wzrostu świadomości narodowej w XIX w. większość z nich domagała się swobód narodowych lub pełnej niepodległości. Te hasła odżyły pod wpływem wydarzeń w Wiedniu. W czerwcu 1848 r. działacze reprezentujący ruchy narodowe Słowian znajdujących się pod panowaniem habsburskim zorganizowali w Pradze **kongres słowiański**. Wzięli w nim udział reprezentanci Czechów, Słowaków, Chorwatów, Serbów, Polaków i Rusinów (Ukraińców). Uczestnicy zjazdu wysunęli hasło przekształcenia monarchii habsburskiej w federację austro-słowiańską, w której narody słowiańskie uzyskałyby autonomię i gwarancje praw narodowych. Władze austriackie rozwiązały kongres i aresztowały część jego uczestników.

Uwłaszczenie – nadanie chłopom prawa własności ziemi, która była do tej pory przez nich użytkowana, lecz formalnie należała do właścicieli ziemskich.

Powstanie na Węgrzech

Najbardziej zdecydowane działania podjęli Węgrzy, domagający się większej samodzielności w ramach monarchii habsburskiej, a nawet niepodległości.

Lajos Kossuth (czytaj: koszut, **1802–1894) ogłasza powstanie na Węgrzech.** Kossuth, prawnik i publicysta, był przywódcą węgierskiej Wiosny Ludów. Z jego inicjatywy zdetronizowano Habsburgów. Kossuth zorganizował też armię rewolucyjną. Po klęsce powstania przebywał na emigracji do końca życia.

? Powiedz, kto słucha przemowy przywódcy powstania.

Wiosna Ludów w Europie.

? Wskaż na mapie kraje objęte rewolucjami w latach 1848–1849.

? Określ, gdzie wydarzenia Wiosny Ludów miały charakter rewolucji, a gdzie – powstań narodowych.

W marcu 1848 r. powołali niezależny parlament i rząd. W kwietniu 1849 r. **sejm węgierski ogłosił detronizację Habsburgów** i **niepodległość Węgier**. Armia austriacka wkroczyła na Węgry. Wobec przedłużającej się wojny cesarz poprosił o pomoc cara Mikołaja I. W walkach z wojskami cesarskimi i rosyjskim korpusem interwencyjnym wzięli udział liczni polscy ochotnicy. W sierpniu 1849 r. opór Węgrów został złamany. Po upadku powstania władze rozpoczęły szeroko zakrojoną akcję represji wobec jego uczestników.

Znaczenie Wiosny Ludów

Po upływie ponad roku od paryskiej rewolucji lutowej ruch rewolucyjny w Europie przygasł. Wydawało się, że był to sukces Świętego Przymierza. W kilku państwach europejskich wydarzenia Wiosny Ludów przyniosły jednak trwałe konsekwencje w sferze ustrojowej. Nie było już powrotu do absolutyzmu.

PAŃSTWO	ZOSTAŁO PO WIOŚNIE LUDÓW
Francja	republika (w 1852 r. przekształcona w tzw. drugie cesarstwo); nowa konstytucja; powszechne prawo wyborcze (dla mężczyzn)
Austria	konstytucja oktrojowana z 1849 r.; uwłaszczenie chłopów
Prusy	konstytucja oktrojowana
kraje włoskie	konstytucja w Królestwie Sardynii

Konstytucja oktrojowana – konstytucja nadana przez władzę zwierzchnią.

Władcy nadawali konstytucje i godzili się na zwołanie parlamentów. Wydarzenia lat 1848–1849 dowiodły także znaczenia praw narodów do samostanowienia. Przejściowe także okazało się utrzymanie rozbicia politycznego ziem niemieckich i włoskich (patrz: temat 14).

Wojna krymska i rozpad Świętego Przymierza

W 1849 r. przeciwnikom rewolucji i ruchów narodowo-wyzwoleńczych wydawało się, że udało się obronić porządek europejski. Równowagę polityczną w Europie miał gwarantować sojusz Rosji, Prus i Austrii, niezachwiany na pozór.

W połowie XIX w. w europejskiej polityce pojawił się jednak nowy poważny konflikt. Wiązał się on z narastającym kryzysem wewnętrznym w Turcji. Władza sułtana w państwie stawała się coraz słabsza, rosła natomiast samodzielność zarządców poszczególnych prowincji rozległego państwa. Administracja była przestarzała i niesprawna, armia natomiast okazywała się słabo wyszkolona i źle uzbrojona. Źródłem nieustannych napięć wewnętrznych były dążenia wyzwoleńcze narodów podlegających władzy sułtana. Jednocześnie Turcja jednak liczyła się w polityce europejskiej. Panowanie nad cieśninami (**Bosforem** i **Dardanelami**) umożliwiało jej kontrolę żeglugi między Morzem Czarnym a Morzem Śródziemnym – było to ważne z wojskowego i gospodarczego punktu widzenia.

Państwem szczególnie zainteresowanym sytuacją w Turcji była **Rosja**. Car Mikołaj I pragnął, aby jego państwo uzależniło od siebie Turcję, co pozwoliłoby na zwiększenie zysków handlowych i stworzyło możliwość rozszerzenia rosyjskich wpływów politycznych na Bałkanach i na Morzu Śródziemnym. Był przekonany, że pomoc, której udzielił Austrii w 1849 r., zapewnia mu przychylność cesarza Franciszka Józefa I. Sądził również, że Wielka Brytania i Francja są zbyt skłócone, by wspólnie przeciwstawić się Rosji. Dyplomacja rosyjska zażądała więc uznania prawa Rosji do **protekcji nad wszystkimi wyznawcami prawosławia** w Turcji, przede wszystkim nad Słowianami bałkańskimi. Sułtan odmówił, ponieważ oznaczałoby to zgodę na ingerencję Rosji w wewnętrzne sprawy jego państwa.

Wielka Brytania, poważnie zaniepokojona rosnącymi wpływami Rosji, zdołała jednak porozumieć się w tej sprawie z **Francją**. Oba państwa skłoniły sułtana do odrzucenia żądań rosyjskich. W odpowiedzi armia rosyjska zajęła lenna tureckie – **Mołdawię** i **Wołoszczyznę**. Gdy próby rokowań nie przyniosły rezultatów, sułtan wypowiedział Rosji wojnę. W **1854** r. w jego ślady poszły Wielka Brytania i Francja. Połączone floty obu państw wpłynęły na Morze Czarne. Austria, w obawie przed nadmiernym wzrostem potęgi sąsiada, nie zdecydowała się pomóc swemu sojusznikowi z 1849 r. i pozostała neutralna. Oznaczało to **złamanie solidarności łączącej dotąd państwa Świętego Przymierza**. Wojska angielskie i francuskie wylądowały na Krymie. Okazało się, że armia rosyjska nie była przygotowana do wojny – źle dowodzona i słabo zaopatrzona, ponosiła klęski. W 1855 r. po długim oblężeniu zdobyto rosyjską twierdzę Sewastopol na Krymie. W trakcie wojny zmarł car Mikołaj I. Jego syn – **Aleksander II** – przyjął warunki sprzymierzonych. W **1856 r. podpisano traktat pokojowy**, na mocy którego Rosja straciła prawo utrzymywania floty wojennej na Morzu Czarnym, uznanym odtąd za neutralne i otwarte dla statków handlowych wszystkich państw.

KALENDARIUM	
1848	rewolucja lutowa we Francji – ustanowienie II Republiki; wystąpienia rewolucyjne i początek reform politycznych w państwach niemieckich, włoskich i monarchii habsburskiej; początek obrad parlamentu frankfurckiego; stłumienie rewolucji w Wiedniu i odwołanie reform monarchii habsburskiej; odwołanie liberalnych reform w Prusach
1849	rozpędzenie parlamentu frankfurckiego; zlikwidowanie powstania antyhabsburskiego na Węgrzech

PODSUMOWANIE

Falę wystąpień rewolucyjnych w Europie w latach 1848–1849 nazywamy Wiosną Ludów. ■ Rewolucjoniści domagali się wprowadzenia w swoich krajach konstytucji gwarantujących swobody polityczne. ■ W krajach niemieckich i włoskich domagano się także zjednoczenia. Z kolei Węgrzy wystąpili z żądaniem niepodległości. ■ Ruchy rewolucyjne zostały stłumione. ■ Trwałą zmianą było wprowadzenie konstytucji w Austrii, Prusach i Królestwie Sardynii oraz uwłaszczenie chłopów w monarchii Habsburgów. ■ W latach 1853–1856 trwała wojna krymska, w której Wielka Brytania, Francja i Turcja wystąpiły przeciw Rosji.

POLECENIA

1. Przyjrzyj się mapie politycznej Europy po kongresie wiedeńskim. Wyjaśnij, jakie zmiany nastąpiły na niej w latach 1815–1830. Rozważ, w których regionach kontynentu mogły występować konflikty na tle narodowościowym.
2. Wytłumacz, z czego wynikały i jak przejawiały się konflikty narastające w państwach europejskich w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w.
3. Wymień postulaty wysuwane przez uczestników ruchów rewolucyjnych Wiosny Ludów w Europie.
4. Omów polityczne konsekwencje Wiosny Ludów w państwach europejskich.
5. Wskaż, którego z ważnych państw europejskich nie dotknęły wydarzenia Wiosny Ludów. Dlaczego tak się stało?
6. Wyjaśnij, w jaki sposób wojna krymska zmieniła układ sił w Europie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Proklamacja niepodległości Węgier uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe 14 IV 1849 r.

My, Zgromadzenie Narodowe, prawnie reprezentujące państwo węgierskie, tym uroczystym oświadczeniem ustanawiamy Węgry suwerennym państwem, razem ze wszystkimi przynależącymi im częściami i prowincjami […]. Przeszło trzysta lat temu naród węgierski swym wolnym wyborem wezwał na tron królewski dynastię austriacką w oparciu o dwustronne zobowiązania. I te trzy wieki były niczym innym jak trzema wiekami nieprzerwanych cierpień.

Na podstawie tego wszystkiego, powołując się na sprawiedliwość Boga Odwiecznego, wyrok cywilizowanego świata, a także prawa przyrodzone naszego narodu, opierając się na jego siłach, objawionych przezeń w czasie ciężkich cierpień, kierując się obowiązkiem każdej nacji utrzymywania swego narodu, ogłaszamy i postanawiamy, jak następuje:

[…] Węgry z prawnie jednoczącym się z nami Siedmiogrodem i należącymi do nich wszystkimi okręgami i prowincjami w całości ogłasza się wolnym, suwerennym i niepodległym państwem europejskim; ich jedność terytorialną ogłasza się za nierozdzielną, a ich całość niedotykalną.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 115.

1. W jakich okolicznościach Habsburgowie objęli tron Węgier? Odpowiedz na podstawie wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób twórcy tego aktu uzasadniali decyzję o detronizacji Habsburgów. Porównaj powyższy tekst z aktem detronizacji Romanowów, uchwalonym przez sejm Królestwa Polskiego podczas powstania listopadowego (patrz: s. 67). Wskaż podobieństwa obu aktów.

EUROPA I ŚWIAT OD 1815 R. DO POŁOWY XIX WIEKU

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

W 1. połowie XIX w. dynamicznie rosła liczby ludności w Europie. Spadek umieralności dokonał się dzięki lepszemu odżywianiu, postępom medycyny i higieny. Wzrost liczby ludności i rozwój przemysłu wpłynęły na **urbanizację**. Nowym zjawiskiem był **rozwój miast przemysłowych**.

Do miast w poszukiwaniu pracy w przemyśle **migrowała** ludność wiejska. W tym czasie pierwsza **rewolucja przemysłowa** (industrializacja) ogarnęła nie tylko Wielką Brytanię, ale kraje Europy Zachodniej (Francję, Belgię, państwa niemieckie położone nad Renem) i Stany Zjednoczone Ameryki. Zaczęła też wkraczać do Europy Środkowo-Wschodniej. Dynamiczny wzrost produkcji był możliwy dzięki dalszemu upowszechnianiu się produkcji fabrycznej oraz postępom nauki, której odkrycia znajdowały zastosowanie w przemyśle.

Sprzyjały mu również **przemiany w dziedzinie komunikacji** morskiej i lądowej. Dzięki zastosowaniu siły pary skonstruowano **parowozy** i **parowce** (parostatki). Kolej żelazna i żegluga parowa skróciły czas transportu ludzi i towarów. W 1825 r. w Anglii uruchomiono pierwszą linię kolei żelaznej, kolejną w 1830 r. w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na skutek rozwoju badań nad **elektrycznością**, Samuel Morse skonstruował elektromagnetyczny aparat telegraficzny umożliwiający przekazywanie informacji na duże odległości. W 1844 r. w Stanach Zjednoczonych uruchomiono pierwszą linię telegraficzną na świecie.

W krajach objętych rewolucją przemysłową rosło znaczenie **burżuazji** – warstwy ludzi bogatych, którzy podejmowali działalność w różnych dziedzinach gospodarki. Na skutek rewolucji przemysłowej ukształtowały się nowe grupy społeczne: **kapitaliści** (posiadacze kapitałów – właściciele kopalń, fabryk, banków) oraz **robotnicy** (pracownicy najemni w przemyśle). Ich warunki życia bardzo się różniły.

Złe warunki pracy i niskie płace robotników stały się jednym z głównych problemów politycznych i społecznych w XIX w. Rosnąca liczba maszyn parowych umożliwiała zmniejszanie liczby zatrudnianych robotników, co prowadziło niekiedy do pojawiania się bezrobocia i do **upadku niektórych dziedzin wytwórczości manufakturowej** (włókiennictwo). Zmiany wynikające z rewolucji przemysłowej ujawniały się również w otaczającej człowieka przestrzeni. W uprzemysłowionej części Europy wycinano lasy, regulowano bieg rzek, budowano kanały. Cechą charakterystyczną krajobrazu przemysłowego stały się dymiące fabryczne kominy.

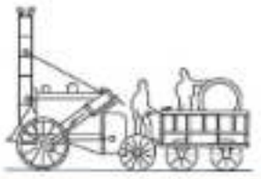

POLITYKA I WOJNY

1814–1815 – kongres wiedeński; powstanie Świętego Przymierza

1815 – sto dni Napoleona; bitwa pod Waterloo

1820 – powstanie w Hiszpanii

1821 – powstanie w Grecji

1825 – powstanie dekabrystów

1829 – niepodległość Grecji

GOSPODARKA I KULTURA

Romantyzm w literaturze i sztuce – koniec XVIII w. – 1. połowa XIX w.

1807 – pierwszy rejs parowca

1825 – pierwsza linia kolejowa na świecie

XIX

1800 r. 1810 r. 1820 r. 1830 r.

KONGRES WIEDEŃSKI

Abdykacja Napoleona stała się impulsem do odbudowy dawnego (sprzed Wielkiej Rewolucji Francuskiej i wojen napoleońskich) porządku we Francji i Europie. Zajął się tym **kongres zwołany do Wiednia** jesienią 1814 r., który zakończył się kilka dni przed ostateczną klęską Napoleona pod Waterloo w czerwcu 1815 r. Decydujący głos na kongresie miały **Rosja**, **Austria**, **Prusy**, **Wielka Brytania** i **Francja**. Głównymi sprawami do rozstrzygnięcia były zmiany graniczne i oddanie tronów prawowitym władcom na terenie Niemiec i Włoch, a także dalsze losy Księstwa Warszawskiego. Obradujący deklarowali, że zamierzają kierować się zasadami: **legitymizmu**, **restauracji** i **równowagi sił**.

Na mocy postanowień kongresu utworzono **Związek Niemiecki**, w którym najsilniejszymi państwami były Prusy i Austria. Habsburgowie odzyskali swoje włoskie posiadłości, Belgia została połączona z Holandią i w ten sposób powstało **Królestwo Niderlandów**.

Z części terytorium Księstwa Warszawskiego utworzono autonomiczne **Królestwo Polskie** w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim. Kraków i okolice stały się **Rzecząpospolitą Krakowską** (Wolne Miasto Kraków) pod kontrolą Austrii, Prus i Rosji. Z departamentu poznańskiego i bydgoskiego powstało **Wielkie Księstwo Poznańskie**, będące częścią Królestwa Pruskiego. Zgodnie z aktem końcowym, polscy poddani mocarstw zaborczych mieli otrzymać gwarancje praw narodowych.

Z inicjatywy Aleksandra I powołano do życia **Święte Przymierze**, czyli sojusz szesnastu chrześcijańskich władców, wśród których najważniejszą rolę odgrywali rosyjski car, król Prus oraz cesarz Austrii. Sprzymierzeni władcy mieli kierować się w polityce zagranicznej i wewnętrznej zasadami religii chrześcijańskiej, umacniać pokój w Europie i okazywać sobie wzajemną pomoc. W rzeczywistości Święte Przymierze powstało, by powstrzymywać szerzenie się haseł rewolucji francuskiej, strzec kontynent przed kolejnymi rewolucjami i stać na straży ładu ustanowionego na kongresie wiedeńskim.

NOWE KIERUNKI IDEOWE

Przemiany polityczne i ustrojowe w okresie rewolucji francuskiej i w epoce napoleońskiej sprzyjały formowaniu się **nowoczesnej świadomości narodowej**. Sprawiało to, że ustalony na kongresie wiedeńskim porządek polityczny budził sprzeciw narodów (np. Włochów, Niemców i Polaków) domagających się niepodległości lub zjednoczenia w ramach państwa narodowego. Pod wpływem rewolucyjnych przemian ustrojowych ukształtowały się **ideologie**. Wyznawcy **liberalizmu** domagali się wprowadzenia konstytucji gwarantujących wolność i równość wobec prawa oraz swobody obywatelskie. Niektórzy postulowali również pełną swobodę działalności w zakresie produkcji i handlu. W państwach o ustroju absolutystycznym zwolennicy idei liberalnych tworzyli tajne organizacje, przygotowujące rewolucję. Największą rolę wśród nich odegrali **karbonariusze** (węglarze).

Reakcją na hasła i wydarzenia rewolucji francuskiej było również pojawienie się ideologii **konserwatywnej**. Konserwatyści głosili konieczność zatrzymania zmian

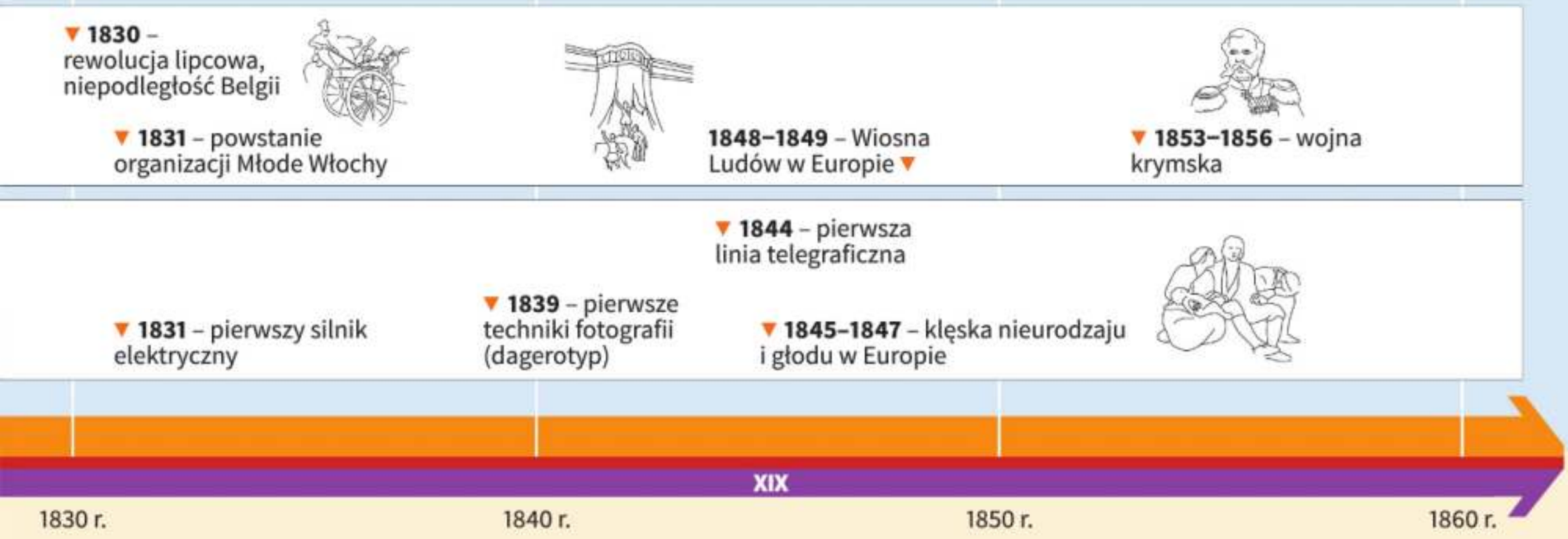

ustrojowych lub spowolnienia ich tempa – w imię obrony tradycji ustrojowej, religii, porządku społecznego. Uważali, że społeczeństwo stanowi rodzaj organizmu, zatem wszelkie zmiany społeczne i ustrojowe powinny się dokonywać stopniowo.

Wzrost liczby robotników przemysłowych, związany z przemianami gospodarczymi, doprowadził do ukształtowania się ideologii i ruchu politycznego zwanego **socjalizmem**. Pierwsi socjaliści, nazwani **utopijnymi**, postulowali poprawę sytuacji robotników za sprawą zasad sprawiedliwości i współpracy różnych grup społecznych lub organizowania wspólnot wytwarzających dobra i sprawiedliwie dzielących się zyskiem.

W latach czterdziestych w programach ruchu socjalistycznego pojawiło się hasło wprowadzenia **komunizmu**, czyli ustroju opartego na społecznej własności środków produkcji, bez wolnego rynku i wolnej konkurencji. Głównymi ideologami tego ruchu byli **Karol Marks** i **Fryderyk Engels**. Głosili oni program rewolucyjnego obalenia kapitalizmu.

ROMANTYZM

W początkach XIX w. wśród młodego pokolenia pojawił się nowy prąd ideowy – **romantyzm**. Postulował on zerwanie z oświeceniowym racjonalizmem i empiryzmem i odejście od sztywnych zasad klasycyzmu w literaturze i sztuce. Romantycy przeciwstawiali im siłę uczuć, natchnienie i wyobraźnię. Chętnie sięgali do ludowych legend, baśni czy mrocznych historii ze średniowiecza. Wielu romantycznych twórców głosiło pochwałę walki o wolność jednostki i narodów, równość i ludzką godność.

PRÓBY OBALENIA POKONGRESOWEGO PORZĄDKU

Państwa Świętego Przymierza zabiegały o trwałość porządku politycznego ustalonego na kongresie wiedeńskim. Osłabiała go jednak rosnąca popularność idei liberalnych oraz haseł wolności i suwerenności narodów. W państwach niemieckich obawy rządzących budziła **aktywizacja studenckich burszenszaftów**, których członkowie głosili hasła wolności i swobód obywatelskich oraz zjednoczenia Niemiec. Te związki były zwalczane przez władze, które w 1819 r. je zdelegalizowały, zaostrzyły cenzurę i wprowadziły ścisły nadzór nad uniwersytetami.

Wśród tajnych organizacji największe wpływy zyskali **karbonariusze** (węglarze), działający głównie we Włoszech, Francji i Hiszpanii. Głosili oni **hasła demokratyczne** (konstytucji, ustroju republikańskiego) i narodowe (zjednoczenia Włoch). Wywołane przez nich powstania w Hiszpanii i we Włoszech zostały stłumione przez wojska Świętego Przymierza (we Włoszech – austriackie, w Hiszpanii – francuskie).

W **1821 r.** wybuchło **powstanie Greków** przeciw władzy sułtana. Po latach walk, dzięki pomocy ze strony Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji, w 1929 r. wojna zakończyła się proklamowaniem niepodległości Grecji. Wówczas po raz pierwszy został zachwiany ład ustalony na kongresie wiedeńskim.

W grudniu 1826 r. tajne organizacje grupujące oficerów domagających się przekształcenia Rosji w monarchię parlamentarną wywołały tzw. **powstanie dekabrystów**. Zakończyło się ono klęską spiskowców, co doprowadziło do wzmożenia kontroli władzy nad prawomyślnością poddanych.

W lipcu **1830 r. we Francji doszło do wybuchu rewolucji zwanej lipcową**. W jej wyniku abdykował następca Ludwika XVIII – Karol X. Rewolucjoniści zadecydowali o przekazaniu korony Ludwikowi Filipowi I z orleańskiej linii Burbonów. Musiał on jednak uznać konstytucję zwiększającą uprawnienia parlamentu. Francja stała się monarchią parlamentarną.

Jeszcze w tym samym roku na wieść o rewolucji lipcowej w Belgii wybuchło powstanie przeciw unii z Holandią. Doprowadziło ono do utworzenia **niepodległego państwa belgijskiego**.

POCZĄTEK WIOSNY LUDÓW

W latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. w Europie utrzymywała się napięta sytuacja spowodowana konfliktami politycznymi i społecznymi. Wynikały one z rosnącej aktywności ruchów narodowych i rewolucyjnych. W wielu państwach europejskich opozycja kierowana przez liberałów lub socjalistów domagała się konstytucji gwarantujących swobody obywatelskie i prawa polityczne. Wydarzenia rewolucyjne w Europie **w latach 1848–1849** noszą nazwę **Wiosny Ludów**.

W lutym 1848 r. **w Paryżu** wybuchło powstanie, tzw. **rewolucja lutowa**. W jej wyniku abdykował król Ludwik Filip I i **proklamowano republikę**, w której obowiązywało powszechne prawo wyborcze. W obliczu zagrożenia ze strony radykalnych ruchów społecznych, w wyborach prezydenckich zwyciężył **Ludwik Napoleon Bonaparte**, głoszący hasła jedności Francuzów ponad politycznymi

podziałami, silnej władzy sprawowanej w interesie całego narodu, dobrobytu, potęgi Francji, pomocy dla uciśnionych narodów, wśród nich Polaków. Kolejne lata pokazały, że odnowiona republika długo nie przetrwała. W **1852 r.** Ludwik Napoleon Bonaparte koronował się na cesarza Francuzów i przyjął imię **Napoleona III**.

Rewolucyjne nastroje objęły także **Półwysep Apeniński**. W styczniu 1848 r. w Królestwie Obojga Sycylii wybuchło powstanie, co zmusiło króla Ferdynanda II do nadania konstytucji. Podobnie postąpiło wielu władców państw włoskich. Aktywną rolę w wydarzeniach na Półwyspie Apenińskim odegrali także zwolennicy zjednoczenia Włoch. Wiosną 1848 r. w wielu miastach Lombardii wybuchły zamieszki przeciw austriackiej władzy. Zostały one stłumione przez armię austriacką. W większości państw włoskich, oprócz Piemontu, zniesiono wprowadzone konstytucje.

WIOSNA LUDÓW W PAŃSTWACH NIEMIECKICH

Wynikiem **rewolucji w Prusach** było nadanie państwu konstytucji, która rozszerzała prawa obywatelskie, ale utrzymywała najwyższą i niezależną od parlamentu władzę monarchy. Widownią rewolucyjnych wystąpień stały się także pozostałe państwa Związku Niemieckiego, w których domagano się swobód obywatelskich gwarantowanych przez konstytucje i **powołania ogólnoniemieckiego parlamentu**. Rozpoczął on w maju 1848 r. obrady we Frankfurcie nad Menem. Jego zadaniem było wypracowanie formuły zjednoczenia Niemiec. W marcu 1849 r. posłowie zaproponowali objęcie niemieckiego tronu cesarskiego królowi Prus – Fryderykowi Wilhelmowi IV. Ten jednak odrzucił propozycję i rozpędził parlament. Oznaczało to upadek koncepcji utworzenia ogólnoniemieckiego państwa. Powstania, które wybuchły w wielu regionach Niemiec, zostały stłumione przez wojska pruskie.

W marcu 1848 r. **doszło do zamieszek w Wiedniu**. Cesarz Ferdynand I nadał konstytucję gwarantującą swobody obywatelskie. Konstytucja dzieliła władzę ustawodawczą między cesarza a parlament, ale cesarzowi pozostawiała prawo weta. Władca ogłosił uwłaszczenie chłopów. Zdymisjonował także znienawidzonego kanclerza Klemensa Metternicha. Nie uspokoiło to sytuacji w Wiedniu. W październiku 1848 r. wojska cesarskie zajęły miasto. Cesarz abdykował na rzecz swego bratanka **Franciszka Józefa I**, który nadał konstytucję zapewniającą silną pozycję władcy w państwie.

Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów parlament Węgier wiosną 1849 r. proklamował detronizacje Habsburgów i niezależność Węgier. W wojnie, w której siły austriackie wspomagała armia rosyjska, Węgrzy zostali pokonani w sierpniu 1849 r.

WOJNA KRYMSKA I ROZPAD ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

W latach **1853–1856** trwała **wojna krymska**. Jej przyczyną była chęć rozszerzenia przez Rosję swoich wpływów w basenie Morza Czarnego kosztem słabnącej Turcji (chodziło o przejęcie kontroli nad cieśninami Bosfor i Dardanele przez Rosję). Car liczył na poparcie Austrii winnej wdzięczności za pomoc udzieloną cesarzowi w czasie Wiosny Ludów. Pretekstem do wojny było żądanie Rosji prawa do opieki nad wszystkimi prawosławnymi mieszkańcami państwa tureckiego. Turcja uznała, że jest to mieszanie się w jej wewnętrzne sprawy, i odmówiła. Poparły ją Francja i Wielka Brytania, które obawiały się zbyt dużego wzmocnienia Rosji. Gdy Rosja zajęła Mołdawię i Wołoszczyznę (lenna tureckie), w październiku 1853 r. sułtan wypowiedział Rosji wojnę. To samo zrobiły Francja i Wielka Brytania. Austria nie zdecydowała się na udzielenie poparcia Rosji. W 1854 r. wojska państw sprzymierzonych oblegały **Sewastopol na Krymie**, najważniejszą rosyjską twierdzę nad Morzem Czarnym. Po jej upadku w 1855 r. Rosja zgodziła się na rokowania pokojowe. W marcu **1856 r.** podpisano **pokój**, zakazujący Rosji utrzymania floty na Morzu Czarnym. Wydarzenia wojny krymskiej oznaczały **kres współdziałania Rosji, Prus i Austrii – filarów Świętego Przymierza**.

WARTO PRZECZYTAĆ

D.J. Boorstin, *Odkrywcy. Dzieje ludzkich odkryć i wynalazków*, Warszawa 2001.

Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849, red. W. Zajewski, Warszawa 1991.

F. Horton, *Metternich*, Warszawa 1996.

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.

T. Kizwalter, *Historia powszechna: Wiek XIX*, Warszawa 2003.

Dziewiętnasty wiek, red. T.C.W. Blanning, Warszawa 2011.

J. Wąsicki, *Związek Niemiecki i państwa niemieckie 1815–1848*, Poznań 1986.

A. Zamoyski, *Święte szaleństwo. Romantycy, patrioci, rewolucjoniści 1776–1871*, Kraków 2015.

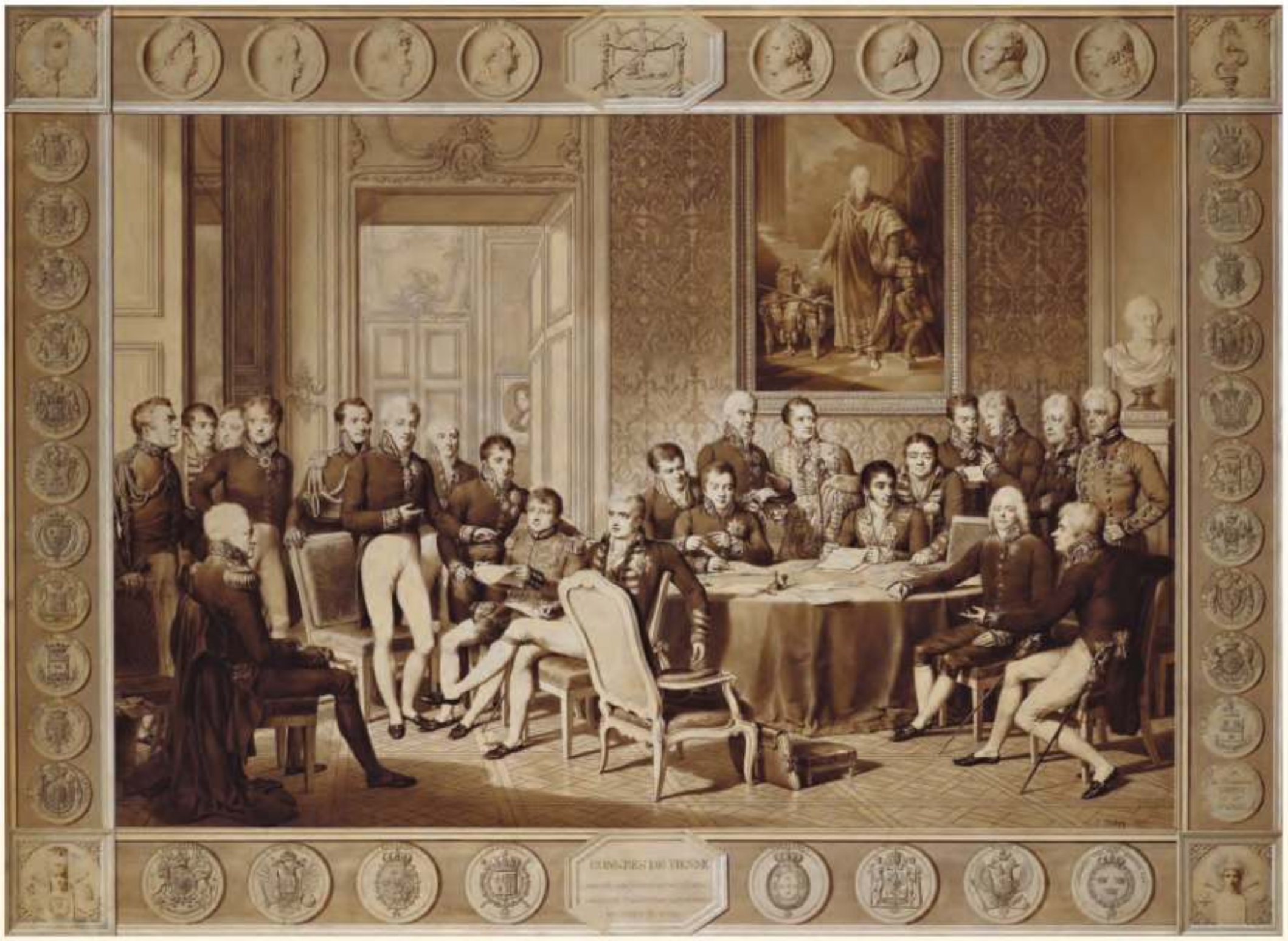

***Kongres wiedeński*, akwarela Jeana-Baptiste Isabeya** (czytaj: żana-baptista isabeja). Francuski malarz przedstawił najważniejszych dyplomatów zgromadzonych na jednym z posiedzeń kongresu. W górnej części ilustracji umieszczono wizerunki władców ośmiu państw, których przedstawiciele wchodzili w skład komitetu koordynującego prace. W jej rogach znalazły się symbole Prawdy, Rozsądku, Mądrości i Sprawiedliwości.

1. Wytłumacz, co symbolika zastosowana przez artystę mówi o wyobrażeniach na temat celów kongresu wiedeńskiego.

Klub myślicieli, akwaforta z 1825 r. Ilustracja odnosi się do wprowadzenia cenzury przez władze niemieckie.

1. Powiedz, w jaki sposób autor zilustrował to zarządzenie. Co ono jego zdaniem oznaczało?

Przemysłowe miasto Manchester według opisu francuskiego pisarza Alexisa de Tocquevilla[1]
(czytaj: aleksisa dy tekewij, **1805–1859**) – **(fragment)**

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur wznosi się na szczycie wzgórz […]. Ich sześć pięter góruje nad krajobrazem, a ich skupisko pozwala stwierdzić z daleka centralizację przemysłu. Wokół nich porozrzucane w bezładzie ubogie siedziby plebsu. Między nimi rozpościerają się tereny zanieczyszczone, które od dawna nie przypominają beztroskich parków, podobnie zresztą jak obrzeża miasta. Ziemia została tam przygotowana pod nowe domy, zmieszana z odpadami, odpycha czarnym, smolistym wyglądem. Małe uliczki starają się opleść niekompletne jeszcze człony tego miasta, stanowią obraz dzieła tworzonego w pośpiechu i nieładzie. […] Niewiele z tych uliczek jest wybrukowanych, reszta to zwyczajne ścieżki […]. Rzuca się w oczy przypadkowość wytyczenia ulic, brak wysypiska śmieci i bylejakość otoczenia.

Usłyszycie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów. Dym powleka domy, uniemożliwiając rozjaśnienie domostw. W tym wieczornym mroku łatwo dostrzec bogactwo niektórych i mizerię większości zaradność kilku fabrykantów, dla których pracują tysiące, i słabość poszczególnych osób, która okazała sie jeszcze większa niż gdyby zostawić ich samych na pustyni. […]

Gęsta mgła spowija miasto, słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; pod tą powłoką pracuje 300 tysięcy ludzi.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 140–141.

[1] Francuski pisarz polityczny uważany za jednego z prekursorów nowoczesnej politologii i socjologii. Jego dzieła *O demokracji w Ameryce* oraz *Dawny ustrój i rewolucja* cieszyły się w ówczesnej Europie dużą popularnością.

1. Wyjaśnij, czym miasta przemysłowe różniły się od typowych miast z poprzednich stuleci.
2. Opisz stosunek autora relacji do miast przemysłowych.

Refleksje Alexisa de Tocqueville na temat ustroju demokratycznego, 1835 r. (fragment)

Prawa demokratyczne mają na celu dobro większości, nie zaś małej grupy ludzi, tworzy je bowiem większość obywateli, która może się mylić, ale nie będzie występować przeciw sobie samej. […] Gdy opuszczamy kraj, w którym panuje wolność, udając się do innego, w którym wolności nie ma, uderza nas niezwykły kontrast: tam wszystko było ruchliwe i ożywione – tutaj wydaje się spokojne i nieruchome. W kraju, który opuściliśmy, wszystko zmierza do ulepszenia i postępu. Tutaj zaś odnosimy wrażenie, że społeczeństwo, osiągnąwszy już wszystkie dobra, pragnie jedynie odpoczywać i cieszyć się nimi. Tymczasem kraj, który wykazuje tyle niepokoju i ożywienia, jest zasadniczo bogatszy i lepiej funkcjonuje od tego, który wydaje się być zadowolony ze swego losu.[…] Tutaj nie mamy już do czynienia z jakąś częścią narodu, która stara się poprawić sytuację społeczeństwa: zadanie to przyjmuje na siebie cały naród. Chodzi nie o to, by zaspokoić potrzeby i zapewnić wygody jednej warstwy, ale wszystkich jednocześnie.

[w:] *Wiek XIX w źródłach.* op. cit., s. 106–108.

1. Wyjaśnij, czemu i komu służy demokracja.
2. Omów sposób, w jaki – zdaniem autora – demokracja wpływa na poziom cywilizacji w danym kraju.

Fascynacja średniowieczem przejawiała się także w architekturze. Przedstawiona na zdjęciu **angielska rezydencja Strawberry Hill** (czytaj: stroubery hil, Truskawkowe Wzgórze), przebudowana jeszcze pod koniec XVIII w., zapoczątkowała **styl neogotycki**, popularny przez cały XIX w.

1. Wymień cechy pałacu nawiązujące do stylu gotyckiego.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego 1. połowę XIX w. określa się mianem wieku pary i węgla.
2. Wskaż wynalazki techniczne, które zrewolucjonizowały życie ludzi w 1. połowie XIX w.
3. Wymień te przemiany w sferze idei i programów politycznych, które można uznać za dziedzictwo rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej.
4. Wyjaśnij, dlaczego hasła romantyzmu zyskały wielu zwolenników i w jaki sposób oddziaływały na opinię publiczną Europy.
5. Opisz pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu rewolucji zwanych Wiosną Ludów. Wymień czynniki wspólne wszystkim wystąpieniom oraz charakterystyczne dla poszczególnych narodów.
6. Przypomnij, kiedy i dlaczego doszło do zerwania Świętego Przymierza.

II. POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 1. POŁOWIE XIX WIEKU

- Królestwo Polskie
- Powstanie listopadowe
- Ziemie polskie pod zaborami w 1. połowie XIX w.
- Wiosna Ludów na ziemiach polskich
- Kultura polska w 1. połowie XIX w.

***Polski Prometeusz*, pędzla Horacego Verneta.** Obraz jest alegorią klęski Polski w powstaniu listopadowym. Na martwym żołnierzu stoi orzeł, który symbolizuje Cesarstwo Rosyjskie.

? Wytłumacz, dlaczego właśnie do tego mitu odwołał się artysta. W jaki sposób to zrobił?

6 Stracone złudzenia: Królestwo Kongresowe

- Konstytucja Królestwa Polskiego
- Nadzieje wiązane z Aleksandrem I
- Rozwój gospodarczy
- Ograniczanie swobód konstytucyjnych
- Działalność legalnej opozycji

Aleksander I i Polacy

Władca Rosji – Aleksander I – wielokrotnie podkreślał swoją sympatię dla Polaków. W zaborze rosyjskim szlachcie polskiej pozostawiono resztki samorządu i honorowe urzędy. Rozwijało się również polskie szkolnictwo (patrz: temat 10). W 1814 r. car ujął Polaków, gdy okazał rycerską postawę wobec resztek wojsk Księstwa Warszawskiego, które objął opieką po abdykacji Napoleona. Wierność, jakiej Polacy dochowali pokonanemu Napoleonowi, jako jedyni spośród sojuszników, zjednała im szacunek przeciwników. Aleksander I uważał, że odbudowa państwa polskiego związanego z Rosją znacząco zwiększyłaby wpływy jego imperium w Europie.

Małe królestwo

Dalsze losy Księstwa Warszawskiego były jednym z najważniejszych problemów podczas **obrad kongresu wiedeńskiego**. Różnice zdań w tej sprawie doprowadziły do ostrego sporu między mocarstwami. Aleksander I próbował uzyskać zgodę na odbudowę jakiejś formy państwa polskiego. Część władców i polityków była temu przeciwna – uważali oni, że takie rozwiązanie nadmiernie zwiększy potęgę Rosji. Spór zakończył się kompromisem: ziemie Księstwa Warszawskiego zostały podzielone (patrz: temat 2).

Decyzje monarchów podjęte na kongresie wiedeńskim zostały przez Polaków przyjęte z mieszanymi uczuciami.

WARTO WIEDZIEĆ

Car Aleksander I, portret z 1824 r.

Cesarz lubił formy wolności

Aleksander I, ulubiony wnuk Katarzyny II, wstąpił na tron w 1801 r. w wieku dwudziestu trzech lat w wyniku zamachu stanu. Przeprowadziła go grupa generałów i dworzan niezadowolonych z rządów jego ojca – Pawła I, uznawanego za niepoczytalnego. Spiskowcy opanowali nocą pałac i zamordowali władcę. Przewrót dokonał się za wiedzą Aleksandra, choć prawdopodobnie on sam sądził, że akcja zakończy się zmuszeniem Pawła I do abdykacji. Aleksander I, w dzieciństwie wychowany przez cudzoziemskich nauczycieli w duchu sympatii dla idei oświecenia, określał się jako liberał i zwolennik ustroju konstytucyjnego. Snuł również plany wprowadzenia go w Rosji. Obawiał się jednak oporu rosyjskich dygnitarzy, więc nigdy nie odważył się wcielić tych planów w życie. Książę Adam Jerzy Czartoryski, jego przyjaciel, charakteryzując prawdziwy stosunek cara do liberalnych idei, pisał po latach: „Cesarz lubił formy wolności tak, jak się lubi spektakle. […] Słowem, chętnie zgodziłby się, by wszyscy byli wolni, pod warunkiem że wszyscy dobrowolnie wykonywać będą wyłącznie jego wolę".

Ziemie polskie po 1815 r.

? Porównaj obszar Księstwa Warszawskiego z obszarem Królestwa Polskiego. Które ziemie znalazły się poza obszarem Królestwa? Dlaczego tak się stało?

Z jednej strony byli oni rozczarowani – naród nadal pozostawał podzielony między trzy mocarstwa, a terytorium **Królestwa Polskiego**, utworzonego na mocy decyzji kongresu, było mniejsze od Księstwa Warszawskiego. Z drugiej jednak strony okazało się, że – mimo klęski Napoleona – nie będzie powrotu do sytuacji sprzed 1807 r. Powstało wprawdzie niewielkie, ale własne państwo, rządzone przez Aleksandra I, sprzyjającego Polakom. Co więcej, mocarstwa uznały, że car, jako władca Rosji, jeśli zechce, będzie mógł przyłączyć do Królestwa Polskiego ziemie polskie pozostające pod zaborem rosyjskim – Litwę, Wołyń, Podole i Ukrainę.

Godło Królestwa Polskiego. Na tle godła Cesarstwa Rosyjskiego (dwugłowego orła) został umieszczony orzeł w koronie – godło państwa polskiego.

? Wyjaśnij wymowę tego godła.

BIOGRAM

ADAM JERZY CZARTORYSKI
(1770–1861)

Wywodził się z „Familii", wpływowej w XVIII w. (patrz: klasa 2.). Po III rozbiorze przybył na dwór Katarzyny II, żeby ratować rodzinny majątek przed konfiskatą. Zaprzyjaźnił się tam z wnukiem carycy i synem następcy tronu, wielkim księciem Aleksandrem. W poufnych rozmowach z Czartoryskim Aleksander krytykował rozbiory Rzeczypospolitej. Po wstąpieniu Aleksandra na tron książę Adam objął stanowisko ministra spraw zagranicznych Rosji. Starał się wzmocnić pozycję Rosji w Europie i uzyskać szansę na odbudowę państwa polskiego. Po kilku latach ustąpił ze stanowiska, ale pozostał w przyjaźni z carem. Przez lata pełnił funkcję zwierzchnika wileńskiego okręgu naukowego i troszczył się o rozwój polskiego szkolnictwa na ziemiach zaboru rosyjskiego. W czasie kongresu wiedeńskiego był doradcą cara. W 1830 r. zaangażował się w powstanie listopadowe (patrz: temat 7). Po klęsce udał się na emigrację do Francji, gdzie został liderem jednego z ugrupowań politycznych (patrz: temat 8).

***Adam Jerzy Czartoryski*, portret Stanisława Oleszkiewicza z 1810 r.**

Były one określane przez Polaków mianem **ziem zabranych**. Łudzono się, że w sprzyjających okolicznościach również ziemie pozostałych zaborów mogą kiedyś zostać połączone pod berłem Aleksandra I. Wszystko to powodowało dużą popularność cara wśród Polaków.

Liberalna konstytucja

Znaczne poparcie dla nowego władcy było także wynikiem nadania przez niego **konstytucji**. Ustawa przygotowana przy udziale Czartoryskiego była najbardziej liberalną konstytucją ówczesnej Europy.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czwarty rozbiór czy mniejsze zło?

Część Polaków uznała, że europejskie mocarstwa dokonały na kongresie czwartego rozbioru Polski. Takie opinie zawierał list Tadeusza Kościuszki do Czartoryskiego. Naczelnik, przebywający wówczas w Szwajcarii, początkowo popierał plany odbudowy Królestwa Polskiego z Aleksandrem I na tronie. Na wieść o kształcie terytorialnym nowego państwa pisał w liście do Czartoryskiego: „Oddajmy dzięki […] cesarzowi [Aleksandrowi I] za wskrzeszenie imienia polskiego […], ale imię samo nie stanowi narodu, lecz wielkość ziemi z obywatelami. […] Rosjanie traktować nas będą jak podległych sobie, gdyż tak szczupła garstka populacji nigdy nie zdoła obronić się intrydze, przewadze i przemocy Rosjan". (B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko*, Warszawa 1991, s. 353). Wielu zwracało jednak uwagę, że finał epoki napoleońskiej mógł być dla Polaków znacznie gorszy, ponieważ jako wierni sojusznicy Napoleona mogli zostać surowo potraktowani przez zwycięskie mocarstwa. Za w pełni realny uważano podział Księstwa Warszawskiego między Rosję, Prusy i Austrię bez jakichkolwiek gwarancji praw narodowych. Zwracano również uwagę, że decyzje kongresu wiedeńskiego oznaczają powrót nazwy „Polska" na mapę polityczną Europy. Charakterystyczne dla tych opinii było stwierdzenie w liście jednego z polskich generałów: „Nie ma co się wahać. Ta nowa Polska […] będzie mała i uboga wprawdzie, ale to będzie Polska, będzie miała to święte imię, które z prawa należy się 18-milionowemu narodowi, będzie ośrodkiem idei, działań […]".

Zgodnie z postanowieniami konstytucji władcą Królestwa Polskiego miał być każdy kolejny car. W Królestwie absolutny władca rosyjski miał rządzić jako **król konstytucyjny**. Konstytucja dawała mu szerokie uprawnienia, lecz jednocześnie gwarantowała istnienie polskiego sejmu, wojska, urzędów i szkolnictwa. Mieszkańcom Królestwa zapewniała równość wobec prawa, wolność osobistą, wolność wyznania, słowa i druku, nietykalność osobistą i majątkową. Prawo wyborcze uzyskały tylko osoby dysponujące odpowiednim majątkiem. Funkcję rządu w Królestwie pełniła **Rada Administracyjna**, która składała się z pięciu komisji: Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Sprawiedliwości, Spraw Wewnętrznych i Policji, Przychodów i Skarbu oraz Wojny.

Aleksander I na stanowisko namiestnika Królestwa mianował nie Czartoryskiego, ale weterana wojen napoleońskich – generała **Józefa Zajączka**. Wskazywało to, że swoje rządy nad Królestwem car zamierza oprzeć nie na niezależnych współpracownikach, ale na posłusznych wykonawcach. Nadzwyczajną pozycję w państwie uzyskał brat władcy – **wielki książę Konstanty**. Był on naczelnym wodzem armii polskiej, wywierał jednak wpływ na polskich ministrów i namiestnika. Nieoficjalny wpływ na rząd miał też rosyjski senator **Nikołaj Nowosilcow**, który był przedstawicielem cara w Warszawie.

Na drodze do nowoczesności

W Królestwie Polskim istniały dogodne warunki dla **rozwoju przemysłu**. Sprzyjała temu polityka rządu, który starał się zapewnić wzrost gospodarczy przez wspieranie budowy nowych manufaktur, sprowadzanie inżynierów z zagranicy i kształcenie własnych specjalistów. Dążono do poprawy warunków **komunikacji**. Budowano bite drogi i poprowadzono **Kanał Augustowski**, łączący dorzecza Wisły i Niemna. W Królestwie Polskim zwiększały się wydobycie miedzi i węgla oraz produkcja żelaza. Rozwijały się przemysł bawełniany i sukiennictwo. Na gospodarczej mapie kraju pojawiły się regiony, w których następował szybki rozwój produkcji: górnictwa i hutnictwa w **Zagłębiu Staropolskim** (w okolicach Kielc) i **Zagłębiu Dąbrowskim** (koło Dąbrowy Górniczej) oraz włókiennictwa wokół **Łodzi** i **Kalisza**. Zwiększała się ilość towarów sprzedawanych za granicę (przede wszystkim do Rosji). W latach 1845–1848 zbudowano linię kolejową na trasie Warszawa – Częstochowa – Kraków – Wiedeń. Wkrótce powstały kolejne, łączące Wrocław z Krakowem (przedłużona potem do Lwowa) i Poznań z Wrocławiem.

Królestwo Polskie wchodziło na drogę nowoczesnego rozwoju gospodarczego, choć nadal podstawową gałęzią gospodarki było rolnictwo, a większość ludności stanowili chłopi, pozbawieni prawa własności ziemi. Konstytucja gwarantowała im wolność osobistą, ale nadal musieli oni odrabiać pańszczyznę. Niektórzy właściciele majątków szlacheckich wprowadzili w swoich dobrach **oczynszowanie** – zamiast świadczenia darmowej pracy chłopi mieli płacić czynsz właścicielowi ziemi. W latach dwudziestych XIX w. właściciele ziemscy zaczęli stosować płodozmian (w kolejnych latach stosowano na polach następstwo upraw różnych roślin), uprawiać ziemniaki, hodować owce. W 1825 r. powstało **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie**, które dawało pożyczki właścicielom modernizującym swoje majątki.

Żołnierz 1. Pułku Ułanów Królestwa Polskiego (rysunek współczesny).
1. Czapka czwórgraniasta z orłem. **2.** Lanca z proporczykiem pułkowym. **3.** Kurtka kawaleryjska w kolorach pułku: granatowo-karmazynowa. **4.** Spodnie z lampasami. **5.** Szabla kawaleryjska.

BIOGRAM

FRANCISZEK KSAWERY DRUCKI-LUBECKI

(1778–1846)

Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, litografia Walentego Śliwickiego.

Znaczne zasługi dla rozwoju gospodarczego Królestwa Polskiego położył minister skarbu **Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki**. Pochodził z Litwy i był zwolennikiem odbudowy Polski przez Aleksandra I. Uważał jednak, że aby zachować względną niezależność od Rosji, Polacy potrzebują „szkół, przemysłu i fabryk broni". Drucki-Lubecki sądził, że dzięki rozwojowi gospodarczemu Królestwo może się stać przemysłowym zapleczem rolniczej Rosji. Ministrowi udało się uzyskać obniżenie ceł na polskie towary na granicy z Rosją, co pozwoliło na ich korzystną sprzedaż. Opracował on również wieloletni plan rozwoju górnictwa i hutnictwa. Przyczynił się do powstania wielu fabryk. Dzięki zmniejszeniu wydatków rządu i sprawnemu ściąganiu podatków osiągnął znaczny wzrost dochodów państwa. Pozwoliło to na założenie w 1828 r. państwowego **Banku Polskiego**, który udzielał kredytów na rozwój przemysłu i handlu. Mimo dużych sukcesów Drucki-Lubecki nie cieszył się sympatią rodaków. Spowodowały to wysokie, bezwzględnie ściągane podatki oraz powszechnie znana ugodowość ministra wobec Aleksandra I i jego następcy – Mikołaja I.

Zawiedzione nadzieje

Pierwsze lata konstytucyjnego bytu Królestwa upłynęły pod znakiem nadziei i rosnących oczekiwań.

Obietnice cara, powtarzane podczas obrad kolejnych sejmów, podsycały nadzieje Polaków na powiększenie Królestwa o ziemie zabrane. Stopniowo **nastroje się pogarszały**, zwłaszcza wskutek poczynań wielkiego księcia Konstantego, przebywającego na stałe w Warszawie. Nowy naczelny wódz zamierzał uczynić z armii przedmiot podziwu całej Europy. Stosowane przez niego metody były jednak obce polskiej tradycji wojskowej. Konstanty wprowadził przesadnie ostrą dyscyplinę. Surowo karał żołnierzy, brutalnie i obraźliwie traktował oficerów.

Pod wrażeniem wydarzeń we Włoszech i Hiszpanii (patrz: temat 3) car nabierał przekonania, że porządek w Europie jest zagrożony przez spiski i rewolucje. Dawny liberalny władca coraz bardziej stawał się despotycznym carem.

W 1819 r. w Królestwie Polskim wprowadzono cenzurę, co stanowiło pogwałcenie wolności druku, zagwarantowanej konstytucyjnie. Przeciw łamaniu konstytucji zaprotestowała w sejmie opozycja pod przywództwem braci **Bonawentury i Wincentego Niemojowskich** – posłów z województwa kaliskiego, zwanych **kaliszanami**. Za karę wykluczono ich z sejmu. Aleksander I, gdy opuszczał Warszawę, polecił Konstantemu rządzić Królestwem bez zwracania uwagi na konstytucję. W kraju działała **tajna policja**, rozbudowana pod wpływem Nowosilcowa i podporządkowana wielkiemu księciu Konstantemu, szpiegująca osoby uważane za niebezpieczne dla władzy.

WARTO WIEDZIEĆ

Protest kapitana Wilczka

Wielki książę Konstanty dążył do doskonałego wyszkolenia powierzonej mu armii. Nie liczył się z ludźmi, których traktował instrumentalnie. Był człowiekiem niezrównoważonym, ulegał gwałtownym napadom wściekłości i wtedy publicznie poniżał oficerów. Budził strach i wkrótce stał się obiektem nienawiści. Podczas jednej z parad na placu Saskim, w 1816 r., w obecności licznych widzów obraził kilku oficerów. Kapitan Michał Wilczek, niegdyś oficer słynnego pułku szwoleżerów gwardii Napoleona, zarzucił znajdującym się na placu polskim generałom, że zapomnieli o honorze i boją się wystąpić w obronie pokrzywdzonych. Oburzeni wystąpieniem Wilczka, przełożeni osadzili go w areszcie domowym. W trzy dni później, na znak protestu przeciw uległości generałów, oficer popełnił samobójstwo. Sprawa uzyskała szeroki rozgłos. W ciągu następnych kilku lat za przykładem Wilczka poszło kilku innych oficerów. Wielu nie potrafiło się pogodzić z wybrykami Konstantego, więc odeszło z armii.

Podejrzanych o działalność spiskową bezprawnie przetrzymywano w aresztach. Wbrew przepisom konstytucji następny sejm zwołano dopiero po kilkuletniej przerwie. Te wydarzenia dowiodły, że Aleksander I nie zamierza się liczyć z obowiązującym prawem, a legalna opozycja sejmowa może zyskać popularność w społeczeństwie, ale nie będzie miała większego wpływu na poczynania rządu.

Wśród części Polaków coraz więcej zwolenników zyskiwała działalność konspiracyjna. **Tajne związki**, grupujące zwłaszcza młodszych oficerów i studentów, stawiały sobie za cel obronę konstytucyjnych swobód Królestwa Polskiego i przygotowania do zjednoczenia ziem polskich w niepodległym państwie. Najważniejszym z nich było Towarzystwo Patriotyczne, założone w 1821 r. przez **Waleriana Łukasińskiego**. Wskutek zdrady informacje o Towarzystwie Patriotycznym dotarły do wiadomości władz. Car uznał tajną organizację za poważne zagrożenie. Jej przywódców aresztowano i postawiono przed sądem wojennym, który wymierzył im kary więzienia.

Towarzystwo Patriotyczne działało dalej pod nowym kierownictwem. Jego przywódcy nawiązali kontakty z tajnymi organizacjami w Rosji. Śledztwo po nieudanej próbie powstania **dekabrystów** naprowadziło władze na ślad konspiracji w Królestwie Polskim. Przywódcy Towarzystwa Patriotycznego zostali aresztowani. Stanęli przed **sądem sejmowym**, złożonym z członków senatu. Oskarżono ich o zbrodnię zdrady stanu. Mikołaj I, nowy władca (panował w latach 1825–1855), i wielki książę Konstanty mieli nadzieję, że sąd uzna winę konspiratorów. Oznaczałoby to publiczne potępienie prób walki o niepodległość. Wbrew ich oczekiwaniom sąd sejmowy w 1828 r. uniewinnił oskarżonych z zarzutu zdrady stanu. Podsądnym wymierzono jedynie niskie wyroki za niedozwoloną przynależność do tajnej organizacji. Łagodny wyrok oburzył Mikołaja I, który utworzenie Królestwa Polskiego uważał za błąd swego poprzednika. Mimo to zatwierdził wyrok, ponieważ nie chciał utrudniać sobie sytuacji w związku z trwającą wojną Rosji z Turcją. Dwóch podsądnych, pochodzących z ziem zabranych, nakazał jednak zesłać na Syberię.

WARTO WIEDZIEĆ

Filomaci

Początkowo nie wszystkie spośród pojawiających się tajnych związków miały na celu walkę o niepodległość. W 1817 r. na Uniwersytecie Wileńskim (patrz: temat 9) grupa studentów (m.in. Tomasz Zan i Adam Mickiewicz) założyła Towarzystwo Filomatów (gr. *Philomathes* – miłośnik wiedzy). Miało ono doskonalić charaktery studentów, pomagać im w nauce, wychowywać obywateli światłych, kochających ojczyznę i ludzkość. Z biegiem czasu związek ewoluował – w jego programie pojawiły się hasła podtrzymywania polskiej kultury i świadomości narodowej Polaków. W 1824 r. w wyniku donosu organizacja została rozbita. Śledczy, badający sprawę pod nadzorem Nowosilcowa, przybyłego z Warszawy, uznali, że filomaci byli członkami nielegalnego stowarzyszenia politycznego. Wielu członków towarzystwa skazano na kary więzienia lub zesłano w głąb Rosji.

BIOGRAM

WALERIAN ŁUKASIŃSKI

(1786–1868)

***Walerian Łukasiński*, litografia Józefa Kurowskiego.**

Był weteranem wojen napoleońskich. W 1824 r. został skazany na 7 lat ciężkich robót w twierdzy Zamość. Po ogłoszeniu wyroku dokonano publicznej degradacji (pozbawienia stopnia wojskowego) skazanych oficerów. Na placu, w obecności szeregów wojska i tłumu mieszkańców Warszawy, kat zdarł im oznaki stopni wojskowych, złamał szpady i zakuł w kajdany. Wywołało to wzburzenie wojska i opinii publicznej. Łukasiński, więziony w Zamościu, a następnie w Warszawie, został w chwili wybuchu powstania listopadowego uprowadzony ze stolicy i wywieziony do Rosji. Do śmierci przetrzymywany był w odosobnieniu w twierdzy w Szlisselburgu, zbudowanej na wyspie na Newie.

? Wyjaśnij, dlaczego zdecydowano o wywiezieniu Łukasińskiego do Rosji. Jakie znaczenie jego obecność w Warszawie mogłaby mieć dla powstańców?

PODSUMOWANIE

Królestwo Polskie (zwane też Kongresowym), utworzone na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego, było związane unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim. Cieszyło się autonomią (miało swoją władzę wykonawczą, prawa, sejm i wojsko). Car nadał Królestwu liberalną konstytucję, gwarantującą podstawowe swobody obywatelskie. ■ Podstawę gospodarki Królestwa stanowiło rolnictwo, ale dzięki wsparciu rządu zaczął się rozwijać przemysł górniczy, hutniczy i włókienniczy. ■ Z czasem car przestał przestrzegać postanowień zapisanych w konstytucji. Wprowadzono cenzurę, opozycja była represjonowana, władze rosyjskie rozbudowały tajną policję.

POLECENIA

1. Omów rolę, jaką miało odegrać Królestwo Polskie w planach Aleksandra I. Jakie nadzieje wiązali Polacy z panowaniem tego władcy? Dlaczego po upływie kilku lat poczuli się rozczarowani?
2. Porównaj cele i możliwości działania zwolenników ugody z carem, opozycji legalnej i tajnych związków. Jakie argumenty przemawiały za wyborem jednej z trzech postaw?
3. Wytłumacz, jakie znaczenie dla gospodarki Królestwa miało utworzenie Banku Polskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r. (fragment)

Artykuł 1. Królestwo Polskie jest na zawsze złączone z Cesarstwem Rosyjskim. […]
Artykuł 3. Korona Królestwa Polskiego jest dziedziczną w Osobie Naszej i Naszych Potomków, dziedziców i następców, podług porządku następstwa ustanowionego Tronu Rosyjskiego. […]
Artykuł 8. Stosunki polityki zewnętrznej Naszego Cesarstwa będą wspólne naszemu Królestwu Polskiemu.
Artykuł 9. Sam tylko panujący będzie miał prawo oznaczyć uczestnictwo Królestwa Polskiego do wojen przez Rosję toczonych, jako też do traktatów pokoju i handlowych, które by to mocarstwo zawierać mogło. […]
Artykuł 16. Wolność druku jest zaręczona. Prawo przepisze środki ukrócenia jej nadużyć. […]
Artykuł 17. Prawo rozciąga swą opiekę zarówno do wszystkich obywateli bez żadnej różnicy stanu i powołania. […]
Artykuł 19. Nikt nie będzie mógł być zatrzymanym, tylko podług form i w przypadkach prawem naznaczonych.
Artykuł 20. Powody zatrzymania powinny być natychmiast oznajmione w piśmie osobie zatrzymanej. […]
Artykuł 23. Nikt karanym być nie może, tylko na mocy trwającego prawa i wyroku właściwego sądu.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 77–78.

1. Wyjaśnij, kto zgodnie z konstytucją miał prawo do tronu Królestwa Polskiego.
2. Wskaż artykuły świadczące o odrębności Królestwa Polskiego od Cesarstwa Rosyjskiego.
3. Wymień artykuły konstytucji ograniczające suwerenność Królestwa Polskiego.
4. Wyjaśnij, dlaczego ta konstytucja uchodziła za liberalną.

KALENDARIUM	
1815	utworzenie Królestwa Polskiego
1819	wprowadzenie cenzury
1821	utworzenie Towarzystwa Patriotycznego
1828	utworzenie Banku Polskiego

7 Powstanie listopadowe

- Spisek podchorążych i Noc Listopadowa
- Spory o charakter powstania
- Detronizacja Mikołaja I
- Od zwycięstw do klęski
- Sytuacja po upadku powstania

Przyczyny wybuchu powstania

Napięcie w Królestwie potęgowały wieści o rewolucji lipcowej we Francji, zakończonej obaleniem Burbonów, i o wybuchu powstania w Belgii (patrz: temat 3). W listopadzie 1830 r. ogłoszono zarządzenie cara Mikołaja I (panował w latach 1825–1855), stawiające w stan gotowości armię Królestwa. Przypuszczano, że car zamierza użyć polskich żołnierzy do tłumienia powstania Belgów, które uważał za bunt poddanych przeciw legalnemu władcy. Ta wiadomość wywołała powszechne wzburzenie, zwłaszcza że wielu Polaków opowiadało się po stronie powstańców. W Warszawie działała wówczas tajna organizacja w **Szkole Podchorążych Piechoty**, kierowana przez podporucznika **Piotra Wysockiego**. Oprócz podchorążych i młodszych oficerów należała do niej również grupa cywilów – studentów, literatów, nauczycieli. Sprzysiężenie stawiało sobie za cel wywołanie antyrosyjskiego powstania, które miało przynieść niepodległość Polski w granicach Królestwa Polskiego i zaboru rosyjskiego. Po opanowaniu stolicy władzę zamierzano oddać w ręce doświadczonych polityków, cieszących się zaufaniem społeczeństwa.

Noc Listopadowa

Obawa przed użyciem wojska polskiego do tłumienia powstania w Belgii oraz informacje o ujawnieniu spisku i groźbie aresztowań skłoniły przywódców sprzysiężenia do wyznaczenia terminu **wybuchu powstania** na **29 listopada 1830 r.** Wieczorem tego dnia podchorążowie i oddziały polskie dowodzone przez wtajemniczonych oficerów zaatakowali wojska rosyjskie stacjonujące w stolicy. Cywilni spiskowcy mieli dokonać **zamachu na wielkiego księcia Konstantego**, przebywającego w pałacu belwederskim (niedaleko Łazienek). Niewiele brakowało, aby plan powstania zakończył się niepowodzeniem. Konstanty zdołał zbiec i schronił się wśród oddziałów rosyjskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Podchorążowie i generałowie

W Warszawie stacjonowało około 6 tys. żołnierzy rosyjskich. Siły polskie liczyły 10 tys. żołnierzy, ale nie wszystkie oddziały wiedziały o przygotowaniach do powstania. Część wyższych rangą oficerów, na których poparcie liczyli podchorążowie, odmówiła udziału w walce, ponieważ nie zamierzała łamać przysięgi wierności złożonej Mikołajowi I. Inni uważali powstanie za nierozsądny wybryk młodzieży, który zakończy się klęską i da carowi powód do likwidacji odrębności Królestwa Polskiego. W trakcie dramatycznych wydarzeń nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. z rąk zrozpaczonych podchorążych zginęło sześciu generałów, którzy próbowali tłumić powstanie lub odmówili udziału w walce. Historyk Wacław Tokarz oceniał po latach: „Zabiła ich też nie rzeczywista potrzeba, lecz zawiedziona miłość tej młodzieży powstańczej, szukającej tak natarczywie wodza wśród starszyzny własnej".

***Wzięcie Arsenału w noc 29 listopada 1830*, obraz Marcina Zaleskiego z 1831 r.** Mieszkańcy Warszawy wsparli atak powstańców na Arsenał, w którym zdobyto duże ilości broni.

? Wyjaśnij, dlaczego Arsenał odgrywał ważną rolę w planach powstańców.

O zwycięstwie powstańców zadecydowała postawa części mieszkańców Warszawy, zwłaszcza z uboższych części miasta, którzy wzięli udział w walkach. Wieści o uzbrojonym ludzie na ulicach skłoniły wielkiego księcia Konstantego, który obawiał się ludowego powstania, do wycofania się poza granice miasta. Liczył on, że sytuację uda się opanować przy pomocy części dygnitarzy i generałów uważających powstanie za polityczny błąd.

Co dalej?

Politycy, na których liczyli spiskowcy, nie kwapili się do objęcia przywództwa powstania. Część z nich uważała wydarzenia tamtej nocy listopadowej za szkodliwą awanturę, która ściągnie zemstę cara na Królestwo Polskie. Twierdzili, że konflikt można jeszcze zażegnać, a przy tym uzyskać ustępstwa ze strony cara Mikołaja I. Dlatego Rada Administracyjna próbowała zapobiec dalszemu rozszerzaniu się powstania. Zagwarantowała też księciu Konstantemu swobodne opuszczenie granic Królestwa. Pod naciskiem opinii publicznej Rada Administracyjna się rozwiązała, a władzę przekazała **Rządowi Tymczasowemu**, z księciem **Adamem Jerzym Czartoryskim** na czele. Sejm, zwołany do Warszawy, zadecydował w grudniu o powierzeniu najwyższej władzy – **dyktatury** – popularnemu generałowi **Józefowi Chłopickiemu**. Zwolennicy nieustępliwej walki z Rosją uważali, że jedynie on jest w stanie odnieść zwycięstwo nad wojskami rosyjskimi.

Pierwszym posunięciem dyktatora było wyprawienie poselstwa do Petersburga. Miało ono przedstawić przebieg wydarzeń Mikołajowi I i – za cenę uznania jego władzy – uzyskać gwarancje przestrzegania konstytucji i przyłączenie do Królestwa ziem zaboru rosyjskiego. Próbom rokowań przeciwstawiało się Towarzystwo Patriotyczne, utworzone na nowo przez grupę cywilnych członków sprzysiężenia Wysockiego (m.in. przez historyka **Joachima Lelewela** i publicystę **Maurycego Mochnackiego**). Towarzystwo domagało się **uznania powstania za wystąpienie narodowe** i rozpoczęcia aktywnych działań przeciw wojskom rosyjskim w Królestwie i zaborze rosyjskim. Pod jego wpływem zwołany do Warszawy sejm podjął uchwałę w tej sprawie.

BIOGRAM

JÓZEF CHŁOPICKI

(1771–1854)

Józef Chłopicki, portret z 1. połowy XIX w.

Gen. Chłopicki był żołnierzem zasłużonym i znanym z odwagi. Walczył w wojnie 1792 r., w insurekcji kościuszkowskiej i w legionach Dąbrowskiego. Brał udział w walkach w Hiszpanii oraz podczas kampanii w Rosji w 1812 r. Dużą popularność wśród rodaków przyniósł mu spór z wielkim księciem Konstantym na temat metod szkolenia wojska i stosunku do oficerów, w wyniku którego Chłopicki wystąpił z armii. Uchodził za patriotę i wroga Rosji. Wydarzenia Nocy Listopadowej Chłopicki uznał jednak za niepoważną awanturę i odmówił udziału w walce. Po kilku dniach dał się jednak przekonać do objęcia dyktatury, ponieważ uważał, że uda mu się uspokoić sytuację w kraju. Był przeciwnikiem wojny z Rosją – uważał, że Królestwo nie posiada ku temu sił i odpowiednio dużej liczby fabryk broni. Po złożeniu dyktatury wziął udział w bitwie pod Olszynką Grochowską jako doradca nowego naczelnego wodza. W rzeczywistości to właśnie Chłopicki dowodził wówczas armią polską. Ranny w bitwie, udał się na emigrację do wolnego miasta Krakowa.

? Wyjaśnij, z czego wynikała popularność generała wśród rodaków.

Próby negocjacji z carem spełzły na niczym. **Mikołaj I uznał powstanie za bunt**. Zażądał złożenia broni i podporządkowania się swoim rozkazom. Jednocześnie armia rosyjska zbliżała się do granic Królestwa Polskiego. Na wieść o niepowodzeniu rokowań Chłopicki zrezygnował z dyktatury. **W styczniu 1831 r.** sejm podjął uchwałę o **detronizacji Mikołaja I**. Władzę wykonawczą powierzono **Rządowi Narodowemu**, na którego czele stanął Czartoryski.

Od Grochowa do Ostrołęki

Na początku lutego w granice Królestwa **wkroczyła armia rosyjska**, licząca początkowo około 90 tys. żołnierzy. Polacy mogli jej przeciwstawić tylko 57 tys. żołnierzy. Siły obu stron wzrosły w ciągu następnych miesięcy wojny. Główne zgrupowanie wojsk rosyjskich maszerowało na Warszawę. Armii polskiej, w której szeregach znaleźli się ochotnicy ze wszystkich zaborów, udało się odnieść kilka zwycięstw w starciach z awangardą (przednią strażą) rosyjską. Opóźniały one marsz armii rosyjskiej, nie miały jednak decydującego znaczenia.

Do generalnej bitwy doszło **25 lutego 1831 r.** Armia polska zastąpiła drogę wojskom feldmarszałka Iwana Dybicza na przedpolach Warszawy pod Grochowem. Decydujące znaczenie dla wyniku bitwy miała **Olszynka Grochowska** – lasek wysunięty przed pozycje wojsk polskich i obsadzony przez Chłopickiego oddziałami piechoty. Przez kilka godzin udało się tam zatrzymać liczniejsze siły rosyjskie.

Szeregowy 4. Pułku Piechoty Królestwa Polskiego, tzw. czwartak (rysunek współczesny).

***Bitwa pod Olszynką Grochowską*, obraz Wojciecha Kossaka** (na drugim planie, w cywilnym stroju został przedstawiony gen. Chłopicki, jadący na koniu). Siły polskie wynosiły około 36 tys. żołnierzy i 114 dział, rosyjskie – około 60 tys. i 178 dział. W południe Chłopicki osobiście poprowadził do natarcia pułki trzymane w odwodzie. Kolumny polskie ruszyły do ataku, śpiewając *Mazurka Dąbrowskiego*.

? Rozważ, dlaczego w początkach XIX w. unikano toczenia wojen zimą.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kunktator czy realista?

Jan Skrzynecki jako młody oficer zasłynął odwagą w wojnach napoleońskich. W Królestwie Polskim sympatyzował z opozycją. Był jedynym z tych sędziów sądu wojskowego nad Walerianem Łukasińskim i jego towarzyszami, którzy głosowali za ich uniewinnieniem. Pod presją księcia Konstantego przychylił się jednak do wyroku skazującego. Podczas powstania awansował do stopnia generała i wkrótce objął stanowisko wodza naczelnego. Jego sposób dowodzenia budził ogromne kontrowersje wśród uczestników powstania i historyków. Zarzucano mu brak zdolności strategicznych, przesadną ostrożność, brak rozmachu w działaniach i niechęć do podejmowania walki, co miało zniweczyć szanse powstania. Niektórzy dopatrywali się w tym nawet zdrady. Generał miał jednak swoich obrońców, którzy podkreślali, że jego ostrożność w podejmowaniu działań zaczepnych wynikała ze świadomości dysproporcji sił walczących stron. Realia wojny toczonej w Królestwie Polskim, państwie niewielkim pod względem terytorium i dysponującym ograniczonymi zasobami ludzkimi, sprawiały, że każda walna bitwa zakończona klęską armii polskiej mogła doprowadzić do natychmiastowego upadku powstania.

Wprawdzie przełamano front wojsk rosyjskich, do decydującego uderzenia Chłopickiemu zabrakło jednak dodatkowych oddziałów. Wkrótce ranny w nogi generał został wyniesiony z pola bitwy. Krwawe starcie nie przyniosło wyraźnego zwycięstwa żadnej ze stron, ale stanowiło sukces Polaków – armia rosyjska zrezygnowała ze szturmu Warszawy i wycofała się na leże zimowe (miejsce zimowego kwaterunku i żywienia wojska).

Po bitwie grochowskiej na stanowisko wodza naczelnego mianowano gen. **Jana Skrzyneckiego**, zasłużonego w dotychczasowych starciach. Pod koniec marca 1831 r. armia polska ruszyła do uderzenia, którego plan opracował gen. **Ignacy Prądzyński**, jeden z najzdolniejszych dowódców tego okresu. Jego plan działań zaczepnych zakładał uderzenie na siły rosyjskie rozlokowane wzdłuż drogi z Warszawy do Siedlec. Zajęcie tego miasta pozwoliłoby na zdobycie znajdujących się tam wojskowych magazynów broni i żywności oraz opanowanie strategicznie ważnego traktu, łączącego Królestwo z zaborem rosyjskim. Świetne wykonanie planu przyniosło Polakom znaczne sukcesy (zwycięstwa pod **Wawrem** i **Dębem Wielkim** 31 marca, pod **Iganiami** 10 kwietnia). W ciągu kilku dni Rosjanie stracili kilka tysięcy zabitych i rannych, a 12 tys. ich żołnierzy trafiło do niewoli. Na skutek ostrożności naczelnego wodza – zdaniem wielu nadmiernej – nie podjęto próby zajęcia Siedlec. Skrzynecki nie zdecydował się również na uderzenie na główne siły feldmarszałka Iwana Dybicza, zaskoczonego polskimi działaniami.

W tym samym czasie wybuchły **powstania w zaborze rosyjskim – na Litwie**, **Wołyniu** i **Podolu**. Partyzanckie oddziały wsparto korpusami regularnego wojska, wysłanymi z Królestwa. Mimo kilku zwycięstw te oddziały zostały jednak zmuszone do wycofania się i przekroczenia granic Prus i Austrii, gdzie zostały rozbrojone. Po kilku miesiącach powstanie w zaborze rosyjskim zostało stłumione.

W Królestwie Polskim operacja przeciw oddziałom rosyjskim rozlokowanym w rejonie Łomży nie przyniosła sukcesów, przede wszystkim z powodów błędów dowództwa. **26 maja** armia polska poniosła klęskę w starciu z głównymi siłami rosyjskimi pod **Ostrołęką**. To wydarzenie nie przesądzało jeszcze o upadku powstania, ale osłabiło wolę walki, zwłaszcza wśród dowódców wyższych rangą.

Niepowodzeniem zakończyły się również próby uzyskania dyplomatycznej pomocy ze strony Anglii i Francji, podejmowane przez Czartoryskiego. Walka Polaków cieszyła się dużą sympatią opinii publicznej na Zachodzie, zwłaszcza w kręgach liberałów i zwolenników idei samostanowienia narodów. Do Królestwa przybywali ochotnicy, aby podjąć służbę w powstańczej armii.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Emilia Plater, rycina z XIX w. Na czele jednego z oddziałów partyzanckich na Litwie walczyła polska szlachcianka Emilia Plater. Zmarła po nieudanej próbie przebicia się ze swoim oddziałem do Warszawy.

Generał Sowiński na szańcach Woli, fragment obrazu Wojciecha Kossaka z 1923 r.

Dziedzictwo

Przegrane powstanie pozostawiło po sobie trwały ślad w polskiej kulturze i świadomości narodowej Polaków. Pola bitew, jak **Olszynka Grochowska**, stały się miejscami symbolicznymi. Powstańcze piosenki i pieśni, jak ***Warszawianka***, weszły na stałe do kanonu pieśni patriotycznych. Znaczące postacie powstania stały się za sprawą literatury i ikonografii bohaterami zbiorowej wyobraźni Polaków. W ich gronie znaleźli się gen. **Józef Sowiński**, poległy w obronie Woli, jego podkomendny – porucznik **Konstanty Ordon**, czy organizatorka ochotniczego oddziału powstańców – **Emilia Plater**.

? Sprawdź, jakie utwory literackie poświęcono wspomnianym postaciom.

Największe bitwy powstania listopadowego

W wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. stanęły naprzeciw siebie dwie regularne armie. Obie dysponowały świetnie wyszkolonymi i dobrze wyposażonymi żołnierzami, a dowodzili nimi zawodowi generałowie.

1 **Stoczek** – 14.02.1831
– zwycięstwo wojsk polskich pod dowództwem Józefa Dwernickiego. Bitwa nie miała większego znaczenia strategicznego, ale podniosła morale Polaków.

2 **Grochów** – 25.02.1831
– bitwa formalnie nierozstrzygnięta, faktycznie była zwycięstwem Polaków, ponieważ powstrzymała rosyjski szturm na Warszawę.

3 **Wawer / Dębe Wielkie** – 31.03.1831
– początek ofensywy zaplanowanej przez Prądzyńskiego, zwycięstwa strony polskiej.

MORZE BAŁTYCKIE
KRÓLESTWO PRUSKIE
Królestwo Polskie
RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA
CESARSTWO AUSTRIAC
Połąga
Kurszany
Szawle
Kiejdany
Kowno
Mariampol
Królewiec
Słupsk
Gdańsk
Grodno
Białystok
Bydgoszcz
Toruń
Wisła
Modlin
Białowieża
Poznań
Płock
Warszawa
Bug
Brześć Litewski
Warta
Kalisz
Włodawa
Sieradz
Radom
Puławy
Lublin
Wrocław
Odra
Kielce
Częstochowa
Opole
Zamość
San
Tarnów
Kraków
Przemyśl

obszary działań partyzanckich
kierunki działań wojsk rosyjskich
kierunki działań wojsk powstańczych
twierdze bronione przez powstańców

0 100 km

Dyneburg
Dźwina
Poniewież
Połock
Święciany
Wilno
Wilejka
Mińsk
Nowogródek
CESARSTWO ROSYJSKIE
Pińsk
Prypeć
Turów
Owrucz
Włodzimierz
Równe
Żytomierz
Lwów
Ułanów
KIE
Majdan
Daszów
Dniestr
Kamieniec Podolski
Bracław
Mohylów

4 **Iganie** – 10.04.1831 – spektakularne zwycięstwo wojsk polskich dowodzonych przez Prądzyńskiego, niewykorzystane przez naczelne dowództwo.

5 **Ostrołęka** – 26.05.1831 – bitwa przegrana przez stronę polską na skutek nieudolności dowództwa. Część sił udało się uratować dzięki działaniom dowodzącego artylerią Józefa Bema.

6 **Warszawa** – 6–7.09.1831 – po dwóch dniach walk na przedpolach stolica skapitulowała. Oddziały rosyjskie weszły do miasta, z którego wycofały się resztki wojsk polskich.

GŁÓWNI WODZOWIE PO STRONIE POLSKIEJ I ROSYJSKIEJ

Józef Chłopicki

Jan Skrzynecki

Iwan Dybicz

Iwan Paskiewicz

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wskaż tereny, na których toczyły się główne walki polsko-rosyjskie.
2. Wyjaśnij, gdzie i dlaczego przeważały działania partyzanckie. Jakie znaczenie dla przebiegu wojny mogły mieć sukcesy partyzantki?

Klęska

Sposób prowadzenia działań wojennych przez rząd budził sprzeciw powstańczych radykałów, zgrupowanych w Towarzystwie Patriotycznym. Domagali się ogłoszenia rozbudowy armii przez ogłoszenie pospolitego ruszenia i uzbrojenie ludu. Pod ich naciskiem sejm w pierwszych dniach sierpnia pozbawił Skrzyneckiego dowództwa, a nowym wodzem naczelnym mianowano gen. **Henryka Dembińskiego**. W stolicy wybuchły zamieszki – 15 sierpnia rozwścieczony lud warszawski, z inicjatywy radykalnych działaczy, wyległ na ulice miasta. Dochodziło do samosądów na osobach oskarżonych o szpiegostwo lub zdradę. Wydarzenia te doprowadziły do dymisji Czartoryskiego. Nowym prezesem rządu mianowano generała **Jana Krukowieckiego**.

W tym czasie wojska rosyjskie pod komendą nowego dowódcy – **Iwana Paskiewicza** – zbliżyły się od zachodu do Warszawy i 6 września rozpoczął się szturm miasta. Dwa dni później, mimo bohaterskiej obrony, **stolica skapitulowała**.

Władze powstańcze i armia przeszły na prawy brzeg Wisły. Większość polskich generałów nie widziała już sensu dalszej walki – **5 października 1831 r. główne siły polskie przekroczyły granicę pruską**. Kilka tysięcy oficerów, żołnierzy i innych uczestników powstania opuściło kraj i udało się na emigrację. Powstanie upadło.

Represje

Po upadku powstania w Królestwie Polskim **przestała obowiązywać konstytucja**. W jej miejsce car wprowadził statut organiczny (który nie wszedł w życie). Mikołaj I ogłosił **rozwiązanie sejmu i armii polskiej**. Zachowano polską administrację i język polski jako urzędowy. Swoim namiestnikiem car mianował pogromcę powstania – Iwana Paskiewicza. Kilkadziesiąt tysięcy polskich żołnierzy wziętych do niewoli wcielono do armii rosyjskiej. Zostali oni przeniesieni w głąb Rosji lub skierowani do walk z górskimi ludami Kaukazu. Konfiskowano majątki aktywnych uczestników powstania. Powołano specjalny sąd kryminalny, który sądził osoby oskarżone o zbrodnię zdrady stanu. Kilkuset działaczy i dowódców powstańczych uwięziono lub zesłano na Syberię. Amnestia, ogłoszona pod koniec 1831 r., nie obejmowała członków rządu, posłów na sejm, uczestników Nocy Listopadowej i zajść z 15 sierpnia 1831 r. W 1832 r. rozpoczęto w Warszawie budowę **Cytadeli** (twierdzy panującej nad miastem), w której stacjonował rosyjski garnizon. Na jej terenie, w murach **X Pawilonu**, powstało więzienie, w którym osadzano osoby podejrzane o udział w ruchu niepodległościowym. Na terytorium Królestwa wprowadzono na stałe wojsko rosyjskie, liczące sto tysięcy. Zamknięto Uniwersytet Warszawski i Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Najcenniejsze z ich zbiorów wywieziono do Rosji.

Jeszcze ostrzejsze represje dotknęły **Polaków na ziemiach zabranych**. Uderzyły one nie tylko w aktywnych uczestników powstania, lecz także w liczną na tych obszarach drobną szlachtę, uznaną przez władze rosyjskie za grupę szczególnie przywiązaną do polskości i niebezpieczną dla istniejącego porządku. Utraciła ona prawa szlacheckie, a część jej przedstawicieli przesiedlono w głąb Rosji. Zaczęto rusyfikację tych ziem (narzucanie rosyjskiego języka i kultury).

***Spokój panuje w Warszawie*, francuska karykatura z 1831 r.**
Tymi słowami francuski minister skomentował upadek powstania listopadowego. Polacy w walce z Rosją liczyli na pomoc Francji. Ta jednak nie chciała psuć sobie dobrych relacji z carem.

? Wyjaśnij, co symbolizują Biały Orzeł z zerwanymi kajdanami niewoli i przebity strzałą, leżący na stosie poległych Polaków, oraz widoczny w tle krzyż z wieńcem laurowym.

PODSUMOWANIE

Na decyzję o podjęciu zbrojnej walki o niepodległość wpłynęły: łamanie konstytucji przez cara, represjonowanie uczestników organizacji niepodległościowych, a także wieści o rewolucjach we Francji i Belgii. ■ W nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. wybuchło w Warszawie powstanie przeciw Rosji, wywołane przez grupę podchorążych i młodych oficerów ze sprzysiężenia Piotra Wysockiego oraz studentów. ■ W styczniu 1831 r. sejm Królestwa Polskiego ogłosił detronizację cara Mikołaja I jako króla Polski, a władzę wykonawczą przekazał Rządowi Narodowemu. ■ Powstanie przerodziło się w wojnę polsko-rosyjską. ■ Powstanie zakończyło się klęską. Po jego upadku car Mikołaj I zniósł odrębność Królestwa Polskiego, a uczestników powstania spotkały dotkliwe represje.

POLECENIA

1. Opisz przyczyny wybuchu powstania listopadowego.
2. Wymień wodzów powstania listopadowego i scharakteryzuj ich działalność.
3. Porównaj sytuację w Królestwie Polskim przed wybuchem powstania listopadowego z sytuacją po jego upadku.
4. Rozważ, czy powstanie listopadowe miało szanse na zwycięstwo. W uzasadnieniu odpowiedzi uwzględnij siły obu walczących stron i sytuację polityczną w Europie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt detronizacji Mikołaja I z 25 stycznia 1831 r.

Działo się na posiedzeniu połączonych Izb Sejmowych dnia 25 stycznia 1831 roku w Warszawie. Najświętsze i najuroczystsze umowy tyle są tylko nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi z obu stron. Długie cierpienia nasze znane światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch panujących, a pogwałcone tylekroć swobody nawzajem i naród polski od wierności dziś panującemu uwalniają.

Wyrzeczone na koniec przez samego cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawują jak rozpacz szlachetną.

Naród zatem polski, na sejm zebrany, oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu koronę polską oddać, kogo godnym jej uzna, po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 136.

1. Wyjaśnij, do jakich argumentów odwoływał się sejm, gdy podejmował decyzję o detronizacji.
2. Wymień skutki prawne tego aktu.

KALENDARIUM	
29 na 30 listopada 1830	wybuch powstania
styczeń 1831	detronizacja Mikołaja I przez sejm Królestwa Polskiego
luty 1831	ofensywa Rosjan na Warszawę (bitwa pod Olszynką Grochowską)
marzec – kwiecień 1831	ofensywa Polaków (Wawer, Dębe Wielkie, Iganie)
maj 1831	klęska wojsk polskich pod Ostrołęką
lato 1831	ofensywa wojsk rosyjskich
8 września1831	upadek Warszawy
październik 1831	kapitulacja twierdz w Modlinie i Zamościu, upadek powstania

8 Polacy na emigracji i pod trzema zaborami (1831–1846)

- Wielka Emigracja
- Sytuacja pod zaborami
- Konspiracja w kraju

Wielka Emigracja

Po upadku powstania listopadowego kraj opuściło około 9 tys. osób, które odrzuciły carską amnestię lub zostały z niej wyłączone. Oprócz członków powstańczego Rządu Narodowego, posłów i oficerów, na emigrację udała się również część szeregowych żołnierzy. Zdecydowaną większość emigrantów stanowiły osoby pochodzenia szlacheckiego. Wiele z nich osiadło we **Francji**. Mniejsze skupiska Polaków znajdowały się w **Wielkiej Brytanii**, **Szwajcarii** i **Belgii**. Emigranci byli traktowani nieufnie przez rząd francuski, który obawiał się ich powiązań z tajnymi organizacjami spiskowymi w Europie. Zostali otoczeni nadzorem policyjnym i osadzeni w zwartych grupach, tzw. zakładach, rozmieszczonych na prowincji. Otrzymywali niewielkie zasiłki, wyliczane według stopnia wojskowego lub stanowiska.

Emigracja polska po powstaniu listopadowym jest ze względu na swoją liczebność i rolę, jaką odegrała w dziejach politycznych i narodowej kulturze (na emigrację udało się wielu artystów i publicystów), nazywana **Wielką Emigracją**.

***Finis Poloniae 1831*, obraz niemieckiego malarza Dietricha Montena z 1832 r.** Jest to scena pożegnania ojczyzny przez powstańców przekraczających granicę Królestwa Polskiego. Symbolami klęski są: poszarpany sztandar i napis *Finis Poloniae* (koniec Polski) umieszczony na słupie granicznym.

? Wyjaśnij, jakie uczucia wyrażają postawa i gesty żołnierzy.

Chłopi francuscy przyjmują polskiego emigranta, rycina z epoki. Emigranci maszerujący przez państwa niemieckie i Francję byli entuzjastycznie witani przez część mieszkańców.

? Wskaż, po czym można poznać przybysza z Polski. Dlaczego gospodarze życzliwie witają polskiego emigranta?

Spory polityczne na emigracji

Emigranci mieli nadzieję, że uda im się szybko wrócić do ojczyzny i podjąć walkę o wolność. W ich środowisku zaczęły się kształtować ugrupowania polityczne, które różniły się oceną przyczyn klęski powstania, programem działania i wizją ustroju przyszłej niepodległej ojczyzny. W 1832 r. część działaczy Towarzystwa Patriotycznego utworzyła **Towarzystwo Demokratyczne Polskie**. W akcie założycielskim TDP stwierdzano, że przyczynami klęski powstania były brak woli zwycięstwa przywódców oraz egoizm szlachty, która nie dopuściła do uwłaszczenia chłopów i tym samym zniechęciła ich do udziału w walce. Uważali oni, że niepodległość można odzyskać jedynie dzięki powstaniu z udziałem ludu. Chłopów należy pozyskać dla sprawy narodowej przez obietnicę nadania użytkowanej ziemi na własność, czyli **uwłaszczenia**. TDP kładło duży nacisk na stworzenie w kraju **sieci organizacji spiskowych**, przygotowujących wybuch powstania.

BIOGRAM

JOACHIM LELEWEL
(1786–1861)

Był wybitnym historykiem. Wykładał na uniwersytetach w Wilnie i w Warszawie. Należał do grona przywódców przedpowstaniowej konspiracji w Królestwie Polskim. Po wybuchu powstania listopadowego został prezesem Towarzystwa Patriotycznego. Jako jego przedstawiciel zasiadał w powstańczym rządzie. Na jego wiosek, tuż przed upadkiem powstania, na ostatnim posiedzeniu sejmu ustanowiono odznaczenie – Gwiazdę Wytrwałości. Miało ono być przyznawane tym, którzy „za sprawę narodową do ostatniej kropli krwi walczyli i do końca wytrwali pod jej sztandarami". Lelewel, jako republikanin i zwolennik dalszej walki o niepodległość w sojuszu z innymi ruchami wyzwoleńczymi, w 1834 r. stanął na czele **Młodej Polski**.

? Sprawdź, z jaką międzynarodową organizacją była powiązana Młoda Polska. Jakie były cele tej organizacji?

Niepodległa Polska miała być państwem demokratycznym, w którym panować będzie wolność i równość wszystkich obywateli.

Z kolei emigranci skupieni wokół Adama Jerzego Czartoryskiego, w środowisku określanym (od nazwy jego paryskiej siedziby) mianem **Hotelu Lambert** (czytaj: lamber), uważali, że Polska powinna zostać odbudowana jako monarchia parlamentarna, w której dojdzie do zniesienia pańszczyzny i do uwłaszczenia chłopów. Czartoryski uważał, że niepodległość zostanie osiągnięta w wyniku Wielkiej Wojny między europejskimi mocarstwami. Dlatego, korzystając ze swych znajomości w świecie europejskiej polityki, rozwijał ożywioną działalność dyplomatyczną w Anglii i Francji, nieustannie przypominał o istnieniu sprawy polskiej, oferował działania wywiadowcze przeciw Rosji. Agenci Czartoryskiego wspierali antyrosyjskie ruchy polityczne na Bałkanach, w Turcji, a nawet na Kaukazie i w Afganistanie.

Radykalni działacze polskiej emigracji nawiązywali kontakty ze środowiskiem europejskich rewolucjonistów. Wiązali się z tajnymi organizacjami stawiającymi sobie podobne cele – wywalczenie niepodległości i zjednoczenia Włoch lub Niemiec. Ukształtowane w ten sposób poczucie wspólnoty celów i dążeń powodowało, że wielu polskich emigrantów znalazło się w szeregach węglarstwa czy Młodej Europy, głoszącej hasła walki o wolność narodów i republikański ustrój.

Budynek poznańskiego Bazaru, rycina z epoki.

Noc paskiewiczowska

W Królestwie Polskim trwały represje po powstaniu. Prawa obywatelskie mieszkańców zawieszono – wprowadzono **stan wojenny**. Oznaczało to, że wszelkie sprawy związane z podejrzeniem o działalność opozycyjną wobec rosyjskiej władzy rozpatrywały sądy wojenne, wydające surowe wyroki. Porządku w kraju strzegły stutysięczna armia rosyjska i liczna policja tropiąca działalność niepodległościową. Ta sytuacja, nazwana **nocą paskiewiczowską** (od nazwiska namiestnika), utrzymywała się w Królestwie przez dwadzieścia pięć lat.

Zabór pruski

Bezpośrednio do Prus zostały włączone Warmia i Pomorze Gdańskie (nazywane Prusami Zachodnimi). Z departamentu bydgoskiego i poznańskiego, zgodnie z decyzją kongresu wiedeńskiego, zostało utworzone **Wielkie Księstwo Poznańskie**, którego władcą był król pruski. W jego imieniu władzę sprawował namiestnik – Antoni Radziwiłł (pełnił tę funkcję do chwili wybuchu powstania listopadowego). W szkołach i urzędach posługiwano się językiem polskim. W 1823 r. władze wprowadziły **edykt regulacyjny** (wcześniej ogłoszono go w Prusach), likwidujący pańszczyznę i umożliwiający chłopom nabycie ziemi. Stworzyło to dogodne warunki do rozwoju rolnictwa, które stało się podstawową gałęzią gospodarki Księstwa.

Z czasem w Wielkim Księstwie Poznańskim, z którego wielu ochotników wzięło udział w powstaniu listopadowym, władze pruskie stopniowo likwidowały odrębność narodową. Od 1830 r. działania germanizacyjne prowadził zwierzchnik pruskiej administracji w Poznańskim Eduard Flottwell. Z jego inicjatywy surowo ukarano (głównie konfiskatą majątków) wielkopolskich uczestników powstania listopadowego. Ograniczano dostęp Polaków do urzędów, w administracji i sądownictwie język polski zastępowano coraz częściej niemieckim. Wyższe stanowiska w administracji obsadzano Prusakami, rozbudowano tajną policję. Władze popierały napływ pruskich rzemieślników, kupców i osadników. Niewielkie możliwości działania miał polski sejm prowincjonalny Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Zgromadzeni w nim posłowie protestowali wprawdzie przeciw postępującej germanizacji prowincji oraz domagali się zagwarantowania autonomii. W 1835 r. z inicjatywy Polaków w Gostyniu powstało **Kasyno** – stowarzyszenie propagujące rozwój przemysłu, nowoczesnego rolnictwa i oświaty. Stało się ono wzorem dla innych stowarzyszeń o podobnym charakterze. W 1842 r. Poznaniu ze składek prowadzonych wśród Polaków wybudowano tzw. **Bazar** – okazały budynek, w którym mieściły się sklepy, zakłady rzemieślnicze, hotel i sale do spotkań kulturalnych. Inicjatorem jego wzniesienia był **Karol Marcinkowski** (1800–1846), lekarz i działacz społeczny. Zorganizował on też **Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Młodzieży**, które fundowało stypendia dla ubogich uczniów i studentów.

WARTO WIEDZIEĆ

Praca organiczna

Idee pracy organicznej wynikały z przekonania, że społeczeństwo działa jak żywy organizm. Dla jego dobrego stanu i właściwego rozwoju niezbędne jest „zdrowie" – właściwe funkcjonowanie wszystkich organów. Bieda i zacofanie to choroby trawiące organizm społeczny. **Organicznicy** wspierali zatem wszystkie inicjatywy społeczne zmierzające do rozwoju cywilizacyjnego kraju. Propagowali rozwój handlu i przemysłu, stosowanie nowoczesnych metod w rolnictwie. Dużą wagę przywiązywali do rozwoju edukacji, także w warstwach najuboższych. Uważali, że takie działania są niezbędne, aby sprostać niemieckiej konkurencji w dziedzinie gospodarki i kultury, a przy tym przedłużyć istnienie narodu polskiego. Ruch organicznikowski nie stanowił drogi konkurencyjnej dla idei zbrojnej walki o niepodległość. Wielu jego działaczy angażowało się także w działalność konspiracyjną lub brało udział w powstaniach.

Propagatorem nowoczesnej gospodarki rolnej w Poznańskiem byli właściciel ziemski – **Dezydery Chłapowski** (1788–1879, patrz: tekst s. 73) i **Hipolit Cegielski** (1813–1868), właściciel wytwórni maszyn rolniczych.

Środowisko zamożnych właścicieli ziemskich, kupców i ludzi wykształconych angażujących się w te przedsięwzięcia łączyła idea **pracy organicznej**, czyli legalnych działań na rzecz poprawy bytu całego polskiego społeczeństwa.

Zabór austriacki

Na mocy postanowień kongresu Austria otrzymała ziemie pokrywające się z jej nabytkami w pierwszym rozbiorze (Królestwo Galicji i Lodomerii). Krakowowi z najbliższą okolicą nadano status wolnego miasta (pod nazwą Rzeczpospolita Krakowska), kontrolowanego przez państwa zaborcze. W myśl konstytucji z 1818 r. władzę wykonawczą sprawował Senat Rządzący, a władzę ustawodawczą – Zgromadzenie Reprezentantów (jednoizbowy sejm).

Represje po upadku powstania listopadowego zastosowano również w Wolnym Mieście Krakowie. Wzmocniono ścisłą kontrolę sprawowaną przez reprezentantów trzech państw zaborczych. Na terytorium Rzeczypospolitej Krakowskiej na kilka lat wprowadzono oddziały wojsk austriackich, pruskich i rosyjskich. Przestano również zwoływać posiedzenia senatu. W zaborze austriackim, którego stolicą był Lwów, władze również nie zezwalały na istnienie jakiejkolwiek formy reprezentacji politycznej Polaków. Lojalności galicyjskich poddanych cesarza Austrii pilnował rozbudowany aparat policyjny. W szkołach średnich i urzędach obowiązywał język niemiecki.

W 1. połowie XIX w. sytuacja gospodarcza Galicji była najgorsza spośród trzech zaborów. Był to obszar rolniczy, którego większość mieszkańców stanowili chłopi. Na wschodnich obszarach Galicji byli oni w przeważającej mierze Rusinami. W zamian za wydzierżawione im niewielkie działki ziemi świadczyli pańszczyznę na rzecz właścicieli folwarków. Jedynymi ośrodkami produkcji pozarolniczej były kopalnie soli w Bochni i Wieliczce.

Przemiany społeczne

W 1. połowie XIX w. nastąpił szybki przyrost liczby ludności na ziemiach polskich. Warszawa liczyła 170 tys. mieszkańców, a Poznań, Lwów i Kraków – po 50 tys. W największych miastach pojawiły się wodociągi, kanalizacja i latarnie gazowe na głównych ulicach.

Dawne społeczeństwo, z podziałem na szlachtę, mieszczan i chłopów, stopniowo odchodziło w przeszłość. Wpłynęły na ten proces przemiany polityczne schyłku XVIII i początków XIX w. – pozbawienie praw politycznych szlachty, która nie miała majątków, i nadanie wolności osobistej chłopom. O pozycji społecznej w coraz większym stopniu decydowało nie urodzenie, ale posiadanie majątku. Prestiżem społecznym cieszyli się nie tylko zamożni właściciele majątków ziemskich, lecz także przedstawiciele tworzącej się **burżuazji**. Byli to głównie dawni mieszczanie, którzy wzbogacili się na handlu i operacjach finansowych. Dysponowali oni zasobami finansowymi, które mogli przeznaczyć na udział w przedsięwzięciach handlowych, budowę zakładów przemysłowych itp. Chłopi coraz liczniej opuszczali wieś i udawali się do miast, gdzie podejmowali pracę w fabrykach, w wyniku czego wchodzili w skład tworzącej się warstwy robotników.

Do miast trafiała również część zubożałej szlachty. Wraz z wykształconymi mieszczanami szukała tam źródła utrzymania jako urzędnicy państwowi, dziennikarze, nauczyciele, lekarze, prawnicy. W ten sposób tworzyła się nowoczesna polska **inteligencja** – warstwa ludzi wykształconych i utrzymujących się z pracy umysłowej. Ta grupa społeczna od początków XIX w. stopniowo rosła i odegrała znaczącą rolę w polskim życiu politycznym, społecznym i kulturalnym. Wielu inteligentów miało poczucie misji publicznej i uważało się za nauczycieli oraz przewodników narodu, który pragnęli prowadzić ku niepodległości i nowoczesności.

Emisariusze i konspiratorzy

Demokraci na emigracji i spiskowcy w kraju byli przekonani, że działalność konspiracyjna powinna łączyć **cele niepodległościowe i społeczne**, skoro główną siłę przygotowywanego powstania stanowić mieli chłopi. Aby skłonić ich do udziału w przyszłej walce, należało się liczyć z ich dążeniami i wśród głoszonych haseł umieścić również sprawę uwłaszczenia.

Jako jedni z pierwszych pojawili się w **Galicji** i **Królestwie Polskim** emisariusze **Zemsty Ludu**, organizacji związanej z karbonariuszami. W 1833 r. pułkownik **Józef Zaliwski**, przybyły z Francji, wkroczył na czele niewielkiego oddziału w granice Królestwa Polskiego. Miał nadzieję, że uda mu się rozpocząć na terenie całego zaboru rosyjskiego działania partyzanckie. Brak poparcia ze strony mieszkańców Królestwa, którzy nie otrząsnęli się jeszcze po klęsce z 1831 r., przesądził o szybkim stłumieniu partyzantki przez wojska carskie. Uczestnicy, którzy wpadli w ręce władz, zostali straceni albo zesłani w głąb Rosji na osiedlenie lub **katorgę** – do więzień połączonych z ciężką pracą fizyczną. W zaborze rosyjskim znacznie dłużej utrzymała się dobrze zorganizowana konspiracja emisariusza Młodej Polski – **Szymona Konarskiego**.

Wkrótce w kraju pojawiła się nowa, rozbudowana konspiracja, związana z Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Wśród jej przywódców wyróżniał się **Edward Dembowski**. Działał on jako emisariusz w **Królestwie Polskim**, **Poznańskiem i Galicji**. Zgodnie z programem emigracyjnych demokratów szczególną wagę przywiązywał do pozyskania poparcia chłopów.

Z TDP współpracowała też tajna organizacja zawiązana w Lubelskiem i Kieleckiem przez **księdza Piotra Ściegiennego**. Została ona wykryta przez władze carskie – uczestników aresztowano, a księdza zesłano na katorgę.

Emisariusz (łac. *emissarius*) – tajny wysłannik.

BIOGRAM

SZYMON KONARSKI
(1808–1839)

Był oficerem w powstaniu listopadowym. Na emigracji wziął udział w wyprawie polskich emigrantów do Sabaudii, mającej na celu wsparcie tamtejszego powstania. W ciągu dwuletniej działalności w kraju zdołał utworzyć tajną organizację, liczącą około 3 tys. członków. W 1838 r. został aresztowany w Wilnie. Mimo tortur nie załamał się i odmówił zeznań obciążających innych aresztowanych. Jego postawa wzbudziła podziw jednego z rosyjskich oficerów, który próbował zorganizować ucieczkę Konarskiego. Spisek wykryto. Konarski został rozstrzelany w 1839 r. Miejsce, w którym został pochowany, stratowano końmi, by w przyszłości nie można było go odnaleźć.

	SYTUACJA CHŁOPÓW NA ZIEMIACH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ NA POCZĄTKU XIX W.
Zabór pruski	Dzięki reformom rozpoczętym w Prusach po klęsce w **1807 r.** chłopi uzyskali wolność osobistą i możliwość stopniowego wykupu od szlachty uprawianej ziemi. Żeby uzyskać pełne prawo własności, musieli oddać część ($\frac{1}{3}$–$\frac{1}{2}$) ziemi lub wypłacić odszkodowanie w pieniądzach lub zbożu. Tylko nielicznych, zamożnych chłopów było na to stać.
Wielkie Księstwo Poznańskie	W **1823 r.** władze wprowadziły edykt regulacyjny, likwidujący pańszczyznę i umożliwiający chłopom nabycie ziemi.
Zabór austriacki	W całej monarchii Habsburgów chłopi uzyskali ograniczoną wolność osobistą pod koniec XVIII w. Nadal nie posiadali jednak własnej ziemi.
Królestwo Polskie	W **1807 r.** w Księstwie Warszawskim zniesiono poddaństwo chłopów. Nie oznaczało to jednak uwłaszczenia. Wydany w 1807 r. tzw. dekret grudniowy uznawał ziemię za własność szlachty. To prawo obowiązywało nadal po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 r.
Zabór rosyjski	W całej Rosji utrzymywało się poddaństwo osobiste chłopów w skrajnie ostrej formie – chłop był uważany za własność szlachcica i mógł być przez niego nie tylko ukarany, lecz także sprzedany. Do szlachty należała również ziemia.

? Porównaj sytuację chłopów na terenie wszystkich zaborów. Jakie korzyści mógł chłopstwu przynieść udział w powstaniu?

PODSUMOWANIE

Emigrację po powstaniu listopadowym, ze względu na jej liczebność i rolę, nazywa się Wielką Emigracją. Jej uczestnicy różnili się co do oceny przyczyn klęski powstania, sposobu odzyskania niepodległości i ustroju przyszłej Polski. ■ Emigranci wysyłali na ziemie polskie emisariuszy, którzy wspierali spiskowców działających w kraju. ■ Represje po powstaniu listopadowym dotknęły również Wielkie Księstwo Poznańskie i Rzeczpospolitą Krakowską. Zaborcy zaostrzyli politykę germanizacyjną wobec Polaków. ■ Mimo utrudnień ze strony władz w Wielkim Księstwie Poznańskim rozwijała się polska gospodarka i kultura. ■ Natomiast ziemie zaboru austriackiego (Galicja) były pod względem gospodarczym najbardziej zacofaną prowincją monarchii habsburskiej.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jaką rolę w życiu kraju po upadku powstania listopadowego odgrywała Wielka Emigracja.
2. Omów problemy, które należało rozwiązać, aby zyskać poparcie chłopów dla planowanych powstań narodowych.
3. Opisz sytuację społeczno-gospodarczą w zaborze pruskim i austriackim.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Pamiętnik Dezyderego Chłapowskiego, polskiego generała, weterana wojen napoleońskich i uczestnika powstania listopadowego, wielkopolskiego działacza społecznego i zwolennika pracy organicznej (fragment)

Przed powstaniem 1830 r. nie należałem do żadnego tajnego związku, owszem, zawsze byłem im przeciwny i tym, którzy zaufanie we mnie pokładali, zawsze tłumaczyłem, że cała Polska stanowi tylko jeden związek, ponieważ wszyscy chcą i nie mogą jak tylko chcieć tego, czego nie mamy.

Bezpośredniej drogi do tego nikt nie odgadnie, ponieważ zależy ona od nieprzewidzianych okoliczności. Związki tajne robią tylko przypuszczenia, które rozdzielają umysły, osoby pojedyncze kompromitują. Nie mogąc ani pory, ani wypadków przewidzieć, nie można także środków przysposobić przez tajne związki. Nadto trwonią one czas i odbierają śmiałość w działaniu i wpływ, jaki każdy w swoim zakresie mieć może.

Pośrednia droga jawną być powinna. Drogą tą – praca w pokoju, każdy w swym zawodzie nad porządkiem i ładem, który w potrzebie daje siły, i nad oświatą ludu, który im będzie bardziej oświecony, tym lepiej pojmie, czym teraz jest, a czym być powinien.

Tą drogą każdy iść może i powinien, to jest dla nas środkiem prowadzącym do celu. Rządy obce z rozmaitych narodowości złożone, oceniając tylko stronę materialną, biorą u nas łatwo środek ten za cel. Dążność ta ich nie niepokoi, a nas, kiedy Opatrzność pole otwiera do działania, silniejszymi i gotowymi okoliczności zastają.

[w:] Jenerał Dezydery Chłapowski, *Pamiętniki, Część II, Wojna roku 1830–1831*, Poznań 1899, s. 1. [pisownia uwspółcześniona]

1. Wyjaśnij, jakie zdanie miał autor tekstów na temat tajnych związków. Jakie argumenty wysuwał?
2. Opisz, jakie działania – według Chłapowskiego – powinni podejmować Polacy i dlaczego.
3. Sprawdź w dostępnych źródłach, jaką rolę odegrał w powstaniu listopadowym gen. Chłapowski i jak potoczyły się jego losy po upadku powstania.

KALENDARIUM	
1832	utworzenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego
1833	partyzantka Zaliwskiego
1834	utworzenie Młodej Polski
1839	śmierć Szymona Konarskiego
1842	Bazar w Poznaniu

9 Powstanie krakowskie i Wiosna Ludów na ziemiach polskich

- Powstanie krakowskie i rabacja galicyjska
- Wydarzenia Wiosny Ludów w Krakowie i Galicji
- Wiosna Ludów w zaborze pruskim
- Udział Polaków w europejskiej Wiośnie Ludów

POWSTANIE KRAKOWSKIE I RABACJA GALICYJSKA — 1846

WIOSNA LUDÓW W ZABORZE PRUSKIM I GALICJI — 1848

Powstańcy i chłopi

W latach czterdziestych XIX w. głównym ośrodkiem nadzorującym działalność demokratycznej konspiracji stał się **krajowy komitet TDP w Poznaniu**, zwany **Centralizacją**. W porozumieniu z konspiratorami z Galicji i Królestwa Polskiego członkowie Centralizacji postanowili rozpocząć **trójzaborowe powstanie** w nocy z 21 na 22 lutego 1846 r. Dowództwo powierzono **Ludwikowi Mierosławskiemu** (1814–1878), uczestnikowi powstania listopadowego i cenionemu teoretykowi sztuki wojennej.

Ludwik Mierosławski przemawia na procesie berlińskim, litografia z epoki. Odważne wystąpienia Mierosławskiego podczas procesu, w których uzasadniał niepodległościowe dążenia Polaków, zyskały mu przychylność liberałów i demokratów pruskich.

? Powiedz, co wyraża postać Ludwika Mierosławskiego.

Kilka dni przed planowanym wybuchem na skutek zdrady przywódcy TDP w Poznańskiem zostali aresztowani, oskarżeni o zdradę stanu i **postawieni przed sądem w Berlinie**. Pozbawione kierownictwa, oddziały powstańcze zostały szybko rozbite. W Królestwie Polskim doszło jedynie do nieudanej próby powstania w Siedlcach. Jego przywódców ujęto i stracono.

Powstanie krakowskie i rabacja galicyjska

Inaczej potoczyły się wydarzenia w **Rzeczypospolitej Krakowskiej**. Walki uliczne, rozpoczęte w nocy z 20 na 21 lutego, doprowadziły do wycofania się Austriaków z miasta. Przywódcy powstania ogłosili utworzenie **Rządu Narodowego** z **Janem Tyssowskim** (1811–1857) na czele. Wydano **manifest** wzywający do walki, zapowiadający uwłaszczenie chłopów i przydział ziemi bezrolnym ochotnikom. Przywódcy w Krakowie liczyli na wsparcie oddziałów powstających w Galicji.

Pomoc z pozostałych ziem zaboru austriackiego nie nadeszła, ponieważ wybuchły zamieszki chłopskie – **rabacja galicyjska** (niem. *Raub* – rabunek). Rabację spowodowały trwające od dawna konflikty między dworami a wsiami, wywołane m.in. sporami o wymiar pańszczyzny, podsycanymi dodatkowo przez urzędników austriackich. Gromady chłopów były przez władze utwierdzane w przekonaniu, że powstanie jest buntem szlachty przeciw uwłaszczeniu przygotowanemu jakoby przez cesarza. Rozpoczęły więc rozbrajanie oddziałów powstańczych i rabunek dworów. Rabacja objęła przede wszystkim okolice Tarnowa, Nowego Sącza, Jasła i Sanoka. Chłopi napadali na dwory, mordowali szlachtę, często w okrutny sposób. Dopuszczali się gwałtów i kradzieży. W zamian za schwytanych powstańców urzędnicy wypłacali chłopom niekiedy niewielkie wynagrodzenie. Splądrowano i ograbiono około 500 dworów, zginęło ponad tysiąc osób. Postawa chłopów galicyjskich wobec narodowego powstania wywołała oburzenie i przerażenie tej części szlachty, która była niechętna reformom. Stanowiła również poważny cios dla nadziei demokratów, którzy przekonali się, że nawet manifesty ogłaszające uwłaszczenie chłopów nie muszą zapewnić ich masowego udziału w walce o niepodległość.

Rabacja sparaliżowała działania powstańców. Na Kraków ruszyły oddziały austriackie i towarzyszące im tłumy chłopów. Naprzeciw im wyszła **procesja** prowadzona przez **Edwarda Dembowskiego**. Próbował on odwołać się do uczuć religijnych chłopów i przeciągnąć ich na stronę powstania, ale zginął. Po kilku dniach powstańcy opuścili miasto i udali się do Prus.

Po upadku powstania wzmocnione wojsko austriackie zmusiło do posłuszeństwa wsie, w których chłopi odmawiali odrabiania pańszczyzny. **Jakub Szela** – chłop, który stanął na czele rabacji galicyjskiej i domagał się likwidacji lub obniżenia pańszczyzny – został przesiedlony na Bukowinę, gdzie otrzymał duże gospodarstwo rolne.

***Śmierć Edwarda Dembowskiego na Podgórzu*, rycina Józefa Bohdana Dziekońskiego.**

Dembowski pochodził z arystokratycznej rodziny, ale sam miał poglądy bliskie demokratom i socjalistom utopijnym. Był przekonany o konieczności połączenia walki o niepodległość z rewolucją społeczną. Zginął od salwy oddanej przez żołnierzy austriackich, kiedy próbował na czele procesji powstrzymać idące na Kraków oddziały austriackie i towarzyszące im tłumy chłopów.

? Wyjaśnij, do jakich grup społecznych należą uczestnicy procesji.

***Rzeź galicyjska*, obraz Jana Lewickiego.** Urzędnicy austriaccy wypłacają chłopom nagrody za zamordowanych szlachciców.

? Omów sposób, w jaki – zdaniem artysty – chłopi udowadniali, że zabili szlachcica.

Oddziały powstańcze przekroczyły granicę pruską, gdzie zostały **internowane** (umieszczone w miejscach odosobnienia). Bezpośrednim następstwem powstania była **likwidacja autonomii Rzeczypospolitej Krakowskiej** i wcielenie jej do Austrii.

Wiosna Ludów w Galicji

Dwa lata po upadku powstania krakowskiego na ziemie polskie dotarły wieści o wydarzeniach Wiosny Ludów. Nie wywarły większego wpływu na sytuację w Królestwie Polskim i zaborze rosyjskim – przeważająca część tamtejszego społeczeństwa była zmęczona i zastraszona represjami, trwającymi od chwili upadku powstania listopadowego. Inaczej rozwinęła się sytuacja w pozostałych zaborach.

W **marcu 1848 r.** na wieść o wydarzeniach w Wiedniu manifestacje patriotyczne młodzieży w **Krakowie** zmusiły władze austriackie do zwolnienia więźniów politycznych z 1846 r. Do manifestacji doszło także we **Lwowie**. W obu miastach utworzono polskie komitety narodowe i oddziały gwardii narodowej. Delegacje komitetów wystosowały petycję do cesarza, zawierającą postulaty przyznania swobód obywatelskich, uwłaszczenia chłopów, dopuszczenia Polaków do galicyjskiej administracji oraz wprowadzenia języka polskiego w urzędach i szkołach.

WARTO WIEDZIEĆ

Ruch narodowy Rusinów

Trwające od stuleci napięcie między polską szlachtą a rusińskimi chłopami przybrało w XIX w. nowe formy w związku z dokonującymi się stopniowo przemianami świadomości narodowej. Na poglądy ludności zamieszkującej wschodnie obszary Galicji coraz większy wpływ wywierali wykształceni Rusini – prawnicy, nauczyciele czy duchowni greckokatoliccy. Podejmowali oni badania historyczne (np. nad średniowieczną Rusią czy dziejami powstań kozackich) i działania na rzecz rozwoju własnego języka literackiego, rodzimej kultury i edukacji. Obok dawnych konfliktów o podłożu społecznym i gospodarczym, dzielących wielu Polaków i Rusinów, pojawiły się nowe – wynikające z dążenia Rusinów do uzyskania pełnych praw dla ich języka. W 1848 r. przywódcy Rusinów utworzyli Główną Radę Ruską, która zwróciła się do cesarza z petycją o oddzielenie wschodniej Galicji od jej zachodniej części i wprowadzenie języka ruskiego do szkół.

Galicyjscy demokraci wezwali właścicieli ziemskich do ogłoszenia uwłaszczenia chłopów. Na wieść o tym, aby uprzedzić działania powstańców, gubernator Galicji dzień wcześniej, pod koniec kwietnia 1848 r., ogłosił **uwłaszczenie w imieniu cesarza Ferdynanda I**. Państwo zobowiązało się do wypłacenia odszkodowań szlachcie. Było to zręczne posunięcie, utrwalające wśród chłopów galicyjskich legendę „dobrego cesarza". Władze austriackie stopniowo przejmowały kontrolę nad sytuacją. W końcu kwietnia wojsko austriackie zajęło Kraków i rozbroiło gwardię narodową. W październiku austriacka artyleria ostrzelała Lwów i wojsko wkroczyło do miasta. Na prowincji wojsko zmusiło polskie komitety i oddziały do rozwiązania się. W Galicji wprowadzono stan wojenny.

Do rozbicia polskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej władze austriackie wykorzystały **narastające napięcie na tle narodowym między Polakami a ludnością ukraińską (ruską)**. Główna Rada Ruska domagała się podziału Galicji na dwie części – polską i ukraińską. Władze austriackie starały się rozgrywać konflikt na swoją korzyść.

Wiosna Ludów w zaborze pruskim

Wkrótce po zwycięstwie rewolucji w Berlinie **w Poznaniu** odbyła się demonstracja patriotyczna. Powołano Komitet Narodowy Polski, złożony z liberałów oraz demokratów, i wybrano delegację, która miała przedstawić w Berlinie żądanie autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Działacze komitetów, tworzonych z przedstawicieli ziemiaństwa, mieszczan i inteligencji, liczyli na współpracę z pruskimi liberałami i demokratami. Ludwik Mierosławski, uwolniony z berlińskiego więzienia, kierował organizacją polskich oddziałów.

Na początku kwietnia 1848 r. rosnąca aktywność Polaków skłoniła władze pruskie do ogłoszenia w Poznaniu stanu oblężenia. Prusacy zaczęli siłą likwidować polskie komitety w kolejnych miejscowościach i rozbrajać oddziały powstańcze. **Mierosławskiemu udało się pokonać wojska pruskie pod Miłosławiem.** Następne starcia nie przyniosły jednak sukcesów. Nie powiodły się też próby zorganizowania partyzantki w lasach.

W początkach maja, pod wpływem klęsk w walkach i nieporozumień wśród powstańców, zdecydowano się na kapitulację ostatnich regularnych oddziałów. Straty polskie szacowano na tysiąc zabitych. Po powstaniu aresztowano około 2 tys. osób. Król nie zrealizował obietnicy autonomii dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Zamiast niego utworzono **Prowincję Poznańską**, wchodzącą w skład Królestwa Pruskiego.

Próby zdobycia niepodległości lub rozszerzenia swobód narodowych w 1848 r. zakończyły się niepowodzeniem. Wydarzenia Wiosny Ludów przyniosły jednak Polakom ożywienie życia narodowego, aktywizację polityczną społeczeństwa i rozwój polskiej prasy. W wydarzeniach w Poznańskiem żywy udział wzięli liczni przedstawiciele ubogiego mieszczaństwa i chłopów. Były to doświadczenia ważne dla dalszego rozwoju nowoczesnej świadomości narodowej.

„Za waszą i naszą wolność"

Polscy emigranci, cieszący się w kręgu europejskich rewolucjonistów ogromną sympatią i autorytetem, wzięli udział niemal we wszystkich ważniejszych wystąpieniach rewolucyjnych. Przyświecało im hasło: **„Za waszą i naszą wolność"**. Po raz pierwszy pojawiło się ono na sztandarze niesionym w Warszawie podczas manifestacji ku czci straconych dekabrystów. Za jego autora uznaje się Joachima Lelewela.

Polscy delegaci uczestniczyli w **zjeździe słowiańskim** w czerwcu 1848 r., zwołanym w Pradze, aby opracować program działania dla Słowian poddanych władzy Habsburgów. Delegaci potępili rozbiory Polski i domagali się równouprawnienia narodów w monarchii habsburskiej. Kongres trwał krótko i został zakończony po wkroczeniu wojsk austriackich do Pragi.

WARTO WIEDZIEĆ

Wynalazki Mierosławskiego

Ludwik Mierosławski był także zapalonym konstruktorem. Był przekonany, że jego wynalazki okażą się przydatne na polach bitew. Opracował projekt karabinu – „mierosławki", z którego można było strzelać kilkoma rodzajami amunicji, wojskowego tornistra, którego można było używać także jako tarczy, oraz łopatki saperskiej, którą można było wkładać do wojskowych czapek, aby chronić głowę żołnierza. Skonstruował również kosowóz – wóz bojowy mieszczący strzelców, którego ściany uzbrojono w kosy. Zastosowano go w bitwie pod Miłosławiem. Ze względu na dużą wagę i małe możliwości manewrowania okazał się nieprzydatny.

W marcu 1848 r. w Rzymie skupiona wokół **Adama Mickiewicza** grupa demokratów utworzyła polski legion. Ten oddział, liczący kilkuset żołnierzy, wziął udział w starciach z Austriakami. W 1849 r. gen. **Wojciech Chrzanowski**, uczestnik powstania listopadowego, został mianowany wodzem naczelnym armii Królestwa Sardynii. Po klęsce powstania w Wielkopolsce Ludwik Mierosławski opuścił kraj i wiosną 1849 r. przez pewien czas dowodził oddziałami republikanów na Sycylii. W późniejszym okresie stanął na czele armii Badenii, broniącej kraju przed pruską interwencją. Rewolucyjnymi siłami zbrojnymi Palatynatu, niewielkiego niemieckiego księstwa położonego nad Renem, dowodził gen. **Franciszek Sznajde**, weteran powstania listopadowego.

Powstanie krakowskie i Wiosna Ludów na ziemiach polskich (1846–1848).

? Wskaż tereny, na których doszło w 1846 r. do rabacji galicyjskiej i w 1848 r. do wydarzeń Wiosny Ludów.

Polacy odegrali również znaczną rolę w wydarzeniach na terenie monarchii habsburskiej. W październiku 1848 r. gen. **Józef Bem** kierował obroną Wiednia przed armią cesarską. Wiele dalszych sukcesów odniósł jako dowódca korpusu działającego w Siedmiogrodzie. W ostatnich dniach powstania objął dowództwo naczelne armii węgierskiej.

Od listopada 1848 r. na Węgrzech działał kilkutysięczny legion polski, dowodzony przez gen. **Józefa Wysockiego**. Przez kilka tygodni funkcję wodza naczelnego armii węgierskiej pełnił gen. **Henryk Dembiński**.

Generał Józef Bem w mundurze wojsk węgierskich.

? Generał Bem jest nazywany bohaterem trzech narodów. Na podstawie jego życiorysu podaj argumenty, które to uzasadniają.

BIOGRAM

JÓZEF BEM
(1794–1850)

Jako porucznik artylerii brał udział w kampanii 1812 r. Służył w armii Królestwa Polskiego. Dzięki swoim zamiłowaniom technicznym przyczynił się do zorganizowania w niej oddziału rakiet bojowych. Był znany z odwagi, ale także gwałtownego charakteru, z powodu którego brał udział w licznych pojedynkach. W 1822 r. został usunięty z wojska za przynależność do Wolnomularstwa Narodowego. Po wybuchu powstania powrócił w szeregi armii. W kampanii 1831 r. odznaczył się brawurowymi działaniami artylerii konnej pod Iganiami i Ostrołęką. Po upadku powstania udał się na emigrację. Został prezesem Polskiego Towarzystwa Politechnicznego w Paryżu, które miało wspierać kształcenie emigrantów w zakresie nauk technicznych. W okresie Wiosny Ludów dowodził rewolucyjną armią broniącą Wiednia przed wojskami cesarskimi. Po upadku miasta zbiegł w przebraniu na Węgry, gdzie zaproponowano mu dowództwo nad armią węgierską działającą w Siedmiogrodzie. Bem odniósł liczne zwycięstwa nad wojskami austriackimi i rosyjskimi. W okresie klęsk powstania został jako zwolennik kontynuowania walki mianowany naczelnym wodzem armii węgierskiej. Pokonany, przeszedł z resztką wojsk na terytorium Turcji. Ponieważ liczył na wojnę Turcji z Austrią lub Rosją, przyjął islam, aby móc wstąpić w szeregi armii tureckiej.
Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę zwłoki Bema sprowadzono do Tarnowa, rodzinnego miasta generała, i pochowano je w specjalnie wzniesionym mauzoleum w parku miejskim.

PODSUMOWANIE

W 1846 r. na skutek działań emisariuszy wybuchło krótkotrwałe powstanie krakowskie. Po jego upadku Kraków utracił status wolnego miasta i został wcielony do Austrii. Przywódcy zrywu ogłosili manifest, w którym zapowiedzieli uwłaszczenie chłopów i wynagrodzenie ich ziemią za zbrojny udział w powstaniu. ■ W czasie powstania doszło do tzw. rabacji galicyjskiej, czyli buntu chłopów przeciw szlachcie. Na jej czele stał Jakub Szela. ■ Na wieść o wydarzeniach rewolucyjnych Wiosny Ludów w Wiedniu i Berlinie w marcu 1848 r. doszło do powstania Komitetów Narodowych w Krakowie, Lwowie i Poznaniu. Organizowano również siły zbrojne. Polacy domagali się swobód narodowych i obywatelskich. ■ Wystąpienia w Krakowie i Lwowie zostały stłumione przez wojsko. Chłopów od powstania odciągnęło ogłoszenie przez władze austriackie w kwietniu 1848 r. zniesienia pańszczyzny. ■ W Wielkim Księstwie Poznańskim oddziały na czele z Ludwikiem Mierosławskim odniosły kilka zwycięstw, ale ostatecznie zostały pokonane przez wojska pruskie. ■ Wielu polskich emigrantów wzięło udział w wydarzeniach Wiosny Ludów w Europie (głównie w Niemczech, we Włoszech i na Węgrzech). Niektórzy z nich stali na czele armii rewolucyjnych.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny i skutki powstania krakowskiego. Wytłumacz, jak wpłynęła na nie rabacja galicyjska.
2. Wyjaśnij, dlaczego w zaborze rosyjskim i Królestwie Polskim nie doszło do wystąpień związanych z Wiosną Ludów.
3. Opisz przyczyny i skutki Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
4. Omów znaczenie wydarzeń Wiosny Ludów dla sprawy polskiej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Manifest Rządu Narodowego z 22 lutego 1846 r. (fragment)

Polacy! Godzina powstania wybiła. Cała rozszarpana Polska dźwiga się i zrasta […]. Wszak wiecie, co się działo i co się ciągle dzieje: kwiat naszej młodzieży gnije w więzieniach, starcy, co wspierali nas radą, oddani bezcześci, księża obrani z wszelkiej powagi, słowem, każdy, kto czynem a myślą tylko pragnął żyć, umierać dla Polski, jest zniszczony lub gnije w więzieniu, lub co chwila jest na to wystawiony. Odbiły się w sercach naszych i rozdarły je aż do krwi jęki milionów zaknutowanych [red. zakatowanych], wywiędłych w podziemnych lochach, pędzonych w szeregach ciemiężców, męczonych wszystkim, czemu tylko siła człowieka wystarczy – wydarli nam sławę – zabraniają nam naszego języka – nie pozwalają wyznawać wiary ojców naszych – kładą nieprzebyte tamy ulepszeniom składu towarzyskiego – uzbrajają braci przeciw braci – sieją potwarze na najgodniejszych synów Ojczyzny. Bracia! Jeszcze krok tylko, a nie będzie już Polski ani jednego Polaka – wnuki nasze przeklinać będą pamięci naszej, żeśmy z najpiękniejszej krainy zostawili im gruzy i pustynie […]. […] Jest nas dwadzieścia milionów, powstańmy razem jak mąż jeden, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa […] w którym każden Polak znajdzie zabezpieczenie dla siebie, żony i dzieci swoich, w którym upośledzony od urodzenia na ciele lub na duszy znajdzie bez upokorzenia niechybną pomoc społeczeństwa, w którym ziemia dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana stanie się bezwarunkową ich własnością, ustaną czynsze, pańszczyzny i wszelkie tym podobne należytości bez żadnego wynagrodzenia, a poświęcenie się sprawie narodowej z bronią w ręku będzie wynagrodzone ziemią z dóbr narodowych. Polacy! Nie znamy odtąd między sobą żadnej różnicy, jesteśmy odtąd braćmi, synami jednej Matki Ojczyzny, jednego Boga na niebie! Jego wezwijmy na pomoc, a On pobłogosławi orężowi naszemu i da nam zwycięstwo […].

[w:] *Polska w latach 1795–1864. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. I. Rusinowa, Warszawa 1986, s. 192–194.

1. Wymień formy prześladowań Polaków, które zostały przywołane w tekście.
2. Wyjaśnij, do czego autorzy manifestu wzywają Polaków.
3. Opisz, w jaki sposób chłopi byli zachęcani do udziału w powstaniu. Co im obiecywano?
4. Omów wizję odrodzonej Polski, przedstawianą przez twórców manifestu.

KALENDARIUM	
1846	powstanie krakowskie i rabacja galicyjska
1848	Wiosna Ludów w zaborze pruskim i Galicji

10 Kultura polska w 1. połowie XIX w.

- Inicjatywy w sferze kultury po trzecim rozbiorze
- Kultura polska w latach 1815–1831
- Życie kulturalne Wielkiej Emigracji

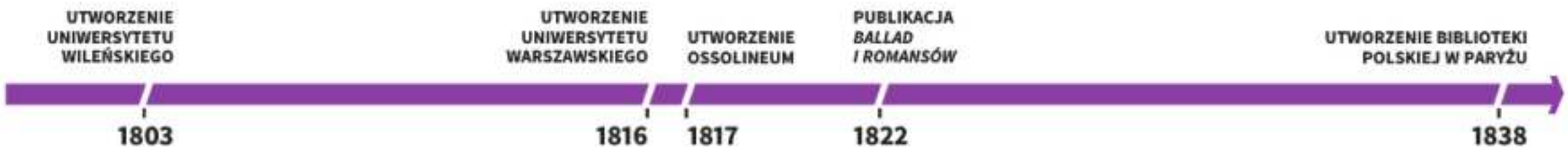

Kultura i polityka

Znaczny wpływ na kulturę polską początków połowy XIX w. wywarły wydarzenia polityczne – klęska insurekcji kościuszkowskiej i trzeci rozbiór Rzeczypospolitej. W kręgach wykształconej polskiej elity pojawiła się wówczas obawa o dalsze losy narodu pozbawionego własnego państwa. Z tego powodu wykształceni i zamożni miłośnicy nauki, sztuki i literatury z kręgów arystokracji i zamożnej szlachty podejmowali wiele inicjatyw w sferze kultury. **Tadeusz Czacki**, arystokrata z Wołynia, historyk i działacz Komisji Edukacji Narodowej, gromadził rękopiśmienne źródła do historii Polski i prowadził studia historyczne. Pasję kolekcjonera i badacza łączył hrabia **Józef Maksymilian Ossoliński**, który zgromadził ogromne zbiory rękopisów, starodruków, monet i malarstwa. W 1817 r. uzyskał on zgodę cesarza Austrii na otwarcie we Lwowie **Zakładu Narodowego im. Ossolińskich**. Ta instytucja stanowiła zarazem bibliotekę i ośrodek studiów nad historią i kulturą Polski. Podobne inicjatywy podejmowali zamożni właściciele ziemscy z zaboru pruskiego. W 1826 r. zamożny arystokrata Tytus Działyński otworzył bibliotekę gromadzącą rękopisy i starodruki. Hrabia Edward Raczyński w 1829 r. założył w Poznaniu bibliotekę publiczną, tzw. **Bibliotekę Raczyńskich**. Obie instytucje zajmowały się także publikacją prac naukowych i źródeł historycznych. Raczyński finansował również budowę Złotej Kaplicy w katedrze poznańskiej. Umieszczono w niej posągi pierwszych polskich władców. W Poznaniu działało również Towarzystwo Sztuk Pięknych.

Przedmiotem podobnej troski ze strony wykształconej elity stał się język polski. Lingwista **Samuel Bogumił Linde**, członek TPN i bibliotekarz Ossolińskiego,

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Ossolineum

Gdy Józef Maksymilian Ossoliński uzyskał cesarską zgodę na utworzenie we Lwowie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, zgromadzone w nim zbiory liczyły ponad 20 tys. tomów druków, rękopisów, map i rycin. W ciągu dziesięcioleci nieustannie rosły. U progu XX w. przekraczały 220 tys. Na ich utrzymanie przeznaczono stałą sumę z dochodów Ossolińskiego i jego spadkobierców. Zakład mieścił się w przebudowanym na ten cel dawnym klasztorze karmelitanek. W ciągu całego XIX w. i po odzyskaniu niepodległości przez Polskę stanowił ważny ośrodek polskiego ruchu naukowego. Większość zbiorów przetrwała II wojnę światową, jednak po przyłączeniu Lwowa do ZSRS część zbiorów zniszczono, większość przekazano ukraińskim instytucjom naukowym. Do Polski trafiło jedynie około 20% całości jako „dar narodu radzieckiego dla narodu polskiego". Od 1946 r. siedzibą Ossolineum jest Wrocław. Nieustanie gromadzi ono zbiory z dziedziny kultury polskiej i prowadzi cenione wydawnictwo.

Gmach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, wzniesiony w latach 1822–1828.

? Do jakiego stylu architektonicznego zaliczysz budynek biblioteki? Wskaż charakterystyczne cechy tego stylu.

dzięki wsparciu arystokratycznych mecenasów rozpoczął w 1807 r. wydawanie ***Słownika języka polskiego***.

Elita intelektualna kraju troszczyła się również o możliwość pobierania edukacji w języku polskim przez młodzież i o rozwój polskiej nauki. Początkowo najbardziej sprzyjające warunki ku temu istniały w zaborze rosyjskim. Car Aleksander I wyraził zgodę na przekształcenie istniejącej w Wilnie Szkoły Głównej w **Uniwersytet Wileński**. Na uczelni prowadzono zajęcia w języku polskim. Uniwersytet sprawował również zwierzchność nad wszystkimi szkołami w zaborze rosyjskim. Sprzyjało to rozwojowi polskiego szkolnictwa elementarnego i średniego. Na tej uczelni wykładali m.in. historyk Joachim Lelewel, astronom **Jan Śniadecki** oraz jego brat – chemik **Jędrzej Śniadecki**. Dzięki temu stała się ona najważniejszym ośrodkiem polskiej nauki i kultury w początkach XIX w. Była również największym uniwersytetem w całym imperium rosyjskim. Istotnym centrum edukacji i kultury stało się także **Liceum Krzemienieckie**, utworzone w 1805 r. przez Tadeusza Czackiego. Program dziesięcioletniego nauczania w szkole opracowano wspólnie z Towarzystwem Przyjaciół Nauk. Liceum, nazywane wołyńskimi Atenami, stanowiło ważny ośrodek naukowy i kulturalny.

***Aleksander I wręcza profesorom Uniwersytetu Warszawskiego dyplom ustanowienia uczelni*, obraz anonimowego artysty z epoki.**

? Wskaż osobę Aleksandra I i wyjaśnij, co wyraża jego postawa wobec profesorów uczelni.

W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim rozwijało się szkolnictwo elementarne i średnie oparte na polskich programach nauczania. Ważną rolę odgrywała **Szkoła Prawa i Administracji**, utworzona w Księstwie Warszawskim w celu kształcenia wykwalifikowanych urzędników i sędziów. W 1816 r., przychylając się do prośby przedstawicieli polskiej elity intelektualnej, Aleksander I wyraził zgodę na utworzenie **Uniwersytetu Warszawskiego**. Na uczelni złożonej z pięciu wydziałów kształciło się w latach 1816–1831 kilka tysięcy studentów.

Pałac w Kórniku, siedziba rodziny Działyńskich, przebudowany w latach 40. XIX w. przez Tytusa Działyńskiego. W wyglądzie rezydencji ujawniły się charakterystyczne dla epoki romantyzmu fascynacje średniowieczem i egzotyką Orientu.

? Sprawdź, jaka instytucja mieści się w pałacu.

***Gmach Teatru Wielkiego w Warszawie*, ilustracja z 2. połowy XIX w.**
Został wybudowany w latach 1825–1833 w stylu klasycystycznym według projektu Antonia Corazziego. Przeniósł się do niego Teatr Narodowy. Po powstaniu listopadowym przemianowano go na Wielki.

? Wyjaśnij, dlaczego władze carskie nie chciały się zgodzić na istnienie w Warszawie teatru określanego jako „narodowy".

BIOGRAM

STANISŁAW KOSTKA POTOCKI

(1755–1821)

Jednym z inicjatorów utworzenia uniwersytetu w Warszawie był minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Należał on do grona najbardziej wpływowych polityków w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Ten znakomicie wykształcony arystokrata był koneserem sztuki. Jako zwolennik klasycyzmu, podziwiał sztukę antyczną, której poświęcił kilkutomowe dzieło. Udostępnił również publiczności swoje zbiory w pałacu w Wilanowie. Pisywał felietony poświęcone sztuce, literaturze i obyczajom. W 1820 r. opublikował powieść *Podróż do Ciemnogrodu*, która ściągnęła na niego krytykę ze strony duchowieństwa. Uznało ono, że autor, opisujący zacofanie i niski poziom wykształcenia duchownych w fikcyjnym państwie, przedstawia fałszywy obraz stanu duchownego w Polsce. Ten konflikt stał się jedną z przyczyn dymisji Potockiego ze stanowiska ministra.

Znaczny wpływ na rozwój życia kulturalnego wywierała prasa. Ukazywały się periodyki poświęcone nauce, literaturze i sztuce. Jednym z najważniejszych był „Pamiętnik Warszawski", wydawany przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Ograniczenie możliwości rozwoju wolnej prasy przyniósł dekret z 1819 r., wprowadzający cenzurę.

Klasycy i romantycy

W polskim życiu literackim w początkach XIX w. dominował nadal klasycyzm. Hołdowali mu uznani twórcy, którzy działalność zaczynali jeszcze w czasach stanisławowskich lub tuż po trzecim rozbiorze. Do najwybitniejszych z nich należeli **Julian Ursyn Niemcewicz** (1758–1841) i **Kajetan Koźmian** (1771–1856). Pierwszy z nich, dawniej sekretarz Kościuszki, autor popularnych *Śpiewów historycznych*, opiewających dzieje Polski, uchodził również za patriotyczny autorytet. Koźmian z kolei, tworzący klasyczne ody, był uznawany za jedną z wyroczni w zakresie piękna stylu literackiego.

Obok klasycyzmu od końca XVIII w. rozwijał się **sentymentalizm** – prąd umysłowy i literacki odwołujący się do indywidualnych przeżyć i odczuć. Istotną nowość w dziedzinie prozy stanowiła popularność nowego gatunku powieści – **romansu sentymentalnego**. Autorzy romansów skupiali się na uczuciach bohaterów literackich i podkreślali, że najważniejszym uczuciem, kierującym życiem człowieka, jest miłość.

W 1822 r. Adam Mickiewicz opublikował *Ballady i romanse*, uznawane za pierwszy w literaturze polskiej przykład dzieła romantycznego. Kolejnym publikacjom utworów romantyków towarzyszyła ożywiona dyskusja toczona w prasie i na salonach między twórcami starszej i młodszej generacji.

BIOGRAM

ADAM MICKIEWICZ
(1798–1855)

Adam Mickiewicz urodził się i wychował na Litwie. Pochodził z niezamożnej szlachty. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim. Za udział w tajnej organizacji filomatów został skazany na osiedlenie w centralnych guberniach Rosji. Od 1829 r. przebywał w krajach Europy Zachodniej, przede wszystkim we Francji. Angażował się w działania podtrzymujące zainteresowanie sprawą niepodległości Polski wśród francuskiej elity intelektualnej – wygłaszał wykłady na temat polskiej literatury i historii, podczas Wiosny Ludów zorganizował we Włoszech polski legion i wydawał gazetę popularyzującą idee europejskiej rewolucji. Dla wielu rodaków w kraju i na emigracji stał się duchowym przywódcą.

? Przyjrzyj się portretowi Mickiewicza. Jakie elementy obrazu wskazują, że jest to wizerunek poety romantycznego?

Portret Adama Mickiewicza pędzla W. Wańkowicza.

Był to tzw. **spór klasyków z romantykami**. Zwolennicy klasycyzmu zarzucali romantykom brak poszanowania reguł elegancji stylu i dobrego smaku w poezji. Pojawiające się w twórczości romantyków elementy fantastyczne, nawiązania do ludowych wierzeń czy wątki zbrodni i zdrady uważali za niegodne uwagi lub niesmaczne, a głoszony przez romantyzm prymat uczucia nad rozumem uznawali za groźny dla oświeceniowego, racjonalnego postrzegania świata. Niepokoiły ich również chętnie podejmowane przez romantyków wątki buntu i walki przeciw niesprawiedliwości i uciskowi (patrz: lekcja 3). Romantycy krytykowali klasyków ze względu na przerost formy nad treścią i oderwanie od nastrojów i potrzeb czytelników.

W polskim malarstwie długo dominującym nurtem pozostawał klasycyzm, nawiązujący do wzorców sztuki antycznej. U schyłku lat dwudziestych XIX w. pojawili się jednak twórcy sięgający do nowych wzorów sztuki romantycznej. Za najwybitniejszego z rodzimych malarzy uznaje się **Piotra Michałowskiego**, który zasłynął jako malarz koni, scen batalistycznych i portretów chłopów (patrz: s. 86).

WARTO WIEDZIEĆ

„Czas przestać pisać o sztuce"

W pierwszych dniach powstania listopadowego Maurycy Mochnacki, związany z romantyzmem młody krytyk literacki i spiskowiec, kończył swą rozprawę o literaturze polskiej w XIX w. słowami: „Czas nareszcie przestać pisać o sztuce. Co innego zapewne mamy teraz w głowie i w sercu. Improwizowaliśmy najśliczniejsze poema Narodowego Powstania! Życie nasze już jest poezją. Zgiełk oręża i huk dział. – Ten będzie odtąd nasz rytm i ta melodia". Mochnacki wstąpił do wojska jako szeregowy żołnierz. Za udział w wojnie z Rosją w 1831 r. został odznaczony Virtuti Militari. Po upadku powstania udał się na emigrację.

W chwili wybuchu powstania wielu młodych twórców romantycznych i wielbicieli ich twórczości żywiło podobne przekonanie, że zamiast wieść literackie spory, należy przejść do czynów – po Nocy Listopadowej, podczas której grupa studentów i literatów zaatakowała rezydencję w. ks. Konstantego, na murach Warszawy pojawiły się napisy: „Słowo stało się ciałem, a Wallenrod Belwederem".

? Przypomnij tematykę i przesłanie powieści poetyckiej *Konrad Wallenrod* Adama Mickiewicza. Dlaczego autorzy napisu z 30 listopada 1830 r. zestawili nazwisko jego bohatera z atakiem na Belweder?

Michałowski jako artysta był samoukiem. W swojej twórczości chętnie nawiązywał do historii polskiego oręża. Za jego największe osiągnięcie uznawana jest namalowana w 1837 r. *Somosierra* **(1)**, poświęcona słynnej szarży polskich szwoleżerów w wąwozie w Hiszpanii (patrz: kl. 2. s. 315). Niespełna trzydzieści lat wcześniej obraz o podobnej tematyce stworzył znany francuski malarz Horace Vernet (czytaj: oras werne) **(2)**.

? Porównaj oba obrazy. Dlaczego dzieło Michałowskiego jest uznawane za przykład malarstwa romantycznego?

BIOGRAM

FRYDERYK CHOPIN

(1810–1849)

Był synem Polki i Francuza osiadłego w Polsce. Zasłynął jako cudowne dziecko: w wieku kilku lat komponował utwory na fortepian i dawał publiczne występy w warszawskich salonach. Po studiach w stołecznej szkole muzycznej opuścił Polskę w 1830 r. Osiadł na stałe w Paryżu. Niemiecki kompozytor Robert Schumann w recenzji jednego z koncertów stwierdził: „Gdyby samowładny, potężny monarcha Północy [Mikołaj I] wiedział, jak niebezpieczny wróg grozi mu w dziełach Chopina, w pełnych prostoty melodiach mazurków, zakazałby pewnie tej muzyki. Dzieła Chopina to armaty ukryte w kwiatach".

? Sprawdź, który z jego utworów powstał pod wpływem wiadomości o upadku powstania listopadowego.

W początkach XIX w. klasycyzm dominował również w muzyce. Pierwszym i najwybitniejszym polskim kompozytorem romantycznym był **Fryderyk Chopin**, który dzięki koncertom w wielu krajach Europy zasłynął także jako wirtuoz fortepianu. Romantyzm jako styl w muzyce polskiej rozwinął się w pełni w drugiej połowie XIX w.

Po klęsce

Sytuacja kultury polskiej w Królestwie Polskim i zaborze rosyjskim zdecydowanie pogorszyła się po upadku powstania listopadowego. Władze zamknęły wiele instytucji edukacyjnych i kulturalnych, m.in. uniwersytety w Wilnie i Warszawie, Liceum Krzemienieckie czy Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Mimo to na ziemiach polskich działali znaczący twórcy, np. **Narcyza Żmichowska**, zarazem pisarka, konspiratorka i zwolenniczka równouprawnienia kobiet. W zaborze rosyjskim tworzył **Henryk Rzewuski**, który do literatury wprowadził gatunek zwany gawędą szlachecką. W Galicji, a wkrótce w całym kraju, dużą popularnością cieszyły się komedie obyczajowe **Aleksandra Fredry**, które na stałe weszły do kanonu polskiej literatury i teatru. Na terenie trzech zaborów działał **Józef Ignacy Kraszewski**, historyk i autor popularnych powieści historycznych.

Twórczość w pełni wolna była możliwa jedynie **na emigracji**. W kręgu Wielkiej Emigracji powstawały dzieła ważne i oddziałujące na czytelników w kraju. Przemycali je Polacy lub emisariusze tajnych organizacji powracający z zagranicy.

Twórczość emigracyjnych romantyków charakteryzowała się znaczną koncentracją na kwestiach niepodległości Polski, przyszłości narodu czy na roli odgrywanej przez niego w historii. Znaczną popularność na emigracji i w kraju zyskała **idea mesjanizmu**, głoszona przez romantycznych poetów i filozofów, a objaśniająca sens narodowego losu. Opierała się ona na przekonaniu, że naród polski odgrywa szczególną rolę w procesie wprowadzania na świecie wolności i sprawiedliwego ładu. Jego cierpienia ocalą ludzkość, podobnie jak Chrystus – mesjasz swoją męką odkupił winy ludzi.

Na emigracji ukazały się ważne i oddziałujące na zbiorową świadomość dzieła Mickiewicza, m.in. dramat *Dziady. Część III* i poemat *Pan Tadeusz*. W życiu literackim Wielkiej Emigracji uczestniczyło także wielu innych poetów, którzy również podejmowali problematykę historii Polski i jej przyszłości. Wśród nich w historii literatury zapisali się zwłaszcza **Juliusz Słowacki** i **Zygmunt Krasiński** – twórcy romantycznych poematów i dramatów czerpiących z dziejów Polski XVIII i XIX w. Wybitnym twórcą był **Cyprian Kamil Norwid**, poeta i filozof, którego dzieła doceniono dopiero wiele lat po jego śmierci.

WARTO WIEDZIEĆ

Trzech wieszczów

W romantycznym światopoglądzie mieściło się przekonanie o szczególnej roli natchnionego poety, który – jak prorok – mógł przepowiadać przyszłość narodu i być jego duchowym przewodnikiem. Za polskiego narodowego **wieszcza** uznano **Adama Mickiewicza**. Z czasem zaczęto do grona wieszczów zaliczać także **Juliusza Słowackiego** i **Zygmunta Krasińskiego**. Pierwszy z nich, mimo przedwczesnej śmierci, pozostawił po sobie kilkanaście dramatów i ogromną liczbę wierszy, spośród których do najszerzej znanych należał *Testament mój*, w którym padły słowa:

„Lecz zaklinam: niech żywi nie tracą nadziei,
I przed narodem niosą oświaty kaganiec.
A kiedy trzeba, na śmierć idą po kolei,
Jak kamienie przez Boga rzucane na szaniec".

Krasiński był autorem m.in. dramatu *Nie-Boska komedia*, podejmującego kwestie sensu dziejów i zjawiska rewolucji. Od dwu pozostałych wieszczów różniły go pochodzenie społeczne i poglądy polityczne. Mickiewicz i Słowacki wywodzili się z drobnej szlachty i sympatyzowali z ideami demokratycznymi. Krasiński wywodził się z arystokratycznej rodziny i jako konserwatysta krytycznie odnosił się do rewolucyjnych przemian. Literackie i polityczne spory między trzema wieszczami odbijały się głośnym echem w kręgu Wielkiej Emigracji.

? O jakich działaniach na rzecz narodu jest mowa w przytoczonym wyżej fragmencie wiersza Słowackiego? Sprawdź, gdzie zmarł Mickiewicz i z jakiego powodu znalazł się w tym miejscu.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Biblioteka Polska w Paryżu

W 1832 r. środowisko współpracowników Czartoryskiego powołało do życia Towarzystwo Historyczno-Literackie w Paryżu, które miało publikować prace dotyczące polskiej historii i kultury. Kilka lat później utworzono przy nim **Bibliotekę Polską**. Miała ona gromadzić polskie książki, rękopisy i pamiątki narodowe. W paryskiej kamienicy zakupionej na ten cel zgromadzono kilkanaście tysięcy książek. Zbiory powiększały się z biegiem lat. Biblioteka istnieje do dziś. Została wpisana przez UNESCO do prowadzonego przez nie Rejestru Pamięci Świata.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie miały podobne inicjatywy kulturalne dla emigracji i sprawy polskiej w polityce europejskiej.

PODSUMOWANIE

W początkach XIX w. pojawiły się inicjatywy zmierzające do gromadzenia narodowych pamiątek i rozwoju polskiego języka literackiego. W 1807 r. Samuel Bogumił Linde rozpoczął wydawanie *Słownika języka polskiego*. ■ W 1817 r. Józef Maksymilian Ossoliński otworzył we Lwowie bibliotekę i wydawnictwo nazwane Zakładem Narodowym im. Ossolińskich (Ossolineum). ■ W 1829 r. w Poznaniu powstała Biblioteka Raczyńskich. ■ W 1803 r. rozpoczął działalność Uniwersytet Wileński, a w 1805 r. z inicjatywy Tadeusza Czackiego powstało Liceum Krzemienieckie. W 1816 r. utworzono Uniwersytet Warszawski. ■ W literaturze początku XIX w. dominował klasycyzm. W 1822 r. Adam Mickiewicz opublikował *Ballady i romanse*, uznawane za pierwsze dzieło polskiego romantyzmu. Rosnącej popularności romantyzmu towarzyszył spór klasyków z romantykami. ■ Po upadku powstania listopadowego w Królestwie Polskim i zaborze rosyjskim zlikwidowano polskie instytucje kulturalne i edukacyjne, a także zaostrzono cenzurę. Swobodny rozwój kultury był możliwy jedynie na emigracji.

POLECENIA

1. Opisz warunki rozwoju kultury na ziemiach polskich przed powstaniem listopadowym i po jego upadku.
2. Wymień najważniejsze instytucje polskiego życia kulturalnego i naukowego w Królestwie Polskim oraz w trzech zaborach.
3. Opisz wkład Wielkiej Emigracji w rozwój polskiej kultury.
4. Odwołaj się do wiedzy z lekcji 3. i wyjaśnij, dlaczego idee i wzorce romantyzmu okazały się atrakcyjne dla polskich twórców w pierwszej połowie XIX w

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment *Litanii pielgrzymskiej z Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza, wydanych w Paryżu w 1832 r. W XIX w. były one przemycane do kraju i drukowane w tajnych drukarniach

Duszą Narodu polskiego jest pielgrzymstwo polskie […]
A tymczasem Polak nazywa się pielgrzymem, iż uczynił ślub wędrówki do ziemi świętej, Ojczyzny wolnej, ślubował wędrować póty aż ją znajdzie. […]
Boże Ojcze któryś wywiódł lud Twój z niewoli egipskiej, i wrócił do ziemi świętej.
Wróć nas do Ojczyzny naszej. […]
Od niewoli moskiewskiej, austriackiej, i pruskiej.
Wybaw nas Panie.
Przez męczeństwo trzydziestu tysięcy rycerzy barskich poległych za Wiarę i Wolność.
Wybaw nas Panie.
Przez męczeństwo dwudziestu tysięcy obywateli Pragi, wyrzniętych za Wiarę i Wolność.
Wybaw nas Panie. […]
O wojnę powszechną za Wolność Ludów!
Prosimy cię Panie.
O Broń i orły narodowe.
Prosimy cię Panie.
O śmierć szczęśliwą na polu bitwy.
Prosimy cię Panie.
O grób dla kości naszych w ziemi naszej.
Prosimy cię Panie.

[w:] A. Mickiewicz, *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*, Paryż 1832, s. 30, 120–123.

1. Wyjaśnij, jakie wydarzenia z historii XVIII w. przywołano w *Litanii*. Jak świadczy ona o nastrojach panujących wśród emigrantów i o ich oczekiwaniach?
2. Rozważ, jak w kontekście próśb zawartych w tym utworze mogły być interpretowane przez emigrantów wydarzenia Wiosny Ludów.

KALENDARIUM

1803	utworzenie Uniwersytetu Wileńskiego
1816	utworzenie Uniwersytetu Warszawskiego
1817	utworzenie Ossolineum
1822	publikacja *Ballad i romansów*
1838	utworzenie Biblioteki Polskiej w Paryżu

POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 1. POŁOWIE XIX WIEKU

KRÓLESTWO POLSKIE

Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego utworzono **Królestwo Polskie** (zwane też Kongresowym), pozostające w unii personalnej z Rosją. Aleksander I nadał mu liberalną konstytucję. Królestwo miało własny sejm, władzę wykonawczą (Radę Administracyjną), szkolnictwo i wojsko. Armia była podporządkowana bratu cara – wielkiemu księciu Konstantemu. Miał on też wpływ na carskiego namiestnika gen. Józefa Zajączka. Przedstawicielem władcy w Warszawie był Nikołaj Nowosilcow.

W pierwszych latach panowania Aleksandra I Polacy liczyli, że zadośćuczyni on obietnicy przyłączenia do Królestwa ziem zaboru rosyjskiego (tzw. ziemie zabrane). Władca jednak nie spełnił tych nadziei. Z upływem czasu pod jego wpływem dochodziło do **łamania konstytucji** i zwalczania legalnej opozycji w sejmie. W 1819 r. w Królestwie Polskim wprowadzono cenzurę. Zaprotestowali przeciw temu tzw. kaliszanie, na czele z braćmi Niemojowskimi. Za karę wykluczono ich z sejmu, którego nie zwoływano przez pięć lat. W Królestwie rozbudowano tajną policję. Te działania wzbudziły niechęć polskiego społeczeństwa do caratu. Zaczęto tworzyć tajne związki, które stawiały sobie za cel m.in. zjednoczenie ziem Rzeczypospolitej w granicach z 1772 r. i obronę zasad konstytucji. Najważniejszym wśród nich było założone w 1821 r. utworzone przez Waleriana Łukasińskiego Towarzystwo Patriotyczne. Działacze tego związku zostali skazani na kary więzienia.

Większość ludności Królestwa Polskiego żyła z rolnictwa. Chłopi cieszyli się wolnością osobistą, ale uprawianej ziemi nie posiadali na własność. Nadal musieli odrabiać pańszczyznę. Niektórzy szlacheccy właściciele ziemscy zamienili ją w swoich dobrach na oczynszowanie. W 1825 r. powstało **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie**, udzielające pożyczek na modernizację majątków. Dzięki zaangażowaniu środków ze skarbu państwa zaistniały w Królestwie sprzyjające warunki również do rozwoju przemysłu metalurgicznego i włókienniczego, rozwijał się handel zagraniczny i rozrastała sieć dróg lądowych i wodnych. Na rozwój przemysłu i handlu udzielał kredytów Bank Polski, który powstał w 1828 r. z inicjatywy ministra skarbu Ksawerego Druckiego-Lubeckiego.

POWSTANIE LISTOPADOWE

Niechęć polskiego społeczeństwa wobec władz carskich była spowodowana niespełnieniem obietnicy przyłączenia ziem zabranych, łamaniem konstytucji Królestwa Polskiego i prześladowaniem tajnych związków.

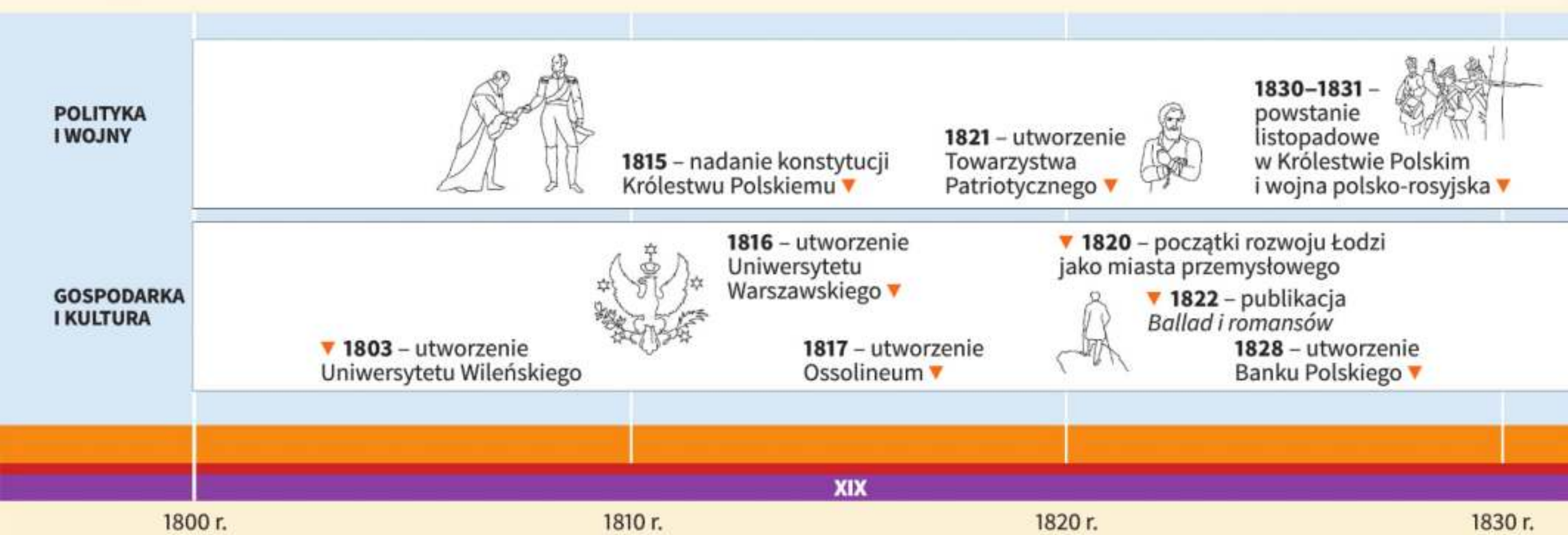

Wieści o rewolucji **lipcowej we Francji** i **powstaniu w Belgii**, a także wiadomość o postawieniu armii polskiej w stan gotowości i możliwość wykorzystania jej przeciw Belgom walczącym o niepodległość wpłynęły na podjęcie decyzji o walce zbrojnej. Przyczyniło się do tego też wytropienie przez policję tajnego sprzysiężenia założonego przez **Piotra Wysockiego** ze Szkoły Podchorążych Piechoty.

Powstanie rozpoczęło się **29 listopada 1830 r.** próbą zamachu na wielkiego księcia Konstantego. Polskie oddziały zaatakowały wojsko rosyjskie w stolicy. Rosjanie wycofali się z miasta wraz z Konstantym, który uniknął zamachu.

Władzę objął **Rząd Tymczasowy**, a dyktatorem powstania został gen. Józef Chłopicki. W zamian za uspokojenie sytuacji w kraju generał zamierzał wynegocjować od Mikołaja I gwarancje przestrzegania konstytucji i przyłączenia ziem zaboru rosyjskiego do Królestwa. Negocjacje zakończyły się niepowodzeniem. Mikołaj I zażądał od Polaków bezwarunkowej kapitulacji. Chłopicki złożył rezygnację z funkcji dyktatora pod naciskiem zwolenników prowadzenia aktywnej walki z Rosją. **25 stycznia 1831 r.** sejm podjął uchwałę o detronizacji Mikołaja I. Władzę objął Rząd Narodowy z Czartoryskim na czele.

Do Królestwa wkroczyła armia rosyjska. W dniu **25 lutego 1831 r.** w bitwie stoczonej pod Grochowem wojsko polskie powstrzymało jej marsz na Warszawę. W kilka tygodni później polskie korpusy pod komendą mianowanego wodzem naczelnym Jana Skrzyneckiego przeprowadziły błyskotliwą ofensywę w kierunku Siedlec (zwycięstwa pod Wawrem i Dębem Wielkiem oraz Iganiami). Sytuacja wojenna pogarszała się, mimo wybuchu powstań w zaborze rosyjskim wiosną 1831 r. Przełomowe znaczenie dla losów powstania miała klęska zadana siłom polskim przez Rosjan w bitwie pod Ostrołęką (26 maja 1831 r.). Skrzynecki został pozbawiony dowództwa. Pod wpływem wieści o niepowodzeniach doszło 15 sierpnia w Warszawie do zamieszek, w trakcie których tłum dokonał samosądów na osobach oskarżanych o zdradę lub szpiegostwo. Rząd Czartoryskiego podał się do dymisji. Rozpoczęło się oblężenie Warszawy przez armię rosyjską, zakończone 8 września kapitulacją stolicy. W początkach października większość powstańczych sił przekroczyła granicę z Prusami.

Po upadku powstania w Królestwie Polskim **przestała obowiązywać konstytucja**. Rozwiązano polską armię i parlament. Kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy polskich wziętych do niewoli wcielono do armii rosyjskiej. Kilkuset działaczy i dowódców powstańczych uwięziono lub zesłano na Syberię. W 1832 r. rozpoczęto w Warszawie budowę **Cytadeli**. Na terytorium Królestwa wprowadzono na stałe wojsko rosyjskie. Zamknięto Uniwersytet Warszawski i Towarzystwo Przyjaciół Nauk. W zaborze rosyjskim rozpoczęły się prześladowania drobnej szlachty, uznanej przez władze za grupę szczególnie przywiązaną do polskości.

WIELKA EMIGRACJA PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

Po upadku powstania listopadowego w żadnym z zaborów Polacy nie mogli prowadzić jawnej działalności politycznej. W tej sytuacji debaty na tematy polityczne toczyły się w środowisku tak zwanej **Wielkiej Emigracji**.

▼ **1832** – utworzenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego

▼ **1834** – utworzenie Młodej Polski

▼ **1846** – powstanie krakowskie i rabacja galicyjska

▼ **1848** – Wiosna Ludów w zaborze pruskim i Galicji

▼ **1838** – utworzenie Biblioteki Polskiej w Paryżu

▼ **1842** – otwarcie Bazaru w Poznaniu

XIX

1830 r. 1840 r. 1850 r. 1860 r.

Tworzyło ją kilka tysięcy oficerów, żołnierzy i działaczy politycznych, którzy opuścili kraj po upadku powstania listopadowego. Większość emigrantów osiadła we Francji. Wielką Emigrację dzieliły ostre spory na temat przyczyn upadku powstania, form walki o niepodległość i przyszłego ustroju Polski. W 1832 r. radykalna część emigrantów utworzyła **Towarzystwo Demokratyczne Polskie**. Działacze w nim skupieni uważali, że niepodległa Polska powinna być państwem demokratycznym, opartym na zasadach wolności i równości obywateli. Sądzili, że przyszłą walkę o niepodległość należy oprzeć na masowym udziale w niej chłopów, którym zostanie zapewnione uwłaszczenie. W tym celu TDP starało się oddziaływać na kraj za pośrednictwem emisariuszy, którzy nawiązywali kontakt z istniejącymi organizacjami konspiracyjnymi lub zakładali nowe.

Wokół księcia **Adama Jerzego Czartoryskiego** skupiło się środowisko (tzw. Hotel Lambert), które uważało, że Polska powinna zostać odbudowana jako monarchia parlamentarna, w której nastąpi zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów, a prawa polityczne będzie określał cenzus majątkowy. Czartoryski zakładał, że niepodległość zostanie odzyskana w wyniku Wielkiej Wojny między europejskimi mocarstwami.

Część emigrantów angażowała się we współpracę z europejskimi tajnymi organizacjami, np. karbonariuszami lub Młodą Europą (częścią tej organizacji była **Młoda Polska**, utworzona w 1834 r.). W 1833 r. płk Józef Zaliwski, emigrant związany z polskimi karbonariuszami, próbował wywołać powstanie w Królestwie Polskim. Próba zakończyła się klęską. Nie powstrzymało to jednak tworzenia kolejnych tajnych organizacji w kraju. Duży zasięg miała konspiracja kierowana przez Szymona Konarskiego. Została jednak rozbita przez władze carskie, a jej przywódcę rozstrzelano w Wilnie.

REPRESJE PO POWSTANIU LISTOPADOWYM

W wyniku represji po powstaniu listopadowym w **Królestwie Polskim** obowiązywał stan wojenny. Stacjonowała tam rosyjska armia.

W **Wielkim Księstwie Poznańskim** władze pruskie starały się doprowadzić do zniesienia odrębności narodowej prowincji. Zaostrzono politykę germanizacyjną. Ograniczano dostęp Polaków do urzędów. Niemiecki był coraz częściej używany jako język urzędowy. Rozwój rolnictwa umożliwiono w wyniku przyjęcia **edyktu regulacyjnego** z 1823 r., likwidującego pańszczyznę i umożliwiającego chłopom nabycie ziemi (wcześniej ogłoszono go w całych Prusach).

Aktywność ruchu narodowego w Poznańskiem skupiła się na gospodarce, edukacji i kulturze. Powstawały organizacje promujące rozwój przemysłu, nowoczesnego rolnictwa i oświaty. Działania tego rodzaju nazywano pracą organiczną, a jej zwolenników – **organicznikami**. Wychodzili oni z założenia, że społeczeństwo funkcjonuje jak żywy organizm. Do prawidłowego funkcjonowania niezbędne jest zatem odpowiednie działanie wszystkich elementów składowych. Organicznicy starali się zmniejszać zasięg biedy i zacofania. Propagowali rozwój przemysłu i handlu, edukację ludu. Uważali, że tylko pozytywne zmiany w tych sferach pozwolą Polakom sprostać konkurencji ze strony Niemców.

Po powstaniu listopadowym Austria, Prusy i Rosja ograniczyły możliwości rozwoju narodowego Polaków w **Wolnym Mieście Krakowie**. Nie mieli ich również Polacy w zaborze austriackim. Spośród Polaków żyjących pod trzema zaborami w najgorszej sytuacji znajdowali się właśnie mieszkańcy Galicji, która była najbardziej zacofaną pod względem gospodarczym prowincją w monarchii habsburskiej. Na wsi wciąż trwało poddaństwo chłopów, nie przeprowadzono uwłaszczenia. Władze prowadziły politykę germanizacyjną.

POWSTANIE KRAKOWSKIE I RABACJA GALICYJSKA

Na terytorium trzech zaborów działała sieć spiskowa związana z Towarzystwem Demokratycznym Polskim (TDP). Jej zadaniem było przygotowanie trójzaborowego powstania, które rozpoczęto **w nocy z 21 na 22 lutego 1846 r.** W Królestwie Polskim próba wywołania powstania zakończyła się niepowodzeniem. W zaborze pruskim zostało ono szybko stłumione, a spiskowcy zostali aresztowani przez władze pruskie. Jedynie w Wolnym Mieście Krakowie powstańcy opanowali miasto i jego okolice. Utworzyli Rząd Narodowy.

Powstania nie udało się jednak rozszerzyć na zabór austriacki ze względu na tzw. **rabację galicyjską**. Były to wystąpienia chłopów skierowane przeciw powstańcom i szlacheckim dworom, podsycane przez władze austriackie. W wyniku rabacji śmierć poniosło wielu właścicieli ziemskich, splądrowano kilkaset dworów. Uczestnicy rabacji chwytali też powstańców i przekazywali ich władzom austriackim. Powstanie w Krakowie upadło.

Do miasta wkroczyły wojska austriackie. Jesienią 1846 r. **Kraków został pozbawiony statusu wolnego miasta** i wcielony do Austrii.

WIOSNA LUDÓW NA ZIEMIACH POLSKICH

Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów w Berlinie i Wiedniu doszło do wystąpień na ziemiach polskich. Domagano się swobód narodowych i obywatelskich. Ze względu na represje po upadku powstania listopadowego niemal nie było wystąpień rewolucyjnych w okresie Wiosny Ludów na ziemiach zaboru rosyjskiego i w Królestwie Polskim. Natomiast w **Krakowie** i we **Lwowie** doszło do manifestacji i zamieszek. W ich wyniku wojsko austriackie opuściło miasta. Powołano w nich polskie komitety narodowe i gwardię narodową. Domagano się swobód obywatelskich, uwłaszczenia chłopów, dopuszczenia Polaków do administracji Galicji oraz wprowadzenia języka polskiego w urzędach i szkołach. W obawie, aby polscy właściciele ziemscy nie rozwiązali sprawy chłopskiej bez czekania na decyzję cesarza, austriacki gubernator Galicji ogłosił w jego imieniu uwłaszczenie chłopów. W końcu kwietnia wojsko austriackie zajęło Kraków i rozbroiło gwardię narodową. W październiku wkroczyło do Lwowa. W Galicji wprowadzono stan wojenny.

Również w **Poznaniu** powstał Komitet Narodowy Polski. Przedstawił on w Berlinie postulat autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Na terenie prowincji powstawały komitety narodowe i oddziały gwardii narodowej. Dowództwo nad polskimi siłami zbrojnymi objął Ludwik Mierosławski. W kwietniu wojsko pruskie zaatakowało polski obóz wojskowy w Książu i mimo zwycięstwa Mierosławskiego pod Miłosławiem w pierwszych dniach maja polskie oddziały skapitulowały. Komitety narodowe zlikwidowano. Nie udało się uzyskać autonomii. Zamiast Wielkiego Księstwa Poznańskiego utworzono Prowincję Poznańską, wchodzącą w skład Królestwa Prus.

Polacy wzięli także aktywny udział w wydarzeniach Wiosny Ludów w Europie. Byli obecni na **zjeździe słowiańskim** w Pradze w czerwcu 1848 r. Polscy oficerowie uczestniczyli niemal we wszystkich ważniejszych wystąpieniach rewolucyjnych. W marcu 1848 r. w Rzymie **Adam Mickiewicz** zorganizował polski legion do walki o zjednoczenie Włoch. W 1849 r. gen. **Wojciech Chrzanowski** dowodził armią Piemontu walczącą z Austriakami. **Ludwik Mierosławski** dowodził wojskami republikanów na Sycylii oraz siłami rewolucjonistów w Badenii. Dowódcą wojsk nadreńskiego Palatynatu został gen. **Franciszek Sznajde**. Gen. **Józef Bem** kierował obroną Wiednia przed wojskami cesarskimi, dowodząc armią węgierską odniósł szereg zwycięstw w Siedmiogrodzie. Polscy ochotnicy z kraju i emigracji walczyli również w armii węgierskiej przeciwko wojskom austriackim i rosyjskim. Gen. **Henryk Dembiński** był wodzem naczelnym armii węgierskiej. U schyłku powstania zastąpił go Józef Bem.

KULTURA POLSKA W 1. POŁOWIE XIX W.

Obawy o przetrwanie narodu pozbawionego własnego państwa były na początku XIX w. bardzo żywe, więc dla ówczesnej kultury polskiej duże znaczenie miały inicjatywy zmierzające do gromadzenia narodowych pamiątek, źródeł historycznych, rozwoju polszczyzny jako języka literackiego. Prace tego typu prowadziło **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, powołane w Warszawie w 1800 r. W 1817 r. **Józef Maksymilian Ossoliński** otworzył we Lwowie bibliotekę i wydawnictwo nazwane Zakładem Narodowym im. Ossolińskich (Ossolineum). W 1803 r. rozpoczął działalność Uniwersytet Wileński – największa wyższa uczelnia w Cesarstwie Rosyjskim. W 1805 r. powstała elitarna szkoła średnia – **Liceum Krzemienieckie**. W obu ośrodkach nauczanie prowadzono w języku polskim.

Sprzyjające warunki do rozwoju kultury istniały w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do 1831 r. W 1808 r. w Warszawie rozpoczęła działalność Szkoła Prawa i Administracji, kształcąca nowoczesne kadry prawników i urzędników. W 1816 r. powstał **Uniwersytet Warszawski**. W Królestwie Polskim i na Litwie ukazywały się polskie czasopisma poświęcone nauce i kulturze. Swobodę wypowiedzi ograniczał jednak wydany w 1819 r. dekret o cenzurze. Zaczęła się kształtować nowa warstwa społeczna – inteligencja. Tworzyli ją ludzie, którzy odebrali średnie lub wyższe wykształcenie i utrzymywali się z pracy umysłowej. W życiu literackim w początkach XIX w. dominował klasycyzm. W 1822 r. Adam Mickiewicz opublikował *Ballady i romanse*, uznawane za pierwsze dzieło romantyczne w literaturze polskiej. Rosnącej popularności romantyzmu towarzyszył spór klasyków z romantykami. Idee romantyzmu wpływały również na sztuki piękne. Jednym z pierwszych malarzy romantycznych był Piotr Michałowski. W muzyce romantyzmu wyróżniała się twórczość Fryderyka Chopina.

POWTÓRZENIE DZIAŁU II

Po upadku powstania listopadowego w Królestwie Polskim i zaborze rosyjskim zlikwidowano polskie instytucje kulturalne i edukacyjne. Zaostrzono nadzór cenzury nad publikacjami. W tych warunkach swobodny rozwój kultury był możliwy jedynie w kręgu Wielkiej Emigracji. Szczególną rolę w jej życiu kulturalnym i politycznym odgrywał Adam Mickiewicz. Zwolennicy romantyzmu wierzyli w szczególną rolę natchnionego poety, który mógł przepowiadać przyszłość narodu i być jego duchowym przewodnikiem. Wielu emigrantów i Polaków w kraju uznawało, że rolę narodowego wieszcza odgrywa Mickiewicz. Z czasem zaczęto do grona wieszczów zaliczać także Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego.

WARTO PRZECZYTAĆ

Alina Barszczewska-Krupa: *Szymon Konarski*, Warszawa 1976.

Sławomir Kalembka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971.

Janusz Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003.

Wacław Tokarz, *Sprzysiężenie Wysockiego i Noc Listopadowa*, Warszawa 1982.

Władysław Zajewski, *Powstanie listopadowe*, Warszawa 1998.

Adam Zamoyski, *Święte szaleństwo. Romantycy, patrioci, rewolucjoniści 1776–1871*, Kraków 2015.

***Sypanie kopca Kościuszki pod Krakowem*, obraz Jana Bizańskiego.** Jako młody człowiek artysta uczestniczył w tym wydarzeniu. Kopiec usypano na podstawie uchwały Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej podjętej w 1820 r.

1. Wyjaśnij, dlaczego właśnie w tamtych czasach kopiec nazwano imieniem Tadeusza Kościuszki.
2. Opisz biorących udział w sypaniu kopca. Dlaczego udział w tym wydarzeniu uznawano za czyn patriotyczny?

Warszawianka

Pod wrażeniem wypadków w Polsce francuski poeta Casimir Delavigne [czytaj: kazimir delawiń] napisał dla polskich powstańców pieśń zwaną ***Warszawianką***. Muzykę do polskiego przekładu Karola Sienkiewicza napisał Karol Kurpiński. Pierwsze publiczne wykonanie pieśni nastąpiło w Teatrze Narodowym w Warszawie w kwietniu 1831 r.:

Oto dziś dzień krwi i chwały,
Oby dniem wskrzeszenia był.
W tęczę Franków Orzeł Biały
Patrząc lot swój w niebo wzbił.
Słońcem lipca podniecany
Woła do nas z górnych stron:
Powstań, Polsko, skrusz kajdany,
Dziś twój triumf albo zgon.

Hej, kto Polak, na bagnety!
Żyj, swobodo, Polsko, żyj;
Takim hasłem cnej podniety
Trąbo nasza, wrogom grzmij!
Trąbo nasza, wrogom grzmij!

1. Wyjaśnij, do jakich wydarzeń we Francji nawiązuje pierwsza zwrotka pieśni.

Mowa obrończa Mierosławskiego (fragment)

Jeżeli spiskiem jest wygrzebywać się wszystkimi środkami z jamy, gdzie nas trzy mocarstwa zgniotły; […] Jeżeli spiskiem jest konać przez wiek cały na krzyżu, pojeni żółcią i octem, bez możliwości, jaką miał Chrystus […] zejścia do spoczynku śmierci lub wzbicia się na górę przeobrażenia – wtedy kraj spiskował, ale spiskował cały, od niemowlęcia do starca […]. Tak jest, mości panowie, kraj spiskował, spiskuje i spiskować będzie […]. Czemuż tedy całej Polski nie widzimy tutaj, na ławach trybunału waszego?

Mowa Mierosławskiego miana na posiedzeniu sądowem w dn. 3 sierpnia 1847, Lipsk 1847, s. 13–14.

1. Rozważ, czy w mowie Mierosławskiego odnaleźć można wpływy mesjanizmu. Na czym by one polegały?

Skład zasad Legionu włoskiego zredagowany przez Adama Mickiewicza 28 III 1848 r.

6. W Polsce wolność wszelkiemu wyznaniu Boga, wszelkiemu obrzędowi i zborowi. […]
8. Wszelki z narodu jest obywatelem, wszelki obywatel równy w prawie i przed urzędami.
9. Wszelki urząd obieralny, wolnie dawany, wolnie brany.
10. Izraelowi, bratu naszemu, uszanowanie, braterstwo, […] równe we wszystkim prawa.
11. Towarzyszce życia, niewieście, braterstwo i obywatelstwo, równe we wszystkim prawa. […]
14. Wszelka własność szanowana i nietykalnie pod straż urzędowi narodowemu oddana.
15. Pomoc polityczna, rodzinna, należna od Polski bratu Czechowi i ludom pobratymczym czeskim, bratu Rusowi i ludom ruskim. Pomoc chrześcijańska wszelkiemu narodowi jak bliźniemu.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 114–115.

1. Wskaż zasady potwierdzające demokratyczny charakter Legionu.
2. Wyjaśnij, jak określono w nich pozycję kobiety w społeczeństwie. Odszukaj odpowiednie fragmenty w tekście.
3. Opowiedz, jak autor wyobrażał sobie relacje między narodami.

Karol Libelt (1807–1875), filozof i demokratyczny konspirator z Poznańskiego, wyjaśnił, kogo uważa za inteligencję.

[Inteligencję] stanowią ci wszyscy, co troskliwsze i rozleglejsze odebrawszy […] wykształcenie, stoją na czele narodu jako uczeni, urzędnicy, nauczyciele, duchowni […], którzy mu przewodzą wskutek wyższej swojej oświaty. […]. Znamieniem jest każdej oświaty, że ciemności nie cierpi. […] Dopóki w kraju niewola, dopóty nikt na granicznej jego tablicy nie położy napisu: „oświecony". Barbarzyństwo, despotyzm i niewola, ta trójca szatańska, nieprzyjaciółka odwieczna trójcy niebieskiej: oświaty, prawa i wolności. Stąd oświaty z niewolą pogodzić się nie da. Pierwszym krokiem do oświaty jest rozbicie kajdan niewoli ludu. Lecz krom niewoli socjalnej jest jeszcze niewola moralna, gdy ten lud, pozornie wolny, zostawiony jest bez oświecenia.

[w:] *„Filozofia narodowa" i początek sporu o samookreślenie i powołanie inteligencji polskiej*, A. Walicki, „Archiwum Filozofii i Myśli Społecznej", t. 47, 2002, s. 62.

1. Wyjaśnij, jak autor określał zadania stojące przed inteligencją.

Pałac w Opinogórze (niedaleko Ciechanowa), który należał do rodziny Krasińskich.

1. Wyjaśnij, jaki styl reprezentuje ta budowla, i wskaż jego charakterystyczne cechy.
2. Dowiedz się, jakie zbiory gromadzi Muzeum Romantyzmu, do którego obecnie należy pałac.

POLECENIA

1. Wymień bezpośrednie i pośrednie przyczyny i skutki powstania listopadowego.
2. Porównaj warunki polityczne, gospodarcze i kulturalne życia Polaków pod trzema zaborami 1815–1830.
3. Porównaj położenie chłopów w trzech zaborach. Wyjaśnij, czy ta sytuacja mogła mieć wpływ na stosunki społeczne w zaborach.
4. Podaj przyczyny pośrednie i bezpośrednie wybuchu rewolucji zwanych Wiosną Ludów, do których doszło w różnych miejscach w Europie. Wskaż wspólne przyczyny dla wszystkich wystąpień rewolucyjnych charakterystyczne dla poszczególnych narodów.
5. Oceń skutki Wiosny Ludów dla Polaków.
6. Wskaż zyski i straty związane z bilansem powstań narodowych na ziemiach polskich w 1. połowie XIX w.

III. EUROPA I ŚWIAT OD POŁOWY XIX W. DO 1914 ROKU

- Druga rewolucja przemysłowa
- Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych
- Nowe państwa w Europie: Niemcy i Włochy
- Świat w rękach Europejczyków – kolonializm
- Europa zmierza ku wojnie

Maria Skłodowska-Curie (czytaj: kiri, 1864–1934). Polska uczona, pracowała i studiowała w Paryżu. Dwukrotnie otrzymała Nagrodę Nobla – w 1903 r. wraz z mężem w dziedzinie fizyki, a w 1911 r. w dziedzinie chemii (patrz: temat 13). Jako pierwsza kobieta została pochowana w paryskim Panteonie (miejscu pochówku sławnych Francuzów), w dowód uznania za zasługi naukowe.

? Sprawdź, w jaki sposób w nauce zostały wykorzystane jej wynalazki.

11 Przemiany gospodarcze, rozwój nauki i techniki

- Druga rewolucja przemysłowa
- Rozwój gospodarki światowej
- Postęp w nauce

Nowe nośniki energii i technologie

Wiek XIX nazywa się w przenośni **wiekiem węgla i stali**. Węgiel zaczęto wykorzystywać w Anglii już w XVI w., ale w XIX stuleciu stosowano go w przemyśle na niespotykaną wcześniej skalę. Nowym wynalazkiem była natomiast produkcja stali systemem przemysłowym, upowszechniona w 2. połowie XIX w. Ten stop żelaza z węglem szybko znalazł zastosowanie w przemyśle ciężkim, głównie w przemyśle zbrojeniowym, oraz w budownictwie. Przykładami ówczesnych możliwości technicznych są 300-metrowa paryska wieża Eiffla oraz 46-metrowa nowojorska Statua Wolności. Obie konstrukcje w latach osiemdziesiątych XIX w. zaprojektował francuski inżynier **Gustave Eiffel** (czytaj: efel).

Około 1880 r. w świecie Zachodu rozpoczęła się druga faza rewolucji przemysłowej (tzw. **druga rewolucja przemysłowa**). Przemiany wtedy zachodzące były związane przede wszystkim z zastosowaniem **silnika spalinowego** i **elektryczności**.

Elektryczność, wynaleziona jeszcze w 1. połowie XIX w., zaczęła wypierać parę jako źródło energii w fabrykach, a także odgrywać kluczową rolę w transporcie i przepływie informacji (patrz: tabela na s. 99). Z kolei **ropa naftowa** i **gaz ziemny** zyskały ogromne znaczenie jako źródła energii konkurencyjne w stosunku do węgla. Pierwsze wieże wiertnicze do masowego wydobycia tych surowców zainstalowano w 1859 r. w Pensylwanii (Stany Zjednoczone) i w Galicji. Gaz znalazł zastosowanie przede wszystkim w oświetleniu i ogrzewaniu.

Ulica w Berlinie ok. 1900 r., fotochrom (kolorowa odbitka zrobiona z czarno-białego zdjęcia).

? Wskaż na zdjęciu nowoczesne środki komunikacji i zdobycze techniki z 2. połowy XIX w.

***Walcownia*, obraz Adolfa Menzela z lat 1872–1875.** Urbanizacja i industrializacja bardzo przyspieszyły w 2. połowie XIX w. Fascynowały także artystów i stały się tematem ich prac.

? Oceń warunki pracy w stalowni przedstawione na obrazie. Co robi grupa osób w prawym dolnym rogu? Czy mogą one czuć się komfortowo?

Ropę – a zwłaszcza wytwarzane z niej naftę i benzynę – najpierw wykorzystywano w oświetleniu (lampa naftowa, skonstruowana w 1853 r. przez Polaka **Ignacego Łukasiewicza**), a następnie jako paliwo do silników spalinowych. Te ostatnie przyczyniły się do zasadniczego przełomu w rozwoju środków transportu – przede wszystkim do powstania **przemysłu samochodowego**, a także do usprawnienia pracy w rolnictwie. Przykładowo: zastosowanie ciągnika rolniczego skracało czas orania 1 hektara pola z 30 do 10 godzin.

Na przełomie XIX i XX w. pojawiły się i zaczęły dynamicznie rozwijać także inne, zupełnie nowe branże w przemyśle, np. **przemysł elektromaszynowy**. W efekcie współpracy między chemikami a przemysłowcami wyprodukowano pierwsze materiały syntetyczne. Tak narodził się **przemysł chemiczny**, produkujący m.in. nawozy sztuczne i opony.

Produkcja żelaza i stali w wybranych krajach w latach 1890–1913

Dane zostały wyrażone w milionach ton: dla 1890 r. uwzględniono produkcję surówki żelaza, dla kolejnych lat – stali.

KRAJ \ ROK	1890	1900	1910	1913
Stany Zjednoczone	9,3	10,3	26,5	31,8
Wielka Brytania	8,0	5,0	6,5	7,7
Niemcy	4,1	6,3	13,6	17,6
Francja	1,9	1,5	3,4	4,6
Rosja	0,95	2,2	3,5	4,8

Źródło: Paul Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 202.

? Wskaż kraje, w których produkcja żelaza i stali rosła najszybciej. Dlaczego wielkość produkcji żelaza i stali w XIX w. uznawano za wskaźnik rozwoju gospodarczego danego kraju?

Procentowy udział wybranych państw w światowej produkcji przemysłowej.

? Wskaż państwo, którego pozycja w światowej gospodarce wzrosła najbardziej.

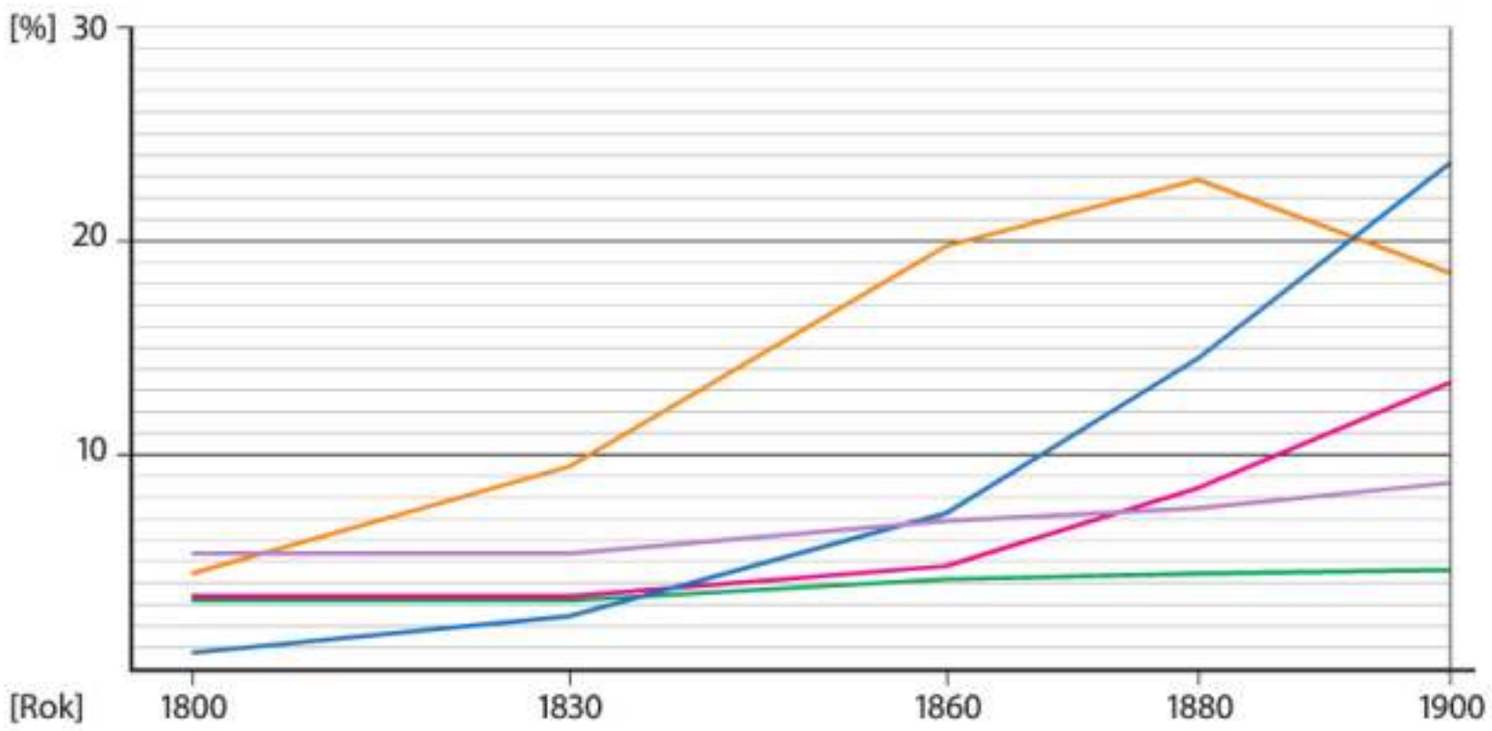

Źródło: Paul Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 154.

Miasto w 2. połowie XIX w.

Rewolucja przemysłowa zmieniła wygląd miast. Gwałtowna industrializacja spowodowała napływ ludności poszukującej zatrudnienia w fabrykach. Obszar miast się powiększał, budowano nowe zakłady, a także osiedla dla pracowników. Do rozrastania i bogacenia się miast przyczyniał się rozwój transportu.

Hotel
W związku z rozwojem sieci połączeń kolejowych możliwe stały się dalekie podróże. Często trwały one kilka dni, dlatego w pobliżu dworców zaczęto budować hotele dla podróżnych.

Latarnie gazowe
Dzięki sztucznemu oświetleniu ulice stały się bezpieczniejsze także po zmroku. Oświetlenie gazowe było dość kosztowne, wymagało zbudowania i utrzymania instalacji, a lampy co wieczór zapalano ręcznie, dlatego nie wszystkie ulice były oświetlone. Od połowy XIX w. zaczęto stosować także latarnie elektryczne.

Dorożka
Zamożniejsi mieszkańcy nie chcieli tłoczyć się w tramwajach, dlatego chętnie korzystali z usług dorożkarzy.

Komunikacja w mieście na przełomie XIX i XX w.

Tramwaj konny

Tramwaj elektryczny

Kolej podziemna (metro)

Dworce kolejowe
budowano w centrach miast, aby były łatwo dostępne dla pasażerów, dla których wygody działały także poczekalnie i restauracje. Zadaszenie peronów chroniło przed deszczem, śniegiem i wiatrem. W drugiej połowie XIX w. w niektórych miastach otwarto pierwsze linie **metra**. Stosowany tam początkowo napęd parowy szybko zaczęto zastępować elektrycznym.

Omnibus konny
W związku z rozrastaniem się miast konieczne stało się zorganizowanie zbiorowego transportu, umożliwiającego dojazd do pracy czy na dworzec.

Parki
Wypoczynkowi i rekreacji służyły zakładane w miastach parki i plaże.

Drapacze chmur
Na przełomie XIX i XX w. w największych miastach Stanów Zjednoczonych zaczęły powstawać liczące kilkadziesiąt pięter wieżowce, zwane drapaczami chmur. Jednym z nich był The Flatiron Building (na ilustracji), wybudowany w 1902 r. w Nowym Jorku. Do dziś jest to jeden z najlepiej rozpoznawalnych symboli tego miasta.

Taksówki
Na początku XX w. pojawiły się pierwsze taksówki.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Na podstawie ilustracji oceń, jak duża była popularność transportu miejskiego w XIX w.
2. Sprawdź w dostępnych źródłach, gdzie i kiedy powstały pierwsze na świecie linie metra.
3. Zwróć uwagę na halę dworca kolejowego. Jakie materiały były potrzebne do jej wybudowania?

Transport i komunikacja

Przełomowe znaczenie dla rozwoju komunikacji lądowej miało skonstruowanie w 1885 r. **pierwszego samochodu** napędzanego silnikiem spalinowym. Z czasem samochody zaczęto wykorzystywać do transportu towarów i pasażerów. Na przełomie XIX i XX w. powstały znane do dziś marki samochodów i produkujące je firmy – niemieckie Daimler-Benz (Mercedes-Benz) i Opel, francuskie Renault i Peugeot, czeska Škoda, japońskie Mitsubishi i Suzuki, amerykańskie Ford i General Motors. W fabryce amerykańskiego przemysłowca Henry'ego Forda w 1913 r. uruchomiono po raz **pierwszy ruchomą taśmę produkcyjną**. Polegała ona na tym, że każdy z robotników pracujących przy montażu wykonywał te same czynności przy samochodzie przesuwającym się od stanowiska do stanowiska. Nowa forma organizacji pracy znacznie przyspieszyła montaż samochodu, dzięki czemu zmniejszyła się też cena pojazdu. Produkcję taśmową zaczęto następnie stosować także w innych gałęziach przemysłu. W 1903 r. powstał pierwszy samolot z silnikiem spalinowym. Jego konstruktorami byli Amerykanie – **bracia Wright** (czytaj: rajt).

Prężnie rozwijał się także **transport morski** – ze względu na duże zapotrzebowanie krajów przemysłowych na surowce i produkty rolne. Dzięki postępowi technologicznemu budowano coraz większe kadłuby i potężne silniki napędzające statki.

Rozwój kolei w Europie.

? Wskaż kraje, w których sieć kolejowa była najbardziej rozwinięta. Z czego to wynikało?

Plakat z wystawy światowej w Paryżu w 1900 r. reklamujący Kolej Transsyberyjską.

? Sprawdź, kiedy powstała linia transsyberyjska i które duże miasta połączyła.

Do usprawnienia żeglugi przyczyniło się otwarcie w 1869 r. **Kanału Sueskiego**, dzięki któremu statki płynące z Europy na Daleki Wschód nie musiały opływać Afryki. W 1914 r. powstał **Kanał Panamski**, łączący Ocean Spokojny z Atlantykiem. Pod koniec XIX w. upowszechniały się **tramwaje elektryczne**, wykorzystywane w coraz liczniejszych miastach. Pojawiły się też **elektryczne lokomotywy**, co uczyniło transport kolejowy szybszym i tańszym. Zbudowano **transkontynentalne połączenia** kolejowe (np. linię łączącą wschodnie wybrzeże Stanów Zjednoczonych z zachodnim czy Kolej Transsyberyjską, łączącą Moskwę z wybrzeżem Oceanu Spokojnego).

W życiu codziennym zastosowanie energii elektrycznej przyczyniło się także do rozwoju komunikacji międzyludzkiej.

Wybrane wynalazki związane z zastosowaniem elektryczności

ROK	WYNALAZEK
1876	telefon – Alexander Graham Bell (Stany Zjednoczone)
1879	żarówka – Thomas Alva Edison (Stany Zjednoczone)
1879	tramwaj elektryczny – Ernest Werner von Siemens (czytaj: fon zimens, Niemcy)
1888	silnik i transformator prądu przemiennego – Nikola Tesla (Serbia/Stany Zjednoczone)
1895	kinematograf – bracia Auguste i Louis Lumière (czytaj: ogist i lui limier, Francja)
1895–1897	radio – Guglielmo Marconi (czytaj: gujelmo markoni, Włochy)
1903	samolot z silnikiem spalinowym – Orville i Wilbur Wright (czytaj: orwil i łilber rajt, Stany Zjednoczone)
1906	przenośny odkurzacz elektryczny James Murray Spangler (czytaj: dżejms marej spengler), Stany Zjednoczone
1907	pralka elektryczna – Alva Fisher (Stany Zjednoczone)

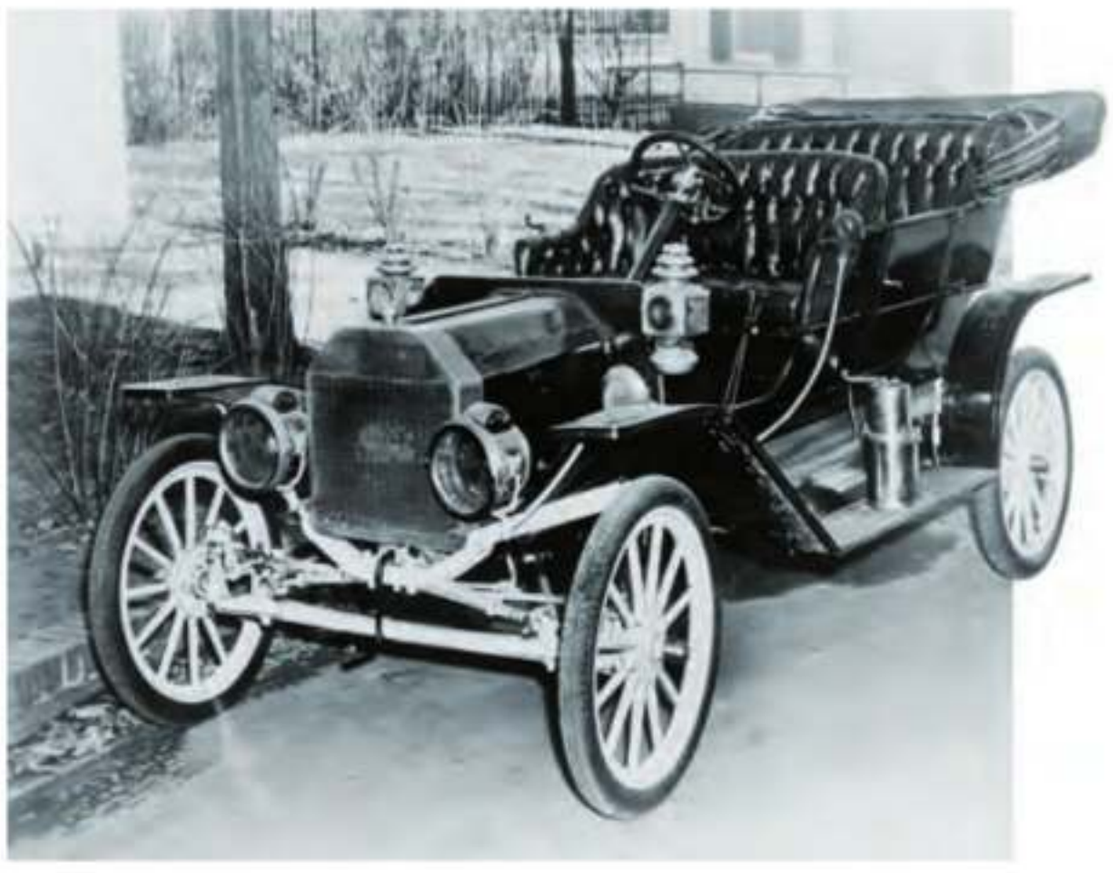

Pierwszym samochodem produkowanym seryjnie był **Ford T**. W ciągu kilkunastu lat zbudowano łącznie 20 mln egzemplarzy tego pojazdu, rozpędzającego się do 65 km/h. Aby obniżyć cenę, model T pokrywano lakierem tylko w jednym kolorze – czarnym.

? Sprawdź, kiedy wprowadzono pierwsze przepisy o ograniczeniu prędkości na drogach. Wyjaśnij, dlaczego takie regulacje były potrzebne.

WARTO WIEDZIEĆ

Titanic

Był największym statkiem pasażerskim na początku XX w. Miał przewozić pasażerów między Europą a Ameryką Północną. Zatonął w 1912 r., podczas swojego pierwszego rejsu. Na jego pokładzie znajdowało się ponad 2200 osób, zginęły 1503. Ta katastrofa stała się symbolem ceny, którą ludzie muszą płacić za postęp. Przeciwnicy nowych wynalazków uważali, że tragedia Titanica jest ostrzeżeniem przed szybkim rozwojem techniki, niebezpiecznym dla człowieka.

? Dowiedz się, jakie były przyczyny zatonięcia Titanica i jak przebiegała akcja ratunkowa na statku.

Plakat z epoki reklamujący pierwszy rejs Titanica.

Upowszechniło się użycie telegrafu. W 1876 r. w Stanach Zjednoczonych opatentowano **telefon**, a pod koniec wieku XIX wynaleziono **telegraf bez drutu** (nadawczo-odbiorcze urządzenie radiowe). W następnych dekadach te wynalazki bardzo zmieniły życie codzienne milionów osób.

Zmiany w organizacji przemysłu i handlu

W 2. połowie XIX i na początku XX w. w wielu działach gospodarki następował proces **koncentracji przedsiębiorstw** (koncentracji produkcji). Aby skutecznie zwalczać konkurentów, producenci z jednej branży zawierali porozumienia zwane **kartelami**, a z czasem łączyli swe przedsiębiorstwa, w wyniku czego tworzyły się tzw. **trusty** (czytaj: trasty). Kontrolowały one całe sektory gospodarki: starały się doprowadzić do upadku mniejszych i słabszych konkurentów, a następnie ograniczały wolną konkurencję na rynku: z jednej strony ustalały wysokie ceny swych wyrobów, natomiast z drugiej zmuszały dostawców do sprzedaży surowców po niskich cenach. Zaniżały też płace robotników. Taka koncentracja miała również pozytywne strony, jak pozyskanie środków na inwestycje czy na badania naukowe.

Kartel (fr. *cartel* – wyzwanie) – porozumienie producentów w ramach jednej branży w celu uregulowania cen (przez ograniczenie produkcji i konkurencji), a także podziału rynku zbytu.

Trust (ang. *trust* – zaufanie) – spółka akcyjna, w której skład wchodzi wiele przedsiębiorstw tej samej branży działających na tym samym rynku. Na czele trustu stoi zarząd, określający wielkość produkcji, ceny towarów itp.

BIOGRAM

ANDREW CARNEGIE

(czytaj: endriu karnegi)

(1835–1919)

Amerykański przedsiębiorca i filantrop pochodzenia szkockiego. Jeden z najbogatszych ludzi swoich czasów. Jako dwunastolatek przyjechał z rodzicami do Stanów Zjednoczonych. Gigantycznego majątku dorobił się własną pracą, przedsiębiorczością i trafnymi decyzjami biznesowymi. Po wojnie secesyjnej (patrz: temat 15), jako skromny urzędnik, zaczął inwestować w przedsiębiorstwa przemysłu stalowego i koleje, dzięki czemu mógł stopniowo budować swoje imperium finansowe. Uważał przy tym, że zarobionymi pieniędzmi należy się dzielić ze społeczeństwem. Jak mówił: „Człowiek, który umiera bogatym, umiera w niesławie". Choć sam do końca życia pozostał bogaty, to dzięki jego pieniądzom sfinansowano wiele inwestycji publicznych, m.in. sieć szkół i bibliotek. W Nowym Jorku do dziś istnieje Carnegie Hall, jedna z najbardziej prestiżowych sal koncertowych na świecie.

WARTO WIEDZIEĆ

Walka o monopol

John Rockefeller (czytaj: rokefeler, 1839–1937) był amerykańskim przemysłowcem, jednym z najbogatszych ludzi na świecie. Jego firma w ciągu 10 lat opanowała większość amerykańskiego rynku naftowego poprzez obniżenie cen swoich produktów, co doprowadziło do bankructwa konkurentów. Gdy zdobyła monopol, podniosła ceny i osiągała ogromne zyski.

Karykatura przedstawiająca Rockefellera. Koronę tworzą jego firmy kolejowe i naftowe. Jest ona zwieńczona graficznym znakiem dolara, który znajduje się też na gronostajowym, „monarszym" płaszczu. Postać stoi na zbiorniku z ropą naftową, należącym do firmy przemysłowca. W tle widać szyby naftowe.

? Omów sposób, w jaki artysta przedstawił wpływ Rockefellera na życie gospodarcze Stanów Zjednoczonych.

Takie działania prowadziły do **monopolizacji gospodarki**, tzn. do przejmowania faktycznej kontroli nad życiem gospodarczym przez grupę najbogatszych przemysłowców. Główni udziałowcy trustów dysponowali olbrzymimi pieniędzmi, więc mogli wpływać na politykę władz państwowych. Przykładowo: finansowali kampanie wyborcze polityków, aby zyskać ich przychylność, korumpowali parlamentarzystów, urzędników, prokuratorów czy sędziów, „kupowali" ustawy w parlamentach. O względy najbogatszych przedsiębiorców zabiegali także członkowie domów panujących.

W niektórych państwach, aby bronić się przed zjawiskiem monopolizacji, wprowadzano prawo ograniczające możliwość łączenia się przedsiębiorstw. Chroniono w ten sposób wolną konkurencję, a dzięki temu – również interesy konsumentów. W Stanach Zjednoczonych pierwszą ustawę antytrustową przyjęto w 1890 r.

Rozwój nauki

W 2. połowie XIX w. przeobrażenia życia gospodarczego wydatnie wpływały na warunki rozwoju nauki, niespotykane wcześniej. Zarówno rządy państw (poprzez finansowanie uniwersytetów i akademii), jak i wielcy przemysłowcy (za pośrednictwem prywatnych fundacji) stwarzali możliwości prowadzenia badań naukowych. Naukowcy zaczęli pracować w zorganizowanych zespołach, wykorzystujących coraz droższą, wyspecjalizowaną aparaturę. Wynalazki coraz częściej znajdowały szybkie, praktyczne zastosowanie w produkcji. Przykładowo: po opatentowaniu telefonu w Stanach Zjednoczonych już w ciągu kilku lat powstały tam i w Wielkiej Brytanii pierwsze sieci telefoniczne. Kilka lat po opatentowaniu żarówki zbudowano elektrownię miejską w Nowym Yorku.

Na przełomie XIX i XX stulecia odkryto m.in. fale elektromagnetyczne, zjawiska promieniowania elektromagnetycznego i promieniotwórczości, a także opisano budowę atomu. Nowoczesną bakteriologię zapoczątkowali pod koniec XIX stulecia **Louis Pasteur** (czytaj: lui paster, 1822–1895) i **Robert Koch** (1843–1910). Koch prowadził badania nad chorobami zakaźnymi (m.in. wąglikiem, gruźlicą i cholerą), a Pasteur był twórcą podstaw mikrobiologii i immunologii (nauki o odporności człowieka). Ich badania pozwoliły na ograniczenie występowania chorób zakaźnych, m.in. wścieklizny.

Niemały szok w świecie wywołał angielski biolog **Charles Darwin** (czytaj: czarls, 1809–1889), autor **teorii ewolucji**, ogłoszonej w **1858 r.** Zgodnie z jego koncepcją człowiek nie został stworzony od razu w znanej nam postaci, ale powstał w wyniku długotrwałych przemian (czyli **ewolucji**) kolejnych gatunków zwierząt.

Monopol (gr. *monos* – jedyny, *polein* – sprzedawać) – sytuacja, gdy jeden producent lub grupa producentów, którzy zawarli porozumienie, kontroluje rynek jakiegoś produktu. Monopolista może narzucać wygórowane ceny na swoje wyroby, a konsument nie ma wyboru, gdyż nie istnieją konkurencyjni wytwórcy.

Przeciwnicy takiego poglądu uznali teorię Darwina za podważanie biblijnej prawdy o stworzeniu świata – zarzucali mu, że wywodzi ludzkość od małp.

Na początku XX w. fizyk **Albert Einstein** (czytaj: ainsztain, 1879–1955) ogłosił teorię względności, z której wynikały zupełnie nowe koncepcje czasu i przestrzeni.

Karykatura odnosząca się do teorii Darwina i wywołanego przez nią poruszenia. Osoby nierozumiejące w pełni jego teorii wzdrygały się na myśl, że mogły pochodzić od małpy. Teoria Darwina miała także licznych zwolenników. Należał do nich autor tej alegorycznej ilustracji.

? Omów sposób, w jaki przedstawiono Darwina. Przyjrzyj się uciekającym postaciom. Kim one są? Z czym mogą się kojarzyć sowy i nietoperze? Weź pod uwagę tryb życia tych zwierząt. Zinterpretuj wymowę karykatury.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Nagroda Nobla

Alfred Nobel (1833–1896) był szwedzkim chemikiem, przedsiębiorcą i wynalazcą. Podobnie jak jego ojciec (inżynier i wynalazca), prowadził badania nad materiałami wybuchowymi. Podczas jednego z eksperymentów w wyniku eksplozji zginął jego młodszy brat, także wynalazca. Noblowi udało się opracować i w 1867 r. opatentować tani, skuteczny i bezpieczny w obchodzeniu się z nim materiał wybuchowy – **dynamit**. Okazał się on bardzo poszukiwanym artykułem handlowym i uczynił jego wynalazcę bardzo bogatym człowiekiem. Nobel miał fabryki i laboratoria w dwudziestu krajach. W chwili śmierci był posiadaczem 355 patentów. Prywatnie był osobą skrytą i nietowarzyską. Nigdy się nie ożenił. Biegle władał kilkoma językami. Pisał także wiersze i dramaty. Po otwarciu jego testamentu, po nagłej śmierci na atak serca, okazało się, że znaczną część swego majątku przeznaczył na nagrody swojego imienia za szczególne osiągnięcia w nauce i literaturze. Są one przyznawane od 1901 r., m.in. w dniu śmierci fundatora, czyli 10 grudnia. Jedna z nagród honoruje osoby i instytucje działające na rzecz zachowania pokoju na świecie.

Wybrane osiągnięcia naukowe w 2. połowie XIX i początkach XX w.

ROK	OSIĄGNIĘCIE NAUKOWE
1858	teoria Karola Darwina
1869	układ okresowy pierwiastków chemicznych – Dymitr Mendelejew
1882	odkrycie prątka gruźlicy – Robert Koch
1885	szczepionka przeciw wściekliźnie dla ludzi – Ludwik Pasteur
1895	odkrycie promieni X – Wilhelm Roentgen
1898	odkrycie dwóch promieniotwórczych pierwiastków: polonu i radu – Piotr Curie i Maria Skłodowska-Curie
1905	szczególna teoria względności – Albert Einstein
1913	teoria budowy atomu wodoru – Niels Bohr

PODSUMOWANIE

Zastosowanie nowych technologii w przemyśle przełożyło się na zwiększenie produkcji przemysłowej. Około 1880 r. doszło do drugiej fali industrializacji. ■ Na znaczeniu zyskiwały surowce energetyczne: ropa naftowa i gaz ziemny. ■ Rozwijał się transport kolejowy i morski, a w dziedzinie łączności ważną rolę odgrywały telegraf, radio i telefon. ■ Coraz częściej w maszynach zaczęto wykorzystywać silniki spalinowe i elektryczne, zwłaszcza w samochodach i samolotach. ■ Pojawiło się wiele nowych wynalazków, które ułatwiły życie ludziom, m.in. żarówka. ■ Dzięki postępowi w bakteriologii i badaniom Louisa Pasteura i Roberta Kocha udało się ograniczyć występowanie wielu chorób zakaźnych. ■ Charles Darwin opracował teorię ewolucji. ■ Proces koncentracji produkcji prowadził do monopolizacji gospodarki. ■ Gwałtowny rozwój gospodarczy, możliwy dzięki zastosowaniu nowych technologii i wynalazków, oraz związany z nim rozwój cywilizacyjny nazywamy drugą rewolucją przemysłową.

POLECENIA

1. Opisz, czym różnił się rozwój przemysłu i nauki w 2. połowie XIX w. od tego z 1. połowy stulecia.
2. Wymień główne wynalazki z 2. połowy XIX w. i ich wpływ na gospodarkę oraz życie społeczne.
3. Opisz zjawisko koncentracji przedsiębiorstw i monopolizacji produkcji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Opinia Elizy Orzeszkowej na temat kolei (fragment)

Koleje żelazne – urocze słowo! Magiczny wyraz zamykający w sobie dbałą o dobrobyt materialny i umysłowy wzrost ludzkości myśl w XIX wieku. Przestrzenie znikają – narody rozrzucone po różnych krańcach ziemi łączą się węzłem wzajemnego poznania się i wspólności spraw; ludzie pracujący nad dobrobytem z szybkością błyskawiczną rozsyłają po świecie płody swego przemysłu, a podróżni liczni, spragnieni wszechstronnej, w różnych sferach rozwijającej się wiedzy, krótkim przeciągu czasu mogą stanąć między murami wspaniałych stolic i u stóp gór niebotycznych spojrzeć na olbrzymie szczyty wód morskich lub słuchać huku, z jakim śnieżne odłamy alpejskich szczytów spadają w otchłań. A do wszystkich tych celów służy owa kometa czarna, żelazna, z grubym i długim warkoczem dymu wijącym się poza nią w kłębach szarych; owa kometa, której ciałem żelazo, duchem para, którą w prostocie swej lud nasz nazwał zrazu mocą szatańską, a my nazywamy siłą i czynnikiem cywilizacji – lokomotywa.[…] Nad Tamizą, Sekwaną, Elbą, a nawet i nad Wisłą, od dawna już rozlegał się świst pary; mieszkańcy owych szczęsnych krain od dawna już, jak podniebne ptaki, szybko pokonywali przestrzenie – gdy ziemie nad pięknymi brzegami Niemna położone, wzdychały jeszcze do korzystania z cudu zwanego lokomotywą. Na szerokich tamtejszych drogach, w upały letnie, wlokły się zwolna po piaskach ciężkie karety, zaprzężone mnóstwem koni, koła wozów i bryk skrzypiały i jęczały niby w piekle dusze potępionych. A gdy przyszła jesień dżdżysta i słotna, to powozy grzęzły w rozmiękłej ziemi, konie zapadały się w głębokie kałuże, a podróżny osadzony nieraz w środku drogi nieprzepartą siłą błota, widział się zmuszonym do wezwania wołów, aby go z ciężkiej wydźwignęły toni.

Eliza Orzeszkowa, *Ostatnia miłość*, w: *Pisma zebrane*, t. 1, Warszawa 1953, s. 57–59.

1. Wymień korzyści wynikające z rozwoju kolei, wspomniane przez autorkę.
2. Wyjaśnij, dlaczego początkowo prości ludzie nazywali lokomotywę „mocą szatańską".
3. Opisz sposób podróżowania nad Niemnem. Czy dotarła tam kolej?

12 Przemiany obyczajowe i rozwój kultury masowej

- Społeczeństwo miejsko-przemysłowe
- Zmiany w obyczajowości
- Narodziny kultury masowej
- Nowe prądy w sztuce, literaturze i filozofii

PIERWSZY POKAZ FILMOWY
1895

PIERWSZA NOWOŻYTNA OLIMPIADA W ATENACH
1896

Kształtowanie się kultury masowej

Wraz z wprowadzaniem powszechnego obowiązku szkolnego (m.in. w Prusach, Austrii, Francji i Stanach Zjednoczonych) następował stopniowy spadek analfabetyzmu. Coraz więcej ludzi potrafiło czytać i pisać. Przyczyniło się to, wraz z demokratyzacją ustrojów politycznych (patrz: temat 13), do szybkiego wzrostu liczby odbiorców kultury. Dzięki – wydawanym w coraz większych nakładach – książkom, gazetom i czasopismom różne rodzaje twórczości mogły docierać do coraz szerszych kręgów społeczeństwa. Tym zjawiskom towarzyszył proces **komercjalizacji kultury** – artyści zaczęli traktować swoje dzieła jak produkty, a miarą artystycznego osiągnięcia stały się nie tylko opinie krytyków i kolegów po fachu, lecz także sukces rynkowy, czyli zysk. Masy nowych odbiorców kultury nie miały wyrobionych gustów i nie były zainteresowane uczestniczeniem w kulturze wysokiej (elitarnej). Nie odwiedzali oni teatrów, oper, filharmonii czy galerii malarstwa. Po ciężkiej pracy fizycznej chcieli wypocząć i się zrelaksować. Masowa publiczność wybierała np. music-hall (czytaj: mjuzik hol), w którym wystawiano repertuar składający się z pieśni, tańców, krótkich skeczy czy występów akrobatów, albo teatrzyki letnie, gdzie – oprócz obejrzenia sztuki lekkiej w treści – można było coś zjeść i się napić. Spośród obrazów najlepiej sprzedawały się kiczowate krajobrazy (tzw. landszafty).

Komercjalizacja jakiejś dziedziny (łac. *commercialis* – handlowy) – podporządkowanie jej zasadom rządzącym wymianą handlową.

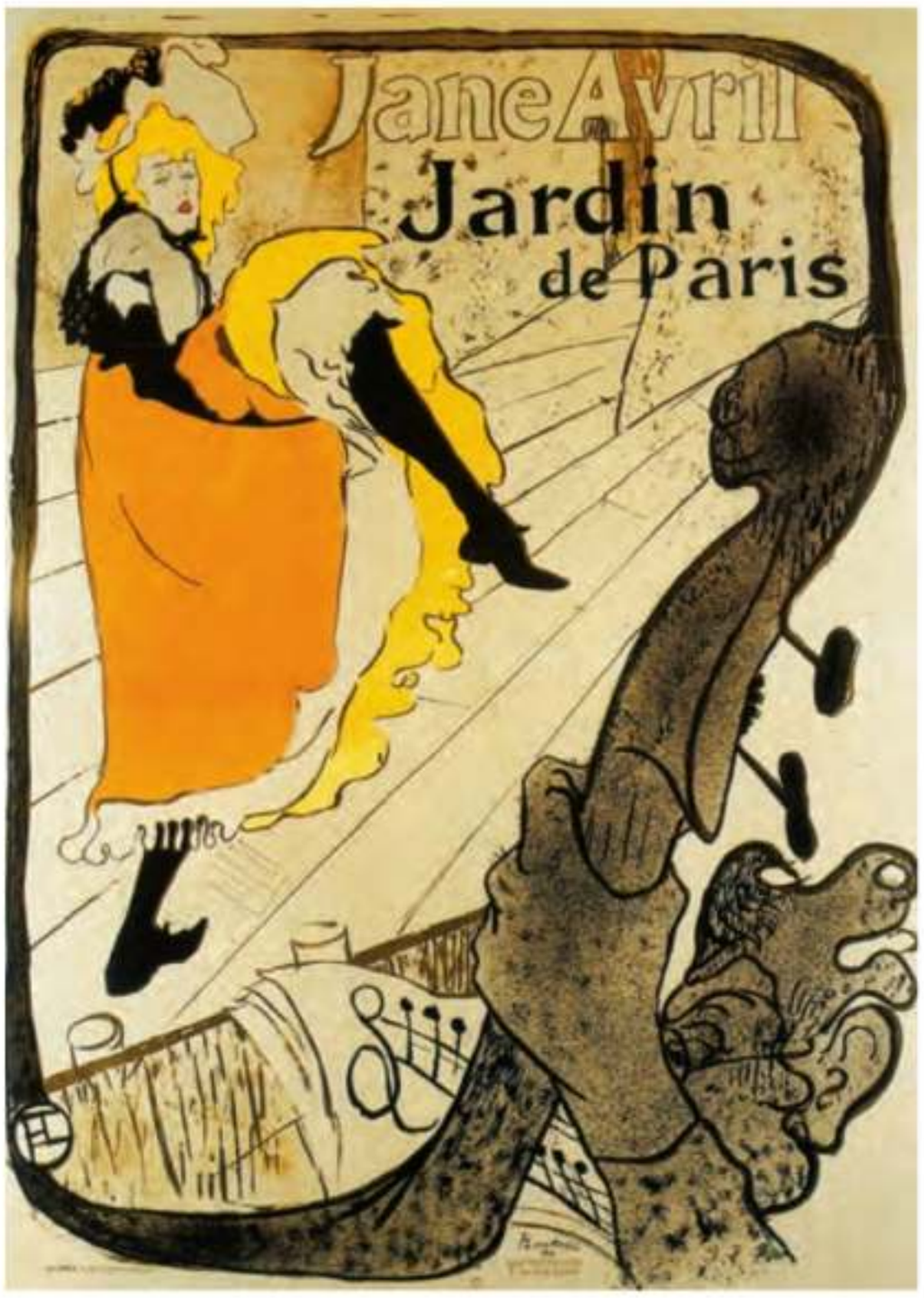

Tancerka kankana na plakacie francuskiego artysty Henriego de Toulouse-Lautreca (czytaj: dytuluz-lotreka). Pod koniec XIX w. w teatrach rewiowych królował kankan – skoczny taniec, w trakcie którego tancerki wykonywały rozmaite figury akrobatyczne.

? Początkowo pokazy kankana uważano za kontrowersyjne. Rozważ dlaczego.

Masowych czytelników zyskiwała tzw. prasa brukowa, szukająca taniej sensacji i publikująca informacje o skandalach, przestępstwach czy plotki o znanych osobach.

W **1895 r.** bracia **Auguste** i **Louis Lumière** (czytaj: ogist i lui limjer) zorganizowali w Paryżu pierwszy publiczny seans filmowy. To wydarzenie uznaje się za narodziny **kina**. Na początku XX w. filmy trwały zwykle po kilkanaście minut, były nieme, czarno-białe i ukazywały sceny z życia codziennego. Stopniowo zaczęły się pojawiać filmy fabularne, oparte na spójnej narracji. Aby uatrakcyjnić seanse, w kinach zatrudniano muzyków (zwanych taperami) czy nawet całe orkiestry, przygrywające w czasie projekcji. Chociaż kino uchodziło za rozrywkę niezbyt wyszukaną, a oglądanie filmów uważano za przejaw złego gustu, liczba sal kinowych szybko się zwiększała. Przed 1914 r. w Europie i Stanach Zjednoczonych było ich już tysiąc. Aktorzy filmowi stali się jednymi z pierwszych idoli kultury masowej.

Industrializacja a obyczajowość

Przejście od społeczeństwa wiejskiego do **społeczeństwa miejsko-przemysłowego** wiązało się ze zmianami w życiu ludzi. Życie na wsi wyznaczał cykl pór roku, a także następstwo dnia i nocy. Praca trwała od wschodu do zachodu słońca. Chłopi sami produkowali żywność, często szyli ubrania i wyrabiali sprzęty. Niezbędne rzeczy kupowali na targu. W społeczeństwie przemysłowym **praca najemna stała się towarem**, za którą otrzymuje się pensję i wykonuje w ściśle określonym czasie. Od połowy XIX w. dzień pracy ulegał skróceniu (z czternastogodzinnego do dziesięciogodzinnego pod koniec XIX w.).

Rewolucja przemysłowa wywarła olbrzymi wpływ także na obyczajowość, przede wszystkim **mieszkańców miast**. Wśród robotników – często zmuszonych zmieniać pracę i miejsce zamieszkania – rozluźniły się więzi rodzinne. W państwach dopuszczających rozwody (np. Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Niemcy), wzrastała liczba rozpadających się rodzin. Jednocześnie w większym stopniu niż we wcześniejszych epokach o wyborze współmałżonka przesądzały samodzielne decyzje młodych ludzi, a nie ich status społeczny i wola rodziców. Dążono do oddzielenia przestrzeni prywatnej od publicznej. Kobieta zajmowała się domem i wychowaniem dzieci. W zamożnych rodzinach w prowadzeniu domu pomagała służba. Mężczyźni zajmowali się pracą zawodową, prowadzeniem interesów.

Większą swobodę można było zauważyć w modzie. Przed 1914 r. suknie zaczęto szyć na tyle krótkie, że widoczna stała się dolna część kobiecej łydki. W stroju męskim coraz popularniejsze stały się marynarki i krawaty.

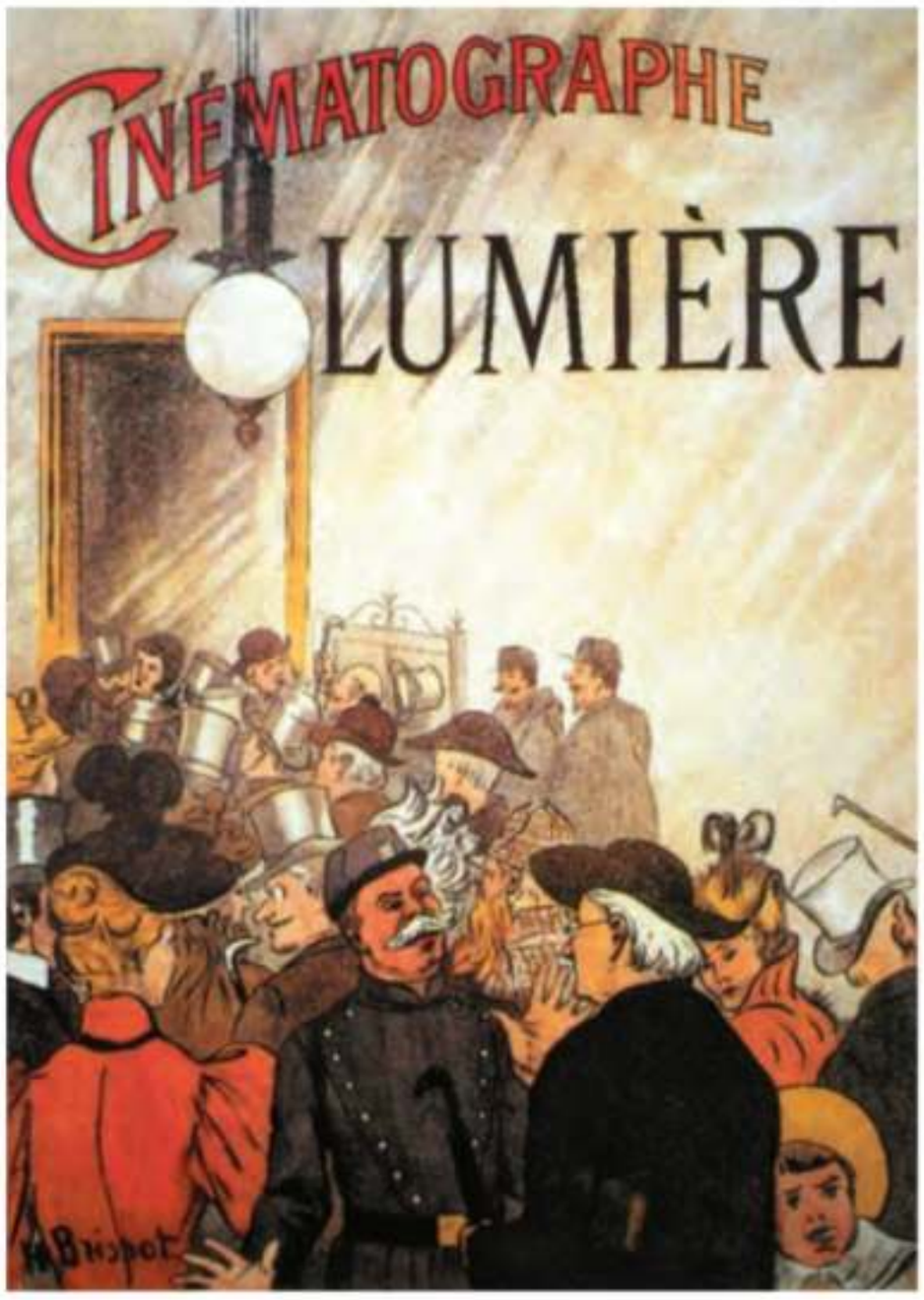

Plakat filmowy z 1896 r. Pierwszy publiczny pokaz filmowy odbył się w paryskiej kawiarni w 1895 r. Kino szybko stało się masową rozrywką.

? Kino nazywane jest dziesiątą muzą. Sprawdź dlaczego.

Turystyka i sport

Wzrost zamożności społeczeństwa przemysłowego i określenie godzin pracy w fabryce czy biurze przełożyły się na zwiększenie ilości **czasu wolnego**. Na przełomie XIX i XX w. coraz większe znaczenie zyskiwały **turystyka** i **sport** – masowe formy spędzania wolnego czasu. Do ich rozwoju przyczyniła się m.in. rozbudowa sieci komunikacyjnej. Wyższe warstwy społeczne uprawiały takie sporty, jak jeździectwo, kolarstwo, tenis, golf, wioślarstwo, krykiet, narciarstwo czy łyżwiarstwo (z czasem niektóre z tych sportów stały się dostępne także dla szerszych warstw społecznych). Narodził się wówczas również, dostępny tylko najbogatszym, elitarny sport motorowy i samolotowy. Równie nieliczni zajmowali się turystyką górską i wspinaczką. W tym okresie rozpoczęła się również międzynarodowa kariera piłki nożnej. Była ona popularna zwłaszcza wśród biedniejszych warstw, gdyż do jej uprawiania niepotrzebne były duże nakłady finansowe. W **1896 r.** w Atenach zorganizowano pierwszą **nowożytną olimpiadę**.

***Pawilon rowerowy w Lasku Bulońskim*, obraz Jeana Berauda** (czytaj: żana beroda). Czas wolny chętnie spędzano na spacerach, w kawiarniach lub na uprawianiu sportu.

? Wyjaśnij, czym się zajmują osoby przedstawione na obrazie.

? Opisz stroje mężczyzn i kobiet. Jakie nowe elementy garderoby dostrzegasz?

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Sport zorganizowany

Na przełomie XIX i XX w. uprawianie sportu zaczęło przyjmować ramy organizacyjne, które w dużym stopniu przetrwały do dziś. Co cztery lata odbywały się olimpiady. Powstały takie kluby piłkarskie, jak Manchester United, Manchester City, Arsenal FC, FC Liverpool, FC Porto, Sparta Praga, FC Liverpool, Juventus Turyn, AC Milan, FC Barcelona, Ajax Amsterdam, Bayern Monachium i Real Madryt. W 1904 r. założono Międzynarodową Federację Piłki Nożnej (FIFA). Jeszcze przed I wojną światową zaczęto organizować coroczne wyścigi kolarskie – Tour de France (czytaj: tur de frans) i Giro d'Italia (czytaj: żiro ditalia).

Przewodniki turystyczne, popularnie zwane bedekerami. Nazwa wzięła się od nazwiska niemieckiego wydawcy – Karla Baedekera. Jego przewodniki na długi czas wyznaczyły wzorzec dla tego typu wydawnictw – słynęły z dobrych map i opisów.

? Wyjaśnij, o czym świadczy fakt, że zaczęto wydawać przewodniki turystyczne.

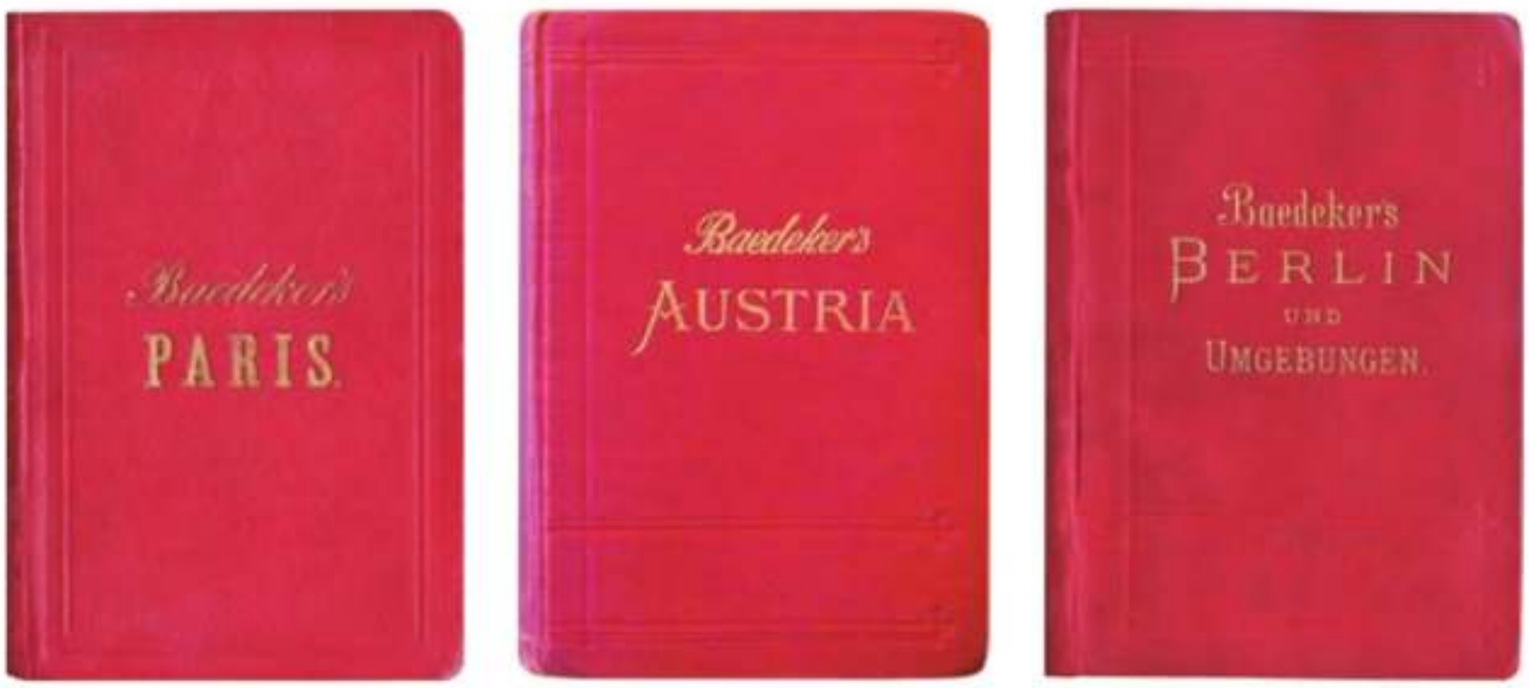

Upowszechnienie sportu wpłynęło m.in. na sposób ubierania się oraz na rozwój środków masowego przekazu. Narodziła się wówczas moda na stroje sportowe (spodnie typu pumpy, szorty i swetry) oraz zaczęto wydawać pierwsze sportowe czasopisma.

W 2. połowie XIX w. do programów szkolnych włączono **wychowanie fizyczne**. Początkowo była to z reguły gimnastyka, z czasem poszerzana o lekkoatletykę i gry zespołowe. Rozwojowi kultury fizycznej wśród młodzieży, zwłaszcza męskiej, sprzyjało państwo, któremu zależało na zdrowych rekrutach, zahartowanych i sprawnych fizycznie.

Pozytywizm

Od lat czterdziestych XIX w. w kulturze europejskiej miejsce romantyzmu zaczął zajmować **pozytywizm** (łac. *positivus* – uzasadniony). Podstawą tego nurtu była wiara w postęp naukowy i – jak sądzono – w nieograniczone możliwości techniki. Pozytywiści uważali, że świat można zmieniać na lepsze – podnosić poziom życia ludzi, zwalczać ubóstwo, harmonijnie rozwiązywać konflikty społeczne. Tej wizji hołdowali liczni socjolodzy i filozofowie, m.in. Anglik **Herbert Spencer** (czytaj: spenser, 1820–1903) oraz Francuz **Auguste Comte** (czytaj: ogist kąt, 1798–1857), autor *Kursu filozofii pozytywnej* (od dzieła tego wziął nazwę cały kierunek). Uważali oni, że społeczeństwo funkcjonuje jak żywy organizm, którego wszystkie członki i organy (odpowiadające poszczególnym grupom społecznym) są potrzebne i powinny ściśle współdziałać.

Nowe prądy w literaturze i sztuce

W literaturze i sztuce od połowy XIX stulecia kluczową rolę zaczął odgrywać nurt zwany **realizmem** (łac. *realis* – rzeczywisty, prawdziwy). Realiści starali się wiernie oddać rzeczywistość, zgodnie z doświadczeniem i aktualnym stanem wiedzy. Przedmiotem zainteresowania sztuki i literatury realistycznej stali się zwykli ludzie, ukazywani w swoim codziennym otoczeniu. Do głównych przedstawicieli tego nurtu w literaturze należeli we Francji **Gustave Flaubert** (czytaj: gustaf flober, 1821–1880), w Rosji **Fiodor Dostojewski** (1821–1881), a w Wielkiej Brytanii **Charles Dickens** (czytaj: czarls dikens, 1812–1870). Pisarze realiści wykorzystywali głównie gatunki fabularne – powieść i nowelę. Fantastycznonaukowe powieści francuskiego autora **Jules'a Verne'a** (czytaj: żila werna, 1828–1905) odzwierciedlały natomiast XIX-wieczną fascynację nauką i techniką. Kierunkiem pokrewnym realizmowi był **naturalizm**, którego głównym teoretykiem stał się francuski pisarz **Émile Zola** (czytaj: emil zola, 1840–1902). Naturaliści, nawiązujący m.in. do teorii Darwina, przedstawiali świat i człowieka bez upiększeń, z niemal fotograficzną dokładnością, a nie rezygnowali przy tym z elementów brutalnych.

W malarstwie realizm przeciwstawiał się tzw. **akademizmowi**, kierunkowi, który w XIX w. ukształtował się i dominował w oficjalnych instytucjach kształcących artystów (akademiach). Twórcy akademiccy naśladowali w swych obrazach i rzeźbach formy i dzieła uznane za klasyczne, poruszali najczęściej tematykę historyczną i mitologiczną. Czołowym reprezentantem **malarstwa realistycznego** był Francuz **Gustave Courbet** (czytaj: gustaf curbe, 1819–1877).

Od lat sześćdziesiątych XIX w. fundamentalne zmiany zachodziły w twórczości literackiej i plastycznej. W opozycji do historyzmu, akademizmu i realizmu rozwijały się równolegle rozmaite nurty, określane czasem wspólnym mianem **modernizmu** (fr. *moderne* – nowoczesny). Pierwszym z tych kierunków był **impresjonizm** (łac. *impressio* – wrażenie, odbicie).

Ilja Riepin, *Burłacy na Wołdze*. Obraz rosyjskiego malarza realisty przedstawia pracowników fizycznych, którzy za pomocą lin przeciągają barkę w górę rzeki. Burłacy rekrutowali się spośród biedoty i zesłańców.

? Opisz wygląd postaci przedstawionych na obrazie. Co wyrażają ich twarze? Czy artysta wiernie przedstawił rzeczywistość? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Claude Monet, *Impresja. Wschód słońca*. Od tytułu tego obrazu pochodzi nazwa impresjonizm.

? Wyobraź sobie, jak mógłby wyglądać obraz przedstawiający to samo miejsce, ale namalowany w południe lub wieczorem. Wskaż na obrazie Moneta cechy malarstwa impresjonistycznego.

Twórcy impresjonizmu, francuscy artyści **Édouard Manet** (czytaj: eduar mane, 1832–1883), **Auguste Renoir** (czytaj: ogist renuar, 1841–1919), **Claude Monet** (czytaj: klod mone, 1840–1926), odeszli w malarstwie od odwzorowywania obiektywnej rzeczywistości. Starali się natomiast uchwycić nastrój chwili, ukazać przelotne doznanie przez gry kolorów i światła. Ich obrazy często migotały różnokolorowymi plamami. Innym nurtem kształtującym się na przełomie XIX i XX w. był **symbolizm** (gr. *symbolon* – znak). Zdaniem symbolistów, świata nie dało się opisać i zrozumieć wyłącznie rozumem. Należało wniknąć w świat pozamaterialny, duchowy, szukać tego, co ukryte i niewidoczne, ale czego istnienie dało się odczuć intuicją. Artyści tego nurtu za pomocą symboli niejednoznacznych, trudnych do odkodowania, oddawali swoje wewnętrzne przeżycia i zmuszali obiorcę, aby posłużył się on własną wyobraźnią i skojarzeniami. Elementy symbolizmu można dostrzec w twórczości takich malarzy, jak Norweg **Edvard Munch** (czytaj: edwart munk, 1863–1944) czy Francuz **Paul Gauguin** (czytaj: pol gogen, 1848–1903). Munch był także jednym z prekursorów **ekspresjonizmu** (łac. *expressio* – wyrażenie), nurtu, który rezygnował z odtwarzania rzeczywistości na rzecz wyrażania przeżyć wewnętrznych.

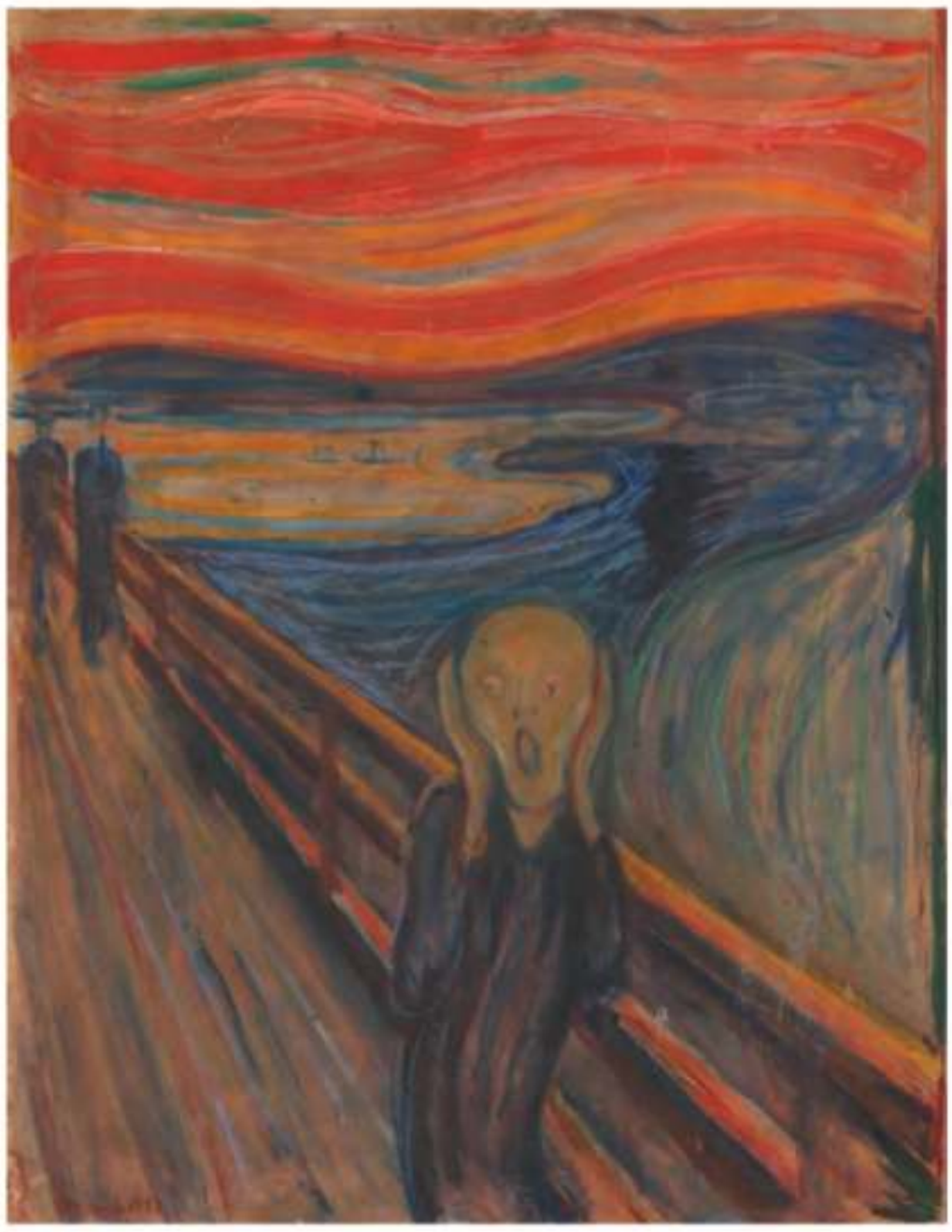

Edvard Munch, *Krzyk*, obraz uważany za sztandarowe dzieło ekspresjonizmu.

? Opisz emocje wyrażane przez postać przedstawioną przez artystę. Jaka jest rola krajobrazu w tym obrazie?

Secesja

Na przełomie wieków bardzo popularny w sztuce europejskiej stał się kierunek w Polsce zwany **secesją** (łac. *secessio* – oddzielenie się). Jej reprezentanci oderwali się od historyzmu i akademizmu (we Francji ten styl nazywany był **Art Nouveau**, w Niemczech – **Jugendstil**, w Anglii – **Modern Art**).

Secesja przejawiała się nie tylko w architekturze, lecz także m.in. w malarstwie, dekoracjach wnętrz, witrażach czy meblarstwie. Charakterystycznymi cechami secesji było **zamiłowanie do falistych**, **płynnych** i **miękkich linii**. Fasady budynków zaprojektowano asymetrycznie, urozmaicano je wykuszami (zamknięte balkony), wieżyczkami, oknami o różnych wykrojach i bogatymi ornamentami roślinnymi (długie, powyginane i splątanych łodygi, kwiaty polne), zwierzęcymi (sowy, ptaki wodne) i fantastycznymi (chimery, gryfy, głowy kobiet o nienaturalnie długich włosach). Uwagę zwracały kunsztownie wykończone detale (np. klamki, drzwi, balustrady balkonów i schodów).

Nowe prądy w filozofii

Na przełomie XIX i XX w. filozofię europejską – podobnie jak literaturę i sztuki plastyczne – zdominowało zwątpienie w postęp i naukę. Jak uważano, nie przyniosły one ludzkości upragnionego szczęścia. Takie nastroje były wyraźnie widoczne w pracach wybitnych filozofów, np. w dziełach **Fryderyka Nietzschego** (czytaj: niczego, 1844–1900). Wiązało się to z poczuciem końca pewnej epoki, stąd te lata określa się też mianem ***fin de siècle*** (czytaj: fę de sjekl; fr. koniec wieku).

W grupach artystycznej **bohemy** powszechne były nastroje **dekadenckie** (fr. *décadence* – chylenie się ku upadkowi) – oczekiwanie na zbliżającą się katastrofę, nieuchronny upadek europejskiej kultury. Mimo dominującego pesymizmu był to okres pokoju, stabilizacji, wzrostu gospodarczego i rozwoju kultury. Dlatego też później mówiono o nim ***la belle époque*** (czytaj: la bel epok; fr. piękna epoka).

Bohema, inaczej cyganeria – luźne ugrupowanie artystów prowadzących ekscentryczne, „cygańskie" życie, lekceważących normy i konwenanse.

Secesja – styl przełomu wieków

Głównymi postulatami twórców secesji były zerwanie z nawiązaniami do stylów historycznych i kopiowaniem klasycznych wzorów oraz dowartościowanie sztuki użytkowej. Charakterystyczne dla sztuki secesyjnej są formy asymetryczne, linie krzywe oraz ornamenty wykorzystujące motywy roślinne czy stylizowane postaci ludzi i zwierząt.

W poszczególnych częściach budynku zastosowano różne **faktury** tynku.

Okna mają różne kształty i zróżnicowaną oprawę, często zdobią je **witraże**.

Elewację zdobią bogate **dekoracje architektoniczne** z motywami roślinnymi.

Willa Leopolda Kindermanna w Łodzi, wybudowana w 1903 r., to jeden z najwymowniejszych przykładów secesji w architekturze. Na skomplikowaną, asymetryczną bryłę budynku nałożono bogatą dekorację.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Przyjrzyj się fasadzie Domu Majolikowego i grafikom Alfonsa Muchy. Wskaż elementy charakterystyczne dla secesji.
2. Wskaż na zdjęciach obiekty, do których powstania przyczynił się rozwój przemysłu.
3. Oceń, czy artystom secesyjnym udało się zrealizować postulat zrównania sztuki wysokiej i sztuki użytkowej. Uzasadnij swoją opinię.

Fragment elewacji Domu Majolikowego w Wiedniu, obłożonej barwnymi kafelkami.

Ścianę od ulicy zdobi **wykusz** udekorowany motywami roślinnymi.

W **żelaznych kratach** dominują linie krzywe.

Ogród zimowy w brukselskim pałacu Laeken (czytaj: lejką). Lekka, jakby koronkowa konstrukcja powstała z żelaza i szkła. Zwróć uwagę na dekoracyjny detal zdobiący żebra.

Secesyjna broszka.

Alfons Mucha, *Taniec, Wiosna, Muzyka*. Grafiki czeskiego artysty stały się ikonicznymi przykładami secesji.

PODSUMOWANIE

W 2. połowie XIX w. nastąpiło wiele zmian w życiu codziennym, obyczajowości i modzie społeczeństw przemysłowych. ■ Dzięki upowszechnieniu oświaty zaczął zanikać analfabetyzm, co pociągnęło za sobą wzrost czytelnictwa prasy i książek. ■ Powstała kultura masowa, nastawiona na rozrywkę, w której uczestniczyli masowi odbiorcy. W 1895 r. zorganizowano pierwszy publiczny seans filmowy. ■ Coraz więcej ludzi spędzało wolny czas, uprawiając turystykę i sport. ■ W kulturze europejskiej pojawił się pozytywizm – nurt oparty na wierze w postęp naukowy i możliwości techniki. ■ W literaturze i sztuce od połowy XIX stulecia kluczową rolę zaczął odgrywać nurt zwany realizmem. ■ Od lat sześćdziesiątych XIX w. powstają nowe kierunki w sztuce, zwane zbiorczo modernizmem. Zalicza się do nich impresjonizm, symbolizm i ekspresjonizm. Na przełomie wieków bardzo popularna w sztuce europejskiej stała się secesja. W filozofii, literaturze i sztuce przełomu wieków pojawiły się poczucie zwątpienia i nastroje dekadenckie.

POLECENIA

1. Omów wpływ uprzemysłowienia na życie codzienne.
2. Wyjaśnij, czym się charakteryzowała kultura masowa. Wymień czynniki, które wpłynęły na jej rozwój.
3. Opisz, w jaki sposób przemiany gospodarcze i społeczne 2. połowy XIX w. znalazły odzwierciedlenie w literaturze i sztuce.
4. Scharakteryzuj krótko przekonania filozoficzne i nastroje końca XIX w.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia praskiego dziennikarza Egona Erwina Kischa (czytaj: kisza, **1885–1948) z początków XX w. (fragment)**

Jeśli chodzi o wiadomości zagraniczne, 16 praskich dzienników mogło czerpać je wyłącznie z jednej, jedynej agencji urzędowej. Informacje z czeskiego sejmu i o partiach politycznych gazety zdobywały same, ale doprawdy trudno byłoby powiedzieć, że odbywało się to w wyniku lektury.

Jeśli chciało się mieć oryginalne wiadomości dla czytelników, trzeba było je wyławiać z prądu miejscowego życia. W każdej gazecie zajmował się tym najwyżej jeden reporter, a i on nie należał do wybitnych. Był wyrobnikiem dziennikarstwa, „le journalier" [czytaj: leżurnalje], otrzymywał przeważnie tylko wierszówkę i drżał, czy uda mu się ją codziennie zarobić, drżał, że może ją w każdej chwili utracić.

„Czy ja jestem ptakiem, żebym mógł być jednocześnie w dwóch miejscach" – zwykł był narzekać taki dziennikarz. Nie, nawet lokalny reporter nie może być jednocześnie w dwóch różnych miejscach, aczkolwiek przydałoby mu się to bardzo, szczególnie wówczas gdy polował na wiadomości w pojedynkę i tylko dla siebie. Gdy bowiem on zajmował się badaniem jakiegoś morderstwa, gdzie indziej pożar mógł obrócić gmach w gruz i popiół.

Na szczęcie reporter znalazł wyjście, na które dawno już wkroczyło praspołeczeństwo: drogę wymiany. „Daj mi twą zdobycz", mówi myśliwy do rybaka z sąsiedniego szczepu, „a ja ci za to dam moją". Powstał rynek, na którym każdy oferował swoje produkty, oraz dalszy podział procesu pracy. […] Jeden reporter miał codziennie odwiedzać szpital i notować wypadki zasługujące na uwagę, drugi – ratusz, w celu sprawdzenia zarządzeń władz komunalnych, trzeci utrzymywał łączność ze strażą pożarną, czwarty – z komendą żandarmerii.

Egon Erwin Kisch, *Jarmark sensacji*, Warszawa 2014, s. 111–113.

1. Powiedz, skąd dzienniki praskie czerpały wiadomości o świecie.
2. Wymień lokalne tematy, które interesowały czytelników prasy w Pradze.
3. Opisz, w jaki sposób dziennikarze radzili sobie ze zdobywaniem ciekawych informacji.

KALENDARIUM	
1895	pierwszy pokaz filmowy
1896	pierwsza nowożytna olimpiada w Atenach

13 Demokratyzacja życia politycznego. Ideologie i ruchy polityczne

- Walka o poszerzenie praw wyborczych
- Emancypacja kobiet
- Nacjonalizm
- Kierunki ideowe w ruchu robotniczym
- Ruch syjonistyczny

Demokratyzacja życia politycznego

W 2. połowie XIX w. postępował **proces demokratyzacji ustroju**. W większości krajów europejskich zostały uchwalone lub nadane (oktrojowane) konstytucje. Gwarantowały one podstawowe prawa i wolności obywatelskie (wolność słowa, zgromadzeń i zrzeszania się oraz powszechne prawo wyborcze – początkowo dla mężczyzn). Społeczeństwa zyskały możliwość decydowania o sprawach państwa poprzez wybór przedstawicieli do władz ustawodawczych – parlamentów. W niektórych państwach obowiązywała zasada, że rząd jest odpowiedzialny także przed parlamentem, a nie – tylko przed władcą. Taki ustrój określamy **parlamentarnym**.

W 1. połowie XIX w. prawa wyborcze przysługiwały obywatelom, którzy posiadali odpowiedni cenzus – majątek lub wykształcenie. Z tego powodu ugrupowania

Wybory czteroprzymiotnikowe

- **powszechne** (wszyscy pełnoletni obywatele mogą głosować)
- **równe** (każdy wyborca ma jeden głos)
- **bezpośrednie** (wyborcy głosują na konkretną osobę, a nie na przedstawicieli, którzy sami kogoś wybiorą)
- **tajne** (nikt nie musi podawać, na kogo głosował)

? Rozważ, dlaczego demokratom zależało na tym, aby wybory odbywały się na takich warunkach.

Wybory do brytyjskiego parlamentu w 1874 r. Wielka Brytania w XIX w. przeprowadziła szereg nowelizacji prawa dopuszczających do wyborów coraz szersze warstwy społeczne.

? Omów sposób, w jaki zadbano w lokalu wyborczym o zachowanie zasady tajności wyborów.

Karykatura z 1893 r. odnosząca się do pruskiej ordynacji wyborczej. W Prusach, będących częścią Niemiec, wyborcy do pruskiego parlamentu byli podzieleni zgodnie z cenzusem na trzy kurie.

? Przyjrzyj się ilustracji. Wyjaśnij, co mogło decydować o przydziale wyborcy do odpowiedniej kurii. Jaką zasadę współczesnego prawa wyborczego naruszała ta ordynacja?

Manifestacja sufrażystek w Londynie w 1908 r. Na czele pochodu – Emmeline Pankhurst (czytaj: emelajn panherst), jedna z przywódczyń tego ruchu.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, jakie działania organizowała Emmeline Pankhurst, aby przekonać polityków do przyznania praw wyborczych kobietom.

demokratyczne postulowały wprowadzenie tzw. **czteroprzymiotnikowych ordynacji wyborczych** (patrz: tabela). Pierwsze wybory, w których mogli głosować wszyscy obywatele płci męskiej, przeprowadzono w 1848 r. we Francji. Od 1871 r. takie rozwiązanie wprowadziły Niemcy, a w 1894 r. – Belgia.

Emancypacja kobiet

W połowie stulecia kobiety wciąż były uzależnione od mężów pod względem prawnym, nie mogły dysponować swoim majątkiem ani brać udziału w wyborach, miały też utrudniony dostęp do oświaty. Ich domeną miały pozostać kuchnia, wychowanie dzieci oraz pielęgnowanie tradycji i życia religijnego. Sytuacja zaczęła się zmieniać w 2. połowie XIX w. wraz z pojawieniem się w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych **ruchu kobiecego**, zwanego feministycznym (od łac. *femina* – kobieta). Stawiał on sobie za cel równouprawnienie kobiet i mężczyzn, początkowo głównie pod względem dostępu do edukacji. Stopniowo działalność ruchu kobiecego przynosiła pożądane skutki. Powstawały nowoczesne szkoły średnie dla kobiet,

Emancypacja (łac. *emancipatio* – wyzwolenie, uwolnienie) – uzyskanie przez jakąś grupę społeczną takich samych praw, jakie przysługują innym grupom.

Uzyskanie przez kobiety praw wyborczych w wybranych państwach

ROK	PAŃSTWO
1893	Nowa Zelandia
1906	Finlandia
1918	Polska
1919	Niemcy
1920	Stany Zjednoczone
1928	Wielka Brytania
1944	Francja
1971	Szwajcaria

? Podaj, ile spośród państw wymienionych w tabeli przyznało kobietom prawa wyborcze przed I wojną światową.

a od połowy stulecia zaczęto w państwach Zachodu dopuszczać kobiety do studiów wyższych. Pierwszy kobiety przyjął Uniwersytet w Zurychu – w 1867 r. Zaczęły one zdobywać zawody postrzegane jako męskie, np. zawód lekarza czy adwokata.

Pod koniec stulecia działalność rozpoczęły **sufrażystki** (od ang. *suffrage*, prawo wyborcze), domagające się przyznania kobietom praw politycznych. Od lat dziewięćdziesiątych XIX w. organizowały one wiece i manifestacje, nękały polityków przeciwnych przyznaniu kobietom praw wyborczych (np. wybijały szyby w oknach ich domów). Najbardziej radykalne trafiały do więzień. Pierwszym krajem, który przyznał kobietom prawo wyborcze, była Nowa Zelandia.

Masowe ruchy polityczne

Wraz ze stopniowym znoszeniem cenzusów i wprowadzaniem powszechnego prawa wyborczego **partie polityczne** ulegały ewolucji. W pierwszej połowie XIX w. miały charakter klubów towarzyskich dla osób należących do elit społecznych (arystokracja, ziemiaństwo, bogate mieszczaństwo). Nie miały natomiast ani sformalizowanego członkostwa, ani programu działania. Aktywizowały się tylko przed wyborami parlamentarnymi w celu zdobycia głosów. Demokratyzacja ustrojów politycznych wymusiła ich przemianę w **organizacje masowe**, których liczba członków sięgała nierzadko kilkuset tysięcy. Należeli do nich także liczni reprezentanci niższych warstw, w tym robotnicy i chłopi. Członkowie partii musieli płacić na jej utrzymanie regularne składki, z których m.in. finansowano kampanie wyborcze i pensje funkcjonariuszy partyjnych, czyli osób zajmujących się wyłącznie działalnością polityczną i kierowaniem partią.

Narodziny nowoczesnych narodów

We wcześniejszych epokach poczucie przynależności narodowej ograniczało się w zasadzie do wyższych, wykształconych warstw. Z kolei chłopi, stanowiący przeważającą większość społeczeństwa, czuli się przede wszystkim związani z lokalną społecznością, w której żyli – wsią, parafią, najbliższą okolicą, grupą współwyznawców tej samej religii. W wyniku zmian zachodzących w XIX w. – zniesienia podziałów feudalnych, rozwoju środków transportu – przedstawiciele różnych grup społecznych coraz częściej stykali się ze sobą. Jednocześnie spotykali też ludzi reprezentujących inne narodowości, mówiących obcymi językami, mających odmienną kulturę, co z kolei wzmacniało poczucie własnej odrębności. Rozbudowa systemu edukacji (w tym – wprowadzanie przymusu szkolnego) i powszechna służba wojskowa oraz rozwój prasy i obiegu książek nasilały przepływ informacji, idei i wzorców kulturowych między poszczególnymi grupami społeczeństwa. W rezultacie oddziaływania tych czynników świadomość przynależności do wspólnoty narodowej zaczynała od połowy XIX w. obejmować wszystkie warstwy społeczne, w tym chłopów i robotników. W ten sposób ukształtowały się **nowoczesne narody**, opierające swoją identyfikację na wspólnocie dziejów, interesów, języka i kultury.

Partia polityczna – organizacja skupiająca ludzi, których łączą wspólne interesy i wyznawana ideologia, dążąca do zrealizowania konkretnego programu poprzez uzyskanie władzy.

Nacjonalizm

Nurtem politycznym, który w 2. połowie XIX w. zaczął odgrywać bardzo ważną rolę, był **nacjonalizm** (łac. *natio* – urodzenie, lud, naród). Jego zwolennicy głosili wyższość interesu własnego narodu nad interesami innych narodów oraz nad prywatnymi dążeniami pojedynczych ludzi. Stosunki wewnątrz grupy narodowej miały się opierać na solidaryzmie społecznym. Zgodnie z tym poglądem np. polski robotnik powinien czuć się bardziej związany i solidarny z polskim przedsiębiorcą niż z robotnikiem niemieckim lub rosyjskim. Nacjonaliści dążyli do stworzenia państw jednolitych pod względem narodowym oraz do ekspansji zewnętrznej, która miała m.in. zapewnić narodowi odpowiednią jego randze pozycję wśród narodów świata. Socjalistom – stawiającym na pierwszym miejscu walkę o klasowy interes robotników – nacjonaliści zarzucali brak patriotyzmu czy wręcz zdradę narodową.

Hasła nacjonalistyczne zyskiwały popularność także wśród narodów pozbawionych własnej państwowości i żyjących w granicach wielkich imperiów (Turcji, Rosji, monarchii Habsburgów). Była to wszakże ideologia przeciwstawiająca się wynarodowieniu, czyli utracie poczucia przynależności narodowej.

Kierunki ideowe w ruchu robotniczym

Obok nacjonalizmu coraz większą rolę w życiu politycznym odgrywał ruch **socjalistyczny** (patrz: temat 3), w którym kształtowały się różne nurty. Pierwszym z nich był **marksizm**, dążący do wywołania rewolucji. Marksiści apelowali o solidarność klasy robotniczej ponad podziałami narodowymi.

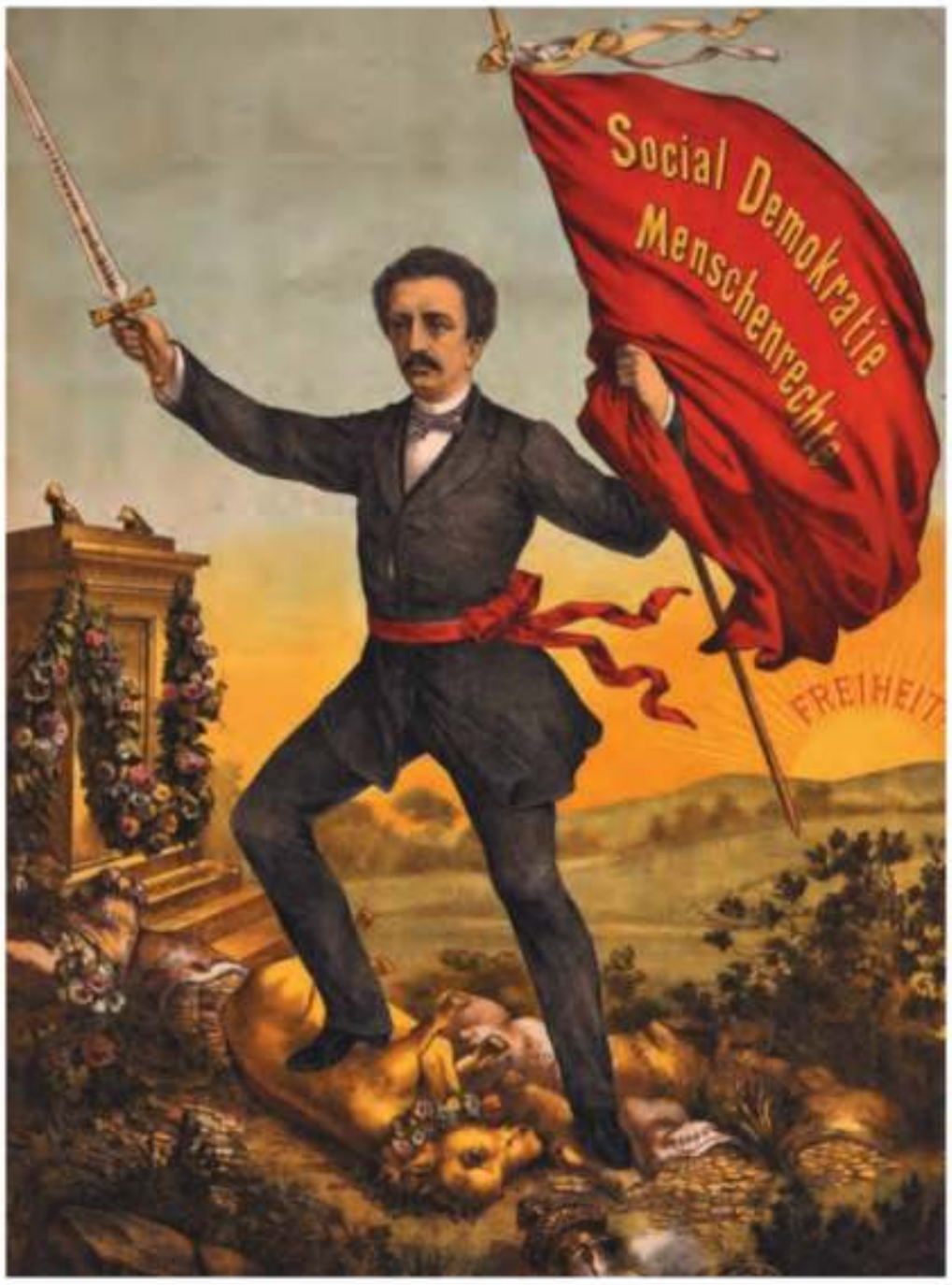

Ferdynand Lassalle (czytaj: lasal, **1825–1864), jeden z założycieli ruchu socjalistycznego w Niemczech, litografia z XIX w.** Lassalle powiewa czerwonym sztandarem z napisem „Socjaldemokracja i prawa człowieka", a w tle wschodzi słońce wolności. W drugiej dłoni trzyma miecz z napisem „Powszechne prawo wyborcze".

? Zinterpretuj wymowę ilustracji. Jakie znaczenie ma fakt, że hasło „Powszechne prawo wyborcze" zostało umieszczone na mieczu?

WARTO WIEDZIEĆ

Międzynarodówki

W XX w. powstało jeszcze kilka organizacji o nazwie *Międzynarodówka*, zrzeszających partie socjalistyczne i komunistyczne. W **1864 r.** powołano do życia Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników, zwane **I Międzynarodówką**. W wyniku sporów programowych wkrótce zawiesiło ono swą działalność. W **1889 r.** powstała **II Międzynarodówka**. Jej działalność polegała głównie na organizowaniu co kilka lat kongresów międzynarodowych, na których omawiano najważniejsze problemy społeczne i polityczne, potępiano kapitalizm, nacjonalizm, zbrojenia i politykę kolonialną.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Święto pracy

W wielu krajach, w tym w Polsce od 1950 r., 1 maja jest obchodzony jako oficjalne Święto Pracy i jest dniem wolnym. Decyzję o organizowaniu tego dnia manifestacji i pochodów w obronie praw pracowniczych podjęli socjalistyczni działacze w 1889 r. Miały one upamiętnić też brutalne i krwawe (kilkunastu zabitych i kilku przywódców straconych) stłumienie w maju 1886 r. kilkudniowego strajku robotników w Chicago, którzy domagali się wyższych płac i obniżenia czasu pracy z 12 do 8 godzin. W kolejnych dekadach, wraz z przejmowaniem w różnych krajach rządów przez partie z nurtu socjalistycznego, 1 maja stawał się świętem państwowym. Natomiast w Stanach Zjednoczonych Dzień Pracy obchodzi się w pierwszy poniedziałek września.

Drugi nurt nazywano **rewizjonizmem**, ponieważ wyrastał on z rewizji (nowej oceny, interpretacji) głównych założeń marksizmu. Jego przedstawiciele głosili możliwość ewolucyjnego (a nie – rewolucyjnego) obalenia kapitalizmu. Zdaniem rewizjonistów, kapitalizm, wbrew przewidywaniom marksistów, nie wykazywał oznak załamania. Wręcz przeciwnie – warunki życia robotników stopniowo się poprawiały, a ustroje polityczne podlegały demokratyzacji. Należało to wykorzystać i doprowadzić do triumfu socjalizmu metodami legalnymi i ewolucyjnymi – w wyniku przejęcia rządów po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych. W bieżącym działaniu rewizjoniści koncentrowali się na posunięciach mających poprawić warunki życia robotników. Służyć temu miało ustawodawstwo gwarantujące ośmiogodzinny dzień pracy, zabezpieczenia socjalne oraz poprawę bezpieczeństwa i higieny pracy, a także podniesienie pensji. Dużą rolę w tym procesie miały odegrać **związki zawodowe**, legalizowane w coraz liczniejszych państwach.

Trzecią liczącą się siłę w ruchu robotniczym stanowili **anarchiści**. Dążyli oni, podobnie jak marksiści,

Związki zawodowe – dobrowolne organizacje działające na rzecz obrony interesów pracowniczych, np. poprawy warunków i bezpieczeństwa pracy. Początkowo były nielegalne i szykanowane przez władze. Po raz pierwszy zalegalizowano je w 1824 r. w Wielkiej Brytanii.

do wywołania rewolucji. Nie chcieli jednak wprowadzać dyktatury proletariatu, lecz rozbić samą instytucję państwa i zastąpić ją samorządnymi, autonomicznymi komunami (wspólnotami). Do prowadzenia walki politycznej stosowali **terror indywidualny** – przeprowadzali zamachy na polityków, urzędników, przemysłowców i wojskowych.

Początki chrześcijańskiej demokracji

Kościół katolicki nie pozostał obojętny wobec przemian gospodarczych i ideowych zachodzących w XIX w. Papież **Pius IX** (1846–1878) zdecydowanie potępił socjalistów za głoszenie ateizmu i dążenie do obalenia tradycyjnego porządku społecznego, natomiast liberałów i demokratów – za działania zmierzające do podważenia pozycji Kościoła w państwie. Na zwołanym przez niego **soborze watykańskim I (1869–1870)** ogłoszono **dogmat** o nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności. Decyzje soboru miały zdyscyplinować katolików w obliczu modernizującego się i laicyzującego świata. Dopiero za pontyfikatu papieża **Leona XIII** (1878–1903) hierarchowie Kościoła zaczęli w większym stopniu dostrzegać nędzę klasy robotniczej i proponować rozwiązania. Przełomowa okazała się papieska encyklika *Rerum novarum* (łac. *Rzeczy nowych*, 1891), w której Leon XIII potępił zarówno socjalizm, jak i kapitalizm, nastawiony wyłącznie na zysk i konsumpcję. Od tego momentu zaczęła kształtować się **społeczna nauka Kościoła**, dotycząca zasad, które powinny regulować życie społeczeństwa. Kierując się nią, rozpoczął wówczas działalność **ruch chrześcijańsko-demokratyczny**, potocznie zwany **chadecją**. Jednym z głównych postulatów tego nurtu było prowadzenie polityki w duchu solidaryzmu społecznego.

Sytuacja Żydów w państwach europejskich

Do ok. 1870 r. w Europie stopniowo znoszono przepisy ograniczające uprawnienia wyznawców judaizmu. Te przemiany nie objęły jedynie kilku państw, w tym Rosji. Żydzi nie mogli tam być np. nauczycielami, sędziami, adwokatami, oficerami ani żandarmami. Ograniczono im dostęp do studiów wyższych i swobodę wyboru miejsca zamieszkania. W Rosji okresowo dochodziło też do krwawych pogromów ludności żydowskiej, nierzadko inspirowanych przez władze.

Dogmat (gr. *dógma* – pogląd, postanowienie) – w teologii chrześcijańskiej twierdzenie uznane przez Kościół za prawdę objawioną.

WARTO WIEDZIEĆ

Papież Leon XIII wobec zmian społecznych

W swych encyklikach odnosił się do zagadnień pochodzenia władzy, organizacji państw, obowiązków obywatelskich oraz organizacji politycznej katolików. Choć nadal – podobnie jak jego poprzednicy – nie uznawał zasady rozdziału Kościoła od państwa, twierdził jednak, że obie władze (państwo i Kościół) powinny zgodnie współdziałać i oddawać sobie wzajemnie usługi, a katolicy mogą łączyć się z niekatolikami w celu realizacji dobrych zamysłów politycznych. Te poglądy stanowiły duży postęp w procesie dostosowania Kościoła katolickiego do zmian społecznych zachodzących w XIX w.

Jednak nawet tam, gdzie wprowadzono równouprawnienie, w społeczeństwie trwały silne uprzedzenia wobec Żydów, działały partie polityczne otwarcie głoszące **antysemickie hasła**. Kapitalistów narodowości żydowskiej oskarżano o czerpanie korzyści z nędzy robotników. Natomiast z drugiej strony Żydom sprzyjającym ideom socjalizmu zarzucano dążenie do obalenia istniejącego porządku społecznego. Antysemici twierdzili, że Żydzi deprawują społeczeństwa, w których żyją, i że nie są lojalnymi obywatelami swych państw.

W odpowiedzi na nasilający się antysemityzm powstał żydowski ruch polityczny zwany **syjonizmem** (jego nazwa pochodzi od jerozolimskiego wzgórza Syjon, na którym znajdowała się Świątynia Salomona). Syjoniści głosili, że Żydzi nie są tylko wspólnotą religijną i kulturową, ale tworzą naród i powinni zbudować w Palestynie własne państwo. Początkowo w ruchu syjonistycznym działała niewielka grupka entuzjastów. Hasło powrotu do Ziemi Obiecanej było z niechęcią przyjmowane zarówno przez większość Żydów z Europy Zachodniej, którzy w dużym stopniu przejęli obyczaje i kulturę miejscowych społeczeństw, czyli ulegli **asymilacji**, jak i przez konserwatywnych, religijnych Żydów ze wschodniej części kontynentu. Jeśli już decydowali się oni na emigrację, to wybierali przede wszystkim Stany Zjednoczone.

Antysemityzm – spowodowana różnymi przesłankami (wyznaniowymi, rasowymi, etnicznymi) niechęć lub wrogość wobec Żydów lub osób pochodzenia żydowskiego.

PODSUMOWANIE

W 2. połowie XIX w. nastąpiła demokratyzacja życia publicznego. Większość państw miała konstytucje, gwarantujące obywatelom podstawowe wolności obywatelskie. Wprowadzono też ordynacje wyborcze, które zapewniły szerokim masom udział w życiu politycznym. ■ Pod koniec XIX w. przyznania prawa do głosowania kobietom domagały się sufrażystki. ■ W 2. połowie XIX w. powstały masowe partie polityczne i narodziły się nowoczesne ruchy polityczne. ■ Nacjonalizm zakładał prymat interesów narodu nad interesami poszczególnych grup społecznych. ■ Ruch socjalistyczny dzielił się na trzy główne odłamy: marksistowski – dążący do rewolucji, rewizjonistyczny – stawiający na demokratyczne wybory, a także anarchistyczny – postulujący rozbicie państw. ■ Chrześcijańska demokracja opiera się na społecznej nauce kościoła katolickiego. Ten nurt zapoczątkowała encyklika papieża Leona XIII. ■ Ruch syjonistyczny postulował stworzenie niezależnego państwa żydowskiego.

POLECENIA

1. Wymień czynniki, które wpłynęły na demokratyzację życia politycznego.
2. Wyjaśnij, na czym polegała emancypacja kobiet. O co walczyły sufrażystki i jakimi metodami?
3. Omów przyczyny rozwoju masowych ruchów politycznych.
4. Scharakteryzuj główne nurty polityczne 2. połowy XIX w.
5. Wyjaśnij pojęcie syjonizmu. Przedstaw genezę i postulaty tego ruchu.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment książki Karla Kautskiego (1854–1938), przedstawiciela rewizjonizmu

W podobny sposób pierwszą bronią nowoczesnego ruchu pracy była ta odziedziczona po poprzednich wiekach – strajk i bojkot. Ale te metody są niewystarczające dla nowoczesnego proletariatu […] Dziś warunki są całkowicie odmienne. W każdym ośrodku przemysłowym skoncentrowane są tysiące robotników. Każdy z nich zna osobiście tylko kilku swoich towarzyszy. Aby tę wielką masę uczynić świadomą swych interesów, aby skłonić ją do działania jako jedną organizację, niezbędne jest posiadanie środków masowego komunikowania się. Wolna prasa i prawo do zgromadzeń są do tego absolutnie konieczne. […] Wielcy kapitaliści mogą bezpośrednio wpływać na rządzących i stanowiących prawo, ale robotnicy mogą to czynić tylko przez aktywność parlamentarną.

Przeł. P. Szlanta na podstawie: https://www.marxists.org/archive/kautsky/1892/erfurt/ch05.htm [dostęp: 30.11.2020].

1. Wymień wspomniane w tekście pierwotne metody walki ruchu robotniczego o swoje prawa. Wyjaśnij, dlaczego autor uważa je za nieskuteczne w 2. połowie XIX w.
2. Omów środki, które – zdaniem autora – są potrzebne, aby ruch robotniczy osiągnął swoje cele.

KALENDARIUM	
1869–1870	sobór watykański I
1891	encyklika *Rerum novarum* Leona XIII
1893	przyznanie praw politycznych kobietom w Nowej Zelandii (po raz pierwszy na świecie)

14 Zjednoczenie Włoch. Zjednoczenie Niemiec

- Rola Piemontu w zjednoczeniu Włoch
- Wojna Prus z Austrią. Związek Północnoniemiecki
- Wojna francusko-pruska i zjednoczenie Niemiec
- Powstanie Austro-Węgier

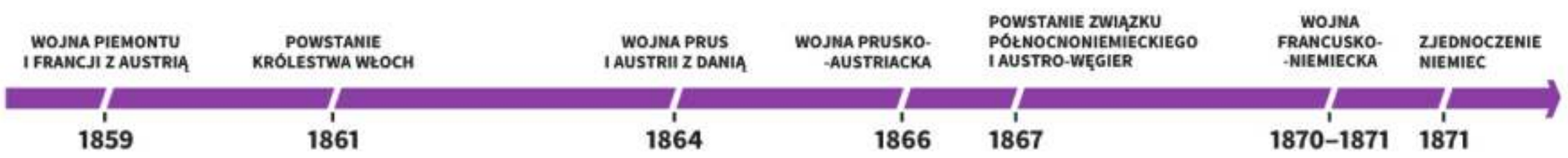

Zjednoczenie Włoch

Włochy były podzielone na wiele państw jeszcze od wczesnego średniowiecza. Po nieudanej próbie zjednoczenia kraju w czasie Wiosny Ludów (patrz: temat 5) pozostawały rozbite. Większość państw włoskich była podporządkowana Habsburgom (Lombardia, Wenecja) lub pozostawała pod ich wpływem (Toskania, Modena). Z kolei Królestwo Obojga Sycylii i Księstwo Parmy znajdowały się pod zwierzchnictwem Burbonów.

Niezależnym państwem był **Piemont** (**Królestwo Sardynii**) ze stolicą w Turynie. Na jego tronie zasiadał Wiktor Emanuel II (panował w latach 1849–1861) z dynastii sabaudzkiej, rzecznik zjednoczenia państw włoskich. W Piemoncie zachowano liberalne zdobycze rewolucji, m.in. konstytucję, gwarantującą swobody obywatelskie, i parlament. Jednocześnie następował tam szybki rozwój przemysłu, w wyniku czego Piemont stał się najbardziej bogatym i nowoczesnym państwem włoskim.

Od 1852 r. premierem Piemontu był liberalny polityk **Camillo Cavour** (czytaj: kamillo kawur, 1810–1861). Zdawał on sobie sprawę, że Włochy uda się zjednoczyć tylko wtedy, gdy zgodzą się na to mocarstwa, przede wszystkim Francja i Wielka Brytania. Aby pozyskać ich przychylność, Piemont wziął udział po ich stronie w wojnie krymskiej (patrz: temat 5), mimo że nie miał z Rosją żadnych sprzecznych interesów. Kolejnym posunięciem Cavoura było zawarcie sojuszu z Francją, której zależało na poszerzeniu swych wpływów na Półwyspie Apenińskim oraz na wyparciu stamtąd Austriaków. Francja zobowiązała się pomóc zbrojnie Piemontowi w wojnie z Austrią,

BIOGRAM

CAMILLO CAVOUR

(1810–1861)

Włoski polityk, zwolennik liberalizmu i zjednoczenia Włoch. Choć jego ojciec był Francuzem, a on sam do końca życia nie nauczył się w pełni poprawnie mówić po włosku, to sam Cavour wybrał włoską świadomość narodową i walnie przyczynił się do zjednoczenia. Jako minister finansów i od 1852 r. premier Królestwa Piemontu konsekwentnie wprowadzał tam liberalne reformy: rządy parlamentarne, swobodę działalności gospodarczej, wolny handel zagraniczny, rozbudowę przemysłu i kolei. W polityce zagranicznej wykazał się olbrzymim wyczuciem sytuacji, umiejętnością pozyskiwania potężnych sojuszników oraz manipulowania włoską opinią publiczną. W 1861 r. został pierwszym premierem zjednoczonych Włoch. Umarł zaledwie trzy miesiące po proklamowaniu Królestwa Włoch. Obok Mazziniego, Garibaldiego, Wiktora Emanuela II jest zaliczany przez Włochów do grona czterech Ojców Ojczyzny.

w zamian za co miała otrzymać należące do Piemontu, ale w większej części francuskojęzyczne terytoria – Sabaudię i Niceę. Wojna Francji i Piemontu z Austrią wybuchła w **1859 r.** i w tym samym roku rozstrzygnęła się na polach bitew pod **Magentą** (czytaj: madżentą) i **Solferino**. W obu tych starciach wojska austriackie poniosły klęskę. Franciszek Józef I zmuszony był zawrzeć rozejm z Francją, która się zgodziła, aby Austria oddała Królestwu Sardynii Lombardię, a zachowała w posiadaniu Wenecję.

Garibaldi pomaga Wiktorowi Emanuelowi II włożyć „włoski but", ilustracja satyryczna z epoki. Włoski but nawiązuje do kształtu Półwyspu Apenińskiego. Ironia ilustracji polega na tym, że Garibaldi – zadeklarowany republikanin – zgodził się, aby zjednoczone Włochy przyjęły ustrój monarchiczny.

? Wyjaśnij, dlaczego Garibaldi zdecydował się wesprzeć Wiktora Emanuela.

Pod koniec 1859 r. Cavour doprowadził do wybuchu powstań narodowych na większości terytorium Państwa Kościelnego, w Parmie, Modenie i Toskanii. Powstańcy obalili władzę miejscowych książąt. Do zrewoltowanych krajów włoskich wkroczyły – owacyjnie witane przez miejscową ludność – wojska piemonckie. Na mocy przeprowadzonych następnie **plebiscytów** te obszary przyłączono do Piemontu.

W 1860 r. doszło do powstania w Królestwie Obojga Sycylii. Na pomoc powstańcom na czele ochotniczego oddziału, zwanego „czerwonymi koszulami" (od koloru noszonych przez nich koszul), wyruszył z Piemontu na Sycylię włoski rewolucjonista – **Giuseppe Garibaldi** (czytaj: dżiuseppe). Po obaleniu miejscowej dynastii Burbonów szerzyły się wśród ludności państwa sycylijskiego radykalne nastroje republikańskie i wybuchały bunty chłopskie. Krajowi groziły anarchia i francuska interwencja. W tej sytuacji Garibaldi, przeciwnik monarchii, zgodził się na wkroczenie oddziałów armii piemonckiej. Po przeprowadzonym plebiscycie obszary Królestwa Obojga Sycylii również przyłączono do Piemontu.

W **1861 r.** w Turynie zebrał się pierwszy ogólnowłoski parlament, który proklamował utworzenie **Królestwa Włoch** i przyjął konstytucję nowo powstałego państwa. Władca Piemontu Wiktor Emanuel został ogłoszony królem Włoch (panował w latach 1861–1878).

Plebiscyt – głosowanie, w którym ludność danego terytorium opowiada się za jego przynależnością państwową.

BIOGRAM

GIUSEPPE GARIBALDI

(1807–1882)

Wywodził się z biednej rodziny rybaków. W życie polityczne zaangażował się pod wpływem idei, które głosił Giuseppe Mazzini. Po nieudanej rebelii w Piemoncie wyjechał do Ameryki Łacińskiej, gdzie służył w siłach zbrojnych różnych państw. Nabyte tam doświadczenie przydało mu się podczas walk w Wiośnie Ludów. W 1848 r. wrócił do Włoch, aby na czele oddziałów partyzanckich walczyć u boku armii piemonckiej z Austriakami, Francuzami i wojskami papieskimi. Po klęsce ruchu zjednoczeniowego znów wyjechał za ocean i na Półwysep Apeniński powrócił w 1854 r. Jego popularność wykorzystał premier Camillo Cavour. W 1859 r. Garibaldi ze swymi ochotnikami walczył z Austriakami. Choć był zagorzałym antyklerykałem i republikaninem, to w imię włoskiego interesu narodowego zgodził się na wkroczenie do Królestwa Obojga Sycylii wojsk piemonckich i włączenie tego terytorium do Królestwa Włoch, powstałego w 1861 r. Mimo to król, zazdrosny o sławę Garibaldiego i obawiający się jego radykalnych przekonań politycznych, odsunął go na bok.

W **1866 r.** Królestwo Włoch sprzymierzyło się z Prusami i w kolejnej wojnie pokonało Austrię, której odebrało **Wenecję**. Jednak w granicach monarchii habsburskiej wciąż jeszcze znajdowały się rejon Trydentu, półwysep Istria z Triestem oraz wybrzeże Dalmacji, gdzie zamieszkiwały duże grupy Włochów.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Międzynarodowy Czerwony Krzyż

Widok tysięcy umierających i pozbawionych pomocy ciężko rannych żołnierzy na pobojowisku bitwy pod Solfreino wstrząsnął szwajcarskim przedsiębiorcą i działaczem społecznym Henrim Dunantem (czytaj: ąrim dinantem). Spontanicznie zorganizował on pomoc rannym z udziałem miejscowej ludności. Po powrocie do Genewy założył Międzynarodowy Komitet Pomocy Rannym. W 1863 r. odbyła się w Genewie międzynarodowa konferencja, której zadaniem było wypracowanie metod skutecznej pomocy żołnierzom rannym podczas konfliktów zbrojnych. Delegacje na obrady wysłało 16 państw, a przebieg z uwagą śledziła europejska prasa. Postanowiono powołać narodowe komitety zajmujące się opieką nad rannymi oraz objąć personel medyczny ochroną międzynarodową. Wyróżniać go miała noszona na ramieniu biała opaska z czerwonym krzyżem, symbolem wzorowanym na fladze Szwajcarii. Tak narodziła się istniejąca do dziś organizacja – Międzynarodowy Czerwony Krzyż.

Zjednoczenie Włoch.

? Na podstawie mapy opowiedz, jak przebiegało zjednoczenie Włoch.

? Wskaż na mapie Państwo Kościelne.

WARTO WIEDZIEĆ

Problem Państwa Kościelnego

W latach 1859–1860 papież utracił władzę nad większością ziem wchodzących dotąd w skład Państwa Kościelnego, które w 1861 r. zostały włączone do Królestwa Włoch. Państwo Kościelne zredukowano do niewielkiego obszaru wokół Rzymu, na którym od 1849 r. stacjonowały wojska francuskie. W 1870 r., podczas wojny z Prusami, Francuzi wycofali swe oddziały z Państwa Kościelnego. Do Rzymu wkroczyły wojska włoskie, a Wieczne Miasto zostało przyłączone do Włoch. Papieżowi pozostawiono tylko jedną z rzymskich dzielnic – **Watykan**. W 1871 r. oficjalnie proklamowano Rzym stolicą Królestwa Włoch. Papież **Pius IX** nie uznał tego faktu. Ogłosił się **więźniem Watykanu** i postanowił nie opuszczać pozostawionego mu skrawka terytorium. Uważał, że w celu utrzymania niezależności Kościoła od władzy świeckiej konieczne jest zachowanie odrębnego Państwa Kościelnego. Zabronił także włoskim katolikom angażowania się w życie polityczne swojego kraju. Stosunki między państwem włoskim a Kościołem katolickim pozostawały napięte przez kilka kolejnych dekad.

WARTO WIEDZIEĆ

Polska szarża pod Custozzą (czytaj: kustozą)

Podczas wojny włosko-austriackiej 24 czerwca 1866 r. doszło do wygranej przez Austriaków bitwy pod Custozzą w dolinie Padu. W dużej mierze o sukcesie wojsk habsburskich przesądziła brawurowa szarża 13 Pułku Ułanów Galicyjskich, prowadzona przez pułkownika Maksymiliana Rodakowskiego (1825–1900). Nieco przypadkowo uderzyli oni w lukę pomiędzy dwiema włoskimi dywizjami. Podczas ataku ułani ponieśli bardzo wysokie straty i nie zdołali przełamać czworoboków włoskiej piechoty. Zranili jednak włoskiego następcę tronu, a co ważniejsze – natarcie swoim impetem zatrzymało marsz wojsk włoskich na południowej flance i wywołało panikę na ich tyłach, której nie dało się już opanować. W Galicji porównywano tę szarżę do tej spod Somosierry w 1808 r. z czasów wojen napoleońskich.

Rywalizacja prusko-austriacka

Po wydarzeniach Wiosny Ludów Związek Niemiecki stał się widownią ostrej rywalizacji między Austrią a Prusami. W 1862 r. premierem Prus został konserwatywny polityk **Otto von Bismarck** (czytaj: bismark, 1815–1898). Jego głównym celem było zjednoczenie Niemiec pod przewodnictwem Prus bez udziału Austrii. Aby to osiągnąć, był gotów na użycie siły i sprowokowanie wojny. W Prusach ogromnym autorytetem w społeczeństwie cieszyła się armia, a popularną ideologią stał się **militaryzm**. Wojsko wywierało silny wpływ na politykę rządu w Berlinie. W kraju obowiązywała powszechna służba wojskowa, co było wyjątkiem w ówczesnej Europie. Dzięki temu rozwiązaniu można było szybko zwiększyć liczebność armii, ponieważ znaczna część mężczyzn miała za sobą przeszkolenie wojskowe. Dobrze uzbrojone i wyszkolone pruskie wojsko miało się stać narzędziem w zjednoczeniu państw niemieckich.

W 1863 r. doszło do zaostrzenia sporu wokół księstw Szlezwiku i Holsztynu. Te obszary, zamieszkane w dużej mierze przez Niemców, znajdowały się pod panowaniem króla duńskiego, który chciał zintegrować je z resztą swego państwa. Wywołało to powszechne oburzenie w państwach niemieckich. W 1864 r. w imieniu Związku Niemieckiego Austria i Prusy pokonały w krótkiej wojnie Danię i odebrały jej oba księstwa. Te ziemie stały się jednak zarzewiem konfliktu między zwycięzcami. Już w **1866 r.** wybuchła wojna między Austrią a Prusami oraz ich sojusznikami ze Związku Niemieckiego. Po krótkiej kampanii i zwycięstwie w **bitwie pod Sadową** Prusacy podyktowali Austrii dość łagodne warunki pokoju. Do Prus zostały wcielone tylko Szlezwik i Holsztyn oraz kilka małych państw niemieckich, walczących po stronie Austrii. Co ważniejsze, zlikwidowano Związek Niemiecki (patrz: temat 2), w którego miejsce w **1867 r.** powołano **Związek Północnoniemiecki**. Było to państwo federalne,

BIOGRAM

OTTO VON BISMARCK

(1815–1898)

Jeden z najbardziej skutecznych mężów stanu w dziejach Europy. Wywodził się z rodziny junkierskiej (właścicieli ziemskich) szczycącej się tym, że mieszkała ona w Starej Marchii nad Łabą, na długo zanim pojawili się tam w XV w. panujący Hohenzollernowie. Z wykształcenia był prawnikiem, a z pasji – politykiem. Podczas Wiosny Ludów zasłynął jako ultrakonserwatywny poseł i świetny mówca. W kolejnych latach – jako pruski dyplomata, w końcu – od 1862 r. jako premier, wykazywał się dużą elastycznością w wyborze środków prowadzących do realizacji długofalowych celów politycznych. Potrafił umiejętnie powiązać marzenia liberalnego mieszczaństwa o zjednoczeniu Niemiec z wielkomocarstwowymi interesami konserwatywno-monarchistycznych Prus. Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. przez blisko dwadzieścia lat pełnił funkcję szefa rządu. Był mściwy wobec swych politycznych przeciwników. Nazywano go żelaznym kanclerzem. Był jednym z najbardziej wpływowych polityków europejskich w XIX w.

ze wspólną konstytucją, władzą wykonawczą i ustawodawczą, armią i polityką zagraniczną – w którym dominującą pozycję zajmowały Prusy. Austria znalazła się poza nowo powstałym niemieckim organizmem politycznym.

Wojna francusko-niemiecka. Zjednoczenie Niemiec

W skład Związku Północnoniemieckiego nie weszły cztery państwa niemieckie leżące na południe od rzeki Men. Bismarck zdawał sobie sprawę z tego, że aby dokończyć dzieła zjednoczenia Niemiec, musi pokonać Francję, która nie chciała dalszego wzmocnienia swojego wschodniego sąsiada. Już Związek Północnoniemiecki naruszał dotychczasową równowagę sił w Europie. Bismarck postanowił więc sprowokować Francję do wypowiedzenia wojny, aby przedstawić światu Francuzów jako agresorów. W tym celu posłużył się podstępem – przeredagował relację z rozmowy króla Prus **Wilhelma I** (1861–1888) z posłem francuskim, tak by brzmiała obraźliwie dla Francji (tzw. **depesza emska** – wysłana przez króla do Bismarcka z miasta Ems). Po jej publikacji w prasie w **1870 r.** Francuzi lekkomyślnie wypowiedzieli Niemcom wojnę. Konflikt – nazywany nieprecyzyjnie wojną francusko-pruską, choć przeciw Francji walczyły wojska całego Związku Północnoniemieckiego – został rozstrzygnięty w ciągu zaledwie kilku tygodni. W **bitwie pod Sedanem** jedna z armii francuskich, na czele z cesarzem Napoleonem III, została zmuszona do kapitulacji, a władca trafił do niewoli. Wojska niemieckie wkrótce podeszły pod Paryż i rozpoczęły jego oblężenie. W styczniu **1871 r.**, jeszcze w trakcie trwania walk o Paryż, w wersalskim pałacu zajętym przez Niemców proklamowano zjednoczenie Niemiec i powstanie **Rzeszy Niemieckiej** (tzw. **II Rzesza**). W jej skład weszły także cztery państwa południowoniemieckie, które nie należały wcześniej do Związku Północnoniemieckiego. Kilka miesięcy później zawarto pokój upokarzający dla Francji. Musiała ona oddać Niemcom **Alzację** i **część Lotaryngii** oraz zapłacić olbrzymią kontrybucję.

Bismarckowi udało się doprowadzić do zjednoczenia państw niemieckich – jak sam to określił – „żelazem i krwią". W latach 1871–1890 sprawował on urząd kanclerza Rzeszy Niemieckiej, łącząc go z funkcją premiera Królestwa Prus.

Piechur pruski (rysunek współczesny). Jego uzbrojeniem był pierwszy na świecie masowo używany karabin ładowany od tyłu. Zwiększało to jego szybkostrzelność i dawało zdecydowaną przewagę nad innymi armiami europejskimi.

Zjednoczenie Niemiec 1862–1871.

? Opisz zmiany, które zaszły na mapie politycznej Niemiec w konsekwencji bitew pod Sadową oraz pod Sedanem.

***Proklamowanie zjednoczenia Niemiec*, obraz Antona von Wernera z 1885 r.** Uroczystość przedstawiona na obrazie odbyła się **18 stycznia 1871 r.** w Sali Lustrzanej pałacu w Wersalu. Po lewej stronie na stopniach widoczny jest Wilhelm I, a przed nim w białym mundurze stoi Otto von Bimarck.

? Przyjrzyj się osobom zgromadzonym w sali. Kim one są? Która postać przykuwa twoją uwagę? Kto jest w centrum wydarzeń?

? Powiedz, jak należy rozumieć słowa Bismarcka o zjednoczeniu kraju żelazem i krwią.

Ustrój II Rzeszy

W **1871 r.** uchwalono **konstytucję zjednoczonych Niemiec**. Rzesza była **państwem federacyjnym**. W kompetencji władz krajów związkowych pozostawiono zarządzanie takimi dziedzinami, jak wymiar sprawiedliwości, administracja, kultura, szkolnictwo. Polityka zagraniczna, wojsko, kwestie związane z handlem i transportem oraz polityka celna znalazły się natomiast w gestii rządu centralnego. Głową państwa, jako **dziedziczny cesarz**, był król Prus. Do niego należała władza wykonawcza, przysługiwało mu prawo zwoływania parlamentu, był naczelnym wodzem armii. Miał również wyłączne prawo mianowania i odwoływania członków rządu, w tym **kanclerza** (odpowiednik premiera w innych krajach). Władza ustawodawcza należała do dwuizbowego parlamentu. Tworzyły go Sejm Rzeszy (Reichstag), wybierany w wyborach powszechnych, oraz Rada Związku (Bundesrat), w której zasiadali przedstawiciele władz poszczególnych krajów związkowych.

Skutki zjednoczenia Włoch i Niemiec

Powstanie Królestwa Włoch oraz Rzeszy Niemieckiej oznaczało pojawienie się dwóch dużych państw dążących do uzyskania mocarstwowej pozycji w Europie. O ile Niemcy stały się jedną z czołowych potęg kontynentu, o tyle Włochy pozostawały najsłabszym z mocarstw europejskich.

Skład narodowościowy Austro-Węgier w 1910 r.

Według spisu z 1910 r. w monarchii austro-węgierskiej mieszkało ok. 51,4 mln osób. Przyjmując kryterium językowe, było wśród nich:

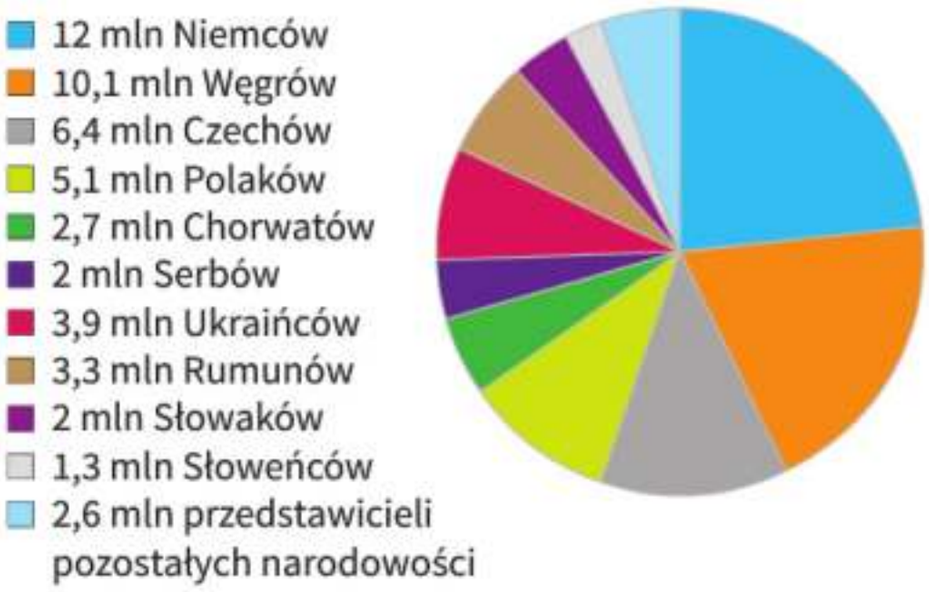

H. Rumpler, P. Urbanitsch, *Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild*, t. 2, Wiedeń 2010.

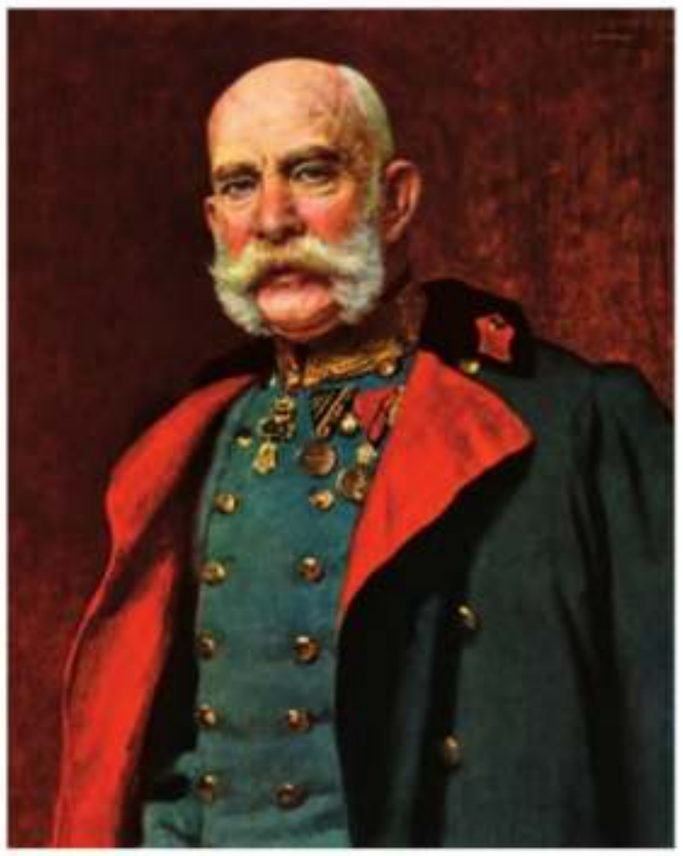

Franciszek Józef I, cesarz Austrii i król Węgier, władca, którego narody wchodzące w skład monarchii darzyły niemałym szacunkiem. Obraz z 1910 r.

Wiele lat trwał proces zacierania się różnic wynikających z kilkusetletnich podziałów niemieckich i włoskich terytoriów. Zwłaszcza we Włoszech istniała przepaść cywilizacyjna między uprzemysłowionymi regionami na północy a zacofanym, rolniczym południem kraju.

Zakończone sukcesem zjednoczenie zarówno Włoch, jak i Niemiec oznaczało **triumf idei państwa narodowego** oraz zasady suwerenności narodu. Stanowiło też dla innych ludów – np. Polaków, Czechów, Słowian na Bałkanach – przykład oraz zachętę do podjęcia walki o własne, niezależne państwa.

Powstanie Austro-Węgier

Austria, która nie weszła w skład zjednoczonych Niemiec, przeprowadziła głębokie reformy. Dynastia habsburska porozumiała się z największą mniejszością narodową, czyli z Węgrami. W wyniku ugody z **1867 r.** Austria przekształciła się w dualistyczną (łac. *dualis* – podwójny) **monarchię austro-węgierską** (Austro-Węgry). Oba państwa miały wspólnego władcę (w 1867 r. Franciszek Józef koronował się na króla Węgier), skarb, wojsko, politykę zagraniczną. Osobne były natomiast rządy, parlamenty i konstytucje.

PODSUMOWANIE

Pomimo fiaska wysiłków podejmowanych na rzecz zjednoczenia państw w czasie Wiosny Ludów Niemcy i Włosi wciąż dążyli do tego celu. ■ Na czele ruchu zjednoczeniowego we Włoszech stanęło Królestwo Sardynii, zwane Piemontem. Politykami z Piemontu, którzy przyczynili się do zjednoczenia, byli władca tego królestwa Wiktor Emanuel II, premier Camillo Cavour oraz republikanin Giuseppe Garibaldi. ■ W latach 1859–1861 większość ziem została włączona do Królestwa Sardynii, nazywanego odtąd Królestwem Włoch. ■ Ostateczne zjednoczenie Włoch nastąpiło w latach 1866–1870. ■ W Niemczech o przywództwo rywalizowały Austria i Prusy. ■ W 1864 r. wojska austriackie i pruskie pokonały Danię, w wyniku czego odebrały jej Szlezwik i Holsztyn. ■ W 1866 r. doszło do wojny prusko-austriackiej. Po zwycięstwie Prusy rozwiązały Związek Niemiecki. W jego miejsce powołano Związek Północnoniemiecki, pozostający pod dominacją Prus. ■ W latach 1870–1871 doszło do wojny Związku Północnoniemieckiego z Francją. ■ Po klęsce Francji w 1871 r. nastąpiło zjednoczenie Niemiec pod przywództwem Prus. ■ W 1867 r. Franciszek Józef I przekształcił Austrię w dualistyczną monarchię austro-węgierską.

POLECENIA

1. Opisz przebieg zjednoczenia Włoch. Dlaczego najważniejszą rolę w tym procesie odegrał Piemont?
2. Wymień etapy zjednoczenia Niemiec. Co umożliwiło Prusom przeprowadzenie zjednoczenia państw niemieckich?
3. Opisz ustrój polityczny II Rzeszy.
4. Wymień skutki zjednoczenia Włoch i Niemiec dla sytuacji międzynarodowej.
5. Omów zmiany, które zaszły w Austrii po zjednoczeniu Niemiec.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Przemówienie Ottona von Bismarcka wygłoszone przed komisją budżetową pruskiego parlamentu 30 września 1863 r. podczas debaty o budżecie armii (fragment)

Nie na liberalizm Prus patrzą Niemcy, ale na ich siłę. Bawaria, Wirtembergia, Badenia mogą oddawać się liberalizmowi, ale dlatego to nie im przypadanie w udziale rola, jaką mają odegrać Prusy. Prusy muszą zebrać i zachować swoje siły aż do odpowiedniej chwili, którą już kilka razy zaprzepaściły. Wyznaczone na kongresie wiedeńskim granice Prus nie pozwalają na zdrowe funkcjonowanie państwa. Wielkich problemów współczesności nie rozstrzyga się mowami czy postanowieniami większości – to był wielki błąd lat 1848–1849 – ale żelazem i krwią.

Przeł. P. Szlanta

1. Wyjaśnij, za co – zdaniem Bismarcka – są podziwiane Prusy. O jakiej roli Prus mówił Bismarck?
2. Omów metody, jakimi autor mowy zamierzał osiągnąć swoje cele.
3. Wyjaśnij, jak należałoby rozumieć słowa o żelazie i krwi w kontekście polityki zagranicznej Prus w kolejnych siedmiu latach.
4. Przypomnij, co się wydarzyło w państwach niemieckich w latach 1848–1849.

KALENDARIUM	
1859	wojna Piemontu i Francji z Austrią
1861	powstanie Królestwa Włoch
1864	wojna Prus i Austrii z Danią o Szlezwik i Holsztyn
1866	wojna prusko-austriacka; przyłączenie Wenecji do Włoch
1867	powstanie Związku Północnoniemieckiego i Austro-Węgier
1870–1871	wojna francusko-niemiecka
1871	zjednoczenie Niemiec

15 Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych

- Uprzemysłowiona Północ i rolnicze Południe
- Sprawa niewolnictwa
- Wojna między Unią a Konfederacją
- Bilans wojny secesyjnej

Rozwój terytorialny i wzrost liczby ludności Stanów Zjednoczonych

Na początku XIX w. Stany Zjednoczone zajmowały obszar między rzeką Missisipi a Atlantykiem, na północy graniczyły z brytyjską Kanadą, a na południu – z hiszpańską Florydą. Stopniowo powiększały jednak swoje terytorium. W 1803 r. od Francji odkupiły olbrzymi obszar w centrum kontynentu, zwany **Luizjaną**, a w 1819 r. od Hiszpanów nabyły **Florydę**. W kolejnych dekadach nasilała się migracja kolonistów ze Stanów Zjednoczonych do **Teksasu** i **Kalifornii** – obszarów należących do Meksyku. Szczególnie chętnie Amerykanie udawali się do Kalifornii, gdzie w 1840 r. odkryto złoża złota. Stopniowo przybysze uzyskali przewagę liczebną nad miejscowymi Meksykanami i postanowili przyłączyć się do Stanów Zjednoczonych. Doprowadziło to do wybuchu wojny amerykańsko-meksykańskiej (1846–1848). W jej wyniku Stany Zjednoczone zajęły tereny leżące na północ od rzeki Rio Grande, w tym Teksas i Kalifornię.

Liczba ludności Stanów Zjednoczonych powiększała się także w wyniku **stałego napływu emigrantów z Europy**.

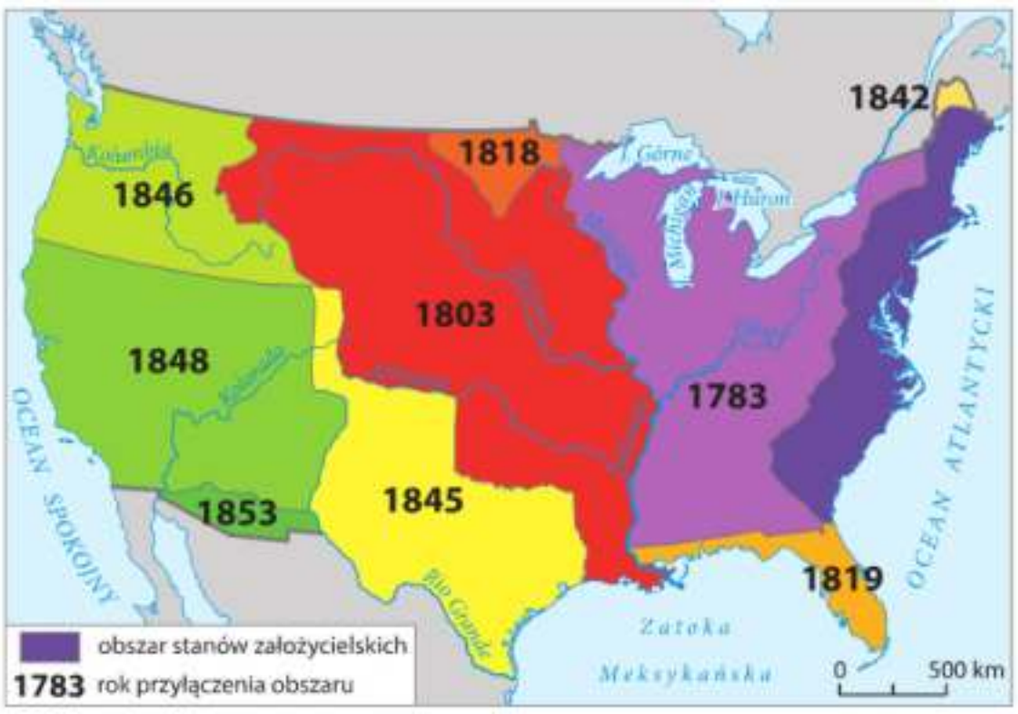

Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych.

? Przedstaw rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych w XIX w.

Ilustracja z czasopisma „Punch" z 1880 r. Stany Zjednoczone przez cały XIX w. były krajem, który przyjmował migrantów. Postać stojąca przed wejściem na pokład to wuj Sam, czyli personifikacja Stanów Zjednoczonych. Na tablicy wbitej w ziemię przed trapem znajduje się napis „Żadnych opresyjnych podatków, żadnych kosztownych królów, żadnej przymusowej służby wojskowej, żadnych batów i lochów".

? Opisz stosunek wuja Sam do imigrantów. Do jakiego motywu biblijnego nawiązuje przedstawiona scena? Co przyciąga nowych przybyszów do Stanów Zjednoczonych?

Droga niewolnika na plantację Ameryki Północnej

❶ Niewolników do Stanów Zjednoczonych Ameryki sprowadzali z kontynentu afrykańskiego europejscy handlarze.

❷ Przewożono ich statkami w nieludzkich warunkach, w obawie przed buntem skuwano łańcuchami. Wielu nie dożywało końca podróży.

❸ W Ameryce na specjalnych targach kupowali ich biali właściciele farm i plantacji. Niewolnicy pracowali w polu lub jako służba domowa.

❹ Praca na plantacji na Południu.

? Opisz zajęcia ludności czarnoskórej.

Dwa modele rozwoju Stanów Zjednoczonych w XIX w.

Już w chwili uzyskania niepodległości Stany Zjednoczone były obszarem mocno zróżnicowanym pod względem gospodarczym. W stanach północnych, zwanych potocznie **Północą**, zachodziły szybkie przemiany prowadzące do kształtowania się gospodarki kapitalistycznej – prężnie rozwijały się miasta, zakładano fabryki i banki, budowano linie kolejowe. Na wsi dominowały niewielkie gospodarstwa farmerskie, niewymagające dużej liczby rąk do pracy.

Natomiast na **Południu** podstawą gospodarki były rozległe plantacje bawełny i tytoniu. Przemysł właściwie nie istniał. Nieprzetworzone surowce produkowane przez rolnictwo wywożono na Północ lub eksportowano.

Problem niewolnictwa

Funkcjonowanie olbrzymich plantacji opierało się na pracy afrykańskich niewolników. Niewolnictwo – które nie istniało na Północy – na południu traktowano nie tylko jako kluczowy czynnik w gospodarce, lecz także jako element tradycyjnej struktury społecznej, południowego stylu życia. Aby utrzymać niewolników w posłuszeństwie, m.in. zakazano ich edukacji.

Abolicjoniści

Niewolnictwo budziło spory już u początków istnienia Stanów Zjednoczonych. Konstytucja z 1787 r. pozostawiała ten problem w gestii władz poszczególnych stanów. Jednak nie zadowoliło to **abolicjonistów** (zwolenników zniesienia niewolnictwa) z Północy. Twierdzili oni, że niewolnictwo jest sprzeczne z chrześcijaństwem, niehumanitarne, a w czasach kapitalizmu i postępu technicznego – anachroniczne. W ich opinii niewolną siłę roboczą na plantacjach można było zastąpić nowoczesnymi maszynami rolniczymi. Abolicjoniści prowadzili aktywną działalność. Propagowali swoje poglądy w prasie, broszurach i książkach oraz podczas demonstracji. Udzielali pomocy niewolnikom zbiegłym z plantacji, zbierali pieniądze na ich wykup. Na Południu abolicjonistów oskarżano o mieszanie się w wewnętrzne sprawy poszczególnych stanów, o nieznajomość miejscowych praw i obyczajów, a także o podżeganie do buntu.

Abolicjonizm (łac. *abolitio* – zniesienie, umorzenie) – ruch społeczno-polityczny dążący do zniesienia niewolnictwa.

Spór dotyczący problemu niewolnictwa pogłębiał się z każdym rokiem. Coraz silniej widoczny był też rozłam między Północą a Południem. Przejawiało się to wyraźnie w życiu politycznym. W połowie XIX w. w Stanach Zjednoczonych ukształtował się system, w którym dominującą rolę odgrywały dwie partie (tzw. system dwupartyjny). **Partia Demokratyczna** miała swych zwolenników głównie na Południu, a **Partia Republikańska** – na Północy.

Wojna secesyjna (1861–1865)

Wybór republikanina **Abrahama Lincolna** (czytaj: linkolna) na prezydenta Stanów Zjednoczonych w 1860 r. został na Południu przyjęty z rozczarowaniem, ponieważ Lincoln uchodził za fanatycznego abolicjonistę. W obawie przed niekorzystnymi dla siebie rozwiązaniami prawnymi dziewięć stanów Południa (ale nie wszystkie, w których istniało niewolnictwo) ogłosiło deklarację niepodległości i powołało do życia **Skonfederowane Stany Ameryki** (zwane Konfederacją) ze stolicą w Richmond (czytaj: riczmond) w stanie Wirginia.

BIOGRAM

ABRAHAM LINCOLN

(1809–1865)

Był amerykańskim prawnikiem i politykiem, którego wybór na stanowisko prezydenta Stanów Zjednoczonych przyczynił się bezpośrednio do secesji południowych stanów. Uchodził za zdecydowanego przeciwnika niewolnictwa, ale – jak sam wielokrotnie podkreślał – był przede wszystkim zwolennikiem zachowania jedności kraju. W tym celu już podczas wojny poszedł na wiele ustępstw względem konfederatów. W młodości często doświadczał biedy i głodu, najmował się do pracy na farmie i jako sprzedawca w sklepie, aby zdobyć pieniądze na opłacenie szkoły. Odznaczał się ogromną ambicją i determinacją w dążeniu do celu. Odmawiał stanom Południa prawa do secesji, którą uznał za bunt przeciw legalnej władzy, wymagający stłumienia siłą. Zginął w zamachu, zastrzelony przez zwolennika Południa dosłownie kilka dni po zakończeniu wojny secesyjnej.

WARTO WIEDZIEĆ

Podział społeczeństwa amerykańskiego

Wybuch wojny secesyjnej głęboko podzielił amerykańskie społeczeństwo. Przeciwko sobie stanęli dawni znajomi, koledzy ze szkół wojskowych i weterani wojny z Meksykiem. Kadra dowódcza obu stron kończyła tę samą szkołę wojskową, akademię w West Point (czytaj: łest point). Przykładowo: generałowi Robertowi Lee (czytaj: li), pochodzącemu ze zrewoltowanej Wirginii, ale z powodów religijnych – przeciwnikowi niewolnictwa, zaproponowano najpierw objęcie naczelnego dowództwa wojsk Unii. Ten jednak stwierdził, że nie może walczyć przeciw swojemu stanowi i ostatecznie został naczelnym wodzem armii Konfederacji.

Rząd federalny uznał **secesję** stanów południowych (łac. *secessio* – oddzielenie się) za nielegalną. Z kolei Południe domagało się, aby **Unia** (Północ) oficjalnie zaakceptowała powstanie Konfederacji i wycofała z jej terytorium swoje garnizony. Lincoln odmówił. W latach 1861–1865 doszło do **wojny secesyjnej**.

Pod względem zasobów materialnych i liczby ludności przewaga Północy nad Południem była olbrzymia. Północ miała rozwinięty przemysł, sieć kolejową i flotę. Jednak w pierwszym okresie wojny siły konfederackie, dowodzone przez generała **Roberta Lee**, znajdowały się w ofensywie.

Przed wybuchem konfliktu Południe było głównym dostawcą bawełny dla europejskiego przemysłu włókienniczego (także łódzkie fabryki przetwarzały wówczas amerykańską bawełnę). Podczas wojny secesyjnej flota Unii zablokowała jednak wybrzeże Południa, przez co uniemożliwiła eksport.

W styczniu 1863 r. prezydent Lincoln ogłosił **abolicję niewolników**, czyli zniesienie niewolnictwa. W odpowiedzi gen. Lee wznowił ofensywę i próbował zająć Waszyngton. Podczas tej kampanii doszło na początku lipca 1863 r. do decydującej **bitwy pod Gettysburgiem** w stanie Pensylwania, zakończonej porażką sił Konfederacji.

Wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych 1861–1865.

? Wskaż na mapie stany Unii (Północy) i stany Konfederacji (Południa).

Bitwa pod Gettysburgiem, kolorowa litografia z 2. połowy XIX.

? Wskaż na ilustracji sztandary obu walczących stron. Wymień rodzaje broni, jakie były używane w bitwie.

Żołnierz Południa
(rysunek współczesny).

Żołnierz Północy
(rysunek współczesny).

Bitwa pod Gettysburgiem była najkrwawszą batalią wojny secesyjnej. Władze Konfederacji, cierpiącej na braki materiałowe, co było rezultatem skutecznej blokady morskiej jej wybrzeża przez flotę Północy, wiosną 1863 r. zdecydowały się na inwazję Północy. Miała ona zmusić rząd w Waszyngtonie do uznania podziału kraju i do zakończenia wojny. Jednak od dość nieoczekiwanego zwycięstwa pod Gettysburgiem to wojska Unii przeszły do ofensywy strategicznej. Okazała się ona momentem przełomowym w wojnie. Odtąd Północ przejęła inicjatywę, a jej generałowie zajmowali kolejne stany Południa. W kwietniu 1865 r. wojska Unii wkroczyły do Richmond, a kilka dni później **gen. Lee skapitulował** z resztką swych wojsk. Działania militarne dobiegły końca.

Bilans wojny

W rezultacie wojny secesyjnej życie straciły setki tysięcy osób, wiele obszarów zostało zdewastowanych. W trakcie konfliktu do armii Unii powołano pod broń 2,2 mln żołnierzy, z czego zginęło lub zmarło ponad 635 tys. W siłach Konfederacji na 800 tys. walczących śmierć poniosło 383 tys. Udało się jednak zachować jedność państwa. Na Południu wprowadzono twarde rządy okupacyjnych wojsk federalnych. Do stanów południowych napłynęły z Północy rzesze dorobkiewiczów i oszustów, którzy łupili i wykorzystywali miejscową ludność. Pogłębiło to niechęć dawnych rebeliantów do Amerykanów z Północy. Południowcy z trudem akceptowali również fakt zniesienia niewolnictwa. Kongres uchwalił je w grudniu **1865 r.** – jako **XIII poprawkę** do konstytucji Stanów Zjednoczonych.

Dzięki kompetencjom przysługującym im zgodnie z federalną konstytucją władze stanów Południa uzależniły posiadanie praw wyborczych od wysokiego cenzusu majątkowego i wykształcenia. W ten sposób byli niewolnicy – przeważnie biedni i niewykształceni – zostali pozbawieni praw politycznych. Zakazywano także zawierania mieszanych małżeństw, wprowadzono **segregację rasową.** Jej przejawami były m.in. osobne (reprezentujące niski poziom) szkoły i wydzielone miejsca w środkach transportu, przeznaczone dla ludności czarnoskórej. Dawni niewolnicy stali się więc faktycznie obywatelami drugiej kategorii.

Ekspansja terytorialna Stanów Zjednoczonych w 2. połowie XIX w.

Po zakończeniu wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych rozpoczął się okres szybkiego rozwoju gospodarczego. Już w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Stany Zjednoczone zajmowały pierwsze miejsce na świecie pod względem produkcji stali i wydobycia węgla. Amerykańskie surowce i produkty zaczęły być obecne na wszystkich światowych rynkach.

Ekspansja gospodarcza szła w parze z terytorialną. Amerykanie opanowali i zagospodarowali ziemie tzw. **Dzikiego Zachodu** (centralne i zachodnie terytoria kontynentu północnoamerykańskiego), co stało się możliwe głównie dzięki dynamicznemu rozwojowi kolei żelaznej. Rdzennym mieszkańcom tych ziem, Indianom – brutalnie zwalczanym, pozbawionym terenów łowieckich, dziesiątkowanym przez epidemie – koloniści pozostawiali jedynie niewielkie obszary, tzw. rezerwaty.

Segregacja (łac. *segregatio* – oddzielnie) – oddzielenie od siebie w ramach jednego państwa dwóch lub więcej grup ludzi ze względów rasowych, etnicznych i religijnych.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Batalia o pomniki

Pamięć o wojnie jest wciąż żywa wśród części mieszkańców południowych stanów, należących niegdyś do Konfederacji. Świadczy o tym m.in. spór wokół pomników upamiętniających jej przywódców, które wznoszono na południu od końca lat siedemdziesiątych XIX w. Od kilku lat kwestia ich pozostawienia lub usunięcia budzi ogromne emocje społeczne. Zwolennicy pomników podkreślają, że to element dziedzictwa kulturowego tych stanów. Przeciwnicy z kolei utrzymują, że ich obecność w przestrzeni publicznej miała stanowić dowód supremacji (wyższości) białych oraz zastraszać czarnych obywateli, a dziś ich obecność wciąż obraża uczucia potomków niewolników i stanowi niemą pochwałę czasów segregacji rasowej. Debata toczy się w mediach, na posiedzeniach rad miejskich i w salach sądowych. Kilka stanów południa przyjęło prawa uniemożliwiające lub utrudniające likwidację pomników. Na ulicach miast dochodzi do gwałtownych starć ich przeciwników i zwolenników.

Stany Zjednoczone miały też coraz większe ambicje polityczne – starały się odgrywać rolę hegemona (przywódcy) na zachodniej półkuli. W **1867 r.** rząd Stanów Zjednoczonych odkupił od Rosji Alaskę. W **1895 r.** Amerykanie opanowali Hawaje. Na przełomie XIX i XX w. interweniowały w słabych i skłóconych wewnętrznie państwach Ameryki Łacińskiej. Uzależniły od siebie m.in. Kubę i Panamę.

Ilustracja przedstawiająca rozwój kolei w Stanach Zjednoczonych.

? Opisz zmiany, jakie zachodzą w krajobrazie amerykańskiej prowincji wraz z doprowadzeniem kolei.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

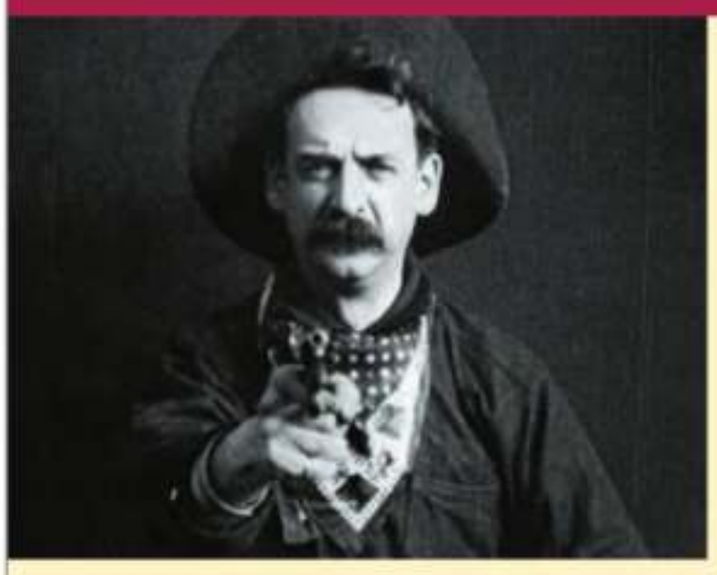

Dziki Zachód na ekranach

Do utrwalenia w kulturze popularnej mitu Dzikiego Zachodu – jako krainy wielkich szans, ale też niebezpiecznej – przyczynił się rozwój kinematografii. Od początku XX w. powstawały westerny – filmy akcji osadzone w realiach nowo zasiedlonych obszarów. Katalog typowych postaci westernowych obejmuje osadników (farmerów), lokalnych potentatów dążących do przejęcia ich ziemi, stróżów prawa (szeryfów), bandytów, Indian (zwykle przedstawianych w negatywnym świetle), kowbojów (pastuchów pilnujących ogromnych stad bydła) oraz rewolwerowców (mistrzów posługiwania się bronią palną). Rozkwit westernu jako gatunku filmowego przypada na okres od lat dwudziestych do końca lat sześćdziesiątych XX w. Motywy i stylistyka związane z Dzikim Zachodem pojawiają się także w komiksach i w muzyce country (czytaj: kantry, od ang. *prowincja*, teren z dala od wielkich miast).

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna secesyjna a powstanie styczniowe

Podczas trwania wojny secesyjnej wybuchło powstanie styczniowe. Odciągnęło ono uwagę rządów brytyjskiego i francuskiego od wydarzeń na kontynencie amerykańskim, co nie było na rękę władzom Konfederacji. Liczyły one bowiem na uznanie ze strony mocarstw europejskich, mediację i doprowadzenie do zawieszenia broni. Natomiast Stany Zjednoczone, same tłumiące bunty na południu, przyznawały Rosji prawo do pacyfikacji polskiego powstania. W obawie przed zniszczeniem rosyjskiej floty podczas ewentualnej interwencji zbrojnej Francji i Wielkiej Brytanii rosyjskie okręty z Morza Bałtyckiego i Oceanu Spokojnego jesienią 1863 r. schroniły się w portach północnoamerykańskich. Dowodem dobrych relacji amerykańsko-rosyjskich była też sprzedaż Alaski Stanom Zjednoczonym przez cara w 1867 r.

PODSUMOWANIE

W 1. połowie XIX w. w Stanach Zjednoczonych przemysł koncentrował się w północnej części kraju, a na południu znajdowały się wielkoobszarowe plantacje, oparte na niewolniczej pracy ludności czarnoskórej. ■ Ruch abolicjonistów domagał się likwidacji niewolnictwa. ■ Po wyborze Abrahama Lincolna na prezydenta Stanów Zjednoczonych doszło do secesji stanów południowych, która stała się bezpośrednią przyczyną wojny Północy (Unii) z Południem (Konfederacją). ■ W latach 1861–1865 trwała wojna secesyjna, która zakończyła się zwycięstwem Północy. ■ W 1863 r. prezydent Lincoln zniósł niewolnictwo na terenie całego kraju. ■ Po wojnie secesyjnej Stany Zjednoczone szybko rozwijały się gospodarczo i terytorialnie.

POLECENIA

1. Opisz przyczyny wojny secesyjnej.
2. Wymień skutki, jakie dla Stanów Zjednoczonych miało zwycięstwo wojsk Unii.
3. Wyjaśnij, co wpłynęło na rozwój gospodarczy Stanów Zjednoczonych w XIX w.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment wspomnień Henrry'ego Ribba

W 1833 r. przeżywałem okres głębokiej religijności i w okolicy było wielu niewolników, którzy bardzo pragnęli nauczyć się czytać Biblię. Znalazła się biedna biała dziewczyna, panna Davis, która zaoferowała, że będzie prowadziła dla niewolników szkółkę niedzielną, nie rozumiejąc, że prawo i opinia publiczna były temu przeciwne. Książki zostały zorganizowane i szkoła zaczęła swą działalność. Ale nasi właściciele szybko dowiedzieli się, że uczymy się czytać. Wywołało to spore poruszenie w okolicy. W następną niedzielę zorganizowali patrole, aby przerwać naukę. Oni byli bardzo zdeterminowani, abyśmy nie mieli szkółki niedzielnej.

Przeł. P. Szlanta

1. Kim mógł być autor tego źródła?
2. Jaki był stosunek ludności białej do nauczania niewolników? Wyjaśnij dlaczego.
3. Podaj wymienioną w tekście przyczynę podjęcia przez niewolników nauki czytania.
4. Kiedy odbywały się lekcje? Dlaczego właśnie tego dnia tygodnia?

KALENDARIUM	
1860	wybór Abrahama Lincolna na prezydenta
1861–1865	wojna secesyjna
1863	proklamowanie zniesienia niewolnictwa przez Abrahama Lincolna; bitwa pod Gettysburgiem
1867	zakup Alaski przez Stany Zjednoczone

16 Ekspansja kolonialna mocarstw w Afryce i Azji

- Polityka kolonialna mocarstw
- Podział Afryki i Azji
- Polityka metropolii wobec kolonii
- Ekspansja Japonii na Dalekim Wschodzie
- Skutki kolonializmu europejskiego

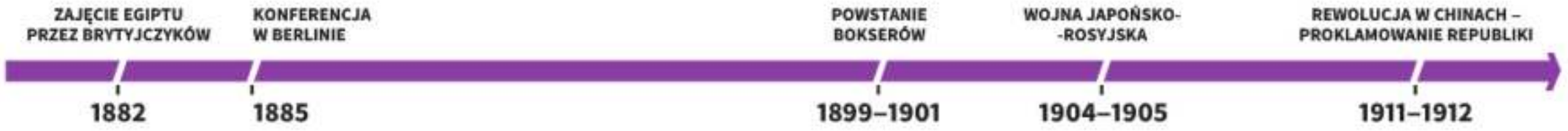

Przyczyny ekspansji kolonialnej

W 2. połowie XIX w. apogeum osiągnęła **polityka kolonializmu**, czyli podboju i podporządkowywania obszarów Afryki i Azji przez mocarstwa europejskiego kręgu cywilizacyjnego.

Przyczyn tego zjawiska możemy dopatrywać się w wielu procesach zachodzących w tamtych czasach. Dynamicznie rozwijający się przemysł potrzebował surowców i rynków zbytu. W Europie następował też szybki przyrost naturalny, poszukiwano więc obszarów, na które można było skierować część ludności europejskiej. Misjonarze wyznań chrześcijańskich zakładali placówki misyjne w najdalszych zakątkach kuli ziemskiej, a protestanci rywalizowali z katolikami. Ponieważ Europa i Stany Zjednoczone były wówczas najbardziej rozwiniętymi rejonami globu, podnosiły się głosy, że mają one szczególny obowiązek przekazywania osiągnięć techniki, kultury, sztuki i medycyny ludom słabiej rozwiniętym, a tym samym – obowiązek sprawowania opieki nad mieszkańcami Azji czy Afryki.

Jednym z celów **ekspansji** kolonialnej, deklarowanych przez Europejczyków, było zwalczenie niewolnictwa, wciąż istniejącego w Afryce oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Z kolei posiadanie kolonii było wówczas wyznacznikiem mocarstwowości – każde państwo dążące do uzyskania takiej pozycji zabiegało o zdobycie zamorskich posiadłości.

Penetrację nieznanych obszarów Afryki i Azji z reguły rozpoczynali misjonarze i podróżnicy, wśród nich byli naukowcy i badacze amatorzy pragnący poznać ludy, szatę roślinną i zwierzęta czy warunki naturalne odległych ziem. Niezależnie od swoich intencji stawali się oni później dla kupców i wojskowych z Europy cennym źródłem informacji o liczebności i sile tubylczych ludów oraz o geografii, klimacie i bogactwach dalekich krain.

Kolonializm – podporządkowanie słabiej rozwiniętych obszarów pozaeuropejskich mocarstwom europejskim.

Ekspansja – opanowywanie nowych terytoriów przez państwo.

Podział Afryki na kongresie berlińskim w 1885 r.

Wyścig o kolonie w Afryce nasilił się na początku lat osiemdziesiątych XIX w. **Na przełomie 1884 i 1885 r.** odbył się **w Berlinie międzynarodowy kongres**, którego celem było wytyczenie granic między afrykańskimi koloniami państw europejskich. W kongresie wzięły udział m.in. Francja, Wielka Brytania, Belgia i Niemcy. Nie liczono się przy tym z wolą ludów tubylczych. Zdarzało się, że terytorium jednego plemienia dzielono między posiadłości różnych państw lub nakazywano skłóconym i walczącym ze sobą ludom żyć w granicach jednej kolonii.

Sztucznie wyznaczone wówczas granice w większości istnieją na kontynencie afrykańskim do dziś i są przyczyną wielu konfliktów (etnicznych, międzyplemiennych) oraz wojen domowych i między państwami.

Brytyjskie imperium kolonialne

U schyłku XIX w. największe imperium kolonialne stworzyła **Wielka Brytania**. Kontrolowała ona aż 40% kuli ziemskiej, a jej posiadłości rozciągały się na wszystkich kontynentach. Najważniejszą brytyjską posiadłością były **Indie**, zwane perłą Korony Brytyjskiej. W Azji, poza Indiami, Wielka Brytania posiadała m.in. **Birmę**, **Cejlon** i **Malezję**. Jej wpływy dominowały w rejonie Zatoki Perskiej, w Iraku i południowym Iranie. Na półkuli południowej brytyjskimi posiadłościami były **Australia** i **Nowa Zelandia**. W Ameryce Korona posiadała: Jamajkę, Gujanę Brytyjską, Falklandy oraz Kanadę.

W Afryce z kolei uwaga Brytyjczyków koncentrowała się na wschodzie i południu kontynentu. Szczególnie istotne było dla nich kontrolowanie **Egiptu**, w którym w 1869 r. oddano do użytku **Kanał Sueski** (patrz: temat 11). Korzystając z wewnętrznych niepokojów i zadłużenia Egiptu, Brytyjczycy wykupili pakiet kontrolny akcji kanału, a w **1882 r.** zajęli Egipt. Choć formalnie pozostawał on wciąż pod tureckim zwierzchnictwem, stacjonowały w nim brytyjskie wojska, a faktycznym zarządcą kraju był brytyjski konsul generalny. Poza Egiptem i Sudanem Brytyjczycy opanowali w Afryce jej wschodnie i południowe regiony m.in. Kenię, Ugandę oraz Kraj Przylądkowy (obecnie prowincja w Republice Południowej Afryki).

Posiadłości kolonialne innych państw europejskich

Drugie pod względem obszaru imperium kolonialne zbudowali **Francuzi**. W 1830 r. rozpoczęli podbój **Algierii** i w ciągu kilku dekad opanowali olbrzymie przestrzenie północno-zachodniej Afryki, m.in. **Maroko**, **Tunezję** i **Senegal**, a na południu – **Madagaskar**. Z kolei w Azji Francja zajęła m.in. **Indochiny** (Wietnam, Laos i Kambodżę), a na Pacyfiku – **Nową Kaledonię**.

Podział kolonialny Afryki w 1914 r.

? Wyjaśnij, które mocarstwa europejskie kontrolowały największe obszary w północno-zachodniej Afryce, a które – na południu i wschodzie tego kontynentu.

Francuska alegoria kolonializmu w Afryce Północnej z 1911 r. Marianna, personifikacja Francji, w lewej ręce trzyma róg obfitości, z którego sypie się złoto – symbol dobrodziejstw, jakie z sobą przyniosła.

? Opisz wygląd Marianny. Po czym można poznać, że jest to personifikacja Francji?

? Wyjaśnij, jak odnoszą się do Marianny przedstawiciele miejscowej ludności. Zinterpretuj wymowę ilustracji.

W wyścigu kolonialnym wzięły udział również inne mocarstwa. **Niemcy** opanowały w Afryce m.in. **Tanganikę** (Niemiecka Afryka Wschodnia), **Kamerun**, **Namibię** (Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia) i **Togo**. Nawet niewielka **Belgia** uzyskała **Kongo**, terytorium 76 razy większe od europejskiego obszaru tego państwa. Aspiracje kolonialne przejawiały także **Włochy**, które podbiły **część Somalii**, **Erytreę** i **Libię**. W XIX w. posiadłości zamorskie zdobyły także **Stany Zjednoczone** (patrz: temat 16).

Metody i formy zarządzania koloniami

Mocarstwa kolonialne wypracowały różne formy zarządzania podbitymi obszarami. Francuskie zamorskie terytoria podlegały bezpośrednim rządom metropolii – na wszystkich szczeblach administracji władzę sprawowali tam urzędnicy przysłani z Europy. Kolonizatorzy starali się narzucić miejscowej ludności język, kulturę, obyczaje i rozwiązania prawne właściwe Francji. Z kolei Brytyjczycy zachowywali lokalne struktury polityczne na podbitych obszarach. Wodzowie plemion, tworzący najniższe szczeble administracji kolonialnej, zbierali podatki na rzecz metropolii i sprawowali władzę sądowniczą, za co pobierali wynagrodzenie. Generalnie Brytyjczycy szanowali miejscowe prawa oraz obyczaje i nie starali się narzucać ludom pozaeuropejskim swojej kultury i języka. Taką formę kolonializmu nazywa się **protektoratem**.

Specyfiką brytyjskiego kolonializmu było także istnienie **dominiów**. Status dominium, całkowicie samodzielnego w sprawach wewnętrznych, nadawano obszarom, na których zamieszkiwała znaczna liczba ludności pochodzenia europejskiego – Kanadzie, Australii, Nowej Zelandii

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna burska

W latach 1899–1902 w południowej Afryce doszło do wojny między Brytyjczykami a Burami, potomkami głównie holenderskich kolonistów, którzy bronili niepodległości swoich państw. Burowie długimi miesiącami prowadzili skuteczną wojnę partyzancką przeciwko znacznie liczniejszej armii brytyjskiej. Aby odciąć partyzantów od pomocy udzielanej przez ludność cywilną, władze brytyjskie postanowiły na pewien czas zgromadzić ją (skoncentrować) w specjalnych obozach. Były to jedne z pierwszych w historii obozów koncentracyjnych. W wyniku złego zarządzania przez brytyjskich urzędników, chorób zakaźnych i niedożywienia zmarło w nich blisko 28 tys. osób, głównie dzieci. Brytyjczyków oskarżano – niesłusznie – o chęć planowej eksterminacji Burów. Ostatecznie republiki burskie wcielono do imperium brytyjskiego.

Protektorat (łac. *protectio* – obrona, opieka) – kraj mający własny rząd i administrację, ale pozostający pod kontrolą obcego państwa.

Dominium (łac. posiadłość, panowanie) – typ kolonii wchodzącej w skład imperium brytyjskiego, która miała całkowitą swobodę w sprawach wewnętrznych. Dominia miały swoje parlamenty i rządy, a z metropolią łączyły je osoba monarchy, jako głowy państwa, oraz wspólna polityka zagraniczna i obronna.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrodnie w Kongu

Na przełomie XIX i XX stulecia wielkim echem w świecie odbiły się zbrodnie popełnione w Kongu przez Belgów, którzy braniem zakładników, torturami (biczowanie, odcinanie dłoni, zakuwanie w kajdany) zmuszali Afrykanów do zbierania w dżungli żywicy z dziko rosnących kauczukowców. W związku z wynalezieniem opony pneumatycznej oraz rosnącą popularnością rowerów i samochodów pojawił się olbrzymi popyt na kauczuk. Miejscową ludność brali w opiekę misjonarze, którzy nagłośnili okrutne postępowanie belgijskich kolonistów. Wstrząsające doniesienia z centralnej Afryki skłoniły brytyjskiego pisarza polskiego pochodzenia Josepha Conrada (Józefa Konrada Korzeniowskiego) do napisania powieści „Jądro ciemności".

Kongijczyk z obciętymi dłońmi.

? Rozważ, jak takie zdjęcia mogły być odebrane przez światową opinię publiczną.

czy Związkowi Południowej Afryki (dziś Republika Południowej Afryki). Z metropolią łączyła dominia wspólna polityka zagraniczna. Ponadto większość mieszkańców tych obszarów uważała się za członków brytyjskiego imperium i odczuwała z tego powodu dumę.

Chiny na przełomie XIX i XX w.

Chiny w XIX w. znajdowały się w stanie **głębokiego kryzysu**. Wykorzystały to mocarstwa europejskie (Wielka Brytania, Rosja, Francja, Niemcy), które zdobyły na wybrzeżu Chin przyczółki do ekspansji handlowej (np. Hongkong) oraz narzuciły im niekorzystne umowy międzynarodowe. Na ich podstawie m.in. cudzoziemcy nie podlegali chińskim sądom i cieszyli się w Państwie Środka (tak Chińczycy tradycyjnie nazywali swój kraj) uprzywilejowaną pozycją, gdy zabiegali o koncesje na budowę kolei, telegrafów czy eksploatację złóż surowców mineralnych. Cały kraj zalały tańsze, produkowane metodami przemysłowymi, europejskie tekstylia, wypierające lokalną wytwórczość. Przedstawiciele różnych Kościołów chrześcijańskich rozpoczęli akcję misyjną wśród Chińczyków. Nie szanowano przy tym miejscowych zwyczajów, często otwarcie dawano wyraz pogardzie dla chińskich tradycji i kultury.

Oczywiście, budziło to oburzenie Chińczyków, którzy chcieli odzyskać kontrolę nad swoim krajem. W latach 1899–1901 w północnej części Chin doszło do wybuchu olbrzymiej rebelii, nazwanej **powstaniem bokserów**. To określenie wzięło się od nazwy tajnych stowarzyszeń, które rozpoczęły walkę – „Pięść Wyciągnięta w Imię Pokoju i Sprawiedliwości". Powstańcy, w przeważającej części prości chłopi, atakowali i mordowali przede wszystkim cudzoziemców oraz chińskich chrześcijan, uznawanych za zdrajców. Niszczyli też wszystkie obiekty kojarzone z zachodnią cywilizacją – tory kolejowe, dworce, linie telegraficzne, szkoły, stacje misyjne, sklepy, kościoły. Powstanie zostało stłumione w 1901 r. przez wspólną ekspedycję wojskową kilku mocarstw. Na uczestników i sympatyków ruchu posypały się brutalne represje. Wielu z nich stracono.

W latach 1911–1912 w wyniku rewolucji w Chinach obalono monarchię i **proklamowano republikę**. Nie doprowadziło to jednak szybko do poprawy sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej tego państwa.

Japonia na przełomie XIX i XX w.

Do mocarstw kolonialnych dołączyła także Japonia, która w 2. połowie XIX w. przeszła szybką modernizację, Japończycy przejęli i dostosowali do japońskich warunków osiągnięcia cywilizacji Zachodu.

Obszarem japońskich podbojów stały się **Korea** i **północne Chiny**. Od Chin Japonia oderwała m.in. wyspę **Tajwan**. Planowała także ekspansję w Korei i Mandżurii. Tam interesy Japonii zderzyły się z aspiracjami Rosji. Mimo propozycji Japończyków Rosja nie zgodziła się na kompromisowe rozgraniczenie stref wpływów na tych terenach. Wobec tego Japończycy w 1904 r. niespodziewanie uderzyli na rosyjskie bazy morskie na **Dalekim Wschodzie**.

Daleki Wschód – nazwa używana na określenie terytoriów położonych we wschodniej Azji.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Powstanie ludu Herero
Namibia w latach 1883–1919 należała do Niemiec. Kolonizatorzy w 1904 r. brutalnie stłumili powstanie ludu Herero – wypędzili na pustynię, na pewną śmierć z pragnienia, cały lud. Z około 75 tys. osób przeżyło tę zbrodnię około 15 tys. O powstaniu znów zrobiło się głośno w 2004 r. w setną rocznicę tego wydarzenia. Niemiecki parlament potępił przemoc wobec Herero, uznając polityczną i moralną odpowiedzialność wobec Namibii. Unikano jednak określania tego, co stało się przed 100 laty, mianem ludobójstwa, aby nie dawać pretekstu do wysuwania żądań finansowych. Obawy przed roszczeniami nie były bezpodstawne, gdyż przedstawiciele ludu Herero we wrześniu 2001 r. złożyli w amerykańskim sądzie pozew przeciw niemieckiemu rządowi, jednemu z banków i armatorom – domagali się od nich 4 mld dolarów. Jednak ostatecznie, m.in. w wyniku nacisków namibijskiego rządu, pozew wycofano.

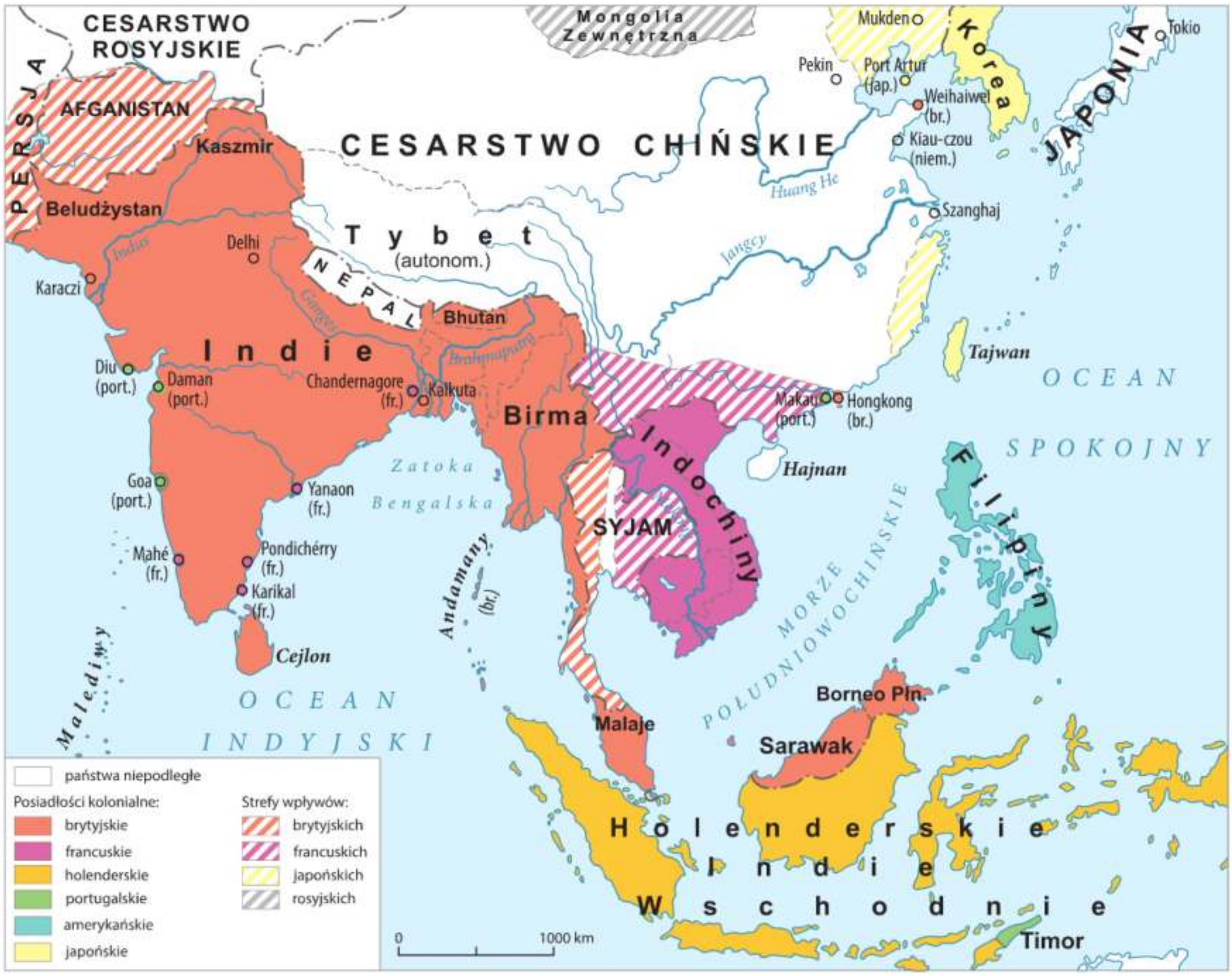

Azja Południowo-Wschodnia w 1914 r.

? Wymień jedyny niepodległy kraj w Azji Południowo-Wschodniej.

? Wymień posiadłości kolonialne Francji w Azji Południowo-Wschodniej.

Japońska ilustracja przedstawiająca bitwę morską pod Cuszimą podczas wojny rosyjsko-japońskiej.

? Wyjaśnij, jaki napęd mają okręty biorące udział w bitwie i jak są uzbrojone.

? Opisz sytuację przedstawioną na ilustracji. Która strona odnosi sukcesy? Sprawdź w dostępnych źródłach, jaki był wynik bitwy.

W ten sposób rozpoczęli wojnę. Trwała ona w latach **1904–1905** i zakończyła się upokarzającą klęską Rosji. Carat musiał uznać japońskie rządy w Korei. Odtąd Cesarstwo Japonii było traktowane przez zachodnie mocarstwa jako równorzędny partner i groźny rywal. Od tego sukcesu Japończyków rozpoczęło się stopniowe wyzwalanie się kontynentu azjatyckiego spod wpływów europejskich.

Skutki kolonializmu

Kolonializm powszechnie uważa się dziś za **zjawisko negatywne**. Mimo szczytnych haseł, które przyświecały europejskiej ekspansji, w jej wyniku odebrano wolność setkom milionów ludzi i poddano ich bezwzględnej eksploatacji ekonomicznej. W stosunkach z rdzennymi mieszkańcami kolonii zdobywcy kierowali się często rasistowskimi przekonaniami – odnosili się do miejscowej ludności z pogardą i okrucieństwem. Na porządku dziennym było stosowanie kar cielesnych. Dochodziło także do zbrodni, przynoszących hańbę cywilizacji europejskiej.

Rywalizacja o nowy podział kolonii na przełomie XIX i XX w. **doprowadziła do kilku poważnych kryzysów międzynarodowych** i przyczyniła się do wybuchu I wojny światowej (patrz: temat 17). Nakłady związane z utrzymaniem niektórych zamorskich posiadłości okazywały się znacznie wyższe od zysków z nich płynących. Organizowanie kolonii nie przyczyniło się również znacząco do poprawy koniunktury w przemyśle państw europejskich. Z niewielkimi wyjątkami kolonie położone na obszarach tropikalnych nie przyciągały też dużej liczby emigrantów.

Z XIX-wiecznym kolonializmem wiązały się także pewne **pozytywne przemiany**. Rządy kolonialne wymusiły modernizację gospodarki i struktur społecznych krajów Afryki i Azji oraz otworzyły je na kontakty gospodarcze z resztą świata. Kolonizatorzy zlikwidowali ostatecznie niewolnictwo. Za sprawą Europejczyków dokonał się też postęp w walce z chorobami tropikalnymi. Przybysze z Europy zakładali szkoły oraz budowali drogi, koleje i porty.

WARTO WIEDZIEĆ

Stroje kobiet ludu Herero z Namibii

Są wzorowane na sukniach żon niemieckich pastorów z końca XIX w. Nawrócone na chrześcijaństwo kobiety z tego ludu starały się wzorować na przybyszach z Europy. Choć te stroje zupełnie nie pasowały do tamtejszego gorącego klimatu, ich noszenie uważano za dowód przynależności do wyższej klasy. Dziś uznaje się je za strój ludowy i z dumą nosi na specjalne okazje, np. święta lokalnej społeczności czy śluby. Suknie w kolorach czerwonym i czarnym zakłada się na pogrzeby. Natomiast nakrycia głowy noszone przez kobiety Herero mają przypominać rogi bydła domowego. To zwierzę ma bowiem bardzo duże znaczenie religijno-kulturowe dla tej pierwotnie pasterskiej społeczności. Namibia, w której mieszka dziś około dwudziestu tysięcy potomków niemieckich kolonistów, jest jedynym państwem pozaeuropejskim, gdzie język niemiecki jest jednym z języków mniejszościowych.

PODSUMOWANIE

W XIX w. mocarstwa europejskie podbiły znaczne obszary Afryki i Azji. ■ Państwa europejskie i Stany Zjednoczone doprowadziły do podziału świata na obszary kolonialne i strefy wpływów. ■ Największymi mocarstwami kolonialnymi były Wielka Brytania i Francja. ■ Mocarstwa eksploatowały gospodarczo swoje kolonie i często postępowały z miejscową ludnością bardzo brutalnie. ■ W latach 1899–1901 w Chinach trwało powstanie bokserów, które miało na celu wyzwolenie kraju od ingerencji mocarstw. Zostało ono stłumione. ■ Japonia w 2. połowie XIX w. rozpoczęła szybką modernizację i stała się potęgą na Dalekim Wschodzie. ■ W latach 1904–1905 trwała wojna japońsko-rosyjska, w której zwycięstwo odniosła Japonia.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny ekspansji kolonialnej mocarstw europejskich w XIX w.
2. Oceń, które z mocarstw europejskich posiadało najwięcej kolonii. Wymień te kolonie.
3. Wyjaśnij, czego dotyczyły postanowienia konferencji berlińskiej z 1885 r. Oceń, czy mają one znaczenie obecnie. Uzasadnij swoją opinię.
4. Opisz ekspansję kolonialną Japonii.
5. Wymień negatywne i pozytywne skutki kolonializmu dla obszarów kolonialnych i państw europejskich.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja chińskiego chrześcijanina Fei-Chi-hao z 1900 r.

Ludzie z prowincji Shanxi są ze swej natury nieśmiali i łagodni, nieskłonni do rozruchów, najbardziej pokojowo usposobieni w całych Chinach. Tak więc nasi chrześcijanie z Shanxi byli pełni nadziei, nawet gdy doniesienia z wybrzeża stawały się coraz bardziej alarmujące. Ale była jedna rzecz, która wywoływała nasze obawy. Był nią fakt, że okrutny, nikczemny, nienawidzący obcokrajowców Yuxian został nowo mianowanym gubernatorem Shanxi oraz to, że przekonał on cesarzową wdowę o tym, że bokserzy mają ponadnaturalną moc i są prawdziwymi patriotami. […] Niegodziwy gubernator Yuxian rozpowszechniał proklamacje. Głosiły one, że zagraniczne religie podważają moralność i skłaniają ludzi ku złu, tak więc teraz bogowie wraz z ludźmi powstali przeciw nim i legiony niebiańskie zostały zesłane po to, aby zniszczyć zagraniczne diabły […]. Później w lipcu ogłoszono w mieście proklamację gubernatora zawierającą słowa: wytępić obcokrajowców, zabić diabły. Chińscy chrześcijanie musieli wyrzec się swej wiary albo zapłacić za nią życiem.

Przeł. P. Szlanta

1. Wyjaśnij, kim byli bokserzy wymienieni w tekście.
2. Wytłumacz, co nowo mianowany gubernator zarzucał chińskim chrześcijanom podczas opisywanych wydarzeń. Dlaczego przedstawił cesarzowej bokserów jako prawdziwych patriotów?

KALENDARIUM	
1882	zajęcie Egiptu przez Brytyjczyków
1885	konferencja w Berlinie
1899–1901	powstanie bokserów
1904–1905	wojna japońsko-rosyjska
1911–1912	rewolucja w Chinach – proklamowanie republiki

17 Polityka międzynarodowa u schyłku XIX i na początku XX w.

- Ekspansywna polityka Niemiec
- Powstanie trójprzymierza i trójporozumienia
- Kocioł bałkański
- Rywalizacja mocarstw o kolonie

Przyczyny rywalizacji mocarstw

Pod koniec XIX w. rozpoczęła się wzmożona rywalizacja między mocarstwami. Panowało wówczas powszechne przekonanie, że tylko państwo wciąż zdobywające nowe terytoria może się szybko rozwijać. W niektórych krajach europejskich, np. w Austro-Węgrzech i Rosji, ekspansja zewnętrzna miała odwrócić uwagę obywateli od narastających problemów wewnętrznych. W dobie dynamicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej państwa starały się znaleźć nowe rynki zbytu dla swych towarów, zdobyć dostęp do tanich surowców czy też uzyskać możliwość inwestowania kapitału na innych obszarach.

Uwaga mocarstw skupiała się nie tylko na walce o nowe obszary kolonialne. Państwa zawierały między sobą porozumienia handlowe lub prowadziły **wojny celne**, które polegały na nakładaniu wysokich ceł na artykuły importowane z konkretnego kraju, tak aby ich przywóz stał się nieopłacalny. Strona poszkodowana odpowiadała podobnymi krokami. Pogarszało to oczywiście stosunki polityczne między państwami.

Na prowadzenie coraz bardziej ekspansywnej polityki zagranicznej naciskała też nacjonalistycznie nastawiona opinia publiczna. Obywatele domagali się od rządów podejmowania zdecydowanych kroków w celu zapewnienia państwu odpowiedniej pozycji międzynarodowej – godnej jego wielkości i aspiracji. Duży wpływ na polityków wywierały także kręgi wojskowe, nieustannie postulujące zwiększanie nakładów finansowych na zbrojenia. Rozbudowa armii wywoływała niepokój państw sąsiednich, które w poczuciu zagrożenia odpowiadały podobnymi krokami.

WARTO WIEDZIEĆ

Trudne początki sojuszu francusko-rosyjskiego

Proces zawierania sojuszu francusko-rosyjskiego trwał aż trzy lata. Elity obu państw darzyły się bowiem ogromną nieufnością wynikającą z różnic politycznych. Francja była demokratyczną i świecką republiką, a Rosja – państwem autokratycznym, bez parlamentu i wolności obywatelskich, a wszelkie najważniejsze decyzje podejmował car. Przedstawiciele francuskiej lewicy określali Rosję mianem „kozackiego reżimu", brutalnie tłumiącego w zarodku wszelkie ruchy wolnościowe. Z kolei zdaniem rosyjskich konserwatystów Francja stanowiła „gniazdo rewolucjonistów", niestrudzenie podkopujących w całej Europie instytucję monarchii. Opinia publiczna dobrze pamiętała, że podczas wojen napoleońskich i wojny krymskiej oba państwa znajdowały się we wrogich obozach. Proniemieckie lobby w samej Rosji zwracało uwagę na brak antagonizmu rosyjsko-niemieckiego, bliskie więzi gospodarcze oraz hołdowanie przez elity rządzące Berlina i Petersburga podobnym konserwatywno-monarchistycznym wartościom. Car wahał się z potwierdzaniem sojuszu aż do końca 1893 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Przyczyny sojuszu Wielkiej Brytanii z Francją i Rosją

Po zawarciu porozumień w latach 1904 i 1907 rząd w Londynie podjął bliższą współpracę polityczną z Rosją i Francją w celu powstrzymania niemieckich ambicji, a wojskowi przygotowywali plany operacyjne na wypadek ewentualnej wojny. Mimo tego rząd brytyjski aż do lata 1914 r. nie był prawnie zobowiązany do udziału w wojnie po stronie tych mocarstw. Jednak rozbudowa niemieckiej floty wzbudzała na Wyspach Brytyjskich coraz większe obawy o bezpieczeństwo. W porównaniu z innymi mocarstwami Wielka Brytania miała nieliczną i niedozbrojoną armię lądową. Z tego względu Bismarck zażartował kiedyś, że jeśli armia brytyjska dokona desantu pod Hamburgiem, to on nakaże pruskiej policji ją aresztować. Ze względu na słabość tego rodzaju sił zbrojnych Brytyjczycy byli zdeterminowani utrzymać dominację na wodach Morza Północnego. To zacieśniało ich więzy z Francuzami i Rosjanami.

Tak nakręcała się tzw. **spirala zbrojeń**. Postrzeganie świata jako obszaru, gdzie toczy się nieustanna gra, a sukces jednego państwa oznacza porażkę drugiego, przyczyniało się do destabilizacji stosunków międzynarodowych i zwiększało ryzyko wybuchu nowych konfliktów i wojen.

Powstanie trójprzymierza

Po zwycięstwie w wojnie niemiecko-francuskiej (patrz: temat 14) głównym celem Bismarcka w polityce zagranicznej było izolowanie Francji, dążącej do rewanżu. Kanclerz Niemiec – jak sam mówił – nieustannie obawiał się zawiązania antyniemieckiej koalicji. Aby temu zapobiec, z jednej strony II Rzesza utrzymywała przyjazne stosunki z Wielką Brytanią, natomiast z drugiej – usiłowała współpracować z Rosją oraz Austro-Węgrami. Jednak rywalizacja rosyjsko-austriacka o wpływy na Bałkanach zmusiła Niemcy do dokonania wyboru. W Berlinie zdecydowano się postawić na drugiego z tych partnerów. W **1879 r.** zawiązano sojusz niemiecko-austro-węgierski, zwany **dwuprzymierzem**. W **1882 r.** dołączyły do niego Włochy, skłócone z Francją m.in. z powodu rywalizacji o Tunezję. W ten sposób powstał blok polityczno-wojskowy określany mianem **trójprzymierza**.

Francuska alegoria sojuszu francusko-rosyjskiego z 1901 r.
Chcesz pokoju – szykuj się do wojny.

? Wyjaśnij, jak należy rozumieć tę łacińską sentencję w odniesieniu do sytuacji w Europie na początku XX w. Wyjaśnij, dlaczego prezydent Francji i car znajdują się w otoczeniu wojska? Co chciano przez to powiedzieć innym mocarstwom?

Powstanie trójporozumienia

Mimo sojuszu z Austro-Węgrami i Włochami Niemcy starały się utrzymywać w miarę poprawne stosunki z Rosją i ograniczać austriackie zapędy na Półwyspie Bałkańskim. Jednak w 1890 r. – po odejściu Bismarcka ze stanowiska kanclerza – cesarz niemiecki Wilhelm II postanowił jeszcze bliżej związać się z Austro-Węgrami. W tej sytuacji **Rosja** – osamotniona, rywalizująca z Brytyjczykami o posiadłości w Azji – postanowiła zawrzeć z **Francją formalny sojusz wojskowy**. Ponadto carat potrzebował inwestycji zagranicznych i kredytów, które pozwoliłyby na rozwój rosyjskiego przemysłu, rozbudowę kolei czy wzmocnienie armii.

Ważne sojusze i układy polityczne w Europie w latach 1872–1887.

W tym czasie głównym partnerem gospodarczym Rosji stawała się właśnie Francja, dysponująca odpowiednimi kapitałami. Sojusz rosyjsko-francuski zaczął obowiązywać w **1894 r.** Dla Niemiec oznaczało to groźbę wojny na dwa fronty.

W tym czasie Niemcy rozpoczęły zakrojone na szeroką skalę zbrojenia morskie oraz domagały się nowego, korzystniejszego dla siebie podziału posiadłości kolonialnych, co doprowadziło do zmian w polityce zagranicznej Wielkiej Brytanii, która od wojny krymskiej nie angażowała się aktywnie w sprawy europejskie, nie zawierała żadnych układów politycznych ani wojskowych z państwami kontynentalnymi. Jednak na początku XX w. ta polityka okazała się nieskuteczna. W obliczu rosnącej potęgi niemieckiej Brytyjczycy postanowili porozumieć się ze swymi tradycyjnymi rywalami – Francją i Rosją. W **1904 r.** zawarto układ brytyjsko-francuski, zwany **serdecznym porozumieniem** (fr. *entente cordiale*), stąd późniejsza nazwa **ententa** (czytaj: antanta). W **1907 r.** podobny dokument Wielka Brytania podpisała z Rosją. Te traktaty przewidywały rozgraniczenie stref interesów na obszarach pozaeuropejskich: w odniesieniu do stosunków brytyjsko-francuskich dotyczyło to Maroka i Egiptu, w relacjach rosyjsko-brytyjskich – Persji (Iranu), Afganistanu i Chin. Tak narodziło się **trójporozumienie**, w którego skład weszły Francja, Rosja i Wielka Brytania. Agresywna polityka zagraniczna Niemiec po 1907 r. doprowadziła do zacieśnienia kontaktów między tymi trzema państwami.

Kryzysy bałkańskie

Po wojnie krymskiej Turcja wciąż znajdowała się w głębokim kryzysie wewnętrznym. Sułtanowi, rządzącemu krajem, zarzucano despotyzm, okrucieństwo, złą gospodarkę finansową oraz prześladowanie ludności chrześcijańskiej, żyjącej na obszarze imperium. W Turcji okresowo dochodziło do masowych mordów na członkach mniejszości narodowych i religijnych. Mocarstwa wzywały Turcję do przeprowadzenia reform, w tym do nadania autonomii narodom bałkańskim i Ormianom. Sułtan obawiał się jednak, że byłby to pierwszy krok w kierunku rozpadu Imperium Osmańskiego.

„Bałkański kłopot", brytyjska karykatura z 1912 r. Rysunek przedstawia kocioł bałkański, na którym siedzą władcy Austro-Węgier, Niemiec, Francji, Rosji i Wielkiej Brytanii.

? Wyjaśnij, do jakich wydarzeń nawiązuje karykatura. Co robią przedstawione postaci?

W 2. połowie XIX w. bałkańskie narody znajdujące się pod władzą turecką – Bułgarzy, Macedończycy, Albańczycy – coraz głośniej domagały się niepodległości. Ponadto niezależne lub autonomiczne państwa już istniejące na Bałkanach – Serbia, Czarnogóra, Grecja – dążyły do powiększenia swych terytoriów kosztem słabnącej Turcji. Z jednej strony sprzyjał temu kryzys Imperium Osmańskiego, a z drugiej – ambicje mocarstw, zwłaszcza Austro-Węgier i Rosji, chcących zwiększyć swoje wpływy w tym regionie. W latach 1877–1878 doszło do wojny rosyjsko-tureckiej. Zwycięska armia carska zatrzymała się niemal na przedmieściach Stambułu. Nowy ład na Bałkanach ustanowiono w **1878 r.** na **kongresie w Berlinie**. Zgodnie z jego postanowieniami uznana została oficjalnie niepodległość krajów, które wcześniej miały autonomię w ramach Imperium Osmańskiego – Serbii oraz Rumunii (powstała w 1861 r. w wyniku połączenia księstw Mołdawii i Wołoszczyzny). Z kolei autonomię otrzymała Bułgaria (choć faktycznie pozostawała krajem niezależnym od Turcji). Austro-Węgry uzyskały prawo zarządzania Bośnią i Hercegowiną, formalnie należącą do Turcji.

Wojny bałkańskie

Te zmiany nie rozwiązały jednak wszystkich problemów. Wciąż znaczne obszary Półwyspu Bałkańskiego znajdowały się pod turecką władzą, a młode państwa bałkańskie były skłócone i szukały potężnych protektorów wśród mocarstw. W **1908 r.** Austro-Węgry oficjalnie przyłączyły do swojego państwa Bośnię i Hercegowinę, co wywołało kryzys międzynarodowy, grożący wybuchem wojny ogólnoeuropejskiej.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Ochrona praw mniejszości narodowych

Współcześnie należy do standardów stosunków międzynarodowych. Jej początki sięgają drugiej połowy XIX w. Trwał wówczas proces wypierania Turcji z Bałkanów i tworzenia tam państw narodowych. Ze względu na przemieszanie ludności, która mówiła różnymi językami i dialektami, wyznawała odmienne religie oraz miała różny poziom uświadomienia narodowego, nie sposób było tak nakreślić granic nowych państw, aby obejmowały ludność należącą tylko do jednego narodu. Łamanie praw mniejszości mogło prowadzić do niepokojów wewnętrznych i kryzysów międzynarodowych. Z tego względu akt końcowy konferencji berlińskiej z 1878 r., ustanawiającej nowy ład na Bałkanach, wprowadzał ochronę mniejszości. Przykładowo: art. 4 przewidywał, że przy wyborze księcia Bułgarii i opracowywaniu jej konstytucji muszą być wzięte pod uwagę interesy ludności tureckiej, rumuńskiej i greckiej. Kolejny artykuł gwarantował wszystkim, niezależenie od wyznawanej religii, równe prawa obywatelskie, w tym dostęp do urzędów. Ten system ochrony praw mniejszości narodowych rozwijano w kolejnych dekadach i obejmowano nim także inne regiony świata.

Bałkany w 1911 r.

Bałkany w 1914 r.

? Przyjrzyj się mapom i powiedz, które państwo najbardziej straciło na przemianach.

Z tego posunięcia były niezadowolone Rosja i jej sojuszniczka Serbia. Po naciskach i groźbach ze strony Niemiec udało się jednak pokojowo załagodzić napięcia.

W 1912 r. z inspiracji rosyjskiej Czarnogóra, Serbia, Grecja i Bułgaria zaatakowały Turcję (**I wojna bałkańska**). Na przełomie 1912 i 1913 r. pokonały armię osmańską – niemal całkowicie wyparły ją z Europy. Przy Turcji pozostał jedynie Stambuł z okolicami. Zwycięzcy nie mogli jednak porozumieć się co do podziału terenów, na których żyli przemieszani przedstawiciele różnych narodów i religii. Jeszcze w 1913 r. doszło więc do **II wojny bałkańskiej**, w której sąsiedzi odebrali Bułgarii większość niedawnych zdobyczy. Te konflikty wyraźnie ukazały, że Bałkany wciąż były najbardziej zapalnym obszarem Europy, stąd też określano ten region mianem kotła bałkańskiego. Jasne też się stało, że w każdej chwili – nawet z powodu mało znaczącego incydentu – mogło tam dojść do kolejnej wojny, tym razem z udziałem wielkich mocarstw.

Spory kolonialne

Do zaostrzenia się stosunków między mocarstwami przyczyniały się także spory kolonialne. Nowego poddziału kolonii domagały się Niemcy. Rywalizowały one o wpływy z Francją, m.in. w Maroku. W trakcie tej rywalizacji oba kraje dwukrotnie – w 1905 r. i w 1911 r. – stanęły na krawędzi wojny.

Te wydarzenia nazwano **kryzysami marokańskimi**. Niemcy rozszerzały także swe wpływy na terenie Turcji: budowały tam kolej bagdadzką i reformowały armię. Ambicje kolonialne Niemiec doprowadziły do zbliżenia między Francją, Wielką Brytanią i Rosją. Natomiast Włochy, liczące na większe zdobycze w Afryce, od początku XX w. coraz bardziej zbliżały się do trójporozumienia, ale nie zrywały formalnie sojuszu z Niemcami i Austro-Węgrami. Od tego ostatniego państwa chciały odłączyć te ziemie, które zamieszkiwali Włosi (miasta Trydent i najbliższe okolice).

PODSUMOWANIE

Na przełomie XIX i XX w. wzmogła się rywalizacja między mocarstwami. Zbroiły się, prowadziły ze sobą wojny celne i myślały o powiększeniu swych kolonii. Groziło to wybuchem wojny ogólnoeuropejskiej. ■ Po 1871 r. Niemcy dążyły do izolowania Francji, która chciała się zemścić za przegraną wojnę i odzyskać utracone terytoria. ■ W 1882 r. Niemcy, Austro-Węgry i Włochy zawarły sojusz zwany trójprzymierzem. ■ W obawie przed rosnącą potęgą Niemiec Rosja, Francja i Wielka Brytania zawiązały blok militarny zwany trójporozumieniem. ■ Miejscem szczególnie zapalnym w Europie były Bałkany. Mieszkające tam narody, pozostające pod władzą turecką, chciały uzyskać niepodległość. W latach 1877–1878 doszło do wojny rosyjsko-tureckiej. Na jej zakończenie odbyła się w Berlinie konferencja, która zaprowadziła nowy ład na Bałkanach. ■ W 1908 r. Austro-Węgry anektowały Bośnię i Hercegowinę. ■ W latach 1912–1913 koalicja kilku państw bałkańskich pokonała Turcję i odebrała jej większość europejskich posiadłości. ■ Miejscem rywalizacji kolonialnej Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii było m.in. Maroko.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny rywalizacji mocarstw na przełomie XIX i XX w.
2. Omów proces powstania trójporozumienia i trójprzymierza.
3. Wyjaśnij mechanizm tzw. spirali zbrojeń w Europie na przełomie XIX i XX w.
4. Wyjaśnij termin *kocioł bałkański*.
5. Przedstaw proces utraty europejskich posiadłości przez Turcję na przełomie XIX i XX w.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Przemówienie władcy Wielkiej Brytanii Edwarda VII (panował w latach 1901–1910) wygłoszone w Paryżu w maju 1903 r.

Nie potrzebuję opowiadać Wam, z jaką szczerą przyjemnością po raz kolejny przybyłem do Paryża, który, jak wiecie, często i za każdym razem z coraz większą przyjemnością odwiedzałem i z którym czuję się związany przez tak wiele szczęśliwych i niezapomnianych wspomnień. Jestem pewien, że dni wrogości między naszymi krajami szczęśliwie się zakończyły. Nie znam dwóch innych krajów, których pomyślność jest tak współzależna [jak Anglii i Francji]. W przeszłości występowały nieporozumienia i źródła waśni, ale to wszystko jest szczęśliwie za nami i zapomnieliśmy już o tym. Przyjaźń między nami jest mym stałym dążeniem i liczę na wszystkich Was, którzy cieszą się francuską gościnnością w ich wspaniałym mieście, aby pomogli mi osiągnąć ten cel [...].

Przeł. P. Szlanta

1. Przypomnij sobie, o jakich waśniach z przeszłości mógł mówić król Edward VII.
2. Wyjaśnij, skąd brała się sympatia brytyjskiego monarchy do sąsiada.
3. Jaki był – Twoim zdaniem – cel tego przemówienia? Czy został on osiągnięty? Uzasadnij swoją opinię.

KALENDARIUM	
1877–1878	wojna rosyjsko-turecka
1878	konferencja berlińska w sprawie Turcji
1882	narodziny trójprzymierza
1894	francusko-rosyjski sojusz wojskowy
1904	*entente cordiale*
1907	umowa rosyjsko-brytyjska
1912–1913	wojny bałkańskie

EUROPA I ŚWIAT OD POŁOWY XIX W. DO 1914 ROKU

PRZEMIANY GOSPODARCZE, ROZWÓJ NAUKI I TECHNIKI

Wiek XIX określa się mianem **wieku węgla i stali**, ponieważ następstwem rozwoju przemysłu był wzrost zapotrzebowania na wydobycie węgla, a także na produkcję żelaza i stali. W 2. połowie XIX w. szybka industrializacja (uprzemysłowienie) objęła znaczną część Europy i Stany Zjednoczone Ameryki. Na przyspieszenie tempa rozwoju gospodarczego i postępu cywilizacyjnego miało wpływ zastosowanie nowych odkryć naukowych i wynalazków. Przemiany zachodzące pod koniec XIX w. i na początku XX w. zaczęto nazywać **drugą rewolucją przemysłową**.

Zastosowanie nowych technologii przyczyniło się do zwiększenia i podniesienia jakości produkcji przemysłowej oraz wydajności pracy. Produkowane towary często były tańsze i lepsze niż produkcja rzemieślnicza. Szybka industrializacja wpłynęła też na zmiany w rolnictwie, gdzie zaczęto stosować nowoczesne maszyny i nawozy sztuczne. Przemiany w przemyśle i handlu przyczyniły się do udoskonalenia i rozwoju środków transportu. Osoby i towary przewożono na duże odległości dzięki gęstej sieci linii kolejowych i morskich połączeń żeglugowych. Około 1880 r. nastąpiła druga fala industrializacji. W jej trakcie na znaczeniu jako nośniki energii zyskiwały **ropa naftowa** i **gaz ziemny**. Silnikami spalinowymi i elektrycznymi zaczęto zastępować silniki parowe. Przełomowe znaczenie dla rozwoju komunikacji miało skonstruowanie w 1891 r. pierwszych samochodów z silnikiem spalinowym. Wkrótce zaczęła się ich masowa produkcja, co w kolejnych dekadach zrewolucjonizowało transport lądowy. Pod koniec wieku XIX na ulicach miast pojawiły się elektryczne tramwaje. Z kolei wpływ na usprawnienie żeglugi morskiej miała budowa **Kanału Sueskiego** i **Kanału Panamskiego**. W 1903 r. po raz pierwszy wzbił się w powietrze samolot z silnikiem spalinowym, skonstruowany przez braci Wright.

Nowoczesna technika umożliwiła natychmiastowe porozumiewanie się na duże odległości. Doszło do tego dzięki wynalezieniu telegrafu i radia. W 1876 r. pojawił się kolejny wynalazek – **telefon**. Postępująca elektryfikacja i wynalezienie **żarówki** umożliwiły oświetlanie pomieszczeń.

W 2. połowie XIX w. nastąpił też gwałtowny **rozwój nauk przyrodniczych i ścisłych**. Dzięki postępowi w bakteriologii i badaniom Roberta Kocha i Louisa Pasteura udało się ograniczyć występowanie niektórych chorób zakaźnych, np. wścieklizny. **Charles Darwin** ogłosił teorię ewolucji, według której człowiek nie został

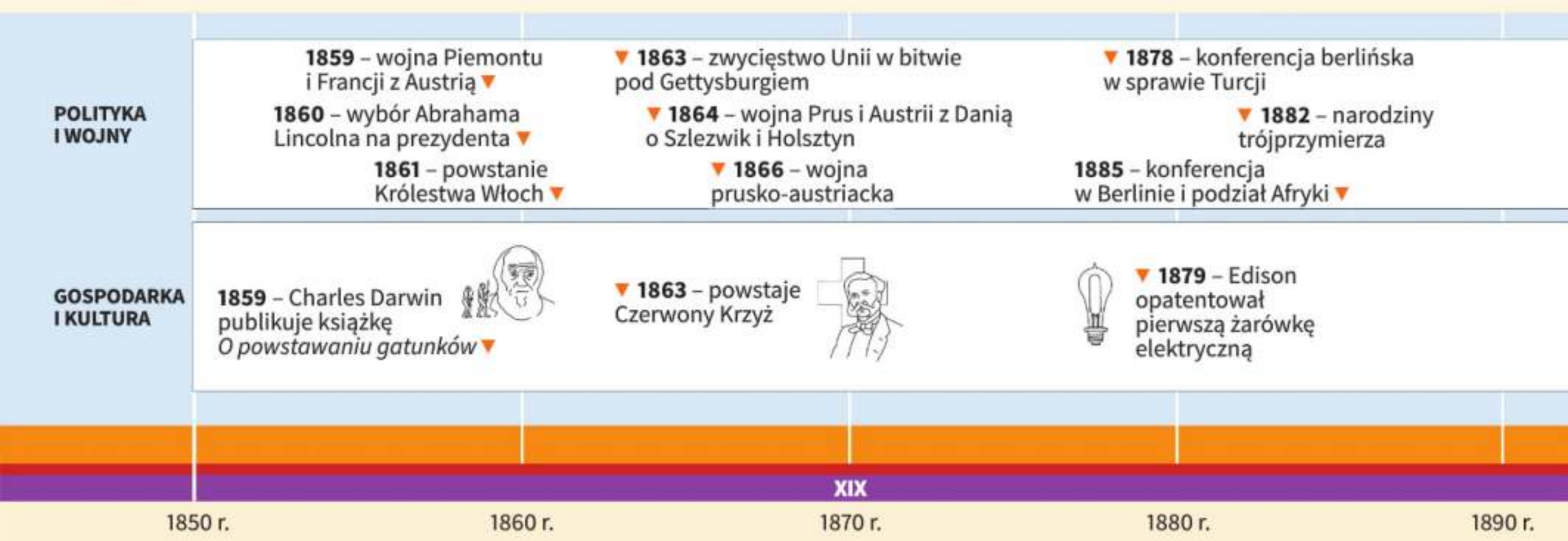

stworzony od razu w znanej nam postaci, ale powstał w wyniku długotrwałych przemian (ewolucji) kolejnych gatunków zwierząt. Przełomowe znaczenie dla rozwoju nauk ścisłych miała teoria względności **Alberta Einsteina**.

Jedną z konsekwencji rozwoju przemysłu, środków transportu i łączności było zacieśnienie powiązań ekonomicznych między różnymi regionami świata. Ostra rywalizacja między różnymi producentami podobnych towarów prowadziła do upadku słabszych konkurentów albo do tworzenia **karteli**, a z czasem do łączenia przedsiębiorstw w **trusty**, kontrolujące całe sektory gospodarki. Takie działania prowadziły do **monopolizacji rynku**.

PRZEMIANY OBYCZAJOWE I ROZWÓJ KULTURY MASOWEJ

W 2. połowie XIX w. nastąpiło wiele zmian w życiu codziennym i obyczajowości społeczeństw przemysłowych. Przejście od społeczeństwa wiejskiego, rolniczego, do społeczeństwa miejskiego, przemysłowego, wiązało się z wieloma zmianami w życiu ludzi. Praca stała się towarem, za który otrzymywano pensję. Odbywała się w wyznaczonych godzinach, a po jej zakończeniu ludzie mieli **czas wolny**. Dzięki upowszechnieniu oświaty i stopniowemu wprowadzaniu powszechnego obowiązku szkolnego zaczął zanikać analfabetyzm. Pociągnęło to za sobą wzrost czytelnictwa prasy i książek, które docierały do coraz szerszych kręgów społeczeństwa. Powstała **kultura masowa**, nastawiona na rozrywkę, w której uczestniczyli masowi odbiorcy. Woleli oni spędzać swój wolny czas w teatrzykach letnich, cyrkach, kabaretach, kinie czy na zawodach sportowych. Coraz popularniejsza stawała się turystyka. Modne były wyjazdy w góry lub do nadmorskich uzdrowisk. Rozwój linii kolejowych i transportu morskiego ułatwiał zamożniejszym osobom zwiedzanie świata.

Wraz z rozwojem przemysłu rozrastały się miasta i zmieniały z powodu potrzeb mieszkańców. Pojawiły się w nich środki transportu zbiorowego: najpierw tramwaje konne, potem elektryczne, metro i ruch samochodowy. Wznoszono domy o coraz większej liczbie pięter. Ze względu na rosnące zapotrzebowanie na wodę rozbudowywano sieć wodociągów i kanalizacji. Po zmroku oświetlano ulice i mieszkania.

NOWE PRĄDY W FILOZOFII, SZTUCE I LITERATURZE

W kulturze europejskiej pojawił się **pozytywizm** – nurt oparty na wierze w postęp naukowy i możliwości techniki. W literaturze i sztuce od połowy XIX stulecia kluczową rolę zaczął odgrywać nurt zwany **realizmem**. Realiści w malarstwie (Gustave Courbet) czy literaturze (Fiodor Dostojewski) starali się wiernie oddać rzeczywistość, zgodnie z doświadczeniem i aktualnym stanem wiedzy. Z kolei przedstawiciele **naturalizmu** przedstawiali świat i człowieka bez żadnych upiększeń. Od lat sześćdziesiątych XIX w. zaczynają się pojawiać się nowe kierunki w sztuce zwane zbiorczo **modernizmem**. Zaliczamy do nich **impresjonizm**, **symbolizm** i **ekspresjonizm**. Impresjoniści usiłowali oddać ulotny nastrój chwili i subiektywne odczucia. Symboliści przedstawiali świat emocji i wewnętrznych przeżyć poprzez symbole

▼ **1894** – francusko-rosyjski sojusz wojskowy

▼ **1904–1905** – wojna japońsko-rosyjska

▼ **1904** – *entente cordiale*

▼ **1912–1913** – wojny bałkańskie

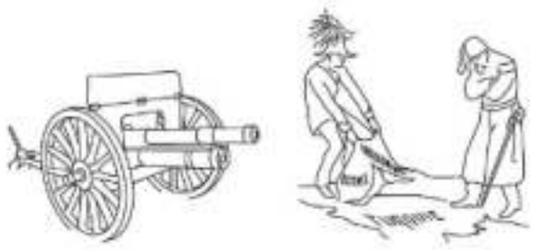

▼ **1891** – encyklika *Rerum novarum* Leona XIII

▼ **1893** – przyznanie praw politycznych kobietom w Nowej Zelandii

▼ **1896** – pierwsza nowożytna olimpiada w Atenach

XIX XX

1890 r. 1900 r. 1910 r. 1920 r. 1930 r.

trudne do jednoznacznej interpretacji. Przedstawiciele ekspresjonizmu skupiali się na wyrażaniu przeżyć wewnętrznych. Na przełomie wieków bardzo popularna w sztuce europejskiej stała się **secesja**, nurt, który przejawiał się głównie w architekturze i dekoracji wnętrz. W filozofii, literaturze i sztuce przełomu wieków pojawiły się poczucie zwątpienia w postęp i naukę oraz wzmogły się **nastroje dekadenckie**.

DEMOKRATYZACJA ŻYCIA POLITYCZNEGO

W 2. połowie XIX w. nastąpiła **demokratyzacja życia publicznego**. Większość państw miała konstytucje, gwarantujące obywatelom podstawowe wolności obywatelskie. Więcej grup społecznych zaczęło się domagać udziału w wyborach, aby móc wybrać swoich przedstawicieli do parlamentu (dotychczas prawa wyborcze były ograniczone cenzusem majątkowym i wykształcenia). Demokraci domagali się **czteroprzymiotnikowego prawa wyborczego** – wybory miały być powszechne, równe, bezpośrednie i tajne. Władze stopniowo rozszerzały te prawa i w wielu krajach zezwoliły na ordynacje wyborcze, które zapewniły szerokim masom udział w życiu politycznym. Przykładowo: powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn wprowadzono w 1848 r. we Francji, a w 1871 r. – w Niemczech. Pod koniec XIX w. przyznania prawa do głosowania kobietom domagały się **sufrażystki**. Organizowały one manifestacje, akcje pisania petycji, atakowały też urzędy państwowe. Pierwszym krajem, który przyznał prawa wyborcze kobietom, była Nowa Zelandia – miało to miejsce w 1893 r.

IDEOLOGIE I RUCHY POLITYCZNE

W 2. połowie XIX w. powstały **masowe partie polityczne** i narodziły się **nowoczesne ruchy polityczne**. **Nacjonalizm** zakładał prymat interesów narodu nad interesami poszczególnych tworzących go grup społecznych. Głosił także potrzebę budowy państw jednolitych narodowo i ich ekspansji terytorialnej. **Ruch socjalistyczny** dzielił się na trzy główne odłamy: **marksistowski** – dążący do obalenia kapitalizmu na drodze rewolucji, **rewizjonistyczny** – stawiający na ewolucyjne zmiany w wyniku zwycięstwa w demokratycznych wyborach, a także **anarchistyczny** – postulujący likwidację państwa i zastąpienie go samorządnymi, autonomicznymi komunami (wspólnotami). Anarchiści dążyli do obalenia ustroju kapitalistycznego poprzez terror indywidualny, czyli zamachy na prominentnych przedstawicieli elit (monarchów, polityków, przedsiębiorców). **Chrześcijańska demokracja** opierała się na społecznej nauce kościoła katolickiego i potępiała zarówno socjalizm (uważała go za jeden z ruchów rewolucyjnych), jak i liberalizm ekonomiczny, umożliwiający wyzysk robotników przez kapitalistów. Ten nurt zapoczątkowała encyklika *Rerum novarum* papieża Leona XIII. Pod koniec XIX w. narodził się ruch **syjonistyczny**, czyli żydowski ruch narodowy, który postulował stworzenie niezależnego państwa żydowskiego.

ZJEDNOCZENIE WŁOCH I NIEMIEC

Pomimo fiaska wysiłków podjętych w czasie Wiosny Ludów z myślą o zjednoczeniu zarówno państw włoskich, jak i państw niemieckich Włosi oraz Niemcy wciąż dążyli do tego celu. Na czele ruchu zjednoczeniowego we Włoszech stanęło **Królestwo Sardynii**, zwane **Piemontem**. Po Wiośnie Ludów w Piemoncie zachowano konstytucję i przystąpiono do szybkiej industrializacji kraju. Politykami z Piemontu, którzy przyczynili się do zjednoczenia, byli władca tego królestwa **Wiktor Emanuel II**, premier **Camillo Cavour** oraz republikanin **Giuseppe Garibaldi**. Jedną z głównych przeszkód na drodze do zjednoczenia była Austria, która podporządkowała sobie znaczną część północnych Włoch. W 1859 r. Piemont i sprzymierzona z nim Francja pokonały Austrię w bitwach pod Solferino i Magentą i odebrały jej Lombardię. W latach **1859–1861** większość ziem włoskich (Parma, Modena Toskania, Królestwo Neapolu, większość Państwa Kościelnego) została włączona do Królestwa Sardynii, nazywanego od 1861 r. Królestwem Włoch. Wiktor Emanuel został ogłoszony królem Włoch. Ostateczne zjednoczenie Włoch nastąpiło w latach **1866–1870**, kiedy do tego państwa przyłączono Wenecję i Rzym. Władza świecka papieża ograniczała się odtąd jedynie do Watykanu.

W Niemczech o przywództwo rywalizowały ze sobą **Austria** i **Prusy**. W **1864 r.** wojska austriackie i pruskie pokonały Danię, w wyniku czego odebrały jej **Szlezwik** i **Holsztyn**, zamieszkałe w dużej mierze przez Niemców. W **1866 r.** doszło do wojny Prus i Austrii oraz ich sojuszników ze Związku Niemieckiego. Po klęsce zadanej Austriakom w bitwie pod Sadową działania wojenne się zakończyły. W wyniku zwycięstwa Prus rozwiązano Związek Niemiecki, a w jego miejsce powołano Związek Północnoniemiecki, na którego czele stanął król pruski. Austria straciła pozycję hegemona na terenie byłej Rzeszy. W latach **1870–1871** doszło do wojny Związku Północnoniemieckiego z Francją. Wojnę sprowokowały Prusy,

choć oficjalnie wypowiedziała ją Francja. Poniosła ona klęskę w bitwie pod Sedanem. Oba państwa podpisały pokój, na mocy którego Francja straciła **Alzację** i **część Lotaryngii**. W **1871 r.** doszło do zjednoczenia Niemiec pod przywództwem Prus. Było to **państwo związkowe**, na czele którego stał **cesarz** (został nim król Prus Wilhelm I Hohenzollern). **Kanclerzem** Niemiec został dotychczasowy premier Prus **Otto von Bismarck**. To dzięki jego talentom politycznym udało się zjednoczyć Niemcy pod przywództwem Prus.

W **1867 r.** cesarz Franciszek Józef przekształcił Austrię w **dualistyczną monarchię austro-węgierską**. Austrię i Węgry łączyły odtąd osoba monarchy, wspólna waluta, polityka celna, zagraniczna i obronna. Węgrzy mieli odtąd własną konstytucję, rząd i parlament oraz prowadzili własną politykę wewnętrzną. Zjednoczenie zarówno Włoch, jak i Niemiec oznaczało zwycięstwo idei państwa narodowego oraz zasady suwerenności narodu. Niemcy stały się najsilniejszym państwem w Europie, miały dobrze rozwiniętą gospodarkę i silną armię, zaczęły więc dążyć do dominacji na kontynencie.

WOJNA SECESYJNA

W 1. połowie XIX w. Stany Zjednoczone rozwijały się według **dwóch modeli**. W stanach północnych (**na Północy**) w rolnictwie dominowały niewielkie gospodarstwa uprawiane przez farmerów. Prężnie rozwijały się miasta i przemysł. Niewolnictwo było zakazane. Z kolei w stanach południowych (**na Południu**) podstawę gospodarki stanowiły wielkoobszarowe plantacje (głównie bawełny i tytoniu), na których pracowali czarnoskórzy niewolnicy. Przemysł był słabo rozwinięty. Na Północy rozwinął się **ruch abolicjonistów**, wzywający do likwidacji niewolnictwa. Sprzeciwiali się temu biali mieszkańcy Południa, którzy korzystali z pracy niewolników i uznawali niewolnictwo za niezbędne dla tamtejszej gospodarki i część swego stylu życia.

W połowie XIX w. w Stanach Zjednoczonych ukształtował się **system dwupartyjny**, w którym **Partia Demokratyczna** dominowała głównie na Południu, a **Partia Republikańska** – na Północy.

Po wyborze w 1860 r. **Abrahama Lincolna** na prezydenta Stanów Zjednoczonych doszło do **secesji stanów południowych**. Nie uznały tego władze federalne w Waszyngtonie i stało się to bezpośrednią przyczyną wojny Północy (**Unii**) z Południem (**Konfederacją**). Krwawa **wojna secesyjna** z lat **1861–1865**, która głęboko podzieliła amerykańskie społeczeństwo, zakończyła się zwycięstwem Północy. W jej trakcie w **1863 r.** prezydent Lincoln **zniósł niewolnictwo** na obszarze Konfederacji. W tym samym roku doszło do przełomowej bitwy pod Gettysburgiem, wygranej przez wojska Północy. Lincoln został zamordowany przez zwolennika Południa tuż po zakończeniu wojny secesyjnej.

Formalne zniesienie niewolnictwa w 1865 r. (XIII poprawka do konstytucji) nie oznaczało jednak likwidacji **rasizmu**, głęboko zakorzenionego na Południu. Ludność czarnoskóra była tam wciąż na różne sposoby szykanowana (zakaz małżeństw mieszanych, gorsze szkolnictwo, odrębne środki transportu) i traktowana jako obywatele drugiej kategorii.

Po wojnie secesyjnej Stany Zjednoczone szybko rozwijały się gospodarczo i terytorialnie. Skolonizowały tereny tzw. Dzikiego Zachodu, a w **1867 r.** zakupiły **Alaskę** od Rosji. Na przełomie XIX i XX w. interweniowały w słabych i skłóconych wewnętrznie państwach Ameryki Łacińskiej, w wyniku czego stawały się siłą odgrywającą dominującą rolę w polityce na całej półkuli zachodniej.

EKSPANSJA KOLONIALNA MOCARSTW W AFRYCE I AZJI

W XIX w. mocarstwa europejskie podbiły znaczne obszary **Afryki** i **Azji**. Państwa europejskie i Stany Zjednoczone doprowadziły do podziału świata na obszary kolonialne i strefy wpływów. **Kolonializm** wynikał z kilku przyczyn. Mocarstwa europejskie i Stany Zjednoczone dysponowały ogromną przewagą militarną (broń palna, karabiny maszynowe, artyleria, okręty wojenne) nad państwami afrykańskimi i azjatyckimi. Szukały tam miejsca do osadzenia nadwyżki własnej ludności, rynków zbytu i źródeł surowców. Największymi mocarstwami kolonialnymi były Wielka Brytania i Francja. **Wielka Brytania** posiadała w Ameryce m.in. Kanadę i Jamajkę, w Afryce – Egipt, Sudan, Kenię i Nigerię, a w Azji – Indie, Birmę i Australię. Do afrykańskich posiadłości Francji należały: Algieria, Senegal i Madagaskar, a do azjatyckich – Wietnam i Kambodża.

Podział kolonialny Afryki przypieczętowano na **konferencji berlińskiej w 1885 r.** Do państw, które chciały uzyskać nowe kolonie kosztem dotychczasowych mocarstw kolonialnych, należały **Niemcy**. Mocarstwa eksploatowały gospodarczo swoje kolonie i często postępowały z miejscową ludnością bardzo brutalnie. Wypracowały **różne formy zarządzania podbitymi obszarami**.

Francuzi zarządzali nimi centralistycznie, podczas gdy Brytyjczycy zachowywali lokalne struktury polityczne, które włączali do swojej administracji. Brytyjskie kolonie z dominującą ludnością białą (Kanada, Australia, Nowa Zelandia, Związek Południowej Afryki) miały bardzo szeroki samorząd i były nazywane **dominiami**.

Chiny były zbyt duże, aby zostać krajem podbitym przez jedno mocarstwo. Dlatego mimo swej słabości pozostawały państwem formalne niepodległym, choć otwartym na ekspansję ekonomiczną i polityczną mocarstw. W latach 1899–1901 w Chinach trwało **powstanie bokserów**, które miało na celu wyzwolenie kraju od ingerencji mocarstw. Zostało ono stłumione, w wyniku czego w **1911 r.** w Chinach **proklamowano republikę**.

Japonia w 2. połowie XIX w. rozpoczęła szybką modernizację – przyjęła europejskie rozwiązania ustrojowe i stała się potęgą na Dalekim Wschodzie. W latach **1904–1905** trwała wojna japońsko-rosyjska, w której Japonia odniosła zwycięstwo.

Kolonializm uważa się dziś za zjawisko negatywne. W wyniku ekspansji kolonialnej odebrano wolność setkom milionów ludzi i poddano ich eksploatacji ekonomicznej. Rywalizacja o nowy podział kolonii na przełomie XIX i XX w. doprowadziła do kilku poważnych kryzysów międzynarodowych i przyczyniła się do wybuchu I wojny światowej.

POLITYKA MIĘDZYNARODOWA U SCHYŁKU XIX I NA POCZĄTKU XX W.

Na przełomie XIX i XX w. wzmogła się **rywalizacja pomiędzy mocarstwami europejskimi**. Rywalizowały one ze sobą w wielu dziedzinach, m.in. w handlu – co prowadziło do wojen celnych. Stale rozbudowywały one swój potencjał militarny. Wprowadzało to do stosunków międzynarodowych poczucie niepewności i groźbę wybuchu wojny ogólnoeuropejskiej. Do prowadzenia agresywnej polityki zagranicznej wzywały rządy i partie nacjonalistyczne. Po 1871 r. **Niemcy** dążyły do izolowania Francji, która chciała zemścić się za przegraną wojnę i odzyskać utracone terytoria (Alzację i Lotaryngię). W tym celu starały się utrzymywać przyjacielskie stosunki z potencjalną sojuszniczką Francji w Europie Wschodniej – Rosją. Jednak napięcia w relacjach rosyjsko-austriackich zmusiły Niemcy do związania się w **1879 r.** sojuszem z Austro-Węgrami (**dwuprzymierze**). W 1882 r. przyłączyły się do niego Włochy, skłócone z Francją. W ten sposób powstało **trójprzymierze**.

W obawie przed rosnącą potęgą Niemiec, które poza armią lądową rozbudowywały również flotę, Rosja, Francja i Wielka Brytania zawiązały blok militarny zwany **trójporozumieniem** albo **ententą**. Najpierw w 1894 r. sojusz zawarły Francja i Rosja, w 1904 r. doszło do porozumienia Francji i Wielkiej Brytanii, a w 1907 r. – Wielkiej Brytanii i Rosji.

Rejonem szczególnie zapalnym w Europie były **Bałkany**. Mieszkające tam narody, pozostające pod władzą turecką, chciały uzyskać niepodległość i zbudować własne państwa narodowe. Skłócone ze sobą, szukały sojuszników wśród wielkich mocarstw. O wpływy w tej części Europy rywalizowały zwłaszcza Rosja i Austro-Węgry. Rosja przedstawiała siebie jako obrończynię narodów słowiańskich i prawosławnych zamieszkujących Bałkany. W latach **1877–1878** doszło do wojny rosyjsko-tureckiej, przegranej przez Turcję. Na jej zakończenie odbyła się w Berlinie konferencja, która zaprowadziła nowy ład na Bałkanach. W jej rezultacie **Serbia** i **Czarnogóra** oraz **Rumunia** uzyskały pełną niepodległość od Turcji, a Bułgaria – szeroką autonomię. W **1908 r.** Austro-Węgry anektowały okupowaną i administrowaną dotąd **Bośnię** i **Hercegowinę**, co wywołało kryzys ogólnoeuropejski. W latach **1912–1913** koalicja kilku państw bałkańskich pokonała Turcję i odebrała większość jej europejskich posiadłości. Państwa bałkańskie pokłóciły się jednak o podział zdobyczy terytorialnych, co doprowadziło do wojny między nimi, przegranej przez Bułgarię.

Rywalizacja kolonialna przyczyniła się do pogorszenia relacji między Niemcami, które domagały się nowego podziału kolonii, a tradycyjnymi mocarstwami kolonialnymi – Wielką Brytanią i Francją. Ich spory wokół Maroka na początku XX wieku dwukrotnie zagroziły wybuchem wojny ogólnoeuropejskiej.

WARTO PRZECZYTAĆ

E. Hobsbawm, *Wiek imperium 1875–1914*, Warszawa 2015.
J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, Poznań 2013.
E. Hobsbawm, *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa 2010.
A. Walicki, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, Kraków 2009.
B.W. Tuchman, *Wyniosła wieża. Świat przed pierwszą wojną 1890–1914*, Warszawa 2014.
N. Rosenberg, L.E. Bridzell, *Historia kapitalizmu*, Kraków 1994.

Ludność miejska w wybranych państwach na przełomie XIX i XX w.

(w milionach i procentach ogółu mieszkańców)

ROK \ KRAJ	1890	1900	1910	1913
Wielka Brytania	11,2	13,5	15,3	15,8
	29,9%	32,8%	34,9%	34,6%
Niemcy	5,6	8,7	12,9	14,1
	11,3%	15,5%	20,0%	21,0%
Francja	4,5	5,2	5,7	5,9
	11,7%	13,3%	14,4%	14,8%
Rosja	4,3	6,6	10,2	12,3
	3,6%	4,8%	6,4%	7,0%
Włochy	2,7	3,1	3,8	4,1
	9,0%	9,6%	11,0%	11,6%
Austro-Węgry	2,4	3,1	4,2	4,6
	5,6%	6,6%	8,2%	8,8%
Stany Zjednoczone Ameryki	9,6	14,2	20,3	22,5
	15,3%	18,7%	22,0%	23,1%
Japonia	2,5	3,8	5,8	6,6
	6,3%	8,6%	10,3%	12,8%

Źródło: P. Kennedy, *Mocarstwa świata*, Warszawa 1994, s. 201.

1. Wskaż państwa, w których mieszkańcy miast stanowili najwyższy odsetek ludności w 1890 i w 1913 r. Wyjaśnij, o czym to może świadczyć.

Karykatura z XIX w. przedstawiająca feministki.

1. Przyjrzyj się karykaturze. Wyjaśnij, kogo i w jaki sposób autor tej karykatury chciał ośmieszyć.

Opis warszawskiego teatrzyku ogródkowego „Pod Mostem" pióra Władysława Reymonta

Był to długi i wąski ogródek z kilkunastu mizernymi drzewkami […]. Kilka naftowych latarń słabo oświetlało placyk. Kilkadziesiąt stolików o białych blatach z drzewa pokostowanego i przy nich trzy razy większa ilość krzeseł, ledwie z gruba ociosanych, stanowiło umeblowanie tej letniej restauracji. […] Przy parkanie maleńka estrada, osłonięta daszkiem płóciennym, z dwóch stron otwarta na publiczność, tworzyła rodzaj niszy wybitej niebieskim ordynarnym papierem w srebrne gwiazdy […]. Brzmiała stara sentymentalna piosenka z *Krakowiaków i Górali*, przerywana tylko częstymi brawami, stukiem kufli, brzękiem talerzy, trzaskaniem drzwi i strzałami w strzelnicy"

Barbara Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748–1975*, Warszawa 1986, s. 142–143.

1. Opisz ogródek teatralny przywołany w tekście. Jaka atmosfera tam panowała? Czym występy aktorów różniły się od przedstawień teatralnych lub operowych?

Amerykańska karykatura dotycząca stosunków międzynarodowych w Europie na przełomie XIX i XX wieku „Pokój jest zabezpieczony w Europie". Postać w zielonym mundurze to car Aleksander III, a ta w białym to cesarz Wilhelm II.

1. Nazwij sojusze wojskowe, którym przewodzą ci władcy. Skonfrontuj tytuł karykatury z jej treścią. Na czym polega ironia tytułu?

Niemiecka karykatura z 1909 r. odnosząca się do brytyjsko-niemieckiego wyścigu zbrojeń.

1. Wyjaśnij przesłanie karykatury. Kto będzie zwycięzcą toczącego się wyścigu?

POLECENIA

1. Wymień czynniki wpływające na przyspieszenie rozwoju przemysłu w 2. połowie XIX w.
2. Opisz konsekwencje drugiej rewolucji przemysłowej dla życia jednostek i grup społecznych.
3. Wymień przyczyny rozwoju masowych ruchów politycznych.
4. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały posiadłości kolonialne dla państw europejskich w XIX i na początku XX w.
5. Omów sprzeczności dzielące mocarstwa na przełomie XIX w. i XX w. i wyjaśnij, w jaki sposób starano się rozwiązać te spory.

IV. POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 2. POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

- Powstanie styczniowe
- Sytuacja Polaków w trzech zaborach
- Partie masowe na ziemiach polskich
- Kultura polska w 2. połowie XIX w.

Helena Modrzejewska (1840–1909), portret Tadeusza Ajdukiewicza z 1880 r. W latach 1869–1876 aktorka Warszawskich Teatrów Rządowych. Stworzyła wybitne kreacje w sztukach Szekspira i repertuarze narodowym. W 1876 wyjechała wraz z mężem do Stanów Zjednoczonych, gdzie występowała na tamtejszych scenach. Grała również w spektaklach wystawianych w Wielkiej Brytanii.

? Sprawdź, kim był syn aktorki – Rudolf Modrzejewski – i czym się wsławił.

18 Królestwo Polskie przed wybuchem powstania styczniowego

- System mikołajowski w Rosji
- Odwilż posewastopolska
- Manifestacje patriotyczne w Królestwie Polskim
- Reformy Wielopolskiego
- Stan wojenny

Rosja pod rządami Mikołaja I

Zwycięstwa wojenne i podboje terytorialne Rosji w XVIII stuleciu i w 1. połowie XIX w. sprawiły, że uchodziła ona za jedno z najsilniejszych mocarstw w Europie. Za panowania Mikołaja I (1825–1855) wiele wskazywało, że Rosja znalazła się u szczytu swej potęgi. W rzeczywistości państwo stało w obliczu poważnego **kryzysu wewnętrznego**. Mikołaj I uważał, że władza cara nie może być ograniczana ani przez konstytucję, ani przez parlament. Utrzymanie w Rosji samowładztwa (**samodzierżawia**) uważał za swój obowiązek. Bezwzględnie zwalczał nie tylko spiski skierowane przeciw swej władzy, lecz także wszystkie przypadki głoszenia idei liberalnych, popularnych w Europie. Służyły temu rozbudowana **tajna policja**, tropiąca „nieprawomyślnych" poddanych, oraz **cenzura**, ograniczająca wolność słowa. Nad szkołami i uniwersytetami sprawowano surowy nadzór. Osoby podejrzane o krytykowanie władz usuwano ze szkół, uczelni i urzędów. Ci, których uznano za przestępców politycznych, trafiali do więzień lub na **Syberię**. Jednocześnie Rosja była państwem **zacofanym gospodarczo**, ze słabo rozwiniętym przemysłem i niewydajnym rolnictwem. Chłopi byli pozbawieni wolności osobistej i ziemi. Państwem zarządzała liczna i źle zorganizowana administracja, skłonna do nadużyć. Armia, stanowiąca przedmiot dumy cara, była źle wyszkolona i zaopatrzona. Dyscyplinę utrzymywano w niej za pomocą brutalnych kar cielesnych.

Klęska w wojnie krymskiej uświadomiła carowi **Aleksandrowi II** (panował w latach 1855–1881) i jego doradcom, że nie można uniknąć reform wzmacniających państwo. W Rosji rozpoczęła się tak zwana **odwilż posewastopolska. W 1861 r.** car wydał **dekret** znoszący niewolę chłopów i zezwalający im na wykup od szlachty pewnej części użytkowanej przez nich ziemi (dekret nie objął Królestwa Polskiego). Car rozpoczął również reformę sądownictwa i zgodził się na utworzenie samorządu terytorialnego, mającego jednak ograniczone uprawnienia.

Nowe nadzieje

Reformy wprowadzane przez Aleksandra II, sympatia okazywana sprawie polskiej przez Napoleona III, a także częściowe zjednoczenie Włoch rozbudziły **oczekiwania Polaków** z zaboru rosyjskiego i Królestwa Kongresowego – wszystko to pozwalało wierzyć, że zmiany na mapie Europy są możliwe. Drobne ustępstwa ze strony cara zdawały się potwierdzać te nadzieje. W **1856 r. ogłoszono amnestię** dla polskich więźniów politycznych i zesłańców. Car zezwolił również na utworzenie w Warszawie, która po likwidacji uniwersytetu nie posiadała wyższej uczelni, Akademii Medyko-Chirurgicznej. W Królestwie Polskim nadal jednak nie została rozwiązana sprawa uwłaszczenia. Ziemia należała do szlachty, a chłopi za prawo jej użytkowania musieli odrabiać pańszczyznę.

Odwilż posewastopolska – okres reform w Rosji carskiej, które przeprowadzono w następstwie klęski w wojnie krymskiej. To określenie pochodzi od nazwy twierdzy Sewastopol, której Rosjanom nie udało się obronić.

W Królestwie Polskim znacznie ożywiła się legalna działalność gospodarcza i kulturalna, prowadzona przez ziemiaństwo, burżuazję i inteligencję. Za zgodą Aleksandra II powstało **Towarzystwo Rolnicze**, kierowane przez wielkiego właściciela ziemskiego – **Andrzeja Zamoyskiego**. Do tego towarzystwa należeli przede wszystkim właściciele ziemscy z Królestwa Polskiego. Stawiało ono sobie za cel unowocześnienie gospodarki, podniesienie poziomu rolnictwa i rozwój oświaty wśród chłopów. Toczono tam także dyskusje o sprawach najważniejszych dla kraju, np. o uwłaszczeniu chłopów.

Manifestacje patriotyczne

Bardziej radykalne środowiska dostrzegły w nowej sytuacji szansę na podjęcie walki zbrojnej. W zaborze rosyjskim i Królestwie Polskim studenci, niżsi urzędnicy, polscy oficerowie służący w armii rosyjskiej i młodzi rzemieślnicy zaczęli tworzyć **tajne organizacje**. Początkowo ich członkowie zajmowali się nauką historii Polski, wspólną lekturą zakazanych dzieł wieszczów i dyskusjami na tematy polityczne. Stopniowo jednak rozpoczynali **przygotowania do nowego powstania**, które miało wybuchnąć w sprzyjających okolicznościach. Te organizacje nawiązały kontakty z tą częścią polskich emigrantów, którzy byli przekonani o konieczności działania.

Głównym ośrodkiem ruchu narodowego w Królestwie Polskim była **Warszawa**. W 1860 r. członkowie kółek patriotycznych dwukrotnie (podczas pogrzebu wdowy po gen. Józefie Sowińskim, obrońcy Woli z 1831 r., a także w rocznicę Nocy Listopadowej) zorganizowali tam **pokojowe manifestacje**. Kilkunastotysięczny tłum modlił się, śpiewał patriotyczne i religijne pieśni. Do kolejnej manifestacji doszło w 1861 r. w rocznicę bitwy pod Olszynką Grochowską. Aresztowano kilkudziesięciu demonstrantów. Po kilku dniach, podczas kolejnej manifestacji, wojsko zaatakowało jej uczestników i zabiło kilka osób.

WARTO WIEDZIEĆ

Car Aleksander II, portret z epoki.

Żadnych marzeń, panowie, żadnych marzeń

W 1856 r. Aleksander II przybył do Warszawy. Wizycie towarzyszyły – wywołane przez odwilż – oczekiwania Polaków na przywrócenie Królestwu swobód sprzed powstania listopadowego. Na spotkaniu z przedstawicielami szlachty i duchowieństwa w Warszawie Aleksander II zdecydowanie ostudził te nadzieje. Uznał za słuszne decyzje swego ojca ograniczające autonomię i zażądał od Polaków wyrzeczenia się marzeń o niepodległości Polski. Swe wystąpienie zakończył słowami: *Żadnych marzeń, panowie, żadnych marzeń.*

Andrzej Zamoyski (1800–1874), zdjęcie z epoki. Był jednym z czołowych zwolenników pracy organicznej i popularyzatorem nowoczesnych metod gospodarowania na wsi. W swoim majątku oczynszował chłopów z własnej woli.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, w jakie przedsięwzięcia gospodarcze angażował się Zamoyski.

WARTO WIEDZIEĆ

Millenerzy

W Warszawie działało koło inteligentów postulujących działania w ramach programu pracy organicznej, m.in. uwłaszczenie chłopów i podniesienie poziomu cywilizacyjnego kraju. Ich celem było odzyskanie pokojowymi środkami swobód politycznych, utraconych przez Królestwo Polskie po powstaniu listopadowym. Nie wspominali oni natomiast w swoim programie o odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Skłoniło to ich przeciwników z kręgu radykalnych patriotów do nadania im ironicznej nazwy „millenerów" (łac. *mille* – tysiąc), czyli tych, którzy odkładają odzyskanie niepodległości o tysiąc lat.

***Pogrzeb pięciu poległych*, obraz Aleksandra Lessera z 1861 r.** Podczas manifestacji patriotycznej 27 lutego 1861 r. wojsko rosyjskie oddało salwę w tłum. Zginęło pięciu demonstrantów: uczeń, czeladnik, robotnik i dwóch właścicieli ziemskich. W ich pogrzebie uczestniczył wielotysięczny tłum złożony z przedstawicieli wszystkich warstw społecznych i grup wyznaniowych.

? Wymień religie i wyznania, których przedstawicieli możemy zauważyć na obrazie. Po czym można ich poznać? O czym może świadczyć ich udział w ceremonii pogrzebowej?

? Wyjaśnij, dlaczego tak wielu ludzi wzięło udział w pogrzebie zabitych demonstrantów.

Delegacja Miejska Warszawy, fotomontaż Karola Beyera. Skład Delegacji odzwierciedlał solidarność mieszkańców miasta. Tworzyło ją czternaście osób, m.in. bankier Leopold Kronenberg, pisarz Józef Ignacy Kraszewski, lekarz Tytus Chałubiński, szewc Stanisław Hiszpański i warszawski rabin Ber Meisels. Beyer, który również był członkiem Delegacji Miejskiej, to jeden z pierwszych polskich fotografów, którzy dokumentowali ważne wydarzenia.

? Rozważ możliwości, jakie daje fotografia jako źródło historyczne.

Wywołało to falę nienawiści do władz rosyjskich. Przyczyniło się również do niezwykłego zbratania się wszystkich grup społecznych.

W obawie przed radykalizacją nastrojów społecznych władze w lutym 1861 r. zgodziły się stworzyć przedstawicielstwo warszawskiej ludności (różnych warstw społecznych) – **Delegację Miejską**. Powstała ona z inicjatywy Leopolda Kronenberga (1812–1878), bankiera i finansisty pochodzenia żydowskiego. Wystosowała ona pismo do cara, zawierające postulat przywrócenia autonomii Królestwa. W porozumieniu z władzami rosyjskimi, przestraszonymi rozmiarami i siłą patriotycznego ruchu, Delegacja organizowała również obywatelską straż strzegącą porządku w mieście.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Boże, coś Polskę – losy Polski w pieśni

W 1816 r. Jan Nepomucen Kaszewski do słów Alojzego Felińskiego skomponował hymn Królestwa Polskiego wzorowany na brytyjskim *God Save the King* (*Boże, zachowaj króla*). Każdą zwrotkę kończyły słowa: „Naszego króla zachowaj nam, Panie". Odnosiło się to wówczas do Aleksandra I. Podczas manifestacji 29 listopada 1861 r. w Warszawie po raz pierwszy publicznie odśpiewano pieśń ze zmienionymi słowami: „Naszą Ojczyznę racz nam wrócić, Panie". Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. pieśń, która stała się nieoficjalnym polskim hymnem, śpiewano w wersji: „Ojczyznę wolną pobłogosław, Panie". W latach 1940–1989 pojawiła się wersja: „Ojczyznę wolną racz nam wrócić, Panie". Po 1989 r. powrócono do wersji z 1918 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Michał Landy

Symbolem zbratania się mieszkańców Królestwa stał się Michał Landy, uczeń żydowskiego pochodzenia. Podczas manifestacji 8 kwietnia 1861 r., w której uczestniczyli Polacy i Żydzi na placu Zamkowym w Warszawie, demonstrantów zaatakowało wojsko. Landy niósł krzyż, który wypadł z rąk rannego zakonnika. Został postrzelony i zmarł następnego dnia. Jego pogrzeb odbył się nocą pod nadzorem policji. Śmierć ucznia upamiętnił Norwid w wierszu „Żydowie polscy".

Car przywrócił też Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zniesioną po powstaniu listopadowym. Władze zgodziły się też na uroczysty pogrzeb pięciu zabitych. Procesja pogrzebowa stała się manifestacją jedności narodowej.

Reformy Wielopolskiego

Pod wrażeniem kolejnych manifestacji Aleksander II zgodził się na pewne ustępstwa, mogące uspokoić nastroje. Opracowanie **projektu reform** powierzył arystokracie **Aleksandrowi Wielopolskiemu** (1803–1877). W marcu 1861 r. został on mianowany dyrektorem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Uchodził za konserwatystę i wiernego poddanego cara, ale nie był jedynie posłusznym wykonawcą jego poleceń. Postanowił wywalczyć gwarancje rozwoju polskiego szkolnictwa, a następnie ubiegać się o stopniowe przywracanie Królestwu praw, które obowiązywały przed wybuchem powstania listopadowego. Wielopolski obawiał się jednak, że dalsze rozbudzanie nastrojów patriotycznych doprowadzi do wybuchu kolejnego powstania i zniweczy jego plan reform. Dlatego dążył do zlikwidowania ośrodków kierujących działaniami patriotycznymi i w kwietniu 1861 r. doprowadził do rozwiązania Delegacji Miejskiej Warszawy i Towarzystwa Rolniczego. Odpowiedzią były kolejne manifestacje. Podczas jednej z nich, w kwietniu 1861 r. na placu Zamkowym, wojsko zaatakowało tłum i zabiło kilkaset osób. Patriotyczne demonstracje odbywały się w ważniejszych miastach Królestwa Polskiego i zaboru rosyjskiego.

Stroje polskich kobiet z okresu demonstracji patriotycznych, rysunek z epoki. Oprócz strojów żałobnych (postać z prawej) kobiety nosiły ubiory z elementami narodowymi. Postacie z lewej strony są ubrane w kontusze, a na głowach mają konfederatki (czapki z kwadratowym denkiem).

? Wyjaśnij, co manifestowano takimi strojami.

? Sprawdź, do jakiego wydarzenia z polskiej historii nawiązuje czapka konfederatka. Na czym polegała symboliczna wymowa takiego nakrycia głowy?

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Zdrajca czy mąż stanu?
Aleksander Wielopolski w młodości brał udział w powstaniu listopadowym. Po latach twierdził, że Polakom nie uda się zerwać związków z Rosją, powinni oni jednak starać się uzyskać od cara jak najszersze prawa narodowe. Liczył na to, że potrafi zręczną polityką zwiększyć niezależność Królestwa Polskiego. Obawiał się, że nierozsądne – jego zdaniem – wystąpienia patriotów zaniepokoją cara, a jemu utrudnią działanie. Był zdecydowanym przeciwnikiem walki zbrojnej, którą uważał za pozbawioną szans. Aby ograniczyć możliwości jej rozpoczęcia, był gotów stosować represje wobec własnych rodaków. Wielopolski, człowiek o trudnym charakterze, nie cieszył się zresztą ich sympatią. Sam również nie cenił ich zbyt wysoko. Przypisywano mu powiedzenie: „Dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, z Polakami – nigdy". W 1862 r. członkowie warszawskiej organizacji konspiracyjnej zorganizowali dwa nieudane zamachy na życie margrabiego.
Oceny motywów, które kierowały margrabią, i roli, jaką odgrywał, są rozbieżne. Większość ocen jest krytyczna – Wielopolski jest uważany za zdrajcę lub polityka, który próbował działać w całkowitym oderwaniu od nastrojów i opinii rodaków, a nawet wbrew nim. Niektórzy jednak dowodzą, że w ówczesnej sytuacji innymi metodami nie dałoby się nic uzyskać, i uznają go za politycznego realistę oraz za męża stanu.

Wyrazem nastrojów społecznych stała się **żałoba narodowa**, obchodzona przez wiele osób. Odbywały się patriotyczne nabożeństwa, noszono czarne stroje, krzyże i ozdoby z symbolami narodowymi (przykładowo: orły i kotwice – symbol nadziei), a wystawy sklepów dekorowano barwami żałobnymi lub narodowymi.

Stan wojenny i spóźnione reformy Wielopolskiego

Aby zapobiec kolejnym manifestacjom, władze carskie ogłosiły w październiku 1861 r. **stan wojenny w Królestwie Polskim** i **na Litwie**. Wiązały się z tym zakaz urządzania zgromadzeń publicznych i noszenia żałoby narodowej oraz godzina policyjna. Osoby łamiące przepisy stanu wojennego podlegały sądom, wydającym w przyspieszonym trybie wyroki ostrzejsze niż zwykle. W kilka dni po wprowadzeniu stanu wojennego wojsko wtargnęło do warszawskiej katedry, w której odbywało się patriotyczne nabożeństwo. Wypędzono z niej wiernych i aresztowano ponad 1500 osób. Wywołało to powszechne oburzenie. Duchowieństwo zamknęło kościoły, co z kolei spowodowało wściekłość władz rosyjskich i nowe represje. W geście solidarności swoje zbory i synagogi zamknęli też protestanci i żydzi.

Wielopolski działał w warunkach narastającej wrogości rodaków wobec zwolenników ugody z carem. Jednocześnie pozostawał w ciągłym konflikcie z większością rosyjskich wyższych urzędników i dowódców wojskowych, którzy byli przeciwni jego reformom i ustępstwom wobec Polaków. Mimo to jego działalność przyniosła efekty. Uzyskał pozwolenie na odrębny rząd dla Królestwa Polskiego, którego został naczelnikiem, oraz na polski samorząd w miastach i na prowincji. Wprowadził nową ustawę o szkolnictwie (w programach szkolnych pojawiły się historia Polski i literatura polska). Jednym z większych sukcesów jego polityki było utworzenie w 1862 r. warszawskiej Szkoły Głównej, zastępującej uniwersytet zamknięty po powstaniu. Doprowadził również do równouprawnienia Żydów, którzy odtąd mogli nabywać dobra ziemskie i nieruchomości w miastach, oraz do zastąpienia pańszczyzny czynszem w dobrach prywatnych.

Biali i czerwoni

Postępowanie rosyjskich władz wojskowych sprawiało jednak, że polityka ugody z carem zyskiwała coraz mniej zwolenników. W środowiskach aktywnych politycznie trwał spór o dalszy kierunek działań. Na czele umiarkowanych **białych** stali m.in. Andrzej Zamoyski i Leopold Kronenberg.

Namioty wojska rosyjskiego na placu Zamkowym w Warszawie, fotografia Karola Beyera.

Po wprowadzeniu stanu wojennego przed rezydencją namiestnika na Zamku Królewskim pojawiło się rosyjskie wojsko.

? Wyjaśnij, czemu miała służyć stała obecność wojska w centrum stolicy.

Uważali oni, że należy dalszymi pokojowymi manifestacjami wymuszać na władzach rosyjskich kolejne ustępstwa, aż do przywrócenia stanu sprzed 1831 r. Jednocześnie chcieli stopniowo zacieśniać więzi gospodarcze między wszystkimi zaborami. W ten sposób zamierzali stworzyć warunki sprzyjające odzyskaniu niepodległości w nadchodzących czasach. Ich program zyskał wielu zwolenników wśród ziemiaństwa i zamożnych mieszczan.

Represje stosowane przez władze carskie spowodowały jednak wzrost popularności bardziej radykalnych patriotów, tak zwanych **czerwonych**. To stronnictwo miało największe wpływy wśród studentów, młodej inteligencji oraz niezamożnych mieszczan. Czerwoni domagali się szybkiego rozpoczęcia walki o niepodległość. Uważali, że powstanie musi się łączyć z natychmiastowym uwłaszczeniem chłopów. Liczyli na pomoc rosyjskich rewolucjonistów, których sporo znajdowało się w armii stacjonującej w Królestwie Polskim. Rozpoczęli współpracę z polskimi spiskowcami służącymi jako oficerowie w wojsku carskim – Jarosławem Dąbrowskim i Zygmuntem Sierakowskim. Czerwoni dysponowali dobrze zorganizowaną, rozbudowaną **konspiracją**. We wszystkich zaborach utrzymywali sieć tajnych drukarni, gromadzili broń i fundusze, prowadzili szkolenie wojskowe przyszłych oficerów. Ich działaniami kierował Komitet Centralny Narodowy, którego członkowie planowali rozpoczęcie powstania na wiosnę 1863 r.

BIOGRAM

JAROSŁAW DĄBROWSKI

(1836–1871)

Stał na czele Komitetu Centralnego Narodowego. Pochodził z zaboru rosyjskiego. Ukończył rosyjską akademię wojskową i jako oficer uczestniczył w walkach toczonych przez armię rosyjską na Kaukazie. Został skierowany do służby w Warszawie, gdzie nawiązał kontakty z działaczami konspiracyjnej organizacji. Opracował plan wybuchu powstania w Warszawie i działań partyzanckich na prowincji. Liczył na współdziałanie ze strony młodych oficerów rosyjskich przeciwnych władzy cara. Latem 1862 r. został aresztowany przez Rosjan i skazany na zesłanie na Syberię. W drodze na katorgę zbiegł i przedostał się do Francji. W 1871 r. wziął udział w Komunie Paryskiej, czyli powstaniu, które wybuchło w Paryżu po przegranej wojnie francusko-pruskiej 1870–1871.

PODSUMOWANIE

Po klęsce Rosji w wojnie krymskiej car Aleksander II zgodził się na przeprowadzenie częściowych reform w Królestwie Polskim. ■ Reformy posewastopolskie dały się odczuć także w zaborze rosyjskim i obudziły wśród Polaków nadzieje na poprawę położenia narodowego. Ziemianie i konserwatyści liczyli, że uda się skłonić cara do ustępstw i do prowadzenia polityki przychylnej Polakom. Bardziej radykalne środowiska (studenci i część inteligencji) w nowej sytuacji dostrzegły szansę na ponowne podjęcie walki zbrojnej. ■ W Królestwie Polskim organizowano patriotyczne manifestacje, krwawo tłumione przez władze carskie. ■ Aleksander Wielopolski prowadził ugodową politykę wobec władz rosyjskich. Liczył w zamian na uzyskanie swobód dla Królestwa Polskiego. ■ W konspiracji powstały dwa ugrupowania – umiarkowanych „białych" i radykalnych „czerwonych".

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w Królestwie Polskim na początku lat sześćdziesiątych XIX w. nastąpiło ożywienie polskiego ruchu narodowego. Jakie formy przybierał ten ruch?
2. Scharakteryzuj działalność Aleksandra Wielopolskiego i wyjaśnij, dlaczego nie cieszył się on sympatią większości społeczeństwa.
3. Wskaż podobieństwa i różnice między programem białych a programem czerwonych.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Mowa cara Aleksandra II wygłoszona w Warszawie na spotkaniu z przedstawicielami szlachty i duchowieństwa 23 maja 1856 r. (fragment)

Przybywam do was z zapomnieniem przeszłości, pełen najlepszych zamiarów w stosunku do kraju. Waszą jest rzeczą pomóc mi w ich urzeczywistnieniu. […] Jesteście bliscy sercu mojemu równie jak Finlandczycy[1] i inni moi poddani rosyjscy; lecz żądam, aby porządek, ustalony przez mego ojca, w niczym nie został naruszony. Dlatego też, panowie, przede wszystkim porzućcie marzenia, porzućcie marzenia! Potrafię bowiem poskromić porywy tych, co zechcą żyć nimi dalej, potrafię przeszkodzić temu, aby ich marzenia nie wykraczały poza granice ich wyobraźni. Pomyślność Polski zawisła od jej zupełnego zjednoczenia się z innymi narodami mojego cesarstwa. To, co zrobił mój ojciec, dobrze zrobił, i ja to utrzymam.

[…] Finlandia i Polska są równie drogie sercu memu, jak i inne części mojego państwa. Trzeba jednak, abyście wiedzieli, dla dobra samych Polaków, że Polska powinna pozostać na zawsze złączona z wielką rodziną cesarzy rosyjskich. Wierzcie, panowie, że jestem ożywiony najlepszymi chęciami, ale waszą jest rzeczą ułatwić mi moje zadanie i dlatego raz jeszcze powtarzam to wam: żadnych marzeń, panowie, żadnych marzeń!

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 228–229.

[1] Finlandia w tym okresie stanowiła część imperium rosyjskiego.

1. Wytłumacz, co miał na myśli Aleksander II, gdy mówił o „porządku" ustalonym w Królestwie Polskim przez swojego ojca.
2. Wyjaśnij, jak car wyobrażał sobie miejsce Polaków w swym imperium.
3. Rozważ, dlaczego jego plany nie odpowiadały przywódcom polskiego ruchu narodowego w Królestwie.

KALENDARIUM	
1860	początek manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim
27 lutego 1861	utworzenie Delegacji Miejskiej
8 kwietnia1861	masakra na placu Zamkowym
październik 1861	stan wojenny w Królestwie Polskim
1862	utworzenie Szkoły Głównej; reformy Wielopolskiego w Kongresówce

19 Powstanie styczniowe

- Branka
- Wybuch powstania
- Państwo podziemne
- Nadzieje na pomoc Francji i Wielkiej Brytanii
- Dyktatura Traugutta
- Upadek powstania i jego konsekwencje

STYCZEŃ: BRANKA I WYBUCH POWSTANIA STYCZNIOWEGO — 1863

MARZEC: DEKRET CARA ALEKSANDRA II O UWŁASZCZENIU W KRÓLESTWIE POLSKIM; KWIECIEŃ: ARESZTOWANIE ROMUALDA TRAUGUTTA — 1864

Branka i wybuch powstania

Od upadku powstania listopadowego Polacy z Królestwa Polskiego podlegali przymusowemu poborowi do rosyjskiego wojska. U schyłku 1862 r. zbliżał się termin kolejnego poboru. Wielopolski, obawiający się działań konspiratorów, postanowił wykorzystać go do uspokojenia nastrojów społecznych i do zniszczenia konspiracji. Dotychczas **branka** odbywała się na zasadzie losowania określonej liczby rekrutów spośród wszystkich mężczyzn uznanych za zdolnych do służby wojskowej. Wielopolski zastąpił ją branką imienną. W ten sposób do wojska trafić mieli młodzi ludzie wyznaczeni przez władze, podejrzani o sympatie dla sprawy niepodległości. Informacje o tym przedostały się do społeczeństwa. Mężczyźni zagrożeni poborem zaczęli opuszczać miasta i chronili się w lasach. W tej sytuacji czerwoni podjęli decyzję o **przyspieszeniu wybuchu powstania**. Miało ono rozpocząć się w nocy z **22 na 23 stycznia 1863 r.** Jednocześnie Komitet Centralny Narodowy ogłosił się **Tymczasowym Rządem Narodowym** i wydał **manifest** wzywający Polaków do walki. Ogłosił także dwa dekrety: o **uwłaszczeniu chłopów** w Królestwie Polskim i o przyznaniu z dóbr narodowych ziemi bezrolnym chłopom, którzy wezmą udział w walkach.

***Branka*, obraz Aleksandra Sochaczewskiego.** Pobór do wojska carskiego dla wielu młodych ludzi oznaczał zesłanie na wiele lat w głąb Rosji.

? Opisz, w jaki sposób traktowano rekrutów.

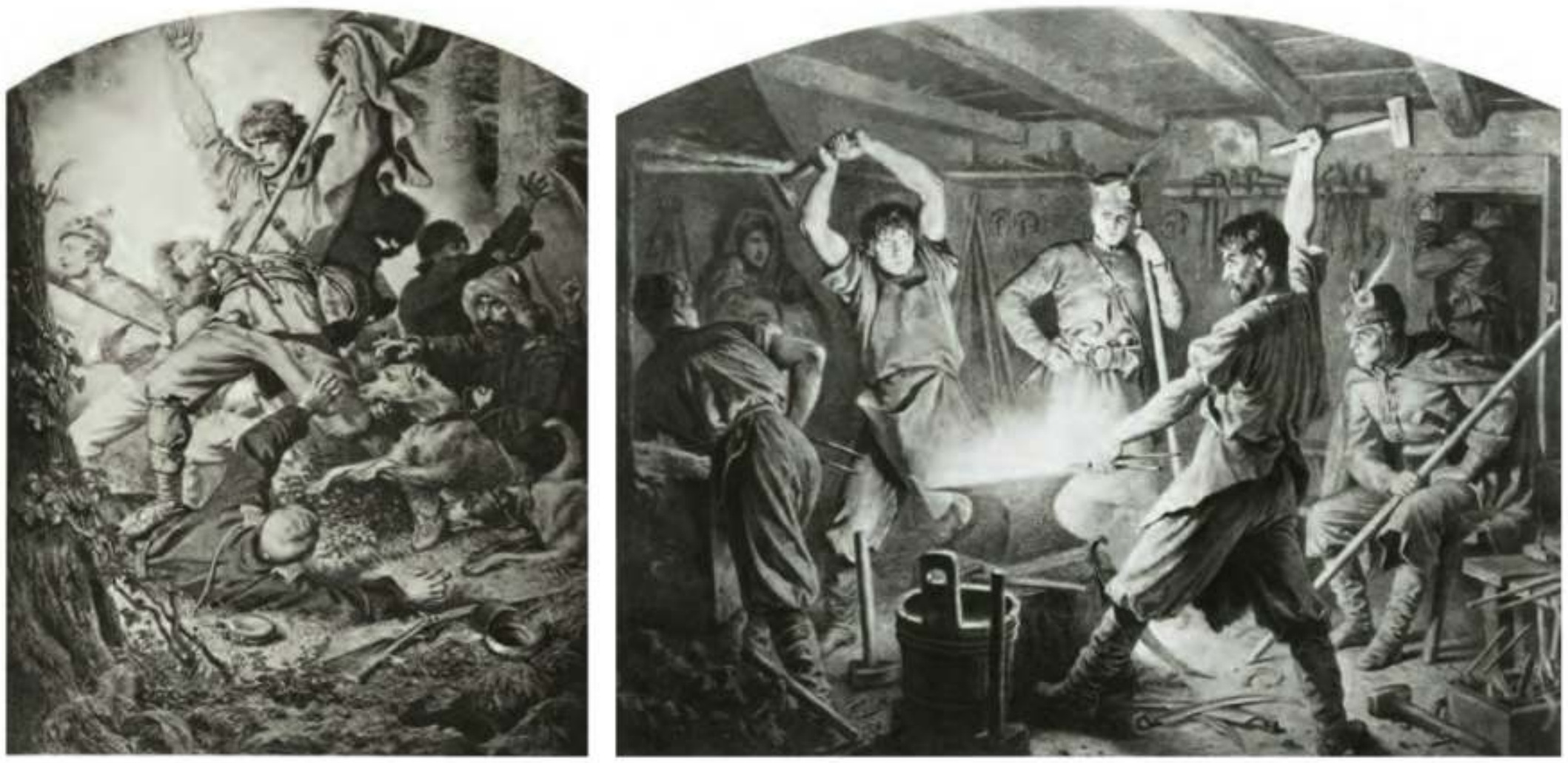

„Bój" (na lewo) i „Kucie kos" (na prawo), rysunki Artura Grottgera. Polski rysownik i malarz z Galicji **Artur Grottger** pod wpływem wieści o wydarzeniach w Królestwie Polskim w latach 1861–1866 stworzył słynne cykle rysunków, które przedstawiają romantyczną wizję patriotycznych demonstracji, powstańczych walk i rosyjskich represji. Zdobyły one ogromną popularność i na dziesięciolecia określiły wyobrażenia Polaków o dramatycznych wypadkach z tego okresu.

? Opisz wyposażenie i ubiór powstańców. Co można powiedzieć o ich nastrojach i motywacji na podstawie tych grafik?

Decyzję o rozpoczęciu walki poparli z opóźnieniem również biali, by uzyskać wpływ na powstańcze władze. Wybuch powstania oznaczał klęskę polityki Wielopolskiego. Margrabia wycofał się z życia publicznego i w lipcu 1863 r. wyjechał za granicę.

Przebieg powstania

Plan powstania zakładał, że pierwszy atak zmusi wojska rosyjskie do skoncentrowania się w większych miastach i twierdzach. W rękach polskich pozostać miały ogromne przestrzenie wolne od Rosjan. Na nich miały się odbywać organizacja i szkolenie nowych oddziałów, zdolnych do zaatakowania większych ośrodków. Nagła decyzja o wybuchu powstania zaskoczyła konspiratorów.

Powstańcy styczniowi (rysunek współczesny). Większość oddziałów powstańczych nie była umundurowana. Powstaniec musiał sam zadbać o swój ekwipunek.

1. często bronią powstańców była kosa przekuta na sztorc; **2.** burka (sukienna peleryna); **3.** oficerowie często byli uzbrojeni w rewolwery; **4.** skórzane buty z długimi cholewami; **5.** konfederatka z biało-czerwoną rozetą; **6.** pas.

Powstanie styczniowe 1863–1864 na terenach Królestwa Polskiego i zaboru rosyjskiego.

? Przyjrzyj się mapie i wyjaśnij, dlaczego w niektórych rejonach natężenie działań powstańczych było większe niż w innych.

Nie wszystkie oddziały powstańcze zdążyły się zebrać, do wielu nie dotarli wyznaczeni dowódcy. Przygotowanego planu nie można było zrealizować. Brakowało łączności i współdziałania. Poszczególne oddziały na własną rękę atakowały wroga – rosyjskie garnizony i placówki.

Większość ataków przeprowadzonych przez powstańców w pierwszych dniach walk zakończyła się niepowodzeniem. Powstanie ogarnęło jednak duże tereny Królestwa Polskiego, a w lutym 1863 r. działania partyzanckie rozpoczęły się również na Litwie.

Nie powiodły się próby stworzenia jednolitego dowództwa. **Ludwik Mierosławski**, przewidziany przez Tymczasowy Rząd Narodowy na dyktatora powstania, przybył wprawdzie do kraju i objął dowództwo jednego z oddziałów, ale wkrótce został pokonany i powrócił do Paryża. Porażką zakończyły się także działania kolejnego dyktatora – **Mariana Langiewicza** (patrz: ramka s. 170). Udało mu się zgromadzić znaczne siły (około 3 tys.) w Górach Świętokrzyskich. Wkrótce jednak, wobec wyczerpania zapasów amunicji i zagrożenia ze strony przeważających sił rosyjskich, podzielił swoje zgrupowanie na mniejsze oddziały.

Podobne były losy większości dużych zgrupowań powstańczych. Atakowały one słabsze garnizony rosyjskie, transporty wojskowe i linie kolejowe. W ciągu kilkunastu miesięcy powstania stoczono ponad 1200 bitew i potyczek. Największe natężenie walk przypadło na okres od maja do sierpnia 1863 r.

BIOGRAM

MARIAN LANGIEWICZ

(1827–1887)

Pochodził z Wielkopolski. Jako młody człowiek wziął udział w powstaniu 1848 r. Odbył obowiązkową służbę wojskową w armii pruskiej i awansował na podporucznika. W 1860 r. jako ochotnik wziął udział w wyprawie Garibaldiego na Sycylię. Wykładał w emigracyjnej szkole wojskowej. Tuż przed wybuchem powstania przybył do Królestwa Polskiego. Objął funkcję naczelnika sił zbrojnych województwa sandomierskiego. Udało mu się opanować znaczne tereny w okolicach Wąchocka, Suchedniowa i Bodzentyna, a 18 marca jego oddział stoczył krwawą bitwę pod Grochowiskami. Siły Langiewicza odparły Rosjan, ale poniosły duże straty. Dyktator rozwiązał swój oddział i przekroczył granicę z Galicją, gdzie został aresztowany przez Austriaków. Resztę życia spędził na emigracji.

Oddziały powstańcze działały z zaskoczenia i dobrze wykorzystywały znajomość terenu, trudno było więc je wytropić i rozbić. Powstańcy nie byli jednak w stanie odnieść decydującego zwycięstwa i pokonać armii rosyjskiej.

Państwo podziemne

Porażki obu dyktatorów dowiodły, że kierownictwo powstania nie może spoczywać w ręku osoby, która przebywa przy zgrupowaniu powstańczym, nieustannie narażonym na rosyjskie ataki. W tej sytuacji najważniejszym ośrodkiem decyzyjnym stał się konspiracyjny **Rząd Narodowy**. W pierwszych tygodniach powstania w jego skład wchodzili tylko przedstawiciele czerwonych. Ich zasługą była sprawna organizacja **podziemnych władz cywilnych**. Po włączeniu się białych do powstania uzupełniono skład rządu o ludzi związanych z tym ugrupowaniem. Biali oddali do dyspozycji rządu znaczne środki finansowe i dobre kontakty dyplomatyczne w Wielkiej Brytanii, Francji i Austrii. Te kontakty podtrzymywał na emigracji Władysław Czartoryski, syn księcia Adama Jerzego. Od chwili przyłączenia się białych rozpoczęła się walka polityczna stronnictw. Skład Rządu Narodowego często się zmieniał. Mimo to rząd i podlegająca mu tajna administracja działały bardzo sprawnie.

Rządowi Narodowemu podlegały wydziały zajmujące się sprawami wewnętrznymi, zagranicznymi, wojskiem, skarbem i prasą. Zorganizowano własną dyplomację, podziemne sądy, pocztę i drukarnie. Urzędnicy podlegli rządowi pobierali podatki na rzecz powstania. Wydawano i wykonywano wyroki śmierci na Polakach współpracujących z wojskiem rosyjskim. Dokumenty Rządu Narodowego były powszechnie respektowane, choć opatrywano je tylko pieczęcią bez podpisu. Świadczy to o dużym zaangażowaniu i dyscyplinie obywatelskiej Polaków. Na świecie był to jeden z pierwszych przypadków **podziemnego państwa**, organizującego walkę zbrojną i opór cywilny.

Pieczęć Rządu Narodowego. Na pieczęci przedstawiono **białego orła, litewską Pogoń** i **archanioła Michała** symbolizującego Ruś (czyli ziemie ukraińskie).

? Odczytaj hasła umieszczone na pieczęci. Wyjaśnij, dlaczego wybrano właśnie takie.

Powstanie a sprawa chłopska

Powstańcy wywodzili się przede wszystkim ze szlachty, inteligencji, uczniów i studentów, młodych rzemieślników i robotników. Natomiast chłopi do powstania odnosili się różnie. Zależało to choćby od stosunków danej wsi z okoliczną szlachtą i od realizacji dekretu o uwłaszczeniu. Dowódcy oddziałów powstańczych mieli kontrolować jej przebieg i karać właścicieli ziemskich, którzy odmawiali zgody na przyznanie chłopom ziemi. W rzeczywistości było to możliwe jedynie na obszarach, na których oddziały powstańcze mogły swobodnie działać przez dłuższy czas. Na niektórych terenach chłopi zasilali więc szeregi powstańcze, ale na innych współpracowali z władzami rosyjskimi: służyli w oddziałach zorganizowanej przez Rosjan straży porządkowej, przekazywali informacje o ruchach oddziałów powstańczych lub wydawali

ukrywających się rannych powstańców. Żeby zniechęcić chłopów do udziału w powstaniu, **Aleksander II w marcu 1864 r. wydał dekret o uwłaszczeniu** na ziemiach Królestwa Polskiego. Chłopi otrzymywali na własność uprawianą przez nich ziemię, ale musieli płacić wysoki podatek gruntowy, który miał pokryć koszty odszkodowania dla właścicieli ziemskich. Bezrolni mieli otrzymać niewielkie działki z dóbr państwowych.

Siły walczących stron

Nie istniała żadna regularna armia polska. Rosjanie natomiast utrzymywali na terenie Królestwa Polskiego ponad 100 tys. żołnierzy i około 200 dział. Sytuacja militarna powstańców była wyjątkowo trudna. Siły powstańcze w chwili wybuchu walk liczyły około 6 tys. ludzi, z których tylko część uzbrojona była w broń palną. Braki starano się nadrobić, uzbrajając część oddziałów w piki i kosy przekute na sztorc. Łącznie przez całe powstanie przewinęło się ponad 100 tys. ludzi. Jednak nawet w chwilach największej mobilizacji siły powstańcze nie przekraczały 30 tys. ludzi pod bronią, podczas gdy armia rosyjska szybko osiągnęła liczebność ponad 300 tysięcy żołnierzy.

Nadzieje na pomoc

Wobec braku szans na odniesienie zwycięstwa własnymi siłami władze powstańcze zabiegały **o wsparcie ze strony mocarstw europejskich**. Taka pomoc mogła mieć decydujące znaczenie dla powstania.

Powstańcza dyplomacja podkreślała, że ograniczenie swobód narodowych w Królestwie jest sprzeczne z postanowieniami kongresu wiedeńskiego. Starała się również, aby Wielka Brytania i Francja uznały Polaków za obywateli suwerennego państwa, pozostającego w stanie wojny z Rosją, a nie – za zbuntowanych poddanych cara. Rząd Narodowy liczył na to, że wtedy te mocarstwa będą gotowe podjąć interwencję dyplomatyczną w Petersburgu. Takie rachuby nie były bezpodstawne. W **lutym 1863 r. Prusy i Rosja zawarły umowę**, na której podstawie oddziały rosyjskie mogły swobodnie przekraczać granicę pruską, aby prowadzić pościg za powstańcami. Umowa wywołała niepokój Wielkiej Brytanii i Francji, obawiających się ponownego wzmocnienia sojuszu państw Świętego Przymierza.

Sprawa polska stanowiła też element polityki zagranicznej Napoleona III, wspierającego ruchy narodowo-wyzwoleńcze w Europie. Walka powstańców, odbierana jako starcie wolności z despotyzmem, cieszyła się również dużą sympatią opinii publicznej w Wielkiej Brytanii i Francji. Rządy Wielkiej Brytanii, Francji i Austrii złożyły w Petersburgu **noty dyplomatyczne** z żądaniem zawieszenia działań wojennych, wprowadzenia amnestii, przywrócenia polskiego parlamentu i administracji, gwarancji praw języka polskiego w urzędach i szkołach. Rosja jednak odrzuciła te noty. Czas pokazał, że mocarstwa nie były skłonne w obronie Polaków zaryzykować otwartego konfliktu z Petersburgiem.

WARTO WIEDZIEĆ

Ochotnicy

Oddziały powstańcze zasilali ochotnicy przybywający z różnych krajów. Do najsłynniejszych cudzoziemców walczących w powstaniu należeli pułkownik **Francesco Nullo** (czytaj: franczesko), towarzysz broni Garibaldiego, poległy pod Krzykawką 5 maja 1863 r., oraz Francuz **François de Rochebrune** (czytaj: fransua roszebrin), który sformował złożony z Polaków oddział tzw. żuawów śmierci. Była to formacja strzelców wzorowana na kolonialnych oddziałach francuskich (Zuawa to jedno z plemion arabskich, którego członkowie służyli we francuskim wojsku). Wśród żuawów panowała ostra dyscyplina. Nazywano ich żuawami śmierci, ponieważ gdy wstępowali do oddziału, składali przysięgę, że nigdy nie cofną się na polu walki i nie poddadzą wrogowi. Żołnierze oddziału nosili mundur, którego charakterystycznym elementem była kamizelka z naszytym białym krzyżem. W polskie szeregi wstępowali też niektórzy rosyjscy oficerowie, niechętni despotyzmowi cara.

? Wyjaśnij, co skłaniało cudzoziemskich ochotników do udziału w polskim powstaniu.

Francesco Nullo, portret z epoki (1826–1863).

WARTO WIEDZIEĆ

Fortepian Chopina

19 września 1863 r. w odwecie za rosyjskie akcje represyjne kilku konspiratorów – absolwent Szkoły Sztuk Pięknych, snycerz, malarz pokojowy i rzeźnik – z okien pałacu Zamoyskich na Krakowskim Przedmieściu obrzuciło bombami powóz wiozący namiestnika Królestwa Fiodora Berga i towarzyszącą mu eskortę. Namiestnik ocalał. Zamachowcom udało się zbiec, jednak w odwecie wojsko rosyjskie splądrowało pałac. Przez jego okna wyrzucano na ulicę cenne zbiory i pamiątki, między innymi fortepian należący do Fryderyka Chopina. Pod wrażeniem informacji o tym Norwid napisał wiersz *Fortepian Szopena*.

? Wyjaśnij, jak zmieniły się metody prowadzenia walki w porównaniu z powstaniem listopadowym.

Dławienie powstania

Po wybuchu powstania rosyjskie władze wzmogły **represje wobec Polaków**. Na czele administracji i armii w Królestwie Polskim stanęli zwolennicy brutalnego stłumienia powstania. Na Litwie taką rolę odgrywał gubernator **Michaił Murawiow**, nazywany „Wieszatielem" (z powodu liczby wydanych przez niego wyroków śmierci). Wojska rosyjskie paliły dwory szlacheckie, miasteczka i wsie podejrzane o udzielanie pomocy powstańcom. Na szeroką skalę stosowano rewizje domowe i aresztowania. Częstą praktyką były kontrybucje karne nakładane na zasadzie odpowiedzialności zbiorowej – wsie i miasteczka musiały płacić za każdego Rosjanina zabitego na ich terenie. Wobec podejrzanych stosowano tortury w śledztwie. Wielu schwytanych powstańców rozstrzeliwano lub wieszano w publicznych egzekucjach, a miejsca pochówku niszczono, aby nie można ich było odnaleźć. Wielu innych trafiało do więzień. Ich sprawy rozpatrywała komisja śledcza działająca w **X pawilonie Cytadeli** warszawskiej. Wyrokom towarzyszyły konfiskaty majątków. Odpowiedzią na represje były zamachy na wysokich rangą urzędników i dowódców rosyjskich.

Dyktatura Traugutta i koniec powstania

Nasilenie represji i przewaga wojsk rosyjskich zaczęły przynosić efekty. Jesienią 1863 r. powstanie dogasało. W październiku 1863 r., przy poparciu części członków Rządu Narodowego, władzę dyktatora przejął gen. **Romuald Traugutt**.

BIOGRAM

ZYGMUNT SZCZĘSNY FELIŃSKI

(1822–1895)

Pochodził ze szlacheckiej rodziny osiadłej na Ukrainie. Gdy był jeszcze dzieckiem, jego matka została skazana na zesłanie na Syberię za udział w konspiracji Szymona Konarskiego. Feliński, dzięki pomocy rodziny, ukończył studia w Moskwie i Paryżu. Przerwał je, aby powrócić do kraju i wziąć udział w powstaniu poznańskim 1848 r. Po jego upadku wstąpił do seminarium duchownego. W 1862 r. był już kapłanem dobrze znanym z działalności charytatywnej i nieangażującym się w działalność polityczną. Z tego względu margrabia Wielopolski polecił go na stanowisko arcybiskupa warszawskiego carowi, który miał prawo opiniowania kandydatów na najwyższe godności kościelne. Podczas audiencji Feliński obiecał Aleksandrowi II otwarcie kościołów warszawskich, zamkniętych na znak sprzeciwu po sprofanowaniu ich przez wojsko. W Warszawie sądzono, że nowy arcybiskup będzie bezwolnym narzędziem w rękach rosyjskiej administracji. Po przybyciu do stolicy Feliński, istotnie, otworzył zamknięte kościoły, ale jednocześnie interweniował w sprawach księży uwięzionych przez władze rosyjskie. Jako zwolennik pracy organicznej był przeciwny powstaniu. Gdy jednak wybuchło, napisał list do cara, w którym bronił polskich dążeń do niepodległości i zwracał się o przerwanie terroru zastosowanego przez rosyjskie władze wojskowe. List został opublikowany przez jedną z francuskich gazet. Arcybiskup został na dwadzieścia lat zesłany w głąb Rosji. Odrzucił propozycję powrotu do kraju za cenę podporządkowania się władzy rosyjskiej i zerwania kontaktów ze Stolicą Apostolską. W 2009 r. został uznany za świętego Kościoła katolickiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Sztyletnicy

Celem większości zamachów były osoby uznane za niebezpieczne dla powstańców i podziemnych władz – agenci carskiej policji, donosiciele i osoby skazane za zdradę narodu. Wyroki, wydawane przez podziemny powstańczy sąd, wykonywał specjalny oddział sztyletników tajnej żandarmerii narodowej, liczący około 200 członków. W latach 1862–1864 dokonali oni na terenie Warszawy kilkudziesięciu zamachów, z których ponad połowa zakończyła się wykonaniem wyroku.

Sztyletnicy budzili strach wśród Rosjan. Na czele sztyletników stał Emanuel Szafarczyk, syn stolarza – jeden z licznych wówczas młodych radykałów o plebejskim pochodzeniu, zaangażowanych w podziemną działalność niepodległościową. W 1865 r. został powieszony na stokach Cytadeli wraz z Aleksandrem Waszkowskim, ostatnim podziemnym naczelnikiem Warszawy, w ostatniej publicznej egzekucji uczestników powstania styczniowego.

Poszczególne wydziały Rządu Narodowego działały nadal, wykonując jego rozkazy. Traugutt postanowił na nowo zorganizować powstańcze siły zbrojne. Rozproszone oddziały partyzanckie starał się łączyć w większe jednostki. Wiosną 1864 r., po ogłoszeniu pospolitego ruszenia, te jednostki mieli uzupełnić nowi ochotnicy. Żeby przyciągnąć chłopów do powstania, Traugutt nakazał administracji powstańczej bezwzględne wykonywanie dekretu o uwłaszczeniu. Dyktator miał nadzieję na pomoc francuską, na którą liczono wiosną 1864 r., i dlatego uważał, że powstanie za wszelką cenę musi dotrwać do tego momentu.

Pomoc mocarstw zachodnich ograniczyła się jednak do not dyplomatycznych. **Wiosną 1864 r.** Rosjanie rozbijali kolejne oddziały powstańcze. Te, którym udało się uniknąć klęski, wycofywały się do Galicji. Mnożyły się aresztowania członków podziemnych władz. Zerwane zostały kontakty między dyktatorem a konspiracją na prowincji. W kwietniu 1864 r. **Traugutt i jego czterej ostatni współpracownicy zostali aresztowani**. Pojedyncze oddziały powstańcze toczyły walkę jeszcze do końca 1864 r. Najdłużej walczył oddział **księdza Stanisława Brzóski** na Podlasiu. Ksiądz został ujęty w kwietniu 1865 r. i powieszony.

BIOGRAM

ROMUALD TRAUGUTT

(1826–1864)

W młodości był oficerem w armii rosyjskiej. Po zakończeniu służby osiadł w majątku na Polesiu. Na kilka dni przed wybuchem powstania przyjął dowództwo oddziału, ofiarowane mu przez konspiratorów. Jako dowódca i dyktator Traugutt dał się poznać jako zwolennik nieugiętej walki z Rosjanami (patrz: tekst źródłowy na s. 211). Podczas śledztwa nie obciążył nikogo ze swych współpracowników. Został powieszony z czterema z nich na stokach Cytadeli 5 VIII 1864 r. Egzekucji asystował wielotysięczny tłum śpiewający pieśni religijne.

Biżuteria z okresu po upadku powstania styczniowego.

? Opisz przedstawioną biżuterię. Powiedz, co miała symbolizować.

***Pochód na Sybir*, obraz Artura Grottgera.** Zesłańcy pokonywali drogę na Syberię pieszo lub w **kibitkach**, niedużych wozach z zakratowanymi oknami. Odpoczynek odbywał się w miejscach zwanych etapami. Śledczy skazywali ich na osiedlenie w jednej z syberyjskich miejscowości lub na katorgę – przymusową, ciężką pracę, np. w kopalniach na Uralu, odbywaną często w kajdanach.

? Wyjaśnij, dlaczego władze carskie zsyłały Polaków właśnie w te rejony.

Po klęsce

W walkach poległo około 20 tysięcy powstańców. Około 2 tysięcy zostało straconych lub zmarło w więzieniach. Ponad 60 tys. osób z Królestwa i Litwy zesłano na Syberię. Po upadku powstania Aleksander II zlikwidował odrębną administrację Królestwa Polskiego i wprowadził podział administracyjny kraju na gubernie, wzorowany na rosyjskim. Nazwę „Królestwo Polskie" zastąpiono nieformalnym określeniem **Kraj Nadwiślański** (*Priwislinskij Kraj*). Stan wojenny, ogłoszony jeszcze przed wybuchem powstania, władze utrzymywały przez następnych pięćdziesiąt lat. Pozwoliło to na działanie specjalnych sądów, które wydawały bardzo surowe wyroki i sądziły według uproszczonej procedury. Karą dla Kościoła katolickiego za poparcie udzielone powstaniu przez duchowieństwo było zamknięcie ponad 100 klasztorów. W Królestwie Polskim i na terenach bezpośrednio wcielonych do Rosji (ziemiach zabranych) władze carskie skonfiskowały ok. 4 tys. majątków ziemskich. Na ziemiach zabranych, gdzie represje popowstaniowe miały znacznie ostrzejszy charakter, Polakom zakazano nabywania majątków ziemskich (mogli je jedynie dziedziczyć).

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Konieczność czy szaleństwo?

Klęska powstania styczniowego oraz straty poniesione w wyniku walk i rosyjskich represji stały się przyczyną gorących sporów między zwolennikami a przeciwnikami idei powstańczej. Trwały one także w kolejnych dziesięcioleciach. Zwolennicy walki zbrojnej uważali, że wybuch powstania styczniowego był nieunikniony ze względu na panujące w kraju nastroje i oczekiwania: ludziom nie odpowiadała polityka władz rosyjskich. Przekonywali, że powstanie miało szanse powodzenia ze względu na sprzyjające sprawie polskiej stanowisko mocarstw zachodnich, czego dowodem miały być noty dyplomatyczne kierowane przez nie do Petersburga – podobnej reakcji Polacy nie doczekali się podczas powstania listopadowego. Argumentowali również, że powstanie miało sens w dłuższej perspektywie – choć zakończone klęską, utrwalało w kolejnych pokoleniach Polaków przekonanie o wartości ponoszenia ryzyka związanego z walką zbrojną o niepodległość. Gotowość do takich czynów odegrała ogromną rolę w początkach XX w. Krytycy powstania twierdzili, że było ono skazane na klęskę, zatem decyzja o rozpoczęciu walki stanowiła akt nieodpowiedzialności i doprowadziła do wysokich, zbytecznych strat. Podejmowanie walki zbrojnej bez realnych szans na zwycięstwo uznawali za szkodliwe i niebezpieczne dla przetrwania narodu.

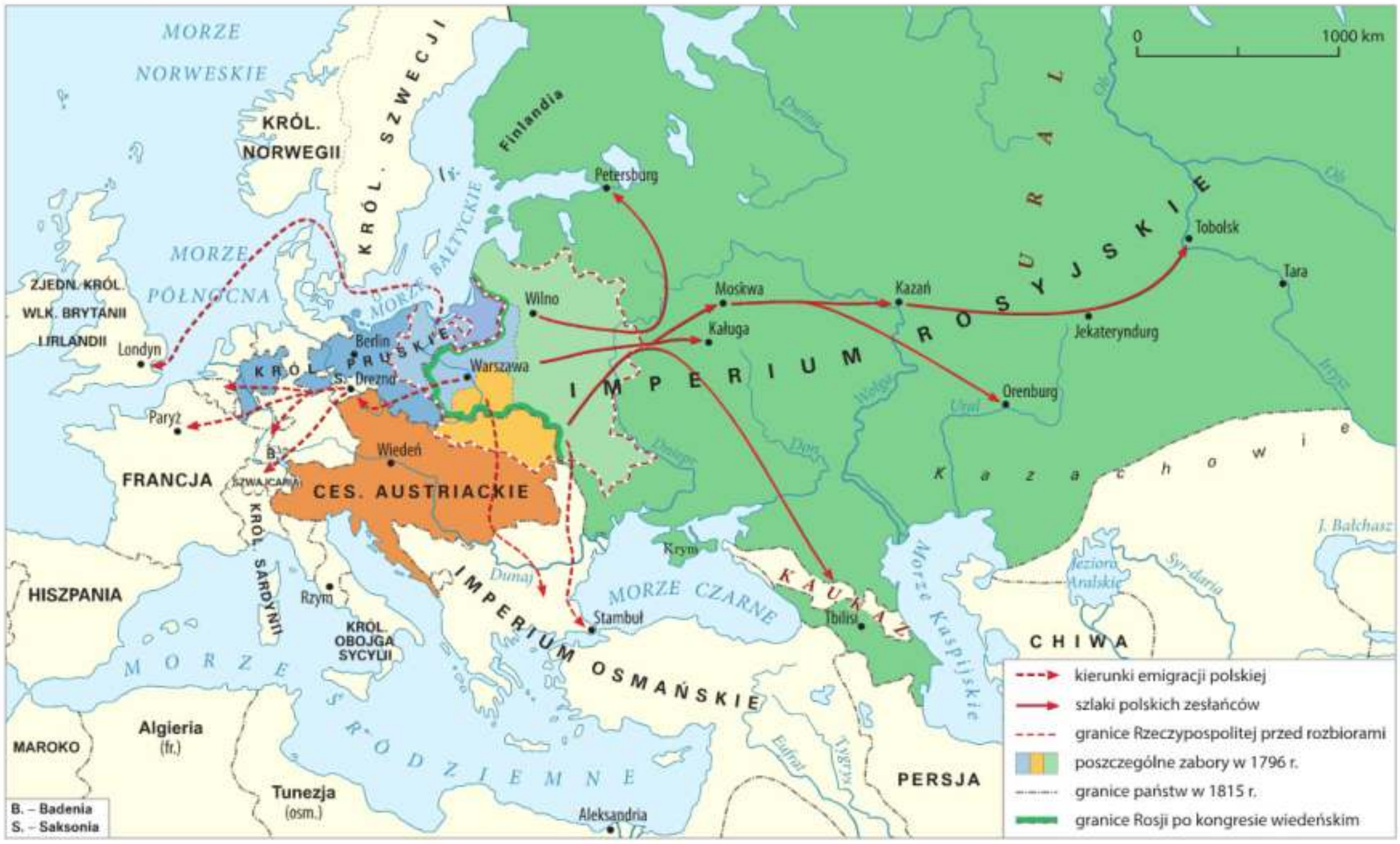

Miejsca zesłań i emigracji Polaków w XIX w.

PODSUMOWANIE

W nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r. w Królestwie Polskim wybuchło powstanie. Decyzję o rozpoczęciu walk przyspieszyła branka (pobór do wojska rosyjskiego) przygotowana przez Aleksandra Wielopolskiego. ■ Spiskowcy liczyli na udział chłopów w powstaniu, dlatego zapowiedzieli ich uwłaszczenie. Mieli także nadzieję na pomoc ze strony Francji i Wielkiej Brytanii. ■ Powstańcy byli słabo uzbrojeni i prowadzili głównie walki o charakterze partyzanckim. ■ Podczas powstania istniało państwo podziemne, powołano administrację i sądy. Działał tajny Rząd Narodowy. ■ W październiku 1863 r. dyktatorem powstania został Romuald Traugutt. ■ Mimo wydania przez powstańczy rząd dekretu o uwłaszczeniu nie udało się przekonać chłopów do licznego udziału w powstaniu. W marcu 1864 r. Aleksander II wydał dekret uwłaszczeniowy dla chłopów w Królestwie Polskim. ■ Powstańcy nie otrzymali też pomocy ze strony państw zachodnich. ■ Powstanie zostało stłumione, a Traugutta stracono na stokach Cytadeli w sierpniu 1864 r. ■ Uczestników powstania dotknęły represje ze strony władz carskich. Wielu skonfiskowano majątki, kilkadziesiąt tysięcy ludzi zesłano na Syberię.

POLECENIA

1. Przypomnij, w jakich okolicznościach doszło do wybuchu powstania. Jaki plan walki zamierzali zrealizować przywódcy powstania?
2. Omów stosunek chłopów do powstania. W jaki sposób przywódcy powstania chcieli ich zachęcić do udziału w walkach?
3. Wymień dziedziny życia objęte działalnością przez organy Rządu Narodowego.
4. Opisz przyczyny klęski powstania styczniowego.
5. Wyjaśnij stanowisko mocarstw europejskich wobec powstania.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 I 1863 r. (fragment)

Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy: porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie.

Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu gwałtowi, pod karą hańby przed potomnością powinna stawić energiczny opór. […] Zastępy młodzieży walecznej, młodzieży poświęconej, ożywione gorącą miłością Ojczyzny, niezachwianą wiarą w sprawiedliwość i w pomoc Boga, poprzysięgły zrzucić przeklęte jarzmo lub zginąć. Za nią więc, Narodzie Polski, za nią!

Po strasznej hańbie niewoli, po niepojętych męczarniach ucisku Centralny Narodowy Komitet, obecnie jedyny legalny Rząd Twój Narodowy, wzywa Cię na pole walki już ostatniej, na pole chwały i zwycięstwa, które Ci da i przez imię Boga na niebie dać przysięga, bo wie, że Ty, który wczoraj byłeś pokutnikiem i mścicielem, jutro musisz być i będziesz bohaterem i olbrzymem! […]

Tak. Ty wolność Twoją, niepodległość Twoją zdobędziesz wielkością takiego męstwa, świętością takich ofiar, jakich lud żaden nie napisał jeszcze na dziejowych kartach swoich. Powstającej Ojczyźnie Twojej dasz bez żalu, słabości i wahania wszystką krew, życie i mienie, jakich od Ciebie potrzebuje. […]

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich, otrzymują z dóbr narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 230–231.

1. Rozstrzygnij, czy na podstawie manifestu można określić, jakie obszary miało objąć rozpoczynające się powstanie.
2. Rozważ, czy w manifeście powstańczego rządu można dostrzec wpływy romantyzmu.

KALENDARIUM

styczeń 1863	branka i wybuch powstania styczniowego
marzec 1864	dekret cara Aleksandra II o uwłaszczeniu w Królestwie Polskim
kwiecień 1864	aresztowanie Romualda Traugutta

20 Sytuacja Polaków w zaborach: rosyjskim, pruskim i austriackim

- Rusyfikacja ziem polskich zaboru rosyjskiego
- Germanizacyjna polityka władz niemieckich
- Autonomia w Galicji

Zabór rosyjski po powstaniu styczniowym

Zdecydowanie w najgorszym położeniu byli Polacy z zaboru rosyjskiego. Po upadku powstania styczniowego władze rosyjskie przystąpiły do bezwzględnej rusyfikacji ziem polskich. Zlikwidowano wszelkie odrębne instytucje Królestwa Polskiego, a także urząd namiestnika – najwyższą władzę cywilną i wojskową w Kraju Nadwiślańskim sprawował od tej chwili mianowany przez cara generał-gubernator warszawski. Na terenie Kongresówki stacjonowały silne oddziały armii carskiej. Więźniów politycznych osadzano m.in. w cieszącym się złą sławą X Pawilonie Cytadeli warszawskiej. Język rosyjski obowiązywał w szkolnictwie, administracji i sądownictwie. Władze tępiły wszelkie polskie oddolne inicjatywy edukacyjne. W 1869 r. zamknięto Szkołę Główną. Swobodne wyrażanie opinii uniemożliwiały cenzura prasy i represje ze strony władz.

Władze rosyjskie zwalczały także – uznawany za ostoję polskości – Kościół katolicki, któremu odbierano majątki, kasowano zakony, utrudniano zakładanie nowych parafii. Za swój upór wielu duchownych trafiło na zesłanie. Carat wspierał za to prawosławie. W 1875 r. zlikwidowano na terenie Kongresówki Kościół unicki (patrz: kl. 2. s. 167) – wszystkim jego wiernym nakazano przejście na prawosławie.

WARTO WIEDZIEĆ

Prawosławny sobór św. Aleksandra Newskiego w Warszawie

Monumentalna katedra została wzniesiona przez władze carskie na przełomie XIX i XX w. Była przeznaczona dla potrzeb Rosjan przebywających w mieście, przede wszystkim wojskowych. Zbudowano ją w centrum miasta, na placu Saskim. Wolno stojąca dzwonnica, wzniesiona obok soboru, stała się najwyższym budynkiem w całym mieście. Świątynię, w której odbywały sią oficjalne nabożeństwa z udziałem władz, Polacy rozebrali w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości.

? Wyjaśnij, dlaczego władze wybrały reprezentacyjną lokalizację w centrum stolicy dla tej budowli. Jakie uczucia wobec niej mogła żywić większość warszawiaków?

Jeszcze bardziej bezwzględną politykę prowadzono wobec Polaków na Ziemiach Zabranych – język polski całkowicie usunięto z życia publicznego, wprowadzono specjalny podatek dla polskich ziemian, mający zmusić ich do sprzedaży majątków. W odwecie za wspieranie powstania wiele miast i miasteczek w zaborze rosyjskim pozbawiono praw miejskich.

Po klęsce powstania styczniowego władze carskie starały się także zrusyfikować wygląd polskich miast i upodobnić je do miast leżących w głębi Rosji. W tym celu z inicjatywy władz wznoszono cerkwie prawosławne i inne gmachy w stylu bizantyjsko-ruskim. Służyły one nie potrzebom wiernych, których wciąż nie było zbyt wielu, ale względom reprezentacyjnym i propagandowym.

Germanizacja w zaborze pruskim

Władze zjednoczonych w 1871 r. Niemiec były niechętne wszelkim mniejszościom narodowym. Ludność posługująca się językiem polskim zasiedlała różne części Rzeszy Niemieckiej: **Wielkopolskę**, **Pomorze Gdańskie**, **Górny Śląsk**, **Warmię** i **Mazury**. Na każdym z tych obszarów odsetek Polaków był inny, podobnie jak stopień ich świadomości narodowej .

W 2. połowie XIX w. w zaborze pruskim polityka władz wobec Polaków stała się opresyjna. Najpierw usunięto język polski ze szkół wszystkich szczebli, urzędów i sądownictwa. Tylko religia w szkołach podstawowych mogła być nauczana w języku ojczystym. W latach siedemdziesiątych XIX stulecia Polacy odczuli również skutki polityki **kulturkampfu**. Była to próba podporządkowania przez władze niemieckie Kościoła katolickiego w Niemczech państwu i ograniczenia jego powiązania z papiestwem. W zaborze pruskim te działania miały wyraźnie antypolskie ostrze, ponieważ Kościół katolicki odgrywał ważną rolę w podtrzymywaniu polskiej świadomości narodowej. Władze zmierzały do całkowitego podporządkowania Kościoła państwu, ingerowały w obsadzanie stanowisk kościelnych, karały księży za antyrządowe kazania, nakazywały duchownym zdawanie egzaminów ze znajomości kultury niemieckiej przed państwową komisją.

Walka z polskością nasilała się w połowie lat osiemdziesiątych XIX w., kiedy nastąpił odpływ niemieckiej ludności z rolniczych terenów Wielkopolski, Pomorza i Mazur do uprzemysłowionych zachodnich terenów Niemiec. Władze zaniepokoiły się, że wzmocni to pozycję Polaków na tych terenach, zwłaszcza że zaczęli przybywać na nie sezonowi robotnicy z zaboru rosyjskiego i austriackiego. W 1885 r. rząd wydał nakaz wydalenia poza granice Niemiec Polaków, którzy nie posiadali obywatelstwa pruskiego. W ramach tzw. **rugów pruskich wydalono** tysiące Polaków. W 1886 r. władze powołały do życia **Komisję Kolonizacyjną**. Miała ona wykupywać z rąk polskich ziemię w Wielkopolsce i na Pomorzu i osiedlać na niej niemieckich chłopów. Działaniom germanizacyjnym we wschodnich prowincjach państwa służyła założona w 1894 r. nacjonalistyczna organizacja – **Związek Wspierania Niemczyzny na Kresach Wschodnich**, potocznie zwany od nazwisk założycieli **Hakatą**.

***Rugi pruskie*, obraz Konstantego Górskiego z 1915 r.**

? W jakich warunkach odbywał się wyjazd Polaków z Prus? Co świadczy o przywiązaniu Polaków do religii? Kim są osoby przyglądające się wypędzanym?

WARTO WIEDZIEĆ

Mazury

Jest to region historyczno-geograficzny w dzisiejszej północno-wschodniej Polsce, w średniowieczu był zamieszkany przez plemiona pruskie, później wszedł w skład państwa krzyżackiego, następnie – Prus Książęcych, a wreszcie – Królestwa Prus. W XIV–XVII w. na południowych obszarach ziem pruskich osiedlała się polska ludność chłopska z Mazowsza – nazywana Mazurami (stąd nazwa „Mazury", która pojawiła się w XIX w.). Ta ludność jeszcze w XIX w. zachowywała odrębne obyczaje i mazurską gwarę. Pod koniec stulecia uległa jednak coraz szybszej germanizacji.

W 1908 r. parlament niemiecki uchwalił ustawę (określaną jako kagańcowa) nakazującą wszystkim zgromadzeniom publicznym prowadzenie obrad w języku niemieckim.

Działania w obronie polskości

Działalność Komisji Kolonizacyjnej nie przynosiła oczekiwanych skutków. Dlatego władze wprowadziły możliwość przymusowego wykupu polskich majątków przez Komisję Kolonizacyjną, a także administracyjne utrudnienia w zakładaniu nowych gospodarstw rolnych. Zgody na zbudowanie domu na swojej parceli nie otrzymał m.in. wielkopolski chłop **Michał Drzymała**. Nie chciał opuścić zakupionej przez siebie ziemi, więc zamieszkał w starym wozie cyrkowym, który codziennie przesuwał, by władze nie uznały go za dom. Przez kilka lat prowadził batalię prawną z władzami. Choć Drzymała w końcu ugiął się pod presją i zrezygnował z walki, to stał się symbolem upartego trwania Polaków na ziemi ojców.

Symbolem oporu przeciw germanizacji i walki o język polski stał się również strajk dzieci z **Wrześni** w Wielkopolsce, gdzie w **1901 r.** nauczyciele ukarali cieleśnie polskich uczniów za odmowę odmawiania modlitwy w języku niemieckim. Aresztowania i grzywny dotknęły także interweniujących rodziców. Wydarzenia te zostały przedstawione przez polską opinię publiczną jako przykład niemieckiej brutalności i braku poszanowania podstawowych praw ludności polskiej.

Interesów narodowych starali się bronić polscy posłowie do parlamentów pruskiego i ogólnoniemieckiego. Polscy działacze społeczni skupiali się na pracy organicznej (patrz: s. 71), aby zachować polskość w sferze kultury i jak najwięcej ziemi oraz przedsiębiorstw w polskich rękach. W Wielkopolsce i na Pomorzu powstało wówczas wiele polskich organizacji o charakterze ekonomicznym i społecznym, np.: spółdzielnie zarobkowe, kółka rolnicze, kasy pożyczkowe, czytelnie, chóry, towarzystwa gimnastyczne czy śpiewacze. Podtrzymywały one polskość i wspomagały działalność gospodarczą Polaków. Patronat nad tymi działaniami sprawowały polskie ziemiaństwo – szczególnie zasłużony w tej dziedzinie był **Maksymilian Jackowski** (1815–1905) oraz duchowieństwo, ale angażowało się całe społeczeństwo (tzw. solidaryzm narodowy).

WARTO WIEDZIEĆ

Echa strajku we Wrześni

Sprawa dzieci z Wrześni odbiła się szerokim echem w innych zaborach, a także w całej Europie. Zainteresowanie opinii publicznej antypolską polityką władz niemieckich w dużej mierze było zasługą prasy oraz literackiej i muzycznej twórczości znanych Polaków. Maria Konopnicka w pieśni *Rota* (1908) pisała:

„Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz
Ni dzieci nam germanił".

Henryk Sienkiewicz także nagłaśniał problemy Polaków na forum międzynarodowym. Napisał m.in. list otwarty do króla pruskiego, opublikowany w wielu gazetach.

Dzieci z Wrześni podczas strajku, zdjęcie z 1901 r.

BIOGRAM

KSIĄDZ PIOTR WAWRZYNIAK

(1849–1910)

Pochodził z niezbyt zamożnej, ale głęboko religijnej rodziny. Łączył pracę duszpasterską z działalnością społeczną i polityczną. Był współtwórcą spółdzielczości bankowej w zaborze pruskim, brał udział w akcjach mających na celu szerzenie polskiej oświaty i kultury. Zorganizował bibliotekę ludową, kierował drukarnią w Poznaniu, z myślą o Polakach mieszkających w Berlinie założył polskojęzyczny „Dziennik Berliński". Na jego pogrzeb w Mogilnie, gdzie przez ostatnich 12 lat był proboszczem, przybyły tłumy. Trzy lata po śmierci na mogilskim cmentarzu postawiono mauzoleum ku jego pamięci.

Propagowane wówczas hasło **„Swój do swego po swoje"** zachęcało Polaków do kupowania polskich produktów u polskich kupców. Takie zachowanie uważano za przejaw polskiego patriotyzmu.

Ostoją polskości pozostawał **Kościół katolicki**, który był **instytucją ponadzaborową**, jednoczącą Polaków z różnych warstw społecznych (spotykali się w nim zarówno polski ziemianin, jaki i polski chłop). Działalność duchownych, także na gruncie społecznym, kulturalnym, a w zaborze pruskim – również ekonomicznym, przyczyniła się do przetrwania narodu polskiego w warunkach niewoli i w konsekwencji do odzyskania niepodległości.

Polacy na Pomorzu, Śląsku, Warmii i Mazurach

Polskie odrodzenie narodowe objęło nie tylko tereny, które Prusy zajęły w czasie rozbiorów, lecz także te, które znajdowały się poza granicami Rzeczypospolitej (Mazury i Śląsk). Na Pomorzu, Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach świadomi Polacy stanowili mniejszość, a elity (ziemiaństwo, inteligencja) były nieliczne. Przytłaczającą większość Mazurów i Kaszubów oraz Polaków ze Śląska, Pomorza i Warmii stanowili chłopi i robotnicy. Utrudniało to powstrzymywanie germanizacji.

Działania podejmowane w celu pobudzenia polskiej świadomości narodowej nie zawsze przynosiły pożądany skutek. Na Górnym Śląsku Polacy, z reguły górnicy i rolnicy, dopiero na początku XX w. zaczęli popierać polskich kandydatów w wyborach parlamentarnych. Polskość propagowali tam m.in. **Karol Miarka** (1825–1882), nauczyciel, publicysta, wydawca prasy, a także **Wojciech Korfanty** (patrz: temat 21).

Mazurzy, choć w domu mówili po polsku, głównie z powodu protestanckiego wyznania w zdecydowanej większości nie czuli się Polakami. Do krzewicieli polskości na tych terenach należeli **Krzysztof Mrongowiusz** (1764–1855), pastor i pisarz, badacz gwary mazurskiej i kaszubskiej, autor podręczników i słownika języka polskiego, oraz **Gustaw Gizewiusz** (1810–1848), pastor i etnograf, wydawca prasy.

WARTO WIEDZIEĆ

Kółka rolnicze

W Wielkopolsce, dzięki działaniu Centralnego Towarzystwa Gospodarczego, organizacji wielkopolskich ziemian zajmującej się promocją nowoczesnej gospodarki rolnej, rozwijały się kółka rolnicze. Do początku XX w. założono ich około 200. Te dobrowolne zrzeszenia chłopów szerzyły wśród nich wiedzę o metodach wydajnej uprawy roli. Na spotkaniach kółek, w których uczestniczyli miejscowi ziemianie, odgrywający rolę opiekunów – patronów, omawiano artykuły z prasy fachowej, uczono rachunkowości, dziesiętnego systemu miar i wag oraz propagowano ubezpieczenia, płodozmian czy pszczelarstwo. Kółka pomogły unowocześnić wielkopolską wieś oraz wzmocnić polską świadomość narodową wśród chłopów, a przez to – stawiać skuteczny opór germanizacji.

Zabór austriacki w latach 1861–1914

Największym zakresem swobód narodowych Polacy cieszyli się w zaborze austriackim. W latach sześćdziesiątych XIX stulecia w monarchii Habsburgów przeprowadzono reformy ustrojowe, m.in. podzielono władzę ustawodawczą między Radę Państwa (centralny parlament) a autonomiczne sejmy krajowe, które powołano w każdej prowincji. W ten sposób Galicja otrzymała status autonomicznego kraju koronnego.

Cesarz w budynku Sejmu Krajowego we Lwowie, fragment obrazu Henryka Rodakowskiego (1823–1894). Po wprowadzeniu autonomii w Galicji dużą popularnością wśród swoich polskich poddanych cieszył się Franciszek Józef I. Cesarzowi (w mundurze oficerskim) są przedstawiani miejscowi dygnitarze.

? Wyjaśnij, dlaczego wiele osób spośród witających cesarza nosi – nieużywane już w tym czasie na co dzień – staropolskie stroje szlacheckie. Co chciano dzięki temu zademonstrować?

We Lwowie, stolicy Galicji, zaczął działać lokalny galicyjski parlament – **Sejm Krajowy**. Wybory do niego nie miały demokratycznego charakteru. Wyborców podzielono na cztery **kurie**. Uprzywilejowaną pozycję mieli ziemianie. Biedniejsi i niewykształceni ludzie byli w ogóle pozbawieni prawa wyborczego. Uprawnienia Sejmu Krajowego dotyczyły głównie kwestii gospodarki lokalnej i oświaty na szczeblu podstawowym. Początkowo ze swego składu wybierał on także posłów do ogólnoaustriackiego parlamentu w Wiedniu. Pod bezpośrednim nadzorem władz centralnych w Wiedniu pozostawały administracja, sądownictwo, szkolnictwo średnie i wyższe oraz sprawy związane z obronnością państwa. Cesarza reprezentował w prowincji **namiestnik**, którym każdorazowo mianowano Polaka. Władze centralne odstąpiły od polityki germanizacji. Szybko spolonizowano szkolnictwo średnie i wyższe (uniwersytet w Krakowie oraz uniwersytet i Akademię Techniczną we Lwowie) oraz administrację.

Kuria (łac. *curia* – jednostka podziału w starożytnym Rzymie) – grupa wyborców wyodrębniona na podstawie dochodu, wykształcenia lub wykonywanego zawodu. W wyborach kurialnych każdej kurii przysługuje prawo wyboru określonej liczby posłów do parlamentu.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Kiełbasa wyborcza

Aby zachęcić chłopów do głosowania na ziemiańskich kandydatów do Sejmu Krajowego, galicyjscy ziemianie zabiegający o głosy w czwartej kurii (wiejskiej) organizowali dla chłopów ze swoich okręgów wyborczych przyjęcia, na których częstowali alkoholem i kiełbasą. Tak narodziło się używane do dziś określenie *kiełbasa wyborcza*.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy w austriackich władzach centralnych

Wraz z wprowadzeniem autonomii w Galicji polskie elity polityczne w zaborze austriackim przyjęły lojalne i propaństwowe stanowisko. Koło Polskie w parlamencie austriackim głosowało zgodnie z wolą rządu. Otworzyło to przed Polakami możliwości robienia kariery na szczeblu centralnym. Przykładowo: Agenor Gołuchowski senior (1812–1875) i Kazimierz Badeni (1846–1909) obejmowali stanowisko premiera Austrii. Agenor Gołuchowski junior (1849–1921) był w latach 1895–1906 szefem habsburskiej dyplomacji. Kilku Polaków w różnych okresach kierowało także austro-węgierskim Ministerstwem Finansów. Na przełomie XIX i XX w. w żadnym innym zaborze Polacy nie uzyskali takiego wpływu na politykę całego państwa jak w monarchii naddunajskiej.

Językiem urzędowym stał się polski. W zaborze austriackim bez ograniczeń działały partie polityczne i stowarzyszenia, wychodziła prasa. Galicja stała się bezpiecznym azylem dla uciekinierów politycznych z pozostałych dwóch zaborów i swoistą namiastką państwa polskiego.

Napięcia społeczne i konflikty narodowościowe w Galicji

Zmian politycznych domagali się również **Ukraińcy**, stanowiący ponad **40% ludności Galicji**. Podobnie jak polscy socjaliści i ludowcy, postulowali oni demokratyzację ordynacji wyborczej do Sejmu Krajowego, zwiększenie liczby szkół z językiem ukraińskim, w tym utworzenie we Lwowie ukraińskiego uniwersytetu. Radykałowie żądali podziału Galicji na dwie części – polską z Krakowem i ukraińską ze Lwowem.

We wschodniej Galicji konflikt narodowościowy nakładał się na społeczny, gdyż stanowiący tam większość Ukraińcy byli przeważnie chłopami, a miejscowi ziemianie – Polakami. Reforma rolna, której domagali się chłopi, oznaczałaby zmniejszenie polskiego stanu posiadania. Narastający konflikt polsko-ukraiński przybierał momentami ostre formy, takie jak utrudnianie przebiegu obrad parlamentu, zrzekanie się mandatów przez posłów ukraińskich, strajki chłopskie, bójki uliczne, a nawet zamachy terrorystyczne.

Mniejszość żydowska, liczna w Galicji, zamieszkiwała głównie miasta i miasteczka. Była to ludność zajmująca się przede wszystkim drobnym handlem, rzemiosłem, prowadzeniem młynów i karczm. Na co dzień Żydzi posługiwali się językiem **jidysz**. W obrębie religii żydowskiej wielu zwolenników miał chasydyzm – ruch religijny zapoczątkowany w XVIII w. na Podolu. Chasydzi skupiali się wokół charyzmatycznych przywódców – cadyków, kładli nacisk na bezpośredni mistyczny kontakt z Bogiem, a ich religijność wyrażała się m.in. w śpiewie i tańcu. Natomiast wykształceni Żydzi często się polonizowali. Na początku XX w. stopniowo popularność zyskiwały wśród nich idee socjalistyczne i syjonistyczne (patrz: temat 13).

Jidysz – język Żydów żyjących w Europie Środkowej, powstały z połączenia elementów niemieckich, hebrajskich i słowiańskich, zapisywany alfabetem hebrajskim lub łacińskim.

Rozwój gospodarczy ziem polskich pod trzema zaborami

W 2. połowie XIX w. na ziemiach polskich postępowały **urbanizacja** i **industrializacja**. Podstawę kształtowania się stosunków kapitalistycznych oraz rozwoju miast stworzyły reformy uwłaszczeniowe (patrz: tabelka s. 209),

***Ostatnia chudoba*, obraz Aleksandra Kostisa z 1870 r.**
Wieś galicyjska była przeludniona, a dzieci wiejskie miały ograniczone możliwości migracji do miast, aby szukać pracy w zakładach przemysłowych, nielicznych w tej prowincji.

? Sprawdź, co oznacza słowo *chudoba*. Wyjaśnij, co świadczy o nędzy tej rodziny.

przeprowadzone przez zaborców. Na rozwój ośrodków miejsko-przemysłowych wpływała też polityka gospodarcza władz zaborczych, a zwłaszcza ustanawianie lub znoszenie barier celnych. W Królestwie Polskim przykładem takich zależności była **Łódź**, centrum przemysłu włókienniczego. W 1851 r. car Mikołaj I zniósł granicę celną z Rosją, dzięki czemu otworzył się olbrzymi wschodni rynek dla towarów z Kongresówki. Tamtejsi przedsiębiorcy sprzedawali swe produkty do Rosji, Iranu i Chin. Dzięki temu Łódź urosła do rangi drugiej po Warszawie metropolii na ziemiach polskich.

Kongresówka była jedną z najlepiej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego. Rozwijał się tu przemysł (metalowy, hutniczy, włókienniczy), zbudowano ponad 1,5 tys. kilometrów linii kolejowych. Do najważniejszych ośrodków, poza Łodzią, należały **Zagłębie Dąbrowskie** i **Staropolskie**.

W **Galicji**, po wynalezieniu w 1853 r. lampy naftowej przez Ignacego Łukasiewicza, rozpoczęła się eksploatacja miejscowych złóż ropy w rejonie między Gorlicami a Borysławiem. W przemysł naftowy inwestowali głównie obcokrajowcy i przedsiębiorcy z innych obszarów Austro-Węgier, którzy zyski z wydobycia ropy inwestowali nie w Galicji, a za granicą. Poza **Zagłębiem Chrzanowskim** oraz **kopalniami soli w Wieliczce i Bochni** nie rozwijał się na tych terenach przemysł.

Rozwój gospodarczy ziem polskich w 2. połowie XIX w.

? Wymień i wskaż na mapie najważniejsze ośrodki przemysłowe na ziemiach polskich. Określ, do których zaborów należały.

WARTO WIEDZIEĆ

Sokrates Starynkiewicz, portret z epoki.

Rosjanin modernizuje Warszawę

Największym miastem na ziemiach polskich była Warszawa. Napływ ludności w 2. połowie XIX w. spowodował rozszerzenie jej granic. W mieście jednak nie było wodociągów ani kanalizacji, ścieki płynęły ulicami. W latach 1875–1892 obowiązki prezydenta Warszawy pełnił Rosjanin – **gen. Sokrates Starynkiewicz**. Przystąpił on do modernizacji miasta, ponieważ chciał uczynić je godnym Imperium Rosyjskiego. Zatrudnił angielskiego inżyniera Williama Lindleya (czytaj: łyliama lindleja). Na podstawie jego projektu powstał w mieście system kanalizacyjny i sieć wodociągowa ze stacją filtrów, do której doprowadzano wodę z Wisły. Za czasów Starynkiewicza wybrukowano i oświetlono ulice, niektóre z nich poszerzono i wytyczono nowe, uruchomiono pierwszy konny tramwaj, założono sieć telefoniczną i zbudowano gazownię na Woli, zakładano nowe parki i skwery, jak również otwarto nowy cmentarz na Bródnie. Słynął z dobroczynności, zmarł w 1892 r. i został pochowany w Warszawie.

Galicja w przeważającej części pozostawała obszarem rolniczym, gdzie – z jednej strony – istniały duże folwarki ziemiańskie, natomiast z drugiej – przeludniona i uzależniona od dworu wieś, na której przeważały małe gospodarstwa chłopskie. Natomiast wchodzący w skład Austrii **Śląsk Cieszyński**, ze swoimi hutami i kopalniami węgla kamiennego, należał do najbardziej rozwiniętych obszarów monarchii austro-węgierskiej.

Wielkopolska – podobnie jak inne wschodnie prowincje Rzeszy Niemieckiej (z wyjątkiem Górnego Śląska) – pełniła funkcję rolniczego zaplecza uprzemysłowionych regionów Niemiec. Gospodarka rolna stała tu na najwyższym poziomie spośród ziem wszystkich trzech zaborów. Wyrażało się to m.in. w dużej wydajności produkcji, wykorzystaniu maszyn i nawozów sztucznych, wysokim pogłowiu bydła, rozwiniętym ruchu spółdzielczym. Najbardziej uprzemysłowionym obszarem był **Górny Śląsk** – ośrodek szybko rozwijającego się górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa i przemysłu maszynowego). Ziemie polskie pod władzą Niemiec zdecydowanie wyprzedzały też Galicję i zabór rosyjski pod względem rozwoju sieci kolejowej.

Rozwój cywilizacyjny ziem polskich w początkach XX w. (dane z ok. 1910 r.)

TERYTORIUM	LICZBA LUDNOŚCI	ODSETEK LUDNOŚCI MIEJSKIEJ	LICZBA ROBOTNIKÓW PRZEMYSŁOWYCH	ODSETEK ANALFABETÓW	DŁUGOŚĆ LINII KOLEJOWYCH (NA 100 KM² POWIERZCHNI)
Ziemie pod panowaniem pruskim*	5,9 mln	35%	160 tys.	nie było	8,3 km
Zabór austriacki	8,0 mln	17,6%	65 tys.	55%	5,3 km
Królestwo Polskie	11,9 mln	30%	270 tys.	69%	2,8 km

* zabór pruski i Górny Śląsk

Źródło: *U źródeł współczesności, Dzieje nowożytne i najnowsze*, Warszawa 2001, s. 68.

? Wyjaśnij na podstawie danych z tabeli, które z ziem polskich były najlepiej uprzemysłowione.

Przemiany społeczne w trzech zaborach

Wraz z procesem industrializacji we wszystkich trzech zaborach pojawiły się nowe grupy społeczne. Pierwszą z nich była **burżuazja**, która inwestowała swoje pieniądze m.in. w przemysł, bankowość, kopalnie i kolej. Ci, którzy odnieśli sukces finansowy, wznosili w miastach okazałe pałace, kupowali majątki ziemskie i stylem życia starali się upodobnić do ziemiaństwa. Polska burżuazja wywodziła się w dużej mierze z dawnego bogatego mieszczaństwa i szlachty. Wielu z pochodzenia było obcokrajowcami lub wywodziło się spośród lokalnych Żydów, jak **Leopold Kronenberg** (1812–1878), właściciel cukrowni i fabryk wyrobów tytoniowych, inwestor Kolei Warszawsko-Terespolskiej i Nadwiślańskiej, założyciel Banku Handlowego i Szkoły Handlowej.

Z rozwojem przemysłu związane były narodziny polskiej **klasy robotniczej**. Robotnicy pracowali nieraz po kilkanaście godzin na dobę i żyli w trudnych warunkach. Od lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w., w wyniku działań władz państwowych, sytuacja proletariatu się poprawiła. Wprowadzono wtedy m.in. ubezpieczenia chorobowe i emerytalne, a także ograniczenia czasu pracy kobiet i dzieci.

Kolejną grupą, która ukształtowała się w XIX w., była **inteligencja**. W przeciwieństwie do krajów zachodniej Europy ludzie pracujący w tych zawodach (lekarze, adwokaci, nauczyciele, artyści) w większości wywodzili się z rodzin szlacheckich. W XIX w. stopniowo wchodzili do niej ludzie pochodzenia mieszczańskiego, a pod koniec stulecia – także chłopskiego.

Przemiany społeczne nie ominęły też wsi. Właścicielami folwarków pozostawali **ziemianie**, z których większość wywodziła się ze szlachty. Jednak coraz częściej w grupie ziemiańskiej pojawiali się bogaci mieszczanie. Wynikało to m.in. ze zniesienia monopolu szlachty na posiadanie ziemi. Wraz z wprowadzeniem stosunków kapitalistycznych na wsi część majątków ziemiańskich popadła w zadłużenie i zbankrutowała. Ich właściciele przenosili się do miast, gdzie zasilali szeregi inteligencji.

PODSUMOWANIE

Po powstaniu styczniowym w zaborze rosyjskim władze nasiliły politykę rusyfikacyjną. Język rosyjski obowiązywał w urzędach oraz szkolnictwie. Zlikwidowano odrębność Królestwa Polskiego od Rosji, władze carskie prześladowały także Kościół katolicki. ■ Szczególnie bezwzględnie zwalczano polskość na terenach ziem zabranych. ■ W zaborze pruskim od lat siedemdziesiątych XIX w. władze zaostrzyły politykę germanizacyjną i zwalczały przejawy polskości w polityce, gospodarce i kulturze. Przystąpiły też do walki z Kościołem katolickim w ramach kulturkampfu. ■ W zaborze pruskim Polacy prowadzili legalnymi metodami walkę w obronie języka, ziemi i kultury polskiej. ■ Najlepsze warunki do rozwoju życia narodowego Polacy mieli w Galicji, która cieszyła się autonomią w ramach monarchii Habsburgów. ■ Pod względem gospodarczym Galicja pozostawała w tyle za zaborami pruskim i rosyjskim.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała polityka rusyfikacji w zaborze rosyjskim.
2. Wskaż zabór, w którym istniały najlepsze warunki do przetrwania i rozwoju narodu polskiego. Uzasadnij swoją odpowiedź.
3. Wyjaśnij, jak rozumiesz hasło „Swój do swego po swoje". Na czym polegał solidaryzm społeczny wśród Polaków w zaborze pruskim?
4. Wymień antypolskie elementy polityki pruskiej w latach 1870–1910. Podziel je na polityczne, gospodarcze i kulturalne.
5. Porównaj sytuację Polaków w trzech zaborach. Weź pod uwagę kwestie polityczne, gospodarcze i kulturalne.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Artykuł Romana Dmowskiego z 1895 r. o stosunkach panujących w szkołach w zaborze rosyjskim (fragment)

Władze szkolne, nie mając możliwości oddziaływania na młodzież za pomocą wpływu moralnego, jaki ma szkoła szanowana przez uczniów, starają się działać na nią za pomocą systemu kar. […] System kar jednak nie miałby wielkiego wpływu, gdyby przekroczenia przepisów łatwo unikały oka władzy. Szkoła więc stworzyła równolegle system dozoru, o jakim nikomu się nie śniło. Gdy uczeń siedzi w klasie, obserwuje go z katedry nauczyciel, badając nawet wyraz jego twarzy, a obok tego często inspektor lub dyrektor patrzy nań z korytarza przez szybę lub dziurkę od klucza. Wyszedłszy podczas pauzy na korytarz lub podwórze, musi się nieustannie oglądać, czy nie podkrada się na palcach za jego plecami pomocnik gospodarza klasy lub też któryś z nauczycieli i zwierzchników szkolnych. Nawet w miejscu ustępowym [toalecie] musi się mieć na baczności, bo tam zamyka się często jaki „pedagog", żeby słuchać, czy młodzież nie mówi po polsku […] Jeśli uczeń, idąc ulicą, niesie jakieś książki w ręku, jest narażony na to, że jakaś urzędowa osoba zaczepi go, i w razie trafienia na książki polskie, pociągnie do odpowiedzialności przed władzą szkolną. Wróciwszy do domu[,] nie jest wolny od prześladowania […] czasami wpadnie jaki nauczyciel, wejdzie w palcie i kaloszach do pokoju, a przekonawszy się, że chłopiec jest zajęty lekcjami, rozejrzy się powierzchownie wokoło, weźmie do ręki jedną, drugą książkę leżącą na stole, przekona się, czy nie polska, i pójdzie sobie dalej.

[w:] M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, Warszawa 1998, s. 415–416.

1. Wyjaśnij, jakie zadanie – poza samym nauczaniem – postawiono przed nauczycielem w rosyjskiej szkole. Opisz system inwigilacji, jakiemu byli poddawani polscy uczniowie.
2. Wymień uczucia, jakie mogli żywić polscy uczniowie wobec szkoły i swych nauczycieli.

KALENDARIUM

1861	wprowadzenie autonomii w Galicji
1873–1878	kulturkampf
1875	likwidacja Kościoła unickiego na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego
1885	tzw. rugi pruskie
1886	założenie Komisji Kolonizacyjnej
1894	powstanie Hakaty
1901	strajk we Wrześni
1904	początek sprawy Michała Drzymały

21 Masowe ruchy polityczne na ziemiach polskich

- Pozytywizm warszawski
- Nowoczesna świadomość narodowa Polaków
- Początki ruchu ludowego
- Polski ruch socjalistyczny – dwa nurty
- Narodowa demokracja

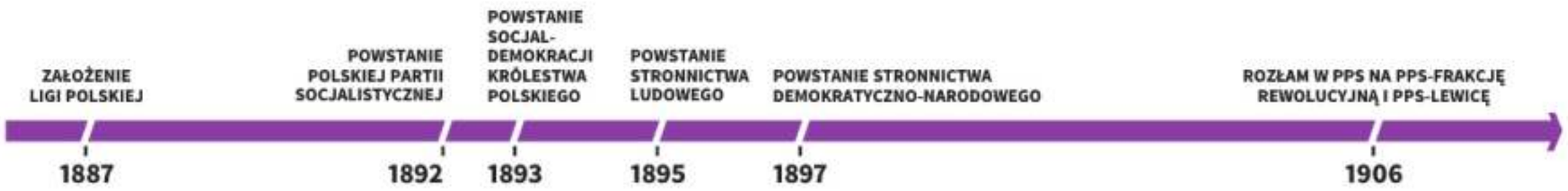

Pozytywizm warszawski i konserwatyści w zaborze rosyjskim

Po klęsce powstania styczniowego upadły nadzieje na rychłe odzyskanie niepodległości. W takich warunkach kształtował się w zaborze rosyjskim **pozytywizm** (patrz: temat 12). Głosili go głównie zaangażowani społecznie warszawscy inteligenci, którzy programowo rezygnowali z działalności politycznej. Jak pisał jeden z nich – Aleksander Świętochowski (1849–1938): „Nauczyliśmy się wspaniale ginąć, ale nie umieliśmy nigdy rozumnie żyć". Pozytywiści postanowili to zmienić i zaangażowali się w reformy służące modernizacji polskiego społeczeństwa. Postulowali zwalczanie analfabetyzmu, przesądów i zabobonów, promowanie higieny i opieki zdrowotnej, rozwój oświaty i przemysłu, popularyzację zdobyczy nauki czy emancypację kobiet. Odwołując się do koncepcji **pracy organicznej**, opowiadali się za harmonijną współpracą wszystkich grup społecznych. Czołowi polscy pisarze tego okresu – **Henryk Sienkiewicz**, **Bolesław Prus**, **Eliza Orzeszkowa** – propagowali ideały pozytywistyczne w swoich książkach i na łamach prasy. Jednak w dobie szybkiej industrializacji, narastających konfliktów społecznych oraz niechętnego stanowiska władz rosyjskich ich wysiłki przynosiły ograniczone rezultaty.

Podobnie niewiele zdołali osiągnąć konserwatyści, lojalni wobec państwa rosyjskiego. Liczyli oni na stopniowe łagodzenie antypolskiej polityki władz carskich. Carat nie był jednak zainteresowany prowadzeniem dialogu z Polakami.

Spory polityczne w Galicji

Przez pierwszych dwadzieścia lat funkcjonowania autonomii w Galicji ścierały się tam dwa główne ugrupowania: liberałowie i konserwatyści. Ci pierwsi chcieli uzyskania przez Polaków takiej samej pozycji w monarchii habsburskiej, jaką mieli Węgrzy. W tym celu organizowali demonstracje i wiece. Takiej działalności przeciwni byli krakowscy konserwatyści, zwani stańczykami (od *Teki Stańczyka* – zbioru tekstów krytykujących konspirację i narodowe wady Polaków oraz propagujących politykę ugodową jako realistyczną i rozważną).

WARTO WIEDZIEĆ

Trójlojalizm

We wszystkich zaborach środowiska konserwatywne opowiadały się za tzw. **trójlojalizmem**. Według nich Polacy powinni być w pełni lojalnymi poddanymi trzech państw zaborczych, zaprzestać spisków i powstań. Trzeba jednak podkreślić, że taka postawa nie oznaczała zdrady narodowej – zwolennicy trójlojalizmu pozostawali polskimi patriotami, domagającymi się od władz zaborczych poszanowania polskiej kultury, języka, praw Kościoła katolickiego oraz zaniechania działań germanizacyjnych i rusyfikacyjnych. Politycy tego nurtu najwięcej osiągnęli w zaborze austriackim – przyczynili się do nadania Galicji statusu autonomicznego.

Przestrzegali oni przed wybuchem kolejnego powstania. Wśród polityków ugodowych popularne stało się hasło **trójlojalizmu**, czyli porzucenia walki o niepodległość i rozwijania współpracy z władzami zaborczymi, co miało pozwolić na rozwój narodowo-kulturalny Polaków.

Pod koniec lat osiemdziesiątych wpływy konserwatystów zaczęły maleć, a zwolenników zyskiwały powstające partie masowe (ludowcy, narodowcy i socjaliści), które mogły przekonać do siebie szersze masy chłopstwa, drobnomieszczaństwa i robotników.

Formowanie się nowoczesnej świadomości narodowej Polaków

W XIX w. zaczęła się formować wśród Polaków **nowoczesna świadomość narodowa**. W czasach Rzeczypospolitej za naród polski uznawała się głównie szlachta, która rządziła państwem – miała prawa polityczne (sama je ustanawiała) i sprawowała urzędy. Do „narodu szlacheckiego" należała szlachta o różnym pochodzeniu etnicznym (m.in. polska, ruska, litewska) i posługująca się na co dzień różnymi językami: polskim, ale też niemieckim na Pomorzu lub ruskim we wschodnich województwach. Bogate mieszczaństwo identyfikowało się z własnym miastem. Masy chłopskie czuły przynależność do religii, osoby monarchy, swojego regionu czy wsi. Nie identyfikowały się w kategoriach narodowych, które były im obce. Chociaż chłopi mówili na co dzień po polsku, to jednak polskość utożsamiali ze szlachtą.

Upadek państwa postawił przed Polakami nowe wyzwania: **jak zachować własną tożsamość i przetrwać jako naród bez wsparcia instytucji państwa** (skoro naród dotąd był wspólnotą polityczną). Dobrze obrazują to słowa Mazurka Dąbrowskiego, napisanego dwa lata po upadku Polski: „Jeszcze Polska nie zginęła, kiedy my żyjemy". Autor tych słów – Józef Wybicki – wierzył, że naród może istnieć bez państwa i walczyć z determinacją o jego odzyskanie.

Ważnym wyzwaniem stało się **pozyskanie obojętnych dotąd mas chłopskich dla sprawy narodowej**. Tradycyjnie ośrodkami polskiej kultury były dwory szlacheckie, pielęgnujące pamięć o powstaniach. Ich wpływ na rozwój świadomości narodowej wśród okolicznych chłopów był silniejszy tam, gdzie nie istniał silny antagonizm między dworem a wsią, np. w zaborze pruskim. Ważną rolę odgrywały **polska szkoła** i **nauczyciele**, a tam, gdzie zaborca nie pozwalał nauczać w języku polskim (zabór pruski i rosyjski w 2. połowie XIX w.) – **edukacja pozaszkolna** (stowarzyszenia oświatowe, publikacje edukacyjne, czytelnie). Kluczowe było, aby polscy chłopi, stanowiący zdecydowaną większość społeczeństwa, nauczyli się czytać i pisać w języku ojczystym, dzięki czemu pełniej uczestniczyliby w polskiej kulturze narodowej.

Obowiązek wychowania nowych pokoleń świadomych Polaków spadł na **rodziny**, zwłaszcza na kobiety, zajmujące się tradycyjnie wychowaniem dzieci.

Do wzrostu poczucia odrębności narodowej przyczyniały się w Prusach i Rosji prześladowania **Kościoła katolickiego** ponieważ polskość zaczęła być utożsamiana z katolicyzmem, a wielu duchownych aktywnie angażowało się w polskie życie społeczno-kulturalne.

Chłopi, przybywający do miast w poszukiwaniu pracy, wyrwani ze swoich tradycyjnych wspólnot, szukali wsparcia wśród osób mówiących tym samym językiem co oni, pochodzących często z innych regionów Polski. Wzmacniało to u nich poczucie przynależności narodowej i identyfikowali się jako członkowie szerszej wspólnoty, nie tylko lokalnej.

W warunkach braku państwa, nasilonej germanizacji i rusyfikacji oraz w związku z zamieszkiwaniem na terytoriach mieszanych etnicznie i religijnie – obok Żydów, Niemców, Litwinów, Ukraińców, Białorusinów i Rosjan – upowszechniło się wśród Polaków przekonanie, że **naród polski stanowi wspólnotę ludzi mających wspólnych przodków, własny język, obyczaje i historię oraz wyznających głównie katolicyzm**.

Na przełomie XIX i XX w. w pełni ukształtowaną świadomość narodową mieli członkowie elit (ziemianie, duchowieństwo, inteligencja, mieszczanie). Proces nabywania przez chłopów polskiej świadomości narodowej trwał nieco dłużej.

Wpływ przemian społeczno-gospodarczych na powstanie nowych ruchów politycznych

Od końca lat osiemdziesiątych XIX w. na ziemiach polskich zaczęły kształtować się **nowoczesne partie polityczne**. Przyczyniły się do tego procesy industrializacji i urbanizacji. W ich wyniku doszło do powstania nowych klas społecznych oraz olbrzymich różnic w poziomie życia. Tradycyjne siły polityczne, jak konserwatyści czy liberałowie, nie mogły znaleźć odpowiedzi na olbrzymią biedę i towarzyszące jej napięcia społeczne. Jednocześnie w państwach zaborczych stopniowo zachodziły warunki do szerszej aktywności politycznej, a zwalczenie analfabetyzmu umożliwiło niższym warstwom udział w życiu publicznym.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. na arenę publiczną zaczęło wkraczać nowe pokolenie. Nie pamiętało ono ani powstania styczniowego, ani następujących po nim brutalnych represji. Tych młodych ludzi nie paraliżował już strach przed zaborcami, gotowi więc byli rzucić wyzwanie istniejącemu systemowi. Dotychczasowe organizacje polityczne działały wśród nielicznych grup (emigrantów, ziemiaństwa), więc straciły na znaczeniu. Zyskały natomiast pod tym względem **ruchy odwołujące się do szerokich rzesz społeczeństwa**.

Nr. 52. W Bielsku-Białej 24. grudnia 1911 r. Rok XXXVII.

WIENIEC-PSZCZÓŁKA

PISMO CHRZEŚCIJAŃSKIEJ DEMOKRACYI

Cena z dodatkami: „Gapów", „Niewiasty", „Pracownika polskiego", i „Gospodarza" rocznie pięć koron; półrocznie 2 kor. 50 hal, ćwierćrocznie 1 kor. 25 hal. — Do Ameryki 2 dolary — do Niemiec rocznie 6 marek. — Do Francyi rocznie 6 franków. — Dodatki ruchome, płatne osobno: „Kalendarze". Administracya w Bielsku, Blichowa 40. Telefon 418/IV.

Strona tytułowa tygodnika „Wieniec-Pszczółka". Jednym z podstawowych środków komunikacji społecznej i pozyskiwania wyborców przez partie polityczne była prasa. W wyniku ograniczenia analfabetyzmu wzrastała liczba jej odbiorców.

? Wyjaśnij, w którym zaborze ukazywała się ta gazeta. Gdzie poza nim miała odbiorców? Do jakich wartości się odwoływała?

Ruch ludowy

Już w latach siedemdziesiątych XIX w. zaczęły kształtować się **partie ludowe** (chłopskie). Ten proces rozpoczął się w Galicji. Sprzyjała mu z jednej strony autonomia i swoboda organizowania ugrupowań politycznych, z drugiej – napięcia społeczne występujące między chłopami a ziemianami. Pionierem ruchu chłopskiego w Galicji był ksiądz **Stanisław Stojałowski** (1845–1911). Organizował on pielgrzymki narodowe dla chłopów, wydawał czasopisma i uczył nowych metod gospodarowania. Polską świadomość narodową na wsi starali się też rozbudzić społecznicy – **Bolesław** i **Maria Wysłouchowie**.

W **1895 r.** na zjeździe chłopskim w Rzeszowie powstała pierwsza na ziemiach polskich partia chłopska pod nazwą **Stronnictwo Ludowe**, przekształcona w 1903 r. w **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**). Postulowała ona parcelację majątków ziemiańskich między małorolnych i bezrolnych chłopów, demokratyzację życia politycznego, a przede wszystkim zmianę ordynacji wyborczej do parlamentu galicyjskiego, tak aby poszerzyć prawa polityczne chłopów i zlikwidować resztę przywilejów szlachty (np. dotyczących podatków i polowań). PSL domagało się też rozwoju oświaty na wsi. Jednym z jego liderów stał się **Wincenty Witos**.

W 1913 r. doszło do rozłamu w PSL. Część działaczy, z Wincentym Witosem, funkcjonowała jako **PSL-Piast**, a bardziej radykalni przyjęli nazwę **PSL-Lewica**.

W Królestwie Polskim partie ludowe ukształtowały się dopiero podczas rewolucji w latach 1905–1907 (patrz: temat 22). Natomiast w zaborze pruskim – z powodu nacisku germanizacyjnego i braku konfliktu między chłopami a ziemiaństwem – nie powstał odrębny ruch ludowy.

BIOGRAM

WINCENTY WITOS
(1874–1945)

Pochodził z Wierzchosławic pod Tarnowem, gdzie jego ojciec miał niewielkie gospodarstwo rolne. Od połowy lat dziewięćdziesiątych angażował się w działalność polityczną w ruchu ludowym. Funkcję wójta rodzinnej wsi pełnił nieprzerwanie od wyboru na to stanowisko w 1908 r. przez 23 lata. Był wybierany na posła do Sejmu Krajowego i do parlamentu austriackiego.
Przyczynił się do odzyskania przez Polskę niepodległości, a po 1918 r. był jednym z najbardziej wpływowych polityków II RP.

Początki ruchu socjalistycznego

Powstanie partii socjalistycznych wiązało się ściśle z industrializacją i urbanizacją, a co za tym idzie – z pojawieniem się klasy robotniczej. Ci, którzy mieli szczęście i znaleźli pracę w fabrykach, musieli się godzić na niskie płace i trudną sytuację bytową. Było wtedy zdecydowanie więcej chętnych niż miejsc pracy, więc właściciel fabryki mógł sobie pozwolić na narzucenie robotnikom takich warunków.

Podobnie jak na Zachodzie, partie socjalistyczne na ziemiach polskich domagały się ograniczenia czasu pracy, wyższych płac, wprowadzenia ubezpieczeń społecznych, ochrony pracy kobiet i dzieci, ukrócenia samowoli przemysłowców, poprawy bezpieczeństwa i higieny pracy.

Postulowały demokratyzację ustroju i poszanowanie narodowych praw Polaków. Stosowały takie formy walki politycznej, jak: agitacja, manifestacje, strajki, działalność wydawnicza, a tam, gdzie było to możliwe (zabór austriacki i pruski), walkę na forum parlamentu. Część polskich działaczy socjalistycznych uważała, że konieczne jest doprowadzenie do wybuchu rewolucji, która obali kapitalizm i ustrój monarchiczny. Nie stronili oni przy tym od stosowania terroru wobec przedstawicieli aparatu państwa. Nurt rewolucyjny rozwijał się przede wszystkim w zaborze rosyjskim.

Dwa nurty w polskim ruchu socjalistycznym

Pierwszą polską marksistowską partią robotniczą była Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia **Proletariat** (tzw. Wielki lub I Proletariat), założona w 1882 r. przez **Ludwika Waryńskiego**. Działacze Proletariatu organizowali wśród robotników kasy oporu (gromadzące fundusze na akcję strajkową) oraz koła rewolucyjne. Ich ugrupowanie zostało jednak szybko rozbite przez carską policję. Nieco później powstały kolejne partie – Związek Robotników Polskich (m.in. Julian Marchlewski) oraz tzw. II Proletariat (założyciel – Marcin Kasprzak).

Na ziemiach polskich ruch robotniczy rozwijał się w specyficznej sytuacji – wśród Polaków pozbawionych własnej państwowości. Robotnikom z reguły nie była obojętna sprawa narodowa. Stąd pojawiło się fundamentalne pytanie: czy walkę klasową należy łączyć z wysiłkami na rzecz odzyskania niepodległości? Ta kwestia stała się podstawą podziału polskiego ruchu robotniczego na dwa nurty – **niepodległościowy** i **marksistowski**.

Pierwszy z nich reprezentowała **Polska Partia Socjalistyczna** (**PPS**), założona w **1892 r.** z inicjatywy zjazdu polskich socjalistów w Paryżu, wśród nich **Bolesława Limanowskiego** (1835–1935). Oprócz starań o poprawę sytuacji robotników, PPS postulowała długofalową walkę o odzyskanie niepodległości. Z czasem część działaczy partii, m.in. **Józef Piłsudski** oraz **Stanisław Wojciechowski**, zaczęła koncentrować się głównie na działalności niepodległościowej. Z ich inicjatywy w 1904 r. w ramach PPS powołano do życia **Organizację Bojową**, która przygotowywała i przeprowadzała napady na rosyjskie instytucje, kasy i carskich urzędników. Doprowadziło to w 1906 r. do podziału partii na **PPS-Lewicę** (grupa tzw. młodych) i **PPS-Frakcję Rewolucyjną** (tzw. starzy). W tej ostatniej skupili się ci, którzy odbudowę państwa polskiego stawiali na pierwszym miejscu. W nurcie niepodległościowym mieściły się też PPS-zaboru pruskiego (nieodgrywająca większej roli) oraz działająca legalnie w zaborze austriackim **Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego** (**PPSD**), pod przywództwem m.in. **Ignacego Daszyńskiego**.

Drugi nurt, marksistowski, sprzeciwiał się idei walki o niepodległość. Uważał ją za bezcelową i szkodliwą dla sprawy robotniczej, gdyż odciągała robotników od celu zasadniczego – obalenia kapitalizmu. W **1893 r.** zwolennicy takiego poglądu założyli Socjaldemokrację Królestwa Polskiego (SDKP), przekształconą wkrótce w **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy** (**SDKPiL**). Przywódcy tego ugrupowania – **Róża Luksemburg**, **Feliks Dzierżyński**, **Julian Marchlewski** – uważali, że ziemie polskie nieodwracalnie zrosły się pod względem ekonomicznym z państwami zaborczymi.

BIOGRAM

JÓZEF PIŁSUDSKI

(1869–1935)

Wywodził się z polskiej rodziny szlacheckiej na Litwie. W czasach studenckich w ukochanym przez siebie Wilnie związał się z rosyjskim ruchem rewolucyjnym, za co został na kilka lat zesłany na Syberię. Po powrocie zaangażował się w działalność socjalistyczną. Szybko stał się jednym z przywódców PPS – partii, która wiązała sprawę walki o niepodległość Polski z poprawą warunków bytowych niższych warstw społecznych. Należał do konsekwentnych zwolenników zbrojnej walki o niepodległość, choć sam nie miał za sobą służby wojskowej ani wykształcenia w tym kierunku. Był jednym z twórców niepodległego państwa polskiego i miał wielki wpływ na kształt odrodzonej Polski.

Rozwiązanie kwestii narodowej powinno nastąpić dopiero po zwycięstwie socjalizmu w wyniku międzynarodowej rewolucji, w duchu poszanowania praw wszystkich narodów. Natomiast Polacy mieliby uzyskać autonomię kulturową w ramach już istniejących państw. Pod względem ideowym i programowym do SDKPiL zbliżała się PPS-Lewica.

Narodowa Demokracja (endecja)

W 1887 r. emigrant Zygmunt Miłkowski założył w Szwajcarii tajną organizację pod nazwą **Liga Polska**. Stawiała ona sobie za cel aktywizację polityczną narodu polskiego, obronę przed wynarodowieniem i przygotowanie do walki zbrojnej o niepodległość. Swoje działania Liga kierowała przede wszystkim ku niższym warstwom społecznym – robotnikom i chłopom – stanowiącym zdecydowaną większość polskiego społeczeństwa.

W **1893 r.** grupa młodych działaczy na czele z **Romanem Dmowskim** przejęła rządy w Lidze i przekształciła tę organizację w **Ligę Narodową**. W 1897 r. jej przywódcy powołali **Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe**, działające szczególnie aktywnie w zaborze rosyjskim. Ta partia miała licznych zwolenników także w pozostałych zaborach. W ten sposób pod koniec XIX w. w polskim życiu politycznym ukształtował się kolejny ruch – **narodowodemokratyczny**, zwany **endeckim** (od skrótowca ND – Narodowa Demokracja) lub po prostu narodowym. Należy go zaliczyć do nurtu nacjonalistycznego.

Głównym ideologiem endecji był Roman Dmowski. Swoje poglądy wyraził m.in. w książce *Myśli nowoczesnego Polaka* (1903). Jego zdaniem jednostka w każdym swoim działaniu powinna się kierować zasadą nadrzędności interesu narodowego nad jej własnymi dążeniami. Dmowski postulował z jednej strony aktywną obronę Polaków przed wynarodowieniem, a z drugiej – polonizację członków innych narodów zamieszkujących obszary uznane przez niego za polskie. Niechętnie odnosił się do Żydów. Uważał bowiem, że – jako naród silnie wykrystalizowany – nie są oni zdolni do asymilacji, czyli przyjęcia polskiego języka i kultury, uznania się za część narodu polskiego. Ponadto sądził, że Żydzi, odgrywający rolę klasy średniej, uniemożliwiali powstanie polskiego mieszczaństwa. W kwestiach politycznych Dmowski opowiadał się za współpracą z Rosjanami, ponieważ miał nadzieję na zjednoczenie ziem polskich pod berłem Romanowów i na przyznanie Polakom szerokiej autonomii.

BIOGRAM

ROMAN DMOWSKI
(1864–1939)

Urodził się w ubogiej rodzinie drobnoszlacheckiej na Kamionku (obecnie część dzielnicy Praga Południe w Warszawie). Jego ojciec pracował jako kamieniarz. Od czasów szkoły średniej angażował się w działalność patriotyczną, był jednym z założycieli Ligi Polskiej i jednym z głównych ideologów narodowej demokracji.
Zwalczał ruch socjalistyczny, ponieważ uznawał go za zagrożenie dla jedności narodu i dla idei odbudowy państwa polskiego. Po 1905 r. był zwolennikiem współpracy z Rosją, w zamian za przywrócenie w Królestwie Polskim autonomii i odejście od polityki rusyfikacji. Z kolei za najgroźniejszego z zaborców uznawał Niemcy. Był jednym z twórców niepodległego państwa polskiego.

PODSUMOWANIE

Do lat osiemdziesiątych XIX w. w życiu politycznym autonomicznej Galicji przeważali krakowscy konserwatyści. ■ W XIX w. uformowała się nowoczesna świadomość narodowa Polaków. ■ Pod koniec XIX w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać masowe partie polityczne związane z trzema nurtami: ludowym, socjalistycznym i narodowym. ■ Ruch ludowy powstał w Galicji i stawiał sobie za cel poprawę położenia chłopów. Jednym z najwybitniejszych działaczy PSL był Wincenty Witos. ■ W ruchu socjalistycznym rozwijały się dwa nurty: jeden skupiony wyłącznie na walce o poprawę losu robotników i PPS, która walkę o prawa robotników łączyła z utworzeniem niepodległego państwa polskiego. Działaczem PPS był Józef Piłsudski. ■ Celem ruchu narodowego, pod przewodnictwem Romana Dmowskiego, było stworzenie silnego państwa narodowego, zrywającego z tradycją wielonarodowej Rzeczypospolitej.

POLECENIA

1. Zdefiniuj pojęcie pracy organicznej i trójlojalizmu. Na czym polegał pozytywizm warszawski?
2. Przypomnij, gdzie i dlaczego właśnie tam uformował się ruch ludowy. Wymień jego podstawowe cele.
3. Opisz dwa nurty w polskim ruchu socjalistycznym. Wymień podstawową różnicę między nimi.
4. Wskaż główne elementy programu ruchu narodowo-demokratycznego (endeckiego).

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Program Polskiego Stronnictwa Ludowego z 1903 r. (fragment)

Sprawiedliwość wymaga reformy wyborczej, równającej obywateli w obliczu prawa. Żądamy przeto powszechnego i równego prawa wyborczego, a jako rękojmi prawidłowego korzystania z tych praw obywatelskich – bezpośrednich i tajnych wyborów […] Żądamy więc usamodzielnienia się wraz z W. Księstwem Krakowskim i polską częścią Śląska w takim zakresie, jaki przysługuje królestwu węgierskiemu od r. 1867 […]. Pod względem kulturalnym pragniemy uczestnictwa ogółu w oświacie, więc udostępnienia jej wszystkim mieszkańcom kraju, bez różnicy płci, wieku i zamożności […]. Dla ludności rolniczej pilną jest sprawą należyte ułatwienie parcelacji obszarów dworskich […]. Wszystkim warstwom pracującym daje się srogo we znaki niesprawiedliwy system podatkowy i fiskalny. Żądamy tedy zniesienia obecnych kategorii podatków, a ustanowienia jednego tylko podatku dochodowego.

[w:] Stanisław Lato, Witold Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.

1. Na terenie którego zaboru działała partia, której fragment programu został zamieszczony powyżej? Wskaż fragmenty, które o tym świadczą.
2. Odszukaj w tekście postulaty społeczno-ekonomiczne.
3. Wyjaśnij, na głosy której grupy społecznej liczyli działacze PSL. Uzasadnij swoją odpowiedź.

KALENDARIUM	
1887	założenie Ligi Polskiej
1892	powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej
1893	powstanie Socjaldemokracji Królestwa Polskiego
1895	powstanie Stronnictwa Ludowego
1897	powstanie Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego
1906	rozłam w PPS na PPS-Frakcję Rewolucyjną i PPS-Lewicę

22 Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim

- Rewolucja w Rosji w 1905 r.
- Wystąpienia rewolucyjne w Królestwie Polskim
- Partie polityczne wobec wystąpień rewolucyjnych
- Ustępstwa caratu wobec Polaków
- Różne orientacje wśród polskiego społeczeństwa przed wybuchem wojny

Rewolucja w Rosji 1905–1907

W styczniu 1905 r. w Petersburgu demonstracja mieszkańców miasta chciała wręczyć carowi petycję z prośbą o poprawę swych warunków pracy. Wojsko jednak otworzyło niepodziewanie ogień do manifestantów. W zajściach zostały ranne lub zabite setki bezbronnych osób. Te wydarzenia, nazwane **krwawą niedzielą**, zapoczątkowały rewolucję w Rosji. Wybuchły tam strajki i bunty chłopskie. Na początku października 1905 r. Rosję sparaliżował strajk generalny. W tej sytuacji car Mikołaj II (panował w latach 1894–1917) poszedł na ustępstwa. Wydał manifest, w którym zapowiedział nadanie konstytucji, gwarantującej swobody obywatelskie, oraz powołanie parlamentu. W 1906 r. po raz pierwszy w dziejach Rosji zebrał się parlament – Duma, jednocześnie car nadał konstytucję, w której rząd i Duma zostały mu podporządkowane. W 1907 r., rewolucja została stłumiona za pomocą krwawych represji.

Sytuacja w zaborze rosyjskim w pierwszych latach XX w.

Na początku XX w. sytuacja w **Królestwie Polskim** dojrzewała do protestów. Klęski Rosji w wojnie z Japonią ujawniły słabość caratu (patrz: temat 16).

***Krwawa Niedziela w 1905 roku*, obraz W. Kossaka.**

? Powiedz, jak wojska carskie potraktowały demonstrujących w Petersburgu.

Wolności konstytucyjne – bańki mydlane, puszczane przez cara Mikołaja II, karykatura z 1905 r.

? Wyjaśnij, dlaczego właśnie w ten sposób autor karykatury przedstawił wolności konstytucyjne.

Na dalekowschodni front wyjechało z Kongresówki wiele rosyjskich jednostek wojskowych, co zwiększało szanse ewentualnego powstania. Część polskich rezerwistów unikała poboru do carskiej armii, organizowano także manifestacje antywojenne.

W listopadzie **1904 r. demonstracja zorganizowana przez PPS** w Warszawie ruszyła pod hasłami: „Precz z mobilizacją" i „Niech żyje niepodległa Polska". W jej trakcie po raz pierwszy od powstania styczniowego doszło do wymiany ognia między wojskami carskimi a polskimi bojownikami PPS-u chroniącymi demonstrację. Ta akcja ośmieliła działaczy i robotników do organizowania kolejnych wystąpień.

Do radykalizacji nastrojów przyczynił się **kryzys gospodarczy**, spowodowany m.in. zablokowaniem rynków wschodnioazjatyckich dla polskich towarów. Spadek produkcji, wzrost bezrobocia i drożyzna budziły coraz większe niezadowolenie robotników.

Nastroje społeczne dodatkowo pogarszały bezwzględna polityka rusyfikacyjna i represje ze strony carskiej policji. Polacy z zaboru rosyjskiego wciąż byli pozbawieni jakichkolwiek praw politycznych i wolności obywatelskich, w tym nawet możliwości swobodnego wyrażania swego niezadowolenia.

Rewolucja w Królestwie Polskim w latach 1905–1907

Na wieść o petersburskiej krwawej niedzieli doszło w Kongresówce na początku **1905 r.** do **masowych protestów i strajków**. Domagano się reform politycznych, skrócenia czasu pracy do ośmiu godzin i podwyżki płac. Partie robotnicze różnie zareagowały na te wydarzenia. SDKPiL sytuację w Królestwie uważała za część rosyjskiej rewolucji i chciała współpracować z tamtejszymi rewolucjonistami. Z kolei PPS dążyła do przekształcenia rewolucji robotniczej w walkę o niepodległość. Bojówki robotnicze organizowały zamachy na rosyjskich urzędników, wojskowych, żandarmów oraz agentów tajnej policji. W lutym 1905 r. **zastrajkowała także młodzież** szkolna, żądająca przywrócenia w szkołach języka polskiego i zmiany programów nauczania. Z kolei **chłopi** domagali się możliwości używania języka polskiego w urzędach i korzystania z pól i lasów należących do ziemian.

Policja i wojsko nie były w stanie stłumić wzbierającej fali społecznego niezadowolenia. Coraz większym problemem stawał się zwykły bandytyzm. Do szczególnie burzliwych manifestacji i starć z siłami porządkowymi doszło podczas pochodów **1 maja 1905 r.**, a następnie w czerwcu, kiedy oddziały sformowane przez robotników na dwa dni opanowały Łódź (tzw. powstanie łódzkie). W starciach z wojskami rosyjskimi zginęło około 200 osób. Z kolei w październiku 1905 r. doszło do **strajku powszechnego**. Od końca 1906 r. liczba strajków i demonstracji malała, a fala rewolucyjna stopniowo wygasała.

WARTO WIEDZIEĆ

Akcja w Bezdanach

Niezbędnym warunkiem do prowadzenia walki o niepodległość i wyzwolenie społeczne było pozyskanie środków finansowych. W tym celu różne organizacje, w tym PPS, przeprowadzały akcje, np. napadano na banki, poczty i inne instytucje dysponujące pieniędzmi. Środki tak zdobyte służyły finansowaniu działalności politycznej. Jedną z ostatnich akcji był przeprowadzony 26 września 1908 r. napad bojowników Organizacji Bojowej PPS na pociąg z wagonem pocztowym w Bezdanach, w pobliżu Wilna. Bojowcy opanowali stacyjkę, zabili rosyjskiego żołnierza i ranili pięciu innych. Z wagonu pocztowego zrabowali 200 tys. rubli, które następnie wywieźli bryczką do wynajętych w pobliżu domów letniskowych. Następnego dnia część pieniędzy zakopali, a resztę podzielili między siebie i się rozjechali. Akcja ta przeszła do historii także dlatego, że wzięło w niej udział aż czterech przyszłych premierów niepodległej Polski: Józef Piłsudski, Walery Sławek, Tomasz Arciszewski i Aleksander Prystor.

***Wiosna roku 1905*, obraz Stanisława Masłowskiego z 1906 r.** Patrol kozaków w Alejach Ujazdowskich w Warszawie konwojuje dwie osoby do aresztu.

? Opisz elementy wiosennej przyrody przedstawione na obrazie oraz wygląd i nastroje aresztowanych.
Jaki zabieg zastosował artysta?

Antyrosyjskim wystąpieniom zdecydowanie **przeciwstawiała się endecja**, której działacze chcieli wykorzystać ustępstwa caratu do podjęcia legalnej pracy parlamentarnej i współpracy z Rosją. Narodowi demokraci obawiali się powstania, które zostałoby krwawo stłumione przez wojska rosyjskie i na kolejne dekady przekreśliło możliwość uzyskania drogą pokojową autonomii ziem polskich w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Aby odciągnąć robotników od partii rewolucyjnych, endecy powołali do życia Narodowy Związek Robotniczy. Między bojówkami endeckimi i socjalistycznymi dochodziło do krwawych, bratobójczych starć.

Ustępstwa caratu i konsekwencje rewolucji

Rewolucja spowodowała, że **carat poszedł na częściowe ustępstwa**. Zezwolono na zakładanie prywatnych szkół z wykładowym językiem polskim, zalegalizowano istnienie partii politycznych, związków zawodowych i stowarzyszeń, umożliwiono zakładanie polskich instytucji kulturalnych. Zlikwidowano cenzurę prewencyjną i zaczęto wprowadzać ochronę socjalną robotników. Prześladowanym wcześniej unitom zezwolono na powrót do Kościoła katolickiego.

Wydarzenia z lat 1905–1906 spowodowały **aktywizację polskiego społeczeństwa**. Masowy udział wzięli w nich robotnicy i chłopi, którzy dzięki temu przeszli przyspieszoną edukację polityczną i z biernych obserwatorów stali się świadomymi uczestnikami życia publicznego. Pogłębił się także podział w polskim ruchu robotniczym. W łonie PPS w toku dyskusji nad stosunkiem do walki o niepodległość doszło w 1906 r. do rozłamu (patrz: temat 21).

W rezultacie ustępstw władz **w Królestwie Polskim** i w zaborze rosyjskim odrodziło się polskie życie kulturalne i oświatowe. Zakładano prywatne szkoły, teatry, czytelnie, publikowano zakazane dotąd książki. Z większą śmiałością mogła wypowiadać się prasa. Polscy posłowie – głównie narodowi demokraci – zasiedli w Dumie.

Karykatura z października 1906 r. zatytułowana „Koncentracja stronnictw".

? Wyjaśnij, jak – zdaniem autora – odnoszą się do siebie partie polityczne. Odszyfruj nazwy trzech z nich.

? Rozważ, czy takie relacje między polskimi partiami w zaborze rosyjskim ułatwiały odzyskanie niepodległości przez Polskę.

Rycina przedstawiająca atak bombowy na carskiego dygnitarza. W dniu 15 sierpnia 1906 roku, w środę nazwaną potem krwawą, w kilkunastu miastach Kongresówki bojowcy PPS-u przeprowadzili skoordynowane zamachy na carskich policjantów i żandarmów. Tego dnia zabili ich aż 90.

? Omów zagrożenia dla osób postronnych, związane z taką formą walki z caratem.

Jednak po stłumieniu rewolucji władze rosyjskie odzyskały pewność siebie i zaczęły stopniowo wycofywać się z ustępstw wobec Polaków. Po kolei likwidowano stowarzyszenia i prywatne szkoły polskie. Językiem urzędowym i wykładowym w szkołach publicznych pozostał rosyjski. Wbrew nadziejom w Królestwie nie wprowadzono samorządu. **Na ziemiach zabranych** władze zniosły zarządzenie z 1864 r. zakazujące Polakom nabywania ziemi na terenach na wschód od Bugu oraz pozwoliły na nauczanie tam języka polskiego i litewskiego.

Polacy wobec zbliżającej się wojny

Na początku XX w. w Europie i na świecie coraz częściej dochodziło do kryzysów międzynarodowych. Wybuch wojny między zaborcami stawał się coraz bardziej realny. Zmusiło to Polaków do zajęcia stanowiska wobec zbliżającego się konfliktu zbrojnego, który dawał nadzieję na odbudowę niepodległego państwa polskiego.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Brama Straceń w warszawskiej Cytadeli

Od lat osiemdziesiątych XIX w. w pobliżu leżącej od strony Wisły – jak ją oficjalnie nazywano – Bramy Iwanowskiej, prowadzącej do Cytadeli, Rosjanie wieszali osoby skazane na śmierć za działalność polityczną. Po egzekucji ciała osób straconych grzebano potajemnie w nieoznaczonych grobach na Skarpie Wiślanej. W ten sposób zginęło wielu bojowników z okresu rewolucji lat 1905–1907, m.in. Marcin Kasprzak i Stefan Okrzeja. W okresie międzywojennym to miejsce uporządkowano i uznano za **pomnik narodowej pamięci o ofiarach carskich represji**. Do dziś odbywają się tam uroczystości patriotyczne.

Polskie partie polityczne podzieliły się na dwa obozy. Ideolodzy Narodowej Demokracji za głównego przeciwnika polskości uważali Niemców. Uznali ich za naród stojący na wysokim poziomie cywilizacyjnym i obawiali się, że w razie opanowania wszystkich ziem polskich przez Niemcy ludność polska może zostać wynarodowiona. Z tego powodu opowiadali się z współpracą z ententą (patrz: s. 148), czyli Rosją i jej zachodnimi parterami – Francją i Wielką Brytanią. Ich zdaniem, Rosja, jako państwo słabo rozwinięte, gdyby zagarnęła całość polskich obszarów, byłaby zmuszona ulegać wpływom polskiej kultury i iść na ustępstwa polityczne wobec Polaków.

Z drugiej strony PPS, na czele z Józefem Piłsudskim, który w 1908 r. zbiegł ze współtowarzyszami walki o niepodległość z Kongresówki do zaboru austriackiego, współtworzyła obóz proaustriacki, zwany też niepodległościowym. Przedstawiciele tej orientacji uważali, że niepodległość należy odbudować w porozumieniu z tym zaborcą, który w największym stopniu szanuje prawa narodowe Polaków, czyli Austrią. Dlatego właśnie w Galicji już w 1908 r. powstał tajny **Związek Walki Czynnej**,

którym kierował bliski współpracownik Piłsudskiego – Kazimierz Sosnkowski (1885–1969). Ta organizacja miała za zadanie przygotować wybuch powstania w Kongresówce. Podczas wojny bałkańskiej (patrz: temat 17), w 1912 r., polskie partie polityczne z Galicji utworzyły **Komisję Tymczasową Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych**. Miała być ona płaszczyzną porozumienia różnych polskich sił politycznych na rzecz odzyskania niepodległości w walce zbrojnej z Rosją u boku Austro-Węgier. Równolegle w Galicji zbierano pieniądze na przyszły czyn zbrojny. Młodzież uczestniczyła w szkoleniach wojskowych w ramach legalnych organizacji paramilitarnych, związanych z poszczególnymi ugrupowaniami politycznymi, m.in. z endecją i z ludowcami (Towarzystwo „Strzelec", Związek Strzelecki, Polowe Drużyny Sokole czy Drużyny Bartoszowe). Ważną rolę w tym ruchu odegrało rodzące się wówczas harcerstwo (skauting).

Szkolenie wojskowe gimnazjalistów lwowskich w 1911 r.

? Opisz przebieg szkolenia.

WARTO WIEDZIEĆ

Spotkanie w Japonii

W trakcie wybuchu wojny japońsko-rosyjskiej w lipcu 1904 r. Józef Piłsudski i Roman Dmowski natknęli się na siebie na ulicy w Tokio. Choć spotkanie było przypadkowe, obaj politycy przybyli do stolicy Japonii na rozmowy polityczne. Działacz PPS, planujący wywołanie powstania w Królestwie Polskim, liczył na pomoc finansową i materialną od Japończyków. Usiłował przekonać ich do stałego podnoszenia kwestii niepodległości Polski na arenie międzynarodowej i do sformowania z rosyjskich jeńców polskiej narodowości ochotniczych legionów do walki z Rosjanami. Z kolei lider endecji starał się od tego odwieść gospodarzy – twierdził, że PPS ma niewielkie poparcie, a po nieuchronnym, szybkim stłumieniu polskiego powstania armia carska będzie mogła w pełni skupić się na wojnie z Japonią. W interesie tej ostatniej leżało zatem utrzymywanie w Królestwie Polskim możliwe silnych garnizonów pilnujących tam porządku. Piłsudski z Dmowskim przeprowadzili ze sobą także wielogodzinną rozmowę, ale obaj panowie pozostali przy swoich stanowiskach. Ostatecznie Japończycy przekazali Piłsudskiemu jedynie trochę broni i pieniędzy na działalność sabotażową.

PODSUMOWANIE

W latach 1905–1907 na terenie Królestwa Polskiego doszło do wystąpień robotniczych i chłopskich oraz do strajków szkolnych. Były one związane z rewolucją w Rosji. ■ W działania rewolucyjne byli zaangażowani działacze partii socjalistycznych. Narodowa Demokracja sprzeciwiała się udziałowi w nich polskich robotników, ponieważ uważała, że Polacy więcej uzyskają na drodze legalnych działań. ■ W wyniku rewolucji władze carskie poszły na ustępstwa i zezwoliły na złagodzenie polityki antypolskiej, później jednak wycofały się z części ustępstw. ■ Przed wybuchem I wojny światowej ukształtowały się w społeczeństwie polskim dwie orientacje – prorosyjska i niepodległościowa, związana z zaborcą austriackim.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu rewolucji na ziemiach polskich w 1905 r.
2. Opisz skutki rewolucji lat 1905–1907 na ziemiach polskich.
3. Wyjaśnij, dlaczego władze austriackie tolerowały przed 1914 r. działalność polskich organizacji niepodległościowych na terenie Galicji.
4. Omów metody walki o cele narodowe i socjalne w latach 1905–1908.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa młodzieży szkół średnich Królestwa Polskiego w sprawie strajku szkolnego z lutego 1905 r. (fragment)

Przez więzienne mury szkoły carskiej doszedł i do nas okrzyk ludu roboczego, z którym dziś łączą się wszystkie uczciwe elementy całego społeczeństwa – okrzyk walki z gniotącym nas caratem. Na silny i młody okrzyk, zwiastujący bliską już jutrzenkę wolności, nie możemy pozostać głusi. […] Niech wszyscy uczniowie i uczennice jednocześnie i solidarnie przerwą zajęcia w znienawidzonych szkołach […]. Wszędzie wystawmy następujące żądania w zakresie szkolnictwa:

1) Unarodowienia szkół w Królestwie Polskim; obowiązkowym językiem wykładowym ma być język polski. Każda inna narodowość powinna mieć prawo zakładania szkół z własnym językiem wykładowym. Kierownikiem i nauczycielami we wszystkich szkołach powinni być ludzie tej samej narodowości co i uczniowie.
2) Zniesienie systemu policyjnego w szkołach. Powinien być zniesiony inspektorat i wszystko, co jest z nim związane: śledzenie, donosicielstwo i rewizje. Powinien również być zniesiony przymus religijny, kartki od spowiedzi, obowiązkowe uczęszczanie do kościoła i prześladowanie za wolnomyślność.
7) Powszechnego obowiązku nauczania początkowego. Po dojściu do oznaczonej liczby lat wszystkie dzieci […] powinny być oddawane do szkółek początkowych bezpłatnych, zakładanych, utrzymywanych i kontrolowanych przez gminy wiejskie i miejskie.

[w:] M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, Warszawa 1998, s. 436.

1. Wyjaśnij, czego dowiadujemy się z tekstu o szkole w Królestwie Polskim w czasach caratu. Co najbardziej doskwierało uczniom?
2. Omów przyczyny, które skłoniły uczniów do podjęcia strajku.
3. Wymień postulaty wobec władz rosyjskich, zapisane w odezwie młodzieży.

KALENDARIUM	
1905	wybuch rewolucji
czerwiec 1905	powstanie łódzkie
1906	rozłam w PPS
1908	powstanie Związku Walki Czynnej
1912	powstanie Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych

23 Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX stulecia

- Polscy pozytywiści
- Nowe kierunki w literaturze, sztuce i architekturze
- Nauka i szkolnictwo
- Specyfika polskiej kultury pod zaborami

Pozytywizm i Młoda Polska

Klęska powstania styczniowego oznaczała kres epoki romantyzmu w kulturze polskiej. Na kolejne trzy dekady głównym nurtem w polskiej kulturze stał się **pozytywizm**. Głosił on konieczność aktywnego zaangażowania się w przemiany społeczne i pracę organiczną (patrz: temat 12). W tym okresie rozkwitały takie formy twórczości literackiej, jak powieść i nowela, w których poruszano bieżące problemy nękające społeczeństwo. Pozytywiści sięgali także po pióro jako reportażyści i felietoniści – chętnie publikowali w prasie. Do głównych twórców polskiego pozytywizmu zaliczamy **Marię Konopnicką**, **Elizę Orzeszkową**, **Bolesława Prusa**, **Henryka Sienkiewicza** i **Aleksandra Świętochowskiego**. W tym czasie do najwybitniejszych polskich przedstawicieli malarstwa realistycznego należeli **Józef Chełmoński** oraz bracia **Maksymilian** i **Aleksander Gierymscy**.

Na przełomie XIX i XX w. pod wpływem **modernizmu** (patrz: temat 12) w sztuce Europy na ziemiach polskich zaczęła kształtować się nowa formacja kulturowa, określana mianem **Młodej Polski**. Zwolennicy tendencji modernistycznych sprzeciwiali się dominującej kulturze

Aleksander Gierymski, *Piaskarze*. Obraz przedstawia warszawskie Powiśle, w tle widoczny jest nowoczesny, stalowy most Kierbedzia.

? Wyjaśnij, kim są i co robią ludzie przedstawieni na obrazie. Czy artysta ukazał ich jako indywidualne jednostki czy jako przedstawicieli warstwy społecznej? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Jacek Malczewski, *Melancholia*, obraz uważany za manifest polskiego symbolizmu.

? Odszukaj na obrazie postać artysty. Przyjrzyj się postaciom kłębiącym się za jego plecami. Kogo tam dostrzegasz?

? Zinterpretuj symboliczną wymowę obrazu. Zwróć uwagę na jego kompozycję.

mieszczańskiej oraz dydaktycznej (charakterystycznej dla pozytywizmu) funkcji literatury i sztuki. Zdaniem młodego pokolenia twórczość artystyczna powinna nie być uwikłana w codzienność, ale stanowić odrębny świat, oderwany od spraw społecznych czy politycznych. Równolegle w kulturze Młodej Polski następowało odrodzenie narodowych tradycji romantycznych. Charakterystyczne dla tej epoki było także zainteresowanie życiem i kulturą chłopów, nazywane czasem prześmiewczo chłopomanią. Jednym z czołowych artystów młodopolskich był dramaturg i malarz **Stanisław Wyspiański**. Uważa się go m.in. za twórcę nowoczesnego teatru polskiego, a jego dramat „Wesele" po raz pierwszy wystawiany w 1901 r. – grywany jest do dziś. Z wybitnych poetów tego okresu można wymienić: **Jana Kasprowicza**, **Kazimierza Przerwę-Tetmajera**, **Stanisława Przybyszewskiego** i **Leopolda Staffa**. W dziedzinie malarstwa inspiracja impresjonizmem ujawniła się w twórczości **Olgi Boznańskiej** i **Władysława Podkowińskiego**. Przedstawicielami symbolizmu byli **Józef Mehoffer** i **Jacek Malczewski**, w którego obrazach ważne miejsce zajmowała refleksja nad historią narodu.

Jednym z najwybitniejszych pisarzy przełomu wieków był **Władysław Reymont**, autor m.in. powieści *Ziemia obiecana*, poświęconej przemysłowej Łodzi (przybywali do niej ludzie w nadziei na zdobycie fortuny), oraz czterotomowej epopei *Chłopi* – dzieła opisującego życie wiejskiej społeczności na Mazowszu. Kwestiom zacofania i nierówności społecznych sporo uwagi poświęcił w swoich opowiadaniach i powieściach **Stefan Żeromski**. Z kolei **Gabriela Zapolska** w swoich dramatach niezwykle celnie krytykowała wady polskiego społeczeństwa.

Trwające od czasów romantyzmu dyskusje na temat konieczności oddania w sztuce ducha narodowego doprowadziły w latach osiemdziesiątych XIX stulecia do rozkwitu **stylów historycznych** w polskiej architekturze. Twórcy powstających wówczas budowli neogotyckich i neobarokowych odwoływali się do rodzimej polskiej tradycji. Wzniesione wspaniałe budynki dworcowe, liczne kamienice i kościoły oraz pałace i dwory ziemiańskie tworzą do dziś ważny element polskiego krajobrazu. Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich rozwijała się także architektura i sztuka **secesyjna**.

Stanisław Wyspiański, *Autoportret z żoną*, pastel.
Żona artysty była z pochodzenia chłopką. Wyspiański przedstawił ją w kolorowym kaftanie, chustce i koralach, które były charakterystycznym elementem odświętnych strojów ludowych.

? Małżeństwo artysty zostało uznane przez współczesnych mu za mezalians. Jak można zinterpretować wymowę portretu? Zwróć uwagę na to, jak przedstawione osoby patrzą na widza.

Powieści i malarstwo historyczne „ku pokrzepieniu serc"

Olbrzymią rolę w dziele zachowania tożsamości narodowej przez Polaków odgrywały powieści i malarstwo o tematyce historycznej. Przypominały one wydarzenia z okresu świetności państwa polskiego, budziły dumę narodową i nadzieję na przyszłość. Czołowym polskim autorem powieści historycznych był **Henryk Sienkiewicz**. Swoją *Trylogią* (lata osiemdziesiąte XIX w.) zdobył w społeczeństwie olbrzymią popularność. Jego sława przekroczyła granice ziem polskich, zwłaszcza za sprawą powieści *Quo vadis*. W 1905 r. otrzymał on literacką Nagrodę Nobla. Do innych pisarzy tego nurtu można zaliczyć, tworzącego już w 1. połowie XIX w., **Józefa Ignacego Kraszewskiego**. Podobną rolę w malarstwie polskim odgrywał **Jan Matejko**, twórca takich obrazów, jak: *Bitwa pod Grunwaldem*, *Hołd pruski*, *Konstytucja 3 maja* czy *Rejtan*.

Narodziny kultury masowej na ziemiach polskich

U schyłku XIX w. na ziemiach polskich zaczęła się rozwijać **kultura masowa**. Jednym z przejawów tego zjawiska była popularność kina. Pierwsze stałe kino na ziemiach polskich powstało już w 1899 r. w Łodzi i było nazywane teatrem żywych fotografii. Przed wybuchem I wojny światowej istniało na obszarach trzech zaborów łącznie prawie 500 sal kinowych. Na ekrany starano się przenosić, z różnym skutkiem, popularne powieści Żeromskiego, Orzeszkowej czy Sienkiewicza. Właśnie w tym okresie swą karierę filmową rozpoczęła najsłynniejsza gwiazda światowego kina niemego – Barbara Apolonia Chałupiec, znana pod pseudonimem **Pola Negri**.

Masowa publiczność bawiła się chętnie na różnych imprezach plenerowych, gdzie występowały orkiestry, atrakcje oferowały cyrki i wesołe miasteczka, wystawiano

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Styl zakopiański

Efektem poszukiwania polskiego stylu narodowego przez architektów młodopolskich był tzw. **styl zakopiański** (od około 1890 r.). Jego prekursorem był **Stanisław Witkiewicz** (1851–1915). Czerpał on inspirację z oryginalnej kultury góralskiej (drewnianego budownictwa, wyposażenia wnętrz, zdobnictwa), ukształtowanej pod Tatrami. Cechami charakterystycznymi stylu były m.in. ściany z drewnianych bali, spiczaste dachy, wysoka podmurówka i werandy z okapem. Zaprojektowane przez niego wille w Zakopanem i kaplica na Jaszczurówce (na zdjęciu) stały się wzorem naśladowanym w różnych regionach kraju.

przedstawienia o lekkiej treści. Po ulicach krążyli kataryniarze, grały orkiestry podwórkowe. Popularnością cieszyła się prasa brukowa.

Bardziej wyrobieni artystycznie i bogatsi uczęszczali do teatrów, oper, filharmonii czy na wystawy malarskie. W Warszawie miejscem spotkań miłośników malarstwa i rzeźby była istniejąca do dziś galeria Zachęta (od 1900 r.). W Krakowie w 1905 r. rozpoczął działalność kabaret Zielony Balonik.

Nauka i szkolnictwo na ziemiach polskich

System szkolny na ziemiach polskich znajdował się pod kontrolą państw zaborczych. W zaborach rosyjskim i niemieckim szkoła miała służyć jako jeden z głównych instrumentów wynaradawiania młodych pokoleń Polaków i czynienia z nich lojalnych poddanych. Niemcy nie pozwolili na założenie w Poznaniu polskiej uczelni wyższej i w latach siedemdziesiątych XIX w. zgermanizowali całość szkolnictwa. Podobnie Rosjanie po powstaniu styczniowym zrusyfikowali szkolnictwo w Kongresówce, włącznie z Uniwersytetem Warszawskim, aż do 1906 r. ograniczali i kontrolowali prywatne polskie inicjatywy edukacyjne. Symbolem tej brutalnej i wrogiej Polakom polityki był Aleksander Apuchtin – kurator warszawskiego okręgu szkolnego, z nienawiścią tępiący każdy przejaw wolności i polskości. Okres jego urzędowania (1879–1897) Polacy nazwali **nocą apuchtinowską**.

Pod względem edukacji najlepiej kształtowała się sytuacja Polaków w zaborze austriackim. Wraz z nadaniem Galicji autonomii spolonizowano tam całe szkolnictwo, w tym uniwersytety w Krakowie i Lwowie. Na tych uczelniach studiowała także młodzież z innych zaborów.

Polscy naukowcy dokonali w omawianym okresie kilku liczących się odkryć. Profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego – **Zygmunt Wróblewski** i **Karol Olszewski** – w 1883 r. pierwsi w świecie skroplili tlen i azot. Olbrzymią sławę i uznanie międzynarodowe, potwierdzone dwiema Nagrodami Nobla (1903, 1911), zyskała pracująca na emigracji we Francji **Maria Skłodowska-Curie**, pionierka w badaniach nad zjawiskiem promieniotwórczości. Z kolei mieszkający w Wielkiej Brytanii **Kazimierz Funk** wyodrębnił w 1912 r. pierwszą witaminę.

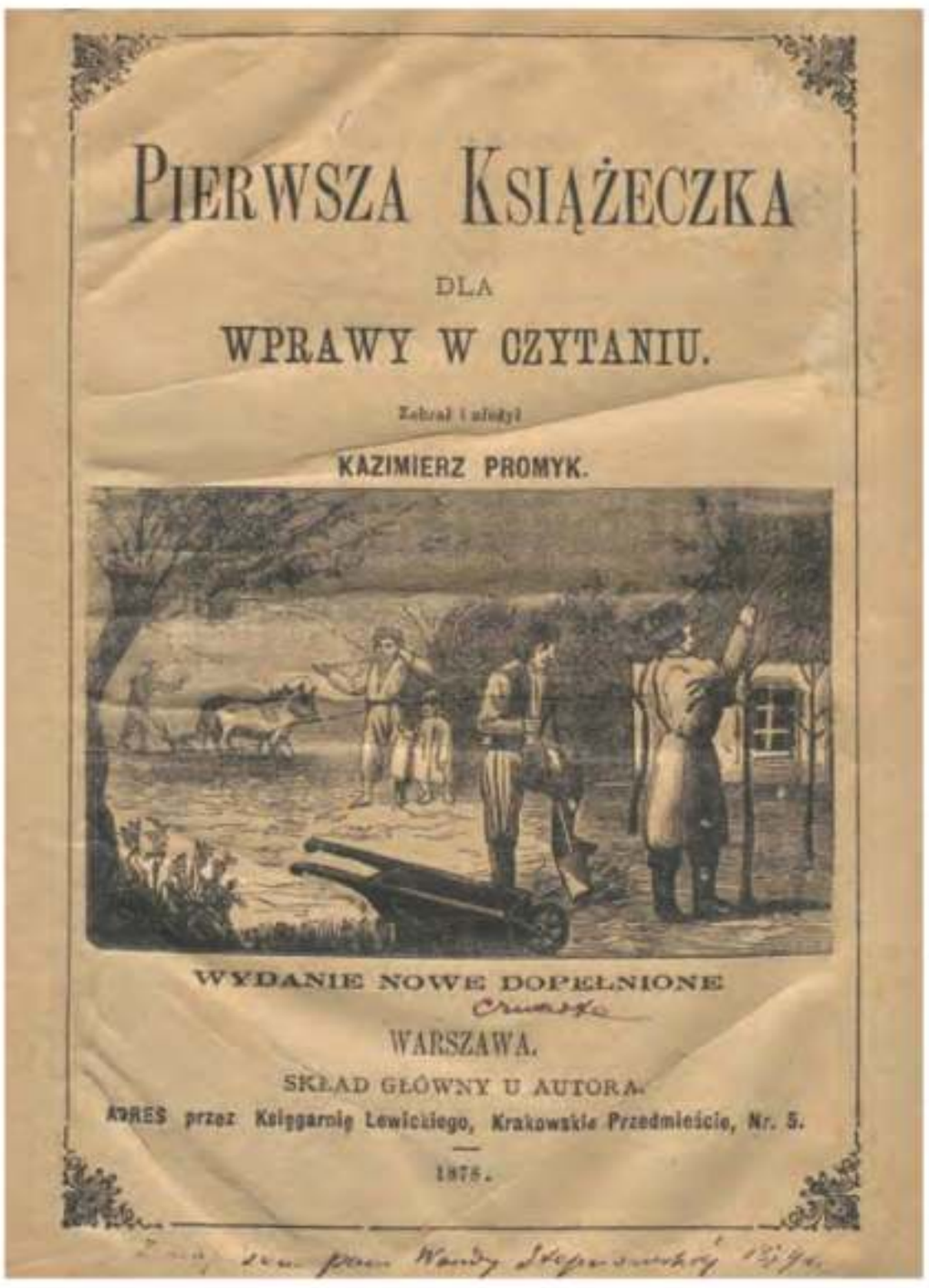
PIERWSZA KSIĄŻECZKA
DLA
WPRAWY W CZYTANIU.
Zebrał i ułożył
KAZIMIERZ PROMYK.
WYDANIE NOWE DOPEŁNIONE
WARSZAWA.
SKŁAD GŁÓWNY U AUTORA.
ADRES przez Księgarnię Lewickiego, Krakowskie Przedmieście, Nr. 5.
1875.

Strona tytułowa elementarza autorstwa Konrada Prószyńskiego (pseudonim Kazimierz Promyk, 1851–1908). Był on pomocny w domowym nauczaniu języka polskiego. Jego pierwsze wydanie w 1875 r. było możliwe dzięki wsparciu finansowemu społeczników. Podręcznik okazał się ogromnym sukcesem. W 1892 r. londyńskie Towarzystwo Pedagogiczne uznało go za najlepszy na świecie podręcznik spośród 500 nadesłanych.

? Rozważ, do której grupy społecznej adresowana była ta czytanka.

Emancypacja kobiet

Podobnie jak w innych krajach kręgu cywilizacji zachodniej, także na ziemiach polskich rozpoczął się proces emancypacji kobiet. Trudno było mówić o równouprawnieniu – opiekę prawną nad dziećmi sprawowali ojcowie, mężowie musieli wyrazić zgodę na działalność zarobkową kobiet, natomiast panie otrzymywały za pracę gorsze wynagrodzenie niż mężczyźni zatrudnieni na takich samych stanowiskach. W większym stopniu niż mężczyzn dotykała kobiety plaga analfabetyzmu, co było spowodowane słabiej rozbudowaną siecią szkół dla dziewcząt. Kobiety były również pozbawione praw politycznych.

Pierwsi postulaty poprawy położenia kobiet i zrównania ich praw z mężczyznami wysunęli pozytywiści, a wkrótce po nich – socjaliści. Kobiety były zatrudniane m.in. jako robotnice, służące, guwernantki, telefonistki, pracownice handlu i nauczycielki. W związku z tym zaczęto zakładać ochronki i tzw. ogrody dziecięce, które pełniły funkcję dzisiejszych przedszkoli.

WARTO WIEDZIEĆ

Cykliści

Jednym z najprężniej rozwijających się masowych sportów było kolarstwo. Warszawskie Towarzystwo Cyklistów, powstałe w 1886 r., jest jednym z najstarszych stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich. Do zwolenników roweru należał m.in. Henryk Sienkiewicz. Jak oceniał: „Rower wymaga tęgich mięśni, a wyrabia przytomność umysłu, odwagę i dzielność, nie mówi się już o tym, że stowarzysza ludzi […]". Podobnie jak Bolesław Prus był on honorowym członkiem tego towarzystwa sportowego.

Siostry Urbańskie, propagatorki kobiecego narciarstwa, zdjęcie z 1906 r. W 1873 r. w Zakopanem zostało założone Towarzystwo Tatrzańskie. Jego członkowie założyli w Tatrach wiele schronisk i wytyczyli szlaki do wędrówek górskich. Zimą uprawiano tam narciarstwo.

? Opisz stroje narciarek. Jak myślisz, czy było im w nich wygodnie?

Od lat siedemdziesiątych XIX stulecia powstawały szkoły zawodowe dla dziewcząt. Jednak dopiero w 1896 r. została zorganizowana w Krakowie pierwsza na ziemiach polskich szkoła żeńska z programem takim samym jak w gimnazjum męskim. W tym czasie niechętnie jeszcze przyjmowano dziewczęta na wyższe uczelnie (odważne wyjeżdżały na studia do Petersburga czy Paryża, jak Maria Skłodowska w 1891 r.).

Sport i turystyka na ziemiach polskich

Pod koniec XIX w. na ziemiach polskich kształtowało się szersze zainteresowanie społeczeństwa sportem i turystyką. Wynikało to m.in. z pojawienia się pojęcia wolnego czasu i wprowadzania urlopów wypoczynkowych. W ich trakcie zamożniejsi chętnie udawali się do sanatoriów czy – jak się to wówczas mówiło – do wód (np. do Ciechocinka, Nałęczowa, Krynicy) lub do kurortów (Zakopanego, Sopotu). Z kolei biedniejsi musieli się zadowolić pobytem u rodziny na wsi bądź po prostu zostawali w mieście, gdzie spędzali czas w parku lub nad rzeką. Coraz popularniejszy stawał się sport. Bogatsi uprawiali takie dyscypliny, jak: szermierka, jazda konna, tenis, golf, a także wioślarstwo i łyżwiarstwo (z czasem dostępne dla mniej zamożnych). Nieliczni uprawiali turystykę górską i narciarstwo. Biedniejsi pasjonowali się zapasami, boksem i – coraz popularniejszą – piłką nożną. Przed I wojną światową powstały pierwsze polskie kluby piłkarskie: m.in. Lechia, Czarni i Pogoń we Lwowie, Cracovia i Wisła w Krakowie, Resovia w Rzeszowie, Korona i Polonia w Warszawie, Posnania i Warta w Poznaniu, ŁKS i Widzew w Łodzi. Tężyznę fizyczną i postawy patriotyczne propagowało wśród młodzieży Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", założone w 1867 r. we Lwowie. Wkrótce jego placówki, zwane gniazdami, powstały w wielu miejscowościach zamieszkałych przez Polaków.

Wspólnota kulturowa ziem polskich

Elementem łączącym Polaków ponad granicami była przede wszystkim **kultura**. We wszystkich trzech zaborach czytano powieści Sienkiewicza, podziwiano malarstwo Matejki, stawiano pomniki wieszczom, czytywano polską prasę, uczono się z podręczników Promyka. Związki małżeńskie łączyły często mieszkańców różnych zaborów.

Mapa Rzeczypospolitej z okresu panowania Jana III Sobieskiego, wydana w Poznaniu w 1883 r. Została wydana z okazji rocznicy bitwy pod Wiedniem.

? Wyjaśnij, jakiemu celowi politycznemu mogło służyć jej wydanie.

Niekwestionowaną **stolicą kulturalną ziem polskich** – nazywaną nawet Polskimi Atenami – stał się Kraków. Katedra wawelska i cmentarz na Skałce, gdzie chowano wybitnych Polaków, pełniły funkcje nekropolii narodowych i były celem pielgrzymek patriotycznych. W Galicji, cieszącej się autonomią, obchodzono hucznie święta narodowe, jak setne rocznice uchwalenia *Konstytucji 3 maja*, powstania kościuszkowskiego czy śmierci księcia Józefa Poniatowskiego, dwustulecie wiktorii wiedeńskiej i pięćsetną rocznicę bitwy grunwaldzkiej. Na obchody przybywały delegacje ze wszystkich ziem polskich. Tego typu uroczystości pozwalały konsolidować Polaków z trzech zaborów, przypominały europejskiej opinii publicznej o istnieniu sprawy polskiej oraz stanowiły swoistą odpowiedź na nasiloną akcję wynaradawiania Polaków, przede wszystkim w zaborze pruskim.

Pod koniec XIX w. ukształtowała się polska **opinia publiczna**. Prasa w poszczególnych zaborach szczegółowo donosiła o sytuacji Polaków w państwach sąsiednich. Żywo reagowano na antypolskie posunięcia władz zaborczych, np. po strajku szkolnym we Wrześni zbierano w Galicji i Kongresówce pieniądze dla osób poszkodowanych, politycy galicyjscy wzywali władze austriackie do interwencji, bojkotowano towary niemieckie, a przed konsulatami Rzeszy we Lwowie i Warszawie organizowano manifestacje protestacyjne.

PODSUMOWANIE

Po klęsce powstania styczniowego głównym nurtem w polskiej kulturze stał się pozytywizm. ■ Na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich zaczęła pod wpływem modernizmu kształtować się nowy prąd w kulturze, zwany Młodą Polską. ■ Równocześnie rozwijała się twórczość „ku pokrzepieniu serc", nawiązująca do ważnych wydarzeń z historii Rzeczypospolitej. ■ U schyłku XIX w. na ziemiach polskich pojawiła się kultura masowa, której przejawami były m.in. kino i prasa brukowa. ■ W zaborach rosyjskim i niemieckim szkoła była jednym z głównych instrumentów wynaradawiania młodych Polaków. W autonomicznej Galicji szkolnictwo zostało spolonizowane. ■ Rozpoczął się proces emancypacji kobiet na ziemiach polskich, rozwijały się także sport i turystyka.

POLECENIA

1. Wskaż główne założenia i najważniejszych twórców sztuki z okresu Młodej Polski.
2. Wyjaśnij termin *noc apuchtinowska*.
3. Opisz emancypację kobiet na ziemiach polskich pod koniec XIX w. Wymień sfery, w których pozycja prawna kobiet była gorsza od pozycji mężczyzn.
4. Wymień sposoby spędzania wolnego czasu przez osoby należące do różnych grup społecznych.
5. Scharakteryzuj specyficzne okoliczności rozwoju kultury polskiej na przełomie XIX i XX w.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Artykuł prasowy z „Kuriera Warszawskiego" (fragment)

Na uroczystość jubileuszu wioślarstwa krakowskiego przybyli przedstawiciele: Warszawy, Włocławka, Kalisza, Płocka i Poznania. Na uczcie w starym teatrze wiceprezydent miasta Szarski toastował w ręce delegata warszawskiego, który odpowiadał. Oddziałowi wioślarskiemu „Sokoła" wręczyli przedstawiciele Włocławka, Kalisza, Płocka i Poznania flagi wioślarskie klubowe pamiątkowe, wioślarze płoccy nadto płaskorzeźbę srebrną. Na regatach był obecny delegat namiestnictwa Fedorowicz, który ustanowił jedną z nagród.

„Kurier Warszawski", 10 września 1912, nr 251 wyd. poranne.

1. Sprawdź, z jakich zaborów przybyli uczestnicy zawodów.
2. Wyjaśnij, dlaczego regaty miały uroczysty charakter. Jaką pozasportową funkcję spełniały?
3. Wyjaśnij, czym była wymieniona w tekście organizacja „Sokół".
4. Rozważ, z jakich przyczyn historycznych przedstawiciel Krakowa szczególnie uhonorował delegata z Warszawy? Przypomnij sobie, jaką funkcję pełniły oba miasta w czasach Rzeczypospolitej.
5. Podaj, kto ze strony władz brał udział w przyjęciu zagranicznych gości.

Eliza Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, tekst z 1870 r.

Gdybyśmy zostali zapytani: na jakich drogach działalności ludzkiej kobieta ze względu na przyrodzone zdolności swoje i pozycję swą społeczeńską pracować może i ma prawo? Odpowiedzielibyśmy tak samo jak w kwestii nauk mających być udzielanymi kobietom: na wszystkich tych, które stoją otworem przed mężczyznami, na wszystkich, na których człowiek stać się może szczęśliwym i użytecznym, a jedyną w wyborze jednej z nich wskazówką mają być wrodzone zdolności, skłonności jednostki i okoliczności jej społecznego położenia.

Zasada ta przez znaczną część oświeconej ludzkości podjęta i popierana, spotyka mnóstwo zarzutów, o których wspomniemy później; najważniejszą wszakże do wprowadzenia ją w czyn przeszkodą są niedostatki w instytucjach społeczeństwu naszemu przysługujących. Trudno bowiem myśleć o kobietach doktorach, profesorach, adwokatach i urzędnikach, a trudniej jeszcze wykształcać je do tych zawodów, gdy szkoły wyższe, będące koniecznym do takiego wykształcenia warunkiem, są albo zamknięte przed kobietami albo przynajmniej wstęp do nich tak im jest utrudniony z różnych przyczyn, że rzadkie tylko i wyjątkowo szczęśliwie uprzywilejowane jednostki otrzymać, dobić się go raczej mogą. A jeśliby kto nawet ofiarą wielu kosztów i z przełamaniem mnóstwa trudności, za pomocą szkół wyższych poza granicami kraju istniejących i tę przezwyciężył przeszkodę, wnet zjawiłaby się przed nim inna, a niemniej ważna, wynikająca z trudności otrzymania stosownych dyplomów, posad urzędowych, katedr profesorskich itd.

https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/kilka-slow-o-kobietach.html

1. Wymień problemy, które – zdaniem autorki – napotykają kobiety chcące się kształcić i pracować zawodowo.
2. Odszukaj w tekście nawiązania do idei pozytywistycznych.

KALENDARIUM	
1867	powstanie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół"
1883	skroplenie tlenu i azotu przez Zygmunta Wróblewskiego i Karola Olszewskiego
1903, 1911	Nagrody Nobla dla Marii Skłodowskiej-Curie
1905	Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza
1910	huczne obchody pięćsetnej rocznicy bitwy pod Grunwaldem

POLACY I ZIEMIE POLSKIE W 2. POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

KRÓLESTWO PRZED POWSTANIEM

Klęska w wojnie krymskiej pogłębiła kryzys państwa rosyjskiego. Następca Mikołaja I – car **Aleksander II** – w celu unowocześnienia państwa przeprowadził w nim reformy. Nie naruszyły one podstaw carskiego absolutyzmu, ale usprawniły sądownictwo i wprowadziły ograniczony samorząd. Najważniejszą z nich dla sytuacji wewnętrznej w Rosji była **reforma uwłaszczeniowa**, przeprowadzona w 1861 r. (nie objęła Królestwa Polskiego). Car ogłosił również amnestię dla polskich więźniów politycznych i zesłańców. Ta odwilż posewastopolska wzbudziła nadzieje Polaków na powrót swobód konstytucyjnych w Królestwie. Część ich przywódców, skupiona w **Towarzystwie Rolniczym** Andrzeja Zamoyskiego, uważała, że należy rozwijać gospodarkę kraju i liczyć na dobrą wolę Aleksandra II. W trakcie wizyty w Warszawie car stwierdził jednak, że nie zamierza przywracać sytuacji sprzed upadku powstania listopadowego.

W kraju działały również **tajne kółka** gromadzące bardziej radykalnych patriotów – głównie młodzież – studentów, rzemieślników i polskich oficerów służących w armii rosyjskiej. Od schyłku 1860 r. organizowały one w Warszawie **manifestacje patriotyczne** z okazji ważnych rocznic historycznych. W 1861 r. wojsko rosyjskie zaczęło siłą tłumić kolejne demonstracje, zabijało lub aresztowało ich uczestników. Spowodowało to wzrost nienawiści do władz rosyjskich i wzmocniło solidarność wszystkich grup społecznych. W Warszawie, za zgodą władz rosyjskich, powstała **Delegacja Miejska**, grupująca przedstawicieli różnych warstw społecznych. Miała ona zaprowadzić porządek w mieście.

Aleksander II zgodził się na pewne ustępstwa. Dyrektorem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego został mianowany **Aleksander Wielopolski**. Przeprowadził on w Królestwie Polskim szereg reform. Otwarto w Warszawie **Szkołę Główną** (uczelnię o charakterze uniwersytetu) z wykładowym językiem polskim, wprowadzono równouprawnienie ludności żydowskiej i oczynszowanie chłopów w dobrach prywatnych. Wielopolski liczył na to, że uda się uzyskać stopniowe przywrócenie Królestwu praw, jakie miało ono przed wybuchem powstania listopadowego. Obawiał się jednak, że dalsze rozbudzanie nastrojów patriotycznych zniweczy te plany.

POLITYKA I WOJNY

1856–1864 – Aleksander II wprowadza reformy w Rosji ▼

▼ **1860–1861** – manifestacje patriotyczne w Królestwie Polskim

▼ **1861** – wprowadzenie autonomii w Galicji

▼ **styczeń 1863** – branka i wybuch powstania styczniowego

▼ **kwiecień 1864** – stłumienie powstania styczniowego

GOSPODARKA I KULTURA

▼ **1867** – powstanie Towarzystwa Gimnastycznego Sokół

marzec 1864 – uwłaszczenie w Królestwie Polskim ▼

1875 – likwidacja Kościoła unickiego na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego ▼

XIX

1850 r. 1860 r. 1870 r. 1880 r.

W kwietniu 1861 r. doprowadził do rozwiązania Delegacji Miejskiej Warszawy. Przez większości rodaków był uważany za zdrajcę, ponieważ rezygnował z dążeń niepodległościowych.

W kwietniu 1861 r. wojsko, podczas manifestacji na placu Zamkowym, zaatakowało tłum – zginęło kilkaset osób. W kraju zaczęła obowiązywać żałoba narodowa, w Królestwie władze ogłosiły **stan wojenny**. Wojsko wtargnęło do warszawskiej katedry, w której odbywało się patriotyczne nabożeństwo. Aresztowano ponad 1500 osób. W odpowiedzi duchowni zamknęli kościoły.

Środowisko czynnych politycznie Polaków podzieliło się na dwa ugrupowania. Umiarkowani, zwani **białymi**, zamierzali dalszymi pokojowymi manifestacjami wymuszać na władzach rosyjskich przywrócenie stanu sprzed 1831 r. Walkę zbrojną odkładali na przyszłość. Bardziej radykalni patrioci, zwani **czerwonymi**, dążyli do szybkiego rozpoczęcia walki o niepodległość. Uważali, że powstanie musi łączyć się z natychmiastowym uwłaszczeniem chłopów. Ich działaniami kierował Komitet Centralny Narodowy. Wybuch powstania planowano na **wiosnę 1863 r.**

WYBUCH I PRZEBIEG POWSTANIA STYCZNIOWEGO

W styczniu 1863 r. w Królestwie Polskim miała odbyć się **branka**, czyli pobór do rosyjskiej armii. Z inicjatywy Aleksandra Wielopolskiego do wojska miały zostać wcielone osoby podejrzewane o udział w niepodległościowej konspiracji. Na wieść o brance tysiące zagrożonych opuszczały miasta i chroniły się w lasach. Wymusiło to na Komitecie Centralnym Narodowym **decyzję o przyspieszeniu wybuchu powstania**. Rozpoczęło się ono **w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r.**

Centralny Komitet Narodowy ogłosił się **Rządem Narodowym**. Wydał **dekret o uwłaszczeniu chłopów**. Siły rosyjskie w Królestwie Polskim wynosiły ponad 100 tys. Powstańcom brakowało karabinów i armat. Nie udało się im zrealizować planu koncentracji wojsk rosyjskich w dużych miastach, co pozwoliłoby na rozbudowę powstańczej armii i szkolenie. Walki miały charakter partyzancki. Oddziały powstańcze nie mogły na dłużej opanować większych obszarów. Tej sytuacji nie zdołali zmienić **Ludwik Mierosławski** i **Marian Langiewicz**, obaj pełniący kolejno funkcję dyktatora powstania.

O wpływy w podziemnym Rządzie Narodowym rywalizowali **czerwoni** i **biali**. Rząd zorganizował **państwo podziemne**. Nadzorował wydziały zajmujące się sprawami wewnętrznymi, zagranicznymi, wojskiem, skarbem i prasą. Miał własną dyplomację, podziemne sądy, pocztę i drukarnie. Wydawano i wykonywano wyroki śmierci na Polakach współpracujących z wojskiem rosyjskim. Przywódcy powstania starali się bezskutecznie uzyskać pomoc ze strony mocarstw zachodnich, choć powstanie cieszyło się ogromnym poparciem europejskiej opinii publicznej.

Wojska rosyjskie tłumiące powstanie działały bezwzględnie. Powstańców wziętych do niewoli karano śmiercią lub zesłaniem. Palono wsie i miasteczka oskarżone o sprzyjanie powstaniu lub nakładano na nie kontrybucje. Nasilenie represji poskutkowało ograniczeniem zasięgu powstania. Jego kryzys próbował opanować **Romuald Traugutt**, od października 1863 r. pełniący funkcję dyktatora. Przeprowadził on reorganizację sił powstańczych.

1892 – powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej ▼

1887 – założenie Ligi Polskiej ▼

1895 – powstanie Stronnictwa Ludowego ▼

▼ **1901** – strajk we Wrześni

1905 – wybuch rewolucji w Królestwie Polskim ▼

1906 – rozłam w PPS ▼

1908 – powstanie Związku Walki Czynnej ▼

1883 – skroplenie tlenu i azotu przez Zygmunta Wróblewskiego i Karola Olszewskiego ▼

▼ **1885** – tzw. rugi pruskie

1903, 1911 – Nagrody Nobla dla Marii Skłodowskiej-Curie ▼

▼ **1905** – Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza

1910 – uroczyste obchody pięćsetnej rocznicy bitwy pod Grunwaldem ▼

XIX XX

1880 r. 1890 r. 1900 r. 1910 r.

W **kwietniu 1864 r.** Traugutt i jego ostatni współpracownicy zostali aresztowani i po kilku miesiącach straceni na stokach Cytadeli. Pojedyncze oddziały powstańcze toczyły walkę jeszcze do końca 1864 r.

Przez szeregi powstańcze przewinęło się w trakcie powstania ponad 100 tys. ochotników. W walkach poległo około 20 tys. powstańców, prawie 2 tys. zostało straconych lub zmarło w więzieniach. Ponad 60 tys. osób z Królestwa i Litwy władze rosyjskie zesłały na Syberię. Car zlikwidował odrębną administrację Królestwa Polskiego. Wprowadzono podział administracyjny kraju na gubernie, wzorowany na rosyjskim. Nazwę „Królestwo Polskie" zaczęto zastępować nieformalnym określeniem ***Kraj Nadwiślański***. Stan wojenny, ogłoszony jeszcze przed wybuchem powstania, utrzymywał się przez następnych pięćdziesiąt lat. Zamknięto ponad 100 klasztorów. W Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych skonfiskowano tysiące majątków ziemskich. W zaborze rosyjskim, gdzie represje popowstaniowe miały znacznie ostrzejszy charakter, Polakom zakazano nabywania majątków ziemskich.

ZIEMIE POLSKIE W 2. POŁOWIE XIX W.

Na przełomie XIX i XX w. **sytuacja prawna i polityczna Polaków w poszczególnych zaborach znacznie się różniła**. Po stłumieniu powstania styczniowego władze rosyjskie zlikwidowały odrębność **Królestwa Polskiego** od Rosji. Zrusyfikowano administrację i szkolnictwo wszystkich szczebli. Zakazano tworzenia polskich organizacji społecznych, kulturalnych i politycznych. Władze zwalczały Kościół katolicki i zlikwidowały na tym obszarze Kościół unicki. Na **Ziemiach Zabranych** również przystąpiono do bezwzględnej walki z wszelkimi przejawami życia narodowego.

W zaborze pruskim w 2. połowie XIX w. władze zaostrzyły politykę germanizacji. Nie można było używać języka polskiego w urzędach, sądach i w szkolnictwie (z niewielkimi wyjątkami dla religii). Uniemożliwiano działalność polskich ugrupowań politycznych. W ramach polityki tzw. walki o kulturę (kulturkampfu) prześladowano Kościół katolicki, który poddano kontroli państwowej. Władze pruskie prowadziły także antypolską politykę na płaszczyźnie gospodarczej.

W latach osiemdziesiątych XX w. przeprowadzono tzw. **rugi pruskie**, czyli przymusowe wywłaszczenie i wysiedlenie Polaków, którzy przybyli z zaborów austriackiego i rosyjskiego. Powołano też **Komisję Kolonizacyjną**, której celem było wykupienie ziemi od Polaków i osadzenie na niej Niemców. W 1894 r. powstała niemiecka organizacja nacjonalistyczna zwana **Hakatą**, zachęcająca władze do popierania osadnictwa niemieckiego na ziemiach zaboru pruskiego.

Mimo represyjnej polityki germanizacyjnej Polacy wykorzystywali różnorodne możliwości działania: rozbudowywali spółdzielnie, kółka rolnicze, towarzystwa kredytowe, kółka prowadzące działalność oświatową. Ważną cechą ruchu narodowego na tych terenach była współpraca wszystkich warstw społecznych (**solidaryzm społeczny**). Symbolami oporu wobec polityki germanizacyjnej stała się sprawa wozu Drzymały, a także strajk polskich dzieci we Wrześni.

***Zakuwanie w kajdany*, obraz Aleksandra Sochaczewskiego.**

1. Opisz scenę przedstawiającą zesłanych powstańców styczniowych. Co malarz chciał w ten sposób przekazać odbiorcy tego dzieła?
2. Sprawdź, jakie były losy malarza po powstaniu styczniowym. Czy mógł on widzieć takie sceny osobiście?

Reformy agrarne na ziemiach polskich w XIX w.

TERYTORIUM	ZNIESIENIE PODDAŃSTWA	ZNIESIENIE PAŃSZCZYZNY	UWŁASZCZENIE
Królestwo Polskie	1807 r.	1862 r.	1863–1864
Ziemie wcielone do Cesarstwa Rosyjskiego	1861 r.	1861 r.	1861 r.
Galicja	1848 r.	1848 r.	1848 r.
Ziemie pod panowaniem pruskim*	1807 r.	1808–1850	1808–1850

* zabór pruski i Górny Śląsk

Najlepsza sytuacja dla Polaków panowała **w Galicji**. Od lat sześćdziesiątych XIX w. Galicja cieszyła się szeroką **autonomią**. Miała Sejm Krajowy, spolonizowane szkolnictwo i administrację. Swobodnie rozwijała się tam kultura narodowa, a Polacy zajmowali wysokie stanowiska rządowe w Wiedniu.

W 2. połowie XIX w. **rozwój gospodarczy** ziem polskich pod trzema zaborami przebiegał różnie, choć wszystkie tereny ziem polskich objęła urbanizacja i industrializacja. Królestwo Polskie było najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego. Wielkopolska stanowiła rolnicze zaplecze uprzemysłowionych regionów Niemiec. Gospodarka rolna stała tam na wysokim poziomie. Najbardziej zacofana pod względem gospodarczym pozostawała Galicja – słabo rozwijał się tam przemysł, a wieś była przeludniona i gospodarstwa rozdrobnione.

We wszystkich trzech zaborach nastąpiły społeczne przemiany, w których wyniku pojawiły się nowe grupy społeczne – burżuazja, robotnicy, inteligencja.

MASOWE RUCHY POLITYCZNE

Po upadku powstania styczniowego na ziemiach polskich dominowały dwa główne nurty polityczne: **pozytywiści** i **konserwatyści**. Oba odrzucały ideę zbrojnej walki o niepodległość. Pozytywiści postulowali pracę organiczną, czyli pracę u podstaw, mającą poprawić gospodarkę i poziom życia przedstawicieli niższych warstw społecznych. Konserwatyści domagali się zaprzestania polityki wynaradawiania Polaków i zapewnienia możliwości swobodnego rozwoju polskiej kultury.

Od lat osiemdziesiątych XIX w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać masowe partie polityczne. Pierwszą polską partią robotniczą była **Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat**, założona w **1882 r.** przez Ludwika Waryńskiego. Powstała w **1892 r. Polska Partia Socjalistyczna** (**PPS**), oprócz poprawy warunków bytowych niższych warstw społecznych, opowiadała się za zbrojną walką o niepodległość. W **1906 r.** doszło w niej do podziału na **PPS-Lewicę** i **PPS-Frakcję Rewolucyjną**. Jednym z liderów tej ostatniej był **Józef Piłsudski**. Z kolei Socjaldemokracja Królestwa Polskiego – założona w 1893 r., przekształcona wkrótce w **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy** (**SDKPiL**) – sprzeciwiała się odbudowie niepodległej Polski. Po zwycięstwie rewolucji Polacy mieli otrzymać autonomię w granicach Rosji.

Ruch ludowy rozwinął się najwcześniej w zaborze austriackim. W Galicji było wiele małych, niewydajnych gospodarstw, wieś zmagała się z przeludnieniem i analfabetyzmem. W 1895 r. powstało tam **Stronnictwo Ludowe**, zwane potem **Polskim Stronnictwem Ludowym**. Domagało się ono m.in. korzystnej dla chłopów reformy rolnej i demokratyzacji ordynacji wyborczej do parlamentu. Partia stała się najważniejszą siłą polityczną na wsi galicyjskiej. Do znanych działaczy tego ugrupowania należał **Wincenty Witos**.

Trzecim masowym ruchem politycznym na ziemiach polskich była **narodowa demokracja** zwana endecją. Jednym z jej ideologów był **Roman Dmowski**. W 1887 r. na emigracji powstała Liga Polska, przekształcona po kilku latach w Ligę Narodową. Dmowski odrzucał hasła socjalistów jako sprzeczne z polskimi interesami. Kładł nacisk na konieczność zachowania jedności pomiędzy różnymi grupami polskiego społeczeństwa. Za najgroźniejszego zaborcę uważał Niemców. Opowiadał się za współpracą z Rosjanami.

REWOLUCJA 1905–1907 W KRÓLESTWIE

W 1905 r., pod wpływem klęsk wojsk rosyjskich w wojnie z Japonią i niepokojów w samej Rosji, doszło do wybuchu **rewolucji w Królestwie Polskim**. Miały wtedy miejsce manifestacje, strajki i zamachy na carskich dygnitarzy w miastach i okręgach przemysłowych Kongresówki. Fala rewolucyjna ogarnęła także wieś, która domagała się języka polskiego w urzędach gminnych i swobodnego korzystania z dworskich lasów i łąk. Zastrajkowała również młodzież szkolna, domagająca się możliwości nauczania w języku polskim i zniesienia dozoru policyjnego nad szkołami. Partie polityczne miały różne stanowisko wobec tych wydarzeń. **SDKPiL** chciała współpracować z rewolucjonistami rosyjskimi, ponieważ wydarzenia w Królestwie uważała za część rosyjskiej rewolucji. Podczas rewolucji **doszło do podziału PPS**. Z partii wyłoniła się PPS-Frakcja Rewolucyjna z Józefem Piłsudskim, dążąca do przekształcenia rewolucji w powstanie narodowe. Ramieniem zbrojnym PPS-FR była Organizacja Bojowa PPS. **Narodowi demokraci** sprzeciwiali się walce zbrojnej z caratem, ponieważ liczyli na polsko-rosyjskie pojednanie i przywrócenie autonomii w Królestwie Polskim. Jeszcze w 1906 r. w wyborach do rosyjskiego parlamentu wzięło udział Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, którego członkowie zdominowali koło poselskie w Dumie. Po dwóch latach rewolucja wygasła, a władze rosyjskie zgodziły się na legalną działalność polskich organizacji społecznych i kulturalnych, język polski w szkołach prywatnych i złagodzenie cenzury.

Od 1908 r. Józef Piłsudski zaczął organizować w Galicji **ruch strzelecki**, mający przygotować kadry dla przyszłego wojska polskiego. Ta działalność była wspierana przez władze austro-węgierskie. W 1908 r. powstał **Związek Walki Czynnej**. Wobec zbliżającej się wojny ukształtowały się **dwie orientacje** w społeczeństwie polskim: **prorosyjska** i **niepodległościowa**.

KULTURA I NAUKA NA ZIEMIACH POLSKICH W 2. POŁOWIE XIX W.

Literatura doby **pozytywizmu** (po 1863 r.) pełniła głównie funkcję edukacyjną. Jej twórcy – **Maria Konopnicka**, **Eliza Orzeszkowa**, **Bolesław Prus** – zachęcali do podjęcia pracy organicznej na rzecz unowocześnienia polskiego społeczeństwa.

W malarstwie tego okresu dominował **realizm**. Na przełomie XIX i XX wieku narodził się nurt w sztuce zwany **Młodą Polską**. Odrzucał on funkcje dydaktyczne w sztuce i nawiązywał do tradycji romantycznej. Jednym z najwybitniejszych twórców tego okresu był malarz i dramaturg **Stanisław Wyspiański**. Powieści **Henryka Sienkiewicza** czy malarstwo **Jana Matejki** miały przypominać o czasach potęgi Rzeczypospolitej, podtrzymywać polską świadomość narodową i budzić nadzieję na odzyskanie niepodległości. Pomagało w tym także obchodzenie, zwłaszcza w autonomicznej Galicji, rocznic narodowych.

W zaborach rosyjskim i niemieckim **szkoła** była jednym z głównych **instrumentów wynaradawiania** młodych Polaków. W warunkach rusyfikacji w zaborze rosyjskim ogromną rolę w zwalczaniu analfabetyzmu odegrało samokształcenie. W Galicji szkolnictwo zostało spolonizowane.

U schyłku XIX w. na ziemiach polskich pojawiła się **kultura masowa**, której przejawami były m.in. kino i prasa brukowa. Pod koniec XIX w. stopniowo postępowała **emancypacja kobiet** na ziemiach polskich. Ogromną sławę w świecie zyskała fizyczka i chemiczka – dwukrotna laureatka Nagrody Nobla – **Maria Skłodowska-Curie**.

Na większą skalę pod koniec XIX w. rozwinęły się na ziemiach polskich turystyka i sport. Duże zasługi na polu krzewienia kultury fizycznej i postaw patriotycznych położyło **Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół"**. Nieformalną stolicą polskiej kultury stał się **Kraków**.

WARTO PRZECZYTAĆ

N. Bończa-Tomaszewski, *Źródła nowoczesności. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie i na początku XX wieku*, Wrocław 2006.
A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych 1870–1918*, Kraków 1992.
J. Dybiec, *Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej 1795–1918*, Kraków 2004.
S. Grodziski, *W królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 2005.
K. Kawalec, *Roman Dmowski 1864–1939*, Wrocław 2002.
A. Kossert, *Mazury. Zapomniane południe Prus Wschodnich*, Warszawa 2004.
J. Kozłowski, *Wielkopolska pod zaborem pruskim w latach 1815–1918*, Poznań 2006.
F. Ramotowska, *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym*. Warszawa 2000.
A. Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996.

Fragment zeznań Romualda Traugutta

Powstania nikomu nie doradzałem, przeciwnie, jako były wojskowy widziałem całą trudność walczenia bez armii i potrzeb wojennych z państwem słynącym ze swej militarnej potęgi. […] Okazało się, że odwołać [powstania] nie było już czasu. Zgodziłem się tedy na prośbę, bo jako Polak osądziłem za mą powinność nieoszczędzania siebie tam, gdzie inni wszystko poświęcali. […] Celem zaś jedynym i rzeczywistym powstania naszego jest odzyskanie niepodległości i ustalenie w kraju porządku opartego na miłości chrześcijańskiej, na poszanowaniu prawa i wszelkiej sprawiedliwości udzielając obywatelom należytą swobodę […]. Idea narodowości jest tak potężną i czyni tak szybkie postępy w Europie, że ją nic nie pokona; a wstrzymywanie jej postępu posłuży tylko do nabrania sił i popularności ludziom najbardziej rewolucyjnych przekonań […].

S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 734.

1. Omów sposób, w jaki Traugutt tłumaczył podczas śledztwa swoją decyzję o przystąpieniu do powstania.
2. Wyjaśnij, czy dostrzegał on w przyszłości szanse na niepodległość Polski.

Fragment przemówienia powitalnego wygłoszonego przez rektora na rozpoczęcie roku akademickiego 1897/1898.

Rok bieżący stanowić będzie pamiętną w dziejach Uniwersytetu epokę. W progi jego bowiem po raz pierwszy wstępuje grono słuchaczek[1]. Cieszę się bardzo, że mogę powitać Was, Panie! Szczerze Wam winszuję, że zdobyłyście sobie cząstkę tego prawa, które już gdzie indziej rówieśnice Wasze posiadły. Wiecie dobrze, że pewna część społeczeństwa nie tai swej obawy przed Waszym krokiem, inni, jeżeli wprost nie ganią, to z nieufnością na Was patrzą. Jako pionierki torujące nową w naszym społeczeństwie drogę jesteście obserwowane z podejrzliwością przez niechętnych. Ci będą radzi, gdy im się zdarzy pochwycić jakikolwiek pozór, żeby Was i Wasze dążności w złym świetle wystawić. […] Do Was należy tak postępować, żeby honoru swego i akademickiego na szwank nie narazić i żeby niechętnym wykazać, że obawy ich nie były słusznymi.

[1] Władze austriackie w 1897 r. pozwoliły kobietom studiować wyłącznie na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, a dwa lata potem – na Wydziale Lekarskim.

Rok	Liczba studentek na Uniwersytecie Jagiellońskim
1897/1898	122
1901/1902	153
1904/1905	232
1909/1910	369
1912/1913	510

Źródło: http://pau.krakow.pl/publikacje_online/Monografie_22_Rafalska_Sklodowska.pdf

Alicja Rafalska-Łasocha, *Maria Skłodowska i jej kontakt ze środowiskiem krakowskim*, Kraków 2015, s. 69.

1. Przypomnij, w którym roku kobiety zaczęły studiować na Uniwersytecie Jagiellońskim. Czy wszyscy zgadzali się z tą decyzją.
2. Wyjaśnij, co rektor radził studentkom.
3. Zapoznaj się z danymi w tabeli. Jaką tendencję dostrzegasz?
4. Sprawdź, gdzie na świecie wcześniej dopuszczono kobiety do studiowania. Wymień trzy miejsca.

Deklaracja Warszawskiego Komitetu Robotniczego PPS z 1905 r.

Pod względem politycznym ludowi polskiemu trzeba:
1. Wolności słowa, prasy i sumienia.
2. Równych obywatelskich praw dla wszystkich bez różnicy wyznania i pochodzenia.
3. Absolutnej swobody stowarzyszeń i zgromadzeń publicznych.
4. Nietykalności osób i mieszkań.
5. Ludowego samorządu w miastach i gminach.
6. Bezpłatnego i obowiązkowego dla wszystkich szkolnictwa.
7. Nieograniczonej wolności, samodzielnego życia narodowego: języka polskiego we wszystkich instytucjach publicznych […].
8. Zapewnienia ludności żydowskiej i innym mniejszościom narodowym swobodnego rozwoju kulturalnego.

Pod względem ekonomicznym:
1. Wolności strajków i w ogóle umów robotniczych, wolnych organizacji zawodowych.
2. Ośmiogodzinnego dnia roboczego, minimum płacy.
3. Ubezpieczenia na wypadek choroby, kalectwa i starości.
4. Inspektoratu przemysłowego, wybieranego przez robotników […]

Z pola walki, Warszawa 1956, nr 2, s. 35–36.

1. Rozszyfruj skrótowiec PPS.
2. Wymień postulaty społeczno-ekonomiczne PPS-u.
3. Wyjaśnij, kto mógł spełnić te żądania i do kogo były one kierowane.
4. Rozstrzygnij, czy ten komitet domagał się odbudowy niepodległej Polski. Uzasadnij odpowiedź.

Fragment *Myśli nowoczesnego Polaka* Romana Dmowskiego

Jestem Polakiem – to słowo w głębszym rozumieniu wiele znaczy. Jestem nim nie dlatego tylko, że mówię po polsku, że inni mówiący tym samym językiem są mi duchowo bliżsi i bardziej dla mnie zrozumiali, że pewne moje osobiste sprawy łączą mnie bliżej z nimi, niż z obcymi, ale także dlatego, że obok sfery życia osobistego, indywidualnego znam zbiorowe życie narodu, którego jestem cząstką, że obok swoich spraw i interesów osobistych znam sprawy narodowe, interesy Polski, jako całości, interesy najwyższe, dla których należy poświęcić to, czego dla spraw osobistych poświęcić nie wolno.

Roman Dmowski, *Myśli nowoczesnego Polaka*, Lwów 1904, s. 2.

1. Wymień elementy, które – zdaniem Dmowskiego – decydują o przynależności do narodu. Kim są obcy, wspomniani w tekście?
2. Wyjaśnij, jak – i dlaczego właśnie tak – rozumiesz określenia *zbiorowe życie narodu* i *sprawy narodowe*.

POLECENIA

1. Wskaż podobieństwa i różnice między powstaniem listopadowym a styczniowym. Uwzględnij czas trwania, uwarunkowania zewnętrzne, obszar objęty powstaniem, władze, charakter walk.
2. Oceń szanse powodzenia powstania styczniowego.
3. Scharakteryzuj najważniejsze ruchy masowe polskiego życia politycznego w XIX i XX w.
4. Opisz wpływ reform agrarnych na przemiany społeczne i ekonomiczne na ziemiach polskich w 2. połowie XIX w.
5. Omów rolę kultury narodowej w walce o obronę polskości i odbudowę niepodległego państwa.

V. POLSKA, EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE WIELKIEJ WOJNY

- I wojna światowa – działania zbrojne
- Rewolucja lutowa i październikowa w Rosji
- Sprawa polska w czasie wojny
- Koniec Wielkiej Wojny
- Odzyskanie przez Polskę niepodległości

***Zabić potwora*; strona tytułowa francuskiego czasopisma „Le Petit Journal" z 20 września 1914 r.** Smok ma na głowie niemiecki hełm (tzw. pikielhaubę) z charakterystycznym szpicem i austriackie kepi (czapkę z daszkiem). Walczą z nim żołnierze z Francji, Rosji, Wielkiej Brytanii, Belgii i Serbii.

? Powiedz, do czego nawiązał autor tej ilustracji.

24 Początek wojny i działania zbrojne w latach 1914–1916

- I wojna światowa – działania zbrojne
- Rewolucja lutowa i październikowa w Rosji
- Sprawa polska w czasie wojny
- Koniec Wielkiej Wojny
- Odzyskanie przez Polskę niepodległości

Zamach w Sarajewie i kryzys lipcowy

Dnia **28 czerwca 1914 r.**, podczas wizyty **w Sarajewie** – stolicy Bośni i Hercegowiny, należącej do Austro-Wegier – z rąk młodych serbskich nacjonalistów zginął Franciszek Ferdynand, następca tronu Austro-Węgier. Władze w Wiedniu postanowiły wykorzystać to tragiczne wydarzenie jako pretekst do upokorzenia Serbii, która od lat starała się oderwać od monarchii naddunajskiej obszary zamieszkane przez południowych Słowian.

W **lipcu 1914 r.**, po konsultacji z sojuszniczymi Niemcami, władze Austro-Węgier postawiły Serbii **ultimatum**. Było ono tak sformułowane, że żaden niepodległy kraj nie mógł go przyjąć bez utraty suwerenności. Rząd Serbii, reprezentujący pojednawczą postawę, przyjął większość warunków, odrzucił jedynie te, które godziły w jego suwerenność. Austro-Węgry uznały jednak odpowiedź za niesatysfakcjonującą i wypowiedziały Serbii wojnę. Wywołało to reakcję Rosji, która uważała się za protektora słowiańskich i prawosławnych Serbów na arenie międzynarodowej. Car Mikołaj II zdecydował się postawić armię rosyjską w stan gotowości, aby w ten sposób wywrzeć presję na Austro-Węgry i zmusić je do zaniechania działań przeciw Serbii.

Mobilizację rosyjskiej armii przyjęto w Berlinie z najwyższym zaniepokojeniem. Niemcy bowiem od dawna liczyły się z możliwością wojny na dwa fronty – jednocześnie z Francją i Rosją. Jednak **plan operacyjny** niemieckiego szefa sztabu generalnego – **Alfreda von Schlieffena** (czytaj: fon szlifena) – zakładał, że z powodu olbrzymiego

Ultimatum (łac. *ultimus* – ostatni, ostateczny) – żądanie, którego odrzucenie skutkuje zerwaniem rokowań oraz zastosowaniem przymusu (np. wypowiedzenie wojny).

Mobilizacja (od fr. *mobiliser* – mobilizować; uruchamiać) – tu: postawienie sił zbrojnych państwa w stan gotowości wojennej.

WARTO WIEDZIEĆ

Plan Schlieffena

Niemcy zakładali, że armia francuska skoncentruje się na pograniczu francusko-niemieckim silnie ufortyfikowanym. Dlatego planowali je obejść przez neutralną Belgię i uderzyć na Paryż. W tym czasie pierwszy napór wojsk rosyjskich powinny powstrzymywać nieliczne formacje niemieckie oraz armia sojuszniczych Austro-Węgier. Po rozgromieniu Francji główne siły niemieckie – dzięki rozbudowanej sieci połączeń kolejowych – miały zostać przerzucone na wschód i łatwo rozprawić się Rosjanami. Fakt, że siły rosyjskie pierwsze rozpoczęły mobilizację, stawiał jednak pod znakiem zapytania sensowność planu Schlieffena.

PAŃSTWA ENTENTY			PAŃSTWA CENTRALNE	
Wielka Brytania	Francja	Rosja	Niemcy	Austro-Węgry
250 tys.	540 tys.	1 mln 300 tys.	850 tys.	450 tys.

Siły zbrojne przed mobilizacją w przededniu wybuchu wojny w sierpniu 1914 r.

? Oceń, która ze stron dysponowała większą liczbą żołnierzy.

terytorium i słabej sieci kolejowej wojska rosyjskie będą się mobilizowały znacznie dłużej niż niemieckie. Przewidywano, że Niemcy szybko (w ciągu 6 tygodni) pokonają Francuzów na froncie zachodnim.

Wybuch Wielkiej Wojny

W obliczu postępujących przygotowań armii rosyjskiej Niemcy **1 sierpnia 1914 r.** wypowiedziały wojnę Rosji. Jednak swoje oddziały, zgodnie z planem Schlieffena, koncentrowały na zachodzie kraju. Aby ominąć wojska francuskie znajdujące się na granicy z Rzeszą, armia niemiecka uderzyła na neutralną Belgię i przez jej terytorium rozpoczęła marsz od północy w głąb Francji, której Niemcy wypowiedziały wojnę.

W tej sytuacji do konfliktu włączyła się Wielka Brytania, będąca jednym z gwarantów neutralności Belgii. Opanowanie belgijskich portów przez Niemców i stworzenie tam baz niemieckiej marynarki groziło bezpieczeństwu brytyjskich wybrzeży i żeglugi. Co najważniejsze jednak, pokonanie Francji skutkowałoby ustanowieniem niemieckiej hegemonii na kontynencie europejskim, do czego Brytyjczycy w żadnym wypadku nie zamierzali dopuścić. Wielka Brytania wypowiedziała więc wojnę Niemcom.

W ten sposób w pierwszych dniach sierpnia doszło do wybuchu wojny ogólnoeuropejskiej – już w trakcie jej trwania nazwanej **Wielką Wojną** – która następnie przekształciła się w konflikt o zasięgu światowym. Z jednej strony do walki stanął **blok państw trójporozumienia** – Rosja, Francja, Wielka Brytania, do których stopniowo przyłączały się inne kraje. Oprócz Belgii i Serbii, zaatakowanych w 1914 r., były to m.in. Japonia w 1914 r. (która dążyła do przejęcia niemieckich posiadłości we wschodniej Azji i na Oceanie Spokojnym), Rumunia (licząca na zdobycie Siedmiogrodu kosztem Austro-Węgier) w 1916 r., Stany Zjednoczone w 1917 r. Z kolei po stronie Niemiec i Austro-Węgier – z powodu położenia w środkowej części kontynentu europejskiego zwanych **państwami centralnymi** – opowiedziały się Turcja w 1914 r. oraz Bułgaria w 1915 r. Sojuszników z trójprzymierza nie wsparły jednak Włochy, ponieważ uznały, że nie leży to w ich interesie. W 1915 r. Włosi przystąpili natomiast do wojny po stronie ententy, gdyż liczyli na zdobycze terytorialne na granicy z Austro-Węgrami i na przejęcie niemieckich kolonii.

Przebieg działań wojennych 1914–1915

W pierwszych dniach wojny działania sił niemieckich koncentrowały się w Belgii i północnej Francji. Ich głównym celem było zajęcie Paryża. Jednak we wrześniu 1914 r. w pobliżu francuskiej stolicy **nad rzeką Marną** armia niemiecka została powstrzymana przez wojska brytyjsko-francuskie. Mordercza bitwa trwała kilka dni i została nazwana przez Francuzów cudem nad Marną. Niemcy zostali zmuszeni do wycofania się, ale wciąż okupowali niemal całe terytorium Belgii i znaczne obszary północno-wschodniej Francji.

Z kolei na **froncie wschodnim** w sierpniu 1914 r. **w bitwie pod Tannenbergiem** (dziś Stębark na Mazurach) Niemcy pokonali Rosjan, którzy wkroczyli do Prus Wschodnich.

WARTO WIEDZIEĆ

Front w Alpach

Jeden z frontów przebiegał przez Alpy. Żołnierze włoscy i austro-węgierscy musieli tam walczyć w warunkach wysokogórskich, także zimą. Niektóre stanowiska bojowe znajdowały się na wysokości blisko 4 tys. m n.p.m. W tak trudnym terenie dostarczenie amunicji, ciężkiej broni, żywności, opału i innych materiałów nastręczało olbrzymich problemów. Zimą żołnierze na wysuniętych posterunkach często przez 2–3 tygodnie byli odcięci od zaopatrzenia z dolin. Ogromne zagrożenie zimą stanowiły lawiny, a latem – niespodziewane burze. Zimą z powodu mrozu (czasem dochodzącego do −30°C) zacinały się zamki w karabinach i działach. Skoro nie można było pokonać wroga w inny sposób, często drążono w litej skale korytarze pod jego pozycjami, aby je wysadzić przy pomocy ładunków wybuchowych.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Cmentarze wojenne

Materialne pozostałości po I wojnie światowej wciąż są widoczne w krajobrazie wielu państw, także w Polsce. W naszym kraju znajduje się kilkaset cmentarzy wojennych z tego okresu. Na zdjęciu widnieje cmentarz wojenny na Magurze Małastowskiej w Beskidzie Niskim, pozostałość po ciężkich walkach toczonych w tym regionie zimą na przełomie lat 1914 i 1915. Jest na nim pochowanych 174 żołnierzy armii austro-węgierskiej różnych wyznań i narodowości. W kaplicy znajduje się kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z inskrypcją w języku niemieckim, po polsku brzmiącą tak:

„Pomnij, przechodniu, wchodząc w to obejście,
Że ziemia setki poległych tu grzebie,
Co młode życie oddali w potrzebie,
By nam zapewnić dziś wolność i szczęście".

To zwycięstwo przyniosło sławę dwóm niemieckim generałom – Paulowi Hindenburgowi i Erichowi Ludendorffowi.

Lepiej wiodło się Rosjanom w walkach z siłami Austro-Węgier – opanowali niemal całą Galicję, a na przełomie 1914 i 1915 r. **front rosyjsko-austriacki ustabilizował się na linii Karpat**. W tym samym czasie Austro-Węgrom nie udało się nawet pokonać niewielkiej Serbii. Niemcy postanowiły więc przyjść z pomocą swojemu sojusznikowi.

W **maju 1915 r.** Rosjanie zostali pokonani **w bitwie pod Gorlicami**. Zmusiło to wojska rosyjskie do odwrotu niemal na całym froncie. Carska armia opuściła prawie całą Galicję, Królestwo Polskie i Litwę. Państwa centralne opanowały m.in. Warszawę, Wilno, i Lwów. Jesienią 1915 r. linia frontu się ustabilizowała: biegła od przedmieść Rygi, poprzez Polesie, Wołyń, do granicy Rumunii.

W 1915 r. na **froncie zachodnim** wojska ententy bezskutecznie usiłowały przełamać pozycje biernie zachowujących się Niemców, natomiast Austro-Węgry zostały zaatakowane od południa przez Włochy, liczące na zdobycze terytorialne (Trydent, południowy Tyrol, Triest, wybrzeże adriatyckie) i powiększenie posiadłości kolonialnych kosztem Niemiec i Turcji. Wojska włoskie zostały jednak powstrzymane i front ustabilizował się na rzece Isonzo (czytaj: izonco) na pograniczu austriacko-włoskim. W jej dolinie stoczono kilkanaście bitew. Jesienią 1915 r. oddziały niemieckie i austro-węgierskie złamały opór Serbii i zajęły jej terytorium. W tych działaniach pomógł im nowy sojusznik – Bułgaria, która miała z Serbią zadawniony spór o obszar Macedonii.

Okopy z okresu I wojny światowej, 1916 – z lewej strony żołnierze francuscy, z prawej niemieccy w maskach przeciwgazowych. Okopy były tak głębokie, aby mógł się w nich zmieścić stojący żołnierz.

? Wyjaśnij, które rodzaje broni były największym zagrożeniem dla żołnierzy w okopach.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, jakie są regulacje w prawie międzynarodowym dotyczące broni chemicznej i kiedy je wprowadzono.

W miarę przystępowania kolejnych państw do wojny otwierały się **nowe fronty** (włoski, kaukaski, bliskowschodni). Walki toczyły się też na innych kontynentach – w Azji, afrykańskich koloniach, na Pacyfiku i na Atlantyku. Ententa opanowała niemieckie kolonie. **Kolonie zamorskie** państw europejskich dostarczały także metropoliom żywności i surowców. Pewną rolę w wojennych zmaganiach odegrały jednostki formowane przez państwa europejskie z rdzennych mieszkańców kolonii. Walczyły one nie tylko na obszarach Azji i Afryki, lecz także (wykorzystywane głównie przez Brytyjczyków i Francuzów) w Europie na froncie zachodnim.

Wojna totalna

Już w kilka miesięcy po rozpoczęciu wojny okazało się, że miała ona zupełnie inny charakter niż wcześniejsze konflikty militarne. Wbrew powszechnym przewidywaniom wojna nie zakończyła się w krótkim czasie. Użycie nowoczesnej broni, takiej jak karabiny maszynowe czy szybkostrzelne działa, spowodowało, że oddziały prowadzące natarcia ponosiły duże straty. Działania zwłaszcza na froncie zachodnim nie miały już charakteru **manewrowego**, przybrały postać wojny **pozycyjnej** i **okopowej**. Oznaczało to, że milionowe armie stanęły naprzeciw siebie, ale nie były w stanie pokonać przeciwnika. Walczące strony umacniały się na wciąż rozbudowywanych liniach fortyfikacji polowych: budowano okopy ciągnące się setkami kilometrów,

Wojna totalna (łac. *totalis* – całkowity) – wojna prowadzona przy użyciu wszelkich dostępnych środków, angażująca całe społeczeństwo, której skutki dotyczą nie tylko sił zbrojnych, lecz także cywilów.

WARTO WIEDZIEĆ

Życie w okopach

W czasie wojny pozycyjnej żołnierze długimi miesiącami, niezależnie od warunków atmosferycznych, tkwili na swoich stanowiskach, nieustannie ryzykując życiem i zdrowiem. Często cierpieli głód (nie było możliwości dostarczenia świeżej wody i jedzenia na linię frontu), marzli, chorowali, brodzili w błocie, cierpieli z powodu rozłąki z najbliższymi. Dokuczały im insekty i szczury. Żołnierze byli niemal cały czas pod ostrzałem artyleryjskim, ranni długo oczekiwali na pomoc, niekiedy w okopach zalegały zwłoki poległych. Niemiecki pisarz Erich Maria Remarque (1898–1970; czytaj: remark), uczestnik I wojny, w powieści *Na Zachodzie bez zmian* opisał koszmar wojny pozycyjnej.

Brytyjska fabryka zbrojeniowa, zdjęcie z grudnia 1918 r.

? Powiedz, kto pracuje w fabryce. Wyjaśnij dlaczego zatrudniano te osoby.

ziemianki, bunkry, stanowiska artylerii. Wrogie pozycje – położone w odległości od kilkunastu do kilkuset metrów – oddzielał pas ziemi niczyjej, zabezpieczonej przez zasieki z drutu kolczastego i pola minowe. Na tyłach frontu powstawało potężne zaplecze, działające na rzecz walczących żołnierzy – budowano m.in. drogi, linie kolejowe, szpitale, magazyny, sztaby, polowe lotniska.

W okresie I wojny światowej po raz pierwszy na dużą skalę użyto nowych rodzajów broni: gazów bojowych i czołgów. Na szeroką skalę zaczęto wykorzystywać także – znane już przed wojną – okręty podwodne i samoloty bojowe.

Przemysł walczących państw był skoncentrowany na wytwarzaniu broni, amunicji i materiałów wojennych. Na finansowanie działań zbrojnych **rządy państw zaciągały pożyczki** w nadziei, że koszty wojny po zwycięstwie obciążą stronę przegraną. W rezultacie takiej polityki **drastycznie obniżył się poziom życia** – ludność niewcielona do wojska musiała utrzymać walczących żołnierzy, siebie, a także coraz większą liczbę rannych i inwalidów. Bardzo poważnie ograniczono produkcję na potrzeby cywilów. Brakowało żywności, opału i innych artykułów codziennego użytku. Przed sklepami ciągnęły się długie kolejki.

Tego rodzaju wojnę, w którą zaangażowani są nie tylko żołnierze na froncie, lecz w zasadzie wszyscy obywatele, i w której strony walczące podporządkowują realizacji celów militarnych wszystkie zasoby ludzkie i ekonomiczne, przyjęło się określać mianem **wojny totalnej**.

Francuskie kobiety uprawiają pole, zdjęcie z epoki.

? Wyjaśnij, dlaczego w polu pracują same kobiety. Dlaczego do pomocy nie wykorzystują koni?

BIOGRAM

PHILIPPE PÉTAIN

(czytaj: filip petę)

(1856–1951)

Pochodził z rodziny chłopskiej, wykształcił się dzięki pomocy finansowej wuja – księdza. W 1914 r. był już bliski przejścia na emeryturę. W krytycznym dla Francji momencie w lutym 1916 r. mianowano go dowódcą obrony Verdun (czytaj: werdę). Jego zimna krew, talenty organizacyjne, umiejętne gospodarowanie rezerwami i zaufanie, jakim cieszył się wśród podwładnych, przyczyniły się do zwycięstwa w tej bitwie i uczyniły go bohaterem narodowym Francji. Wojnę skończył ze stopniem marszałka. Jednak w 1940 r., podczas kolejnej wojny światowej, po zdobyciu Paryża przez Niemców, poszedł na współpracę z okupantami i uścisnął dłoń Adolfowi Hitlerowi. Po wyzwoleniu stanął przed sądem. Do dziś dla części Francuzów jest po pierwsze zwycięzcą spod Verdun, a dla innych pozostaje głównie kolaborantem. Wbrew jego woli nie pochowano go na cmentarzu wojennym pod Verdun.

Działania wojenne 1916 r.

Na początku 1916 r. Niemcy rozpoczęli ofensywę przeciwko wojskom francuskim. Mieli nadzieję, że wykrwawi ona Francję. Wielomiesięczna **bitwa pod Verdun**, nie przyniosła rozstrzygnięcia, podobnie jak brytyjskie natarcie nad rzeką Sommą w 2. połowie 1916 r. Verdun urosło do symbolu masowej, bezsensownej śmierci żołnierzy, a jego obrońca – **gen. Philippe Petain**, który powstrzymał natarcie Niemców – został uznany za bohatera narodowego.

W połowie 1916 r., aby wspomóc swoich zachodnich sojuszników, Rosjanie podjęli na Wołyniu działania zaczepne, zwane **ofensywą Brusiłowa** (od nazwiska rosyjskiego generała). Podczas prowadzonych wówczas walk armia austro-węgierska była bliska całkowitej klęski, jednak znów z pomocą przyszły jej Niemcy. W 1916 r. do wojny przystąpiła Rumunia, która liczyła na szybkie załamanie się Austro-Węgier i uzyskanie od nich Siedmiogrodu (Transylwanii), zamieszkanego głównie przez Rumunów. Wojska rumuńskie nie odniosły jednak sukcesu, a pod koniec 1916 r. większość terytorium Rumunii wraz z Bukaresztem znalazła się pod okupacją państw centralnych.

Nowe rozwiązania zastosowane w czasie I wojny światowej.
Czołgi – miały pomóc piechocie w przełamaniu pozycji wroga: udzielać jej wsparcia ogniowego i chronić piechotę (1).
Broń chemiczna – na ilustracji maska przeciwgazowa (2).
Samoloty, których zadaniem była pierwotnie obserwacja stanowisk pozycji nieprzyjaciela, później także zwalczanie samolotów nieprzyjaciela, atakowanie ich ogniem broni maszynowej i bombami (3). Ręczne (lekkie) karabiny maszynowe – umożliwiały prowadzenie ostrzału podczas szturmowania pozycji nieprzyjaciela (4).

? Omów znaczenie, jakie dla prowadzenia działań wojennych miał zwiad lotniczy.

Europa w czasie I wojny światowej.

? Wskaż główne fronty I wojny światowej oraz miejsca najważniejszych bitew.

? Wymień państwa, przez których terytoria przebiegały linie frontów.

? Powiedz, w którym zaborze znajdowały się Gorlice w chwili wybuchu wojny. Przypomnij znaczenie bitwy, która się rozegrała pod Gorlicami. Sprawdź, jaki wpływ miała na miasto.

WARTO WIEDZIEĆ

Ludobójstwo Ormian

Podczas I wojny światowej dochodziło do aktów eksterminacji (wyniszczenia) ludności cywilnej. W latach 1915–1917 ofiarami ludobójstwa – próby zagłady całego narodu – padli przedstawiciele narodowości ormiańskiej, będącej poddanymi tureckiego sułtana. Władze tureckie oskarżyły chrześcijańskich Ormian o brak lojalności wobec państwa osmańskiego i sprzyjanie Rosjanom. Na początku 1915 r. rząd w Stambule podjął decyzję o przymusowym wysiedleniu setek tysięcy osób tej narodowości ze wschodniej Anatolii na pustynne tereny Syrii, oddalone o ponad 1500 km od ich dotychczasowych siedzib. Równocześnie wojsko i ludność muzułmańska napadali na miejscowości zamieszkałe przez Ormian, mordując ich mieszkańców i rabując mienie. Podczas morderczego marszu z głodu, pragnienia, chorób zginęło od 600 tys. do miliona bezbronnych cywili. Ormian zmuszano także do przechodzenia na islam. Dziś Turcja wciąż zdecydowanie odrzuca oskarżenia o próbę wymordowania całego narodu.

PODSUMOWANIE

W czerwcu 1914 r. w Sarajewie serbski nacjonalista zamordował austro-węgierskiego następcę tronu. W efekcie Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii. ■ Państwa europejskie, powiązane w systemy sojuszy, przystąpiły do wojny, zwanej Wielką Wojną. ■ Działania wojenne były prowadzone na wielu frontach i przerodziły się w długotrwały konflikt. ■ Działania wojenne miały charakter manewrowy i pozycyjny. ■ W czasie działań wojennych wykorzystano nowe rodzaje broni. ■ Niemcom nie udało się zwyciężyć w błyskawicznej kampanii na froncie zachodnim, dlatego państwa centralne musiały walczyć na dwóch frontach: zachodnim i wschodnim. ■ Wojna była dużym finansowym obciążeniem dla państw biorących w niej udział. Przemysł został przestawiony na potrzeby armii, co poskutkowało pogorszeniem warunków życia cywilów.

POLECENIA

1. Wymień bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Omów charakter działań wojennych. Opisz nowe rodzaje broni, które pojawiły się podczas Wielkiej Wojny, i ich zastosowanie.
3. Wyjaśnij, co znaczy termin *wojna totalna*.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Sprawozdania nadzwyczajnej komisji śledczej o użyciu przez wojska niemieckie gazów trujących na froncie wschodnim, nad brzegami Bzury i Rawki, z 31 V 1915 r. (fragment)

O czwartej godzinie nad ranem, kiedy większość żołnierzy spała w swoich okopach, posterunki ochronne zwróciły uwagę na szereg wybuchów, jakie dały się słyszeć od strony pozycji niemieckich. […] Nasi żołnierze zauważyli, iż Niemcy coś zapalają przed swymi okopami. Zaraz po wybuchu dał się słyszeć syk i nad okopami nieprzyjacielskimi zaczęły się ukazywać kłęby jasnego dymu. Kłęby tego dymu, wciąż gęstniejąc, przybrały kształt gęstej mgły, która zwartą powłoką zakryła całe pozycje niemieckie. […] dmący w naszą stronę niezbyt silny, ale stały wiatr, poniósł obłok wypuszczonego gazu na nasze pozycje. […] skoro tylko gaz dotarł do okopów i ludzie wciągnęli go kilka razy do płuc, natychmiast ujawniło się jego niszczące działanie. Mdły, słodko-cierpki gaz tamował oddech w gardle, wywołując u ludzi duszenie się. W ustach zjawiał się cierpki metalowy smak, błony śluzowe dróg oddechowych uległy zapaleniu, wszystkie wewnętrzne organy […] męcząco paliły. Ci żołnierze, którzy więcej od innych wciągnęli do płuc śmiercionośnego gazu […] wkrótce tracili przytomność i umierali. Twarze ich stawały się sine i puchły, zaś innych twarze czerniały, jak gdyby zostały zwęglone. U innych z gardła, nosa, uszu trysnęła krew, z ust sączyła się krwawa piana. Równocześnie ciekły łzy od gazu, bolały oczy. […] Wszystko, co żyło, a co trafiało w zasięg działania gazu, natychmiast ginęło: w polu znajdowano martwe zające i kuropatwy, konie padały, a wzdęte ich trupy uległy rozkładowi. Ziemia pokryła się czerwono-burą powłoką, żyto zwiędło i wydawało się jak spalone. Liście na drzewach […] uschły. Ptaki siedzące na drzewach padały martwe.

[w:] *Wiek XX w źródłach*, op. cit., s. 25–26.

1. Przypomnij, kto i przeciw komu użył broni chemicznej.
2. Opisz działanie gazu bojowego na ludzi i przyrodę. Dlaczego była to wyjątkowo niebezpieczna broń?

KALENDARIUM	
1914	zamach w Sarajewie; wybuch wojny; bitwy pod Tannenbergiem i Marną
1915	bitwa pod Gorlicami; przystąpienie Włoch do wojny
1916	bitwa pod Verdun i nad Sommą; przystąpienie Rumunii do wojny

25 Rewolucja lutowa i przewrót bolszewicki w Rosji

- Przyczyny rewolucji lutowej
- Rewolucja październikowa
- Rządy bolszewików w Rosji

Sytuacja w Rosji przed rewolucją

Na przełomie 1916 i 1917 r. w Rosji **narastała sytuacja rewolucyjna**. Społeczeństwo rosyjskie było już skrajnie zmęczone wojną, trwającą ponad dwa lata. Armia rosyjska poniosła na froncie wiele klęsk. **Latem 1915 r.** została wyparta z ogromnych obszarów m.in. Królestwa Polskiego, Litwy, zachodniej Białorusi, Wołynia i Galicji Wschodniej. Do końca 1916 r. **straty armii rosyjskiej** sięgały 3,6 mln zabitych i 2,1 mln rannych. Gospodarka, pozbawiona możliwości swobodnego dostępu do rynków światowych, pogrążała się w kryzysie. Wysokie ceny powodowały niezadowolenie społeczne. Brakowało surowców, m.in. węgla. Pojawiły się trudności z zaopatrzeniem wojska i ludności cywilnej. Przeciążona i niedoinwestowana kolej nie była w stanie dowieźć żywności i opału do głodujących i marznących wielkich miast.

Dodatkowo carski dwór Romanowów kompromitował się jawną korupcją oraz skandalami obyczajowymi. Wiele z nich wiązało się z osobą **Grigorija Rasputina**, uchodzącego za cudotwórcę i proroka, który zyskał decydujący wpływ na żonę Mikołaja II oraz na samego cara.

Rewolucja lutowa

Na początku marca **1917 r.** – w lutym według kalendarza juliańskiego*, obowiązującego wówczas w Rosji – doszło do poważnych zamieszek społecznych i strajków robotniczych

Manifestacja w Piotrogrodzie w marcu 1917 r.

? Powiedz, jaka grupa dominowała wśród protestujących na ulicach Piotrogrodu. Wyjaśnij dlaczego.

* Według kalendarza stosowanego w Rosji rewolucja zaczęła się 18 lutego, podczas gdy zgodnie z kalendarzem gregoriańskim był już 3 marca. Wynikało to z tego, że w początkach XX w. różnica między oboma kalendarzami wynosiła 13 dni.

w **Piotrogrodzie** (w 1914 r., po wybuchu wojny z Niemcami, zmieniono nazwę *Petersburg* na *Piotrogród*, ponieważ uznano, że nazwa rosyjskiej stolicy nie może mieć niemieckiego brzmienia). Policja nie była w stanie opanować sytuacji, a miejscowy garnizon zbuntował się i odmówił wzięcia udziału w tłumieniu protestów. Po paru dniach do manifestantów przyłączyli się zbuntowani żołnierze. Powszechnie domagano się abdykacji niepopularnego Mikołaja II. Car i rząd stracili kontrolę nad sytuacją w stolicy.

Zaczęły powstawać nowe ośrodki władzy. Większość parlamentarna w Dumie zawiązała Blok Postępowy. Tworzące go partie domagały się demokratyzacji życia politycznego w Rosji i nowej konstytucji. W połowie marca Duma powołała do życia **Rząd Tymczasowy**, w którego skład weszły liberalna burżuazja i ziemiaństwo. Tego samego dnia, 15 (2) marca 1917 r., car Mikołaj II Romanow zrezygnował z tronu. Rosja stała się **republiką**. Władzę Rządu Tymczasowego początkowo uznał inny ośrodek polityczny – **Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**. W tym czasie bowiem powstawały oddolnie rewolucyjne ośrodki władzy, czyli rady robotnicze i żołnierskie. Uznały się one za organy władzy rewolucyjnej. Tworzyli je głównie działacze lewicowi. Największe znaczenie miała rada istniejąca w Piotrogrodzie. Te wydarzenia przeszły do historii jako **rewolucja lutowa**.

Rząd Tymczasowy zapowiedział przeprowadzenie wolnych i powszechnych wyborów do Konstytuanty – parlamentu, który miał nadać państwu nowy ustrój. Wprowadził wolność prasy i zgromadzeń oraz ogłosił amnestię dla więźniów politycznych. Nie wypowiadał się jednak w kwestii własności ziemi (największego problemu społecznego w carskiej Rosji), nie zajął też stanowiska co do przyszłego losu narodów ujarzmionych przez carat.

Zmiany polityczne na szczytach władzy nie przyniosły poprawy sytuacji bytowej szerokich warstw społecznych. Wciąż brakowało żywności i opału, rosły ceny i bezrobocie. Społeczeństwo bardzo źle odebrało też decyzję Rządu Tymczasowego, aby zgodnie z zobowiązaniami sojuszniczymi kontynuować wojnę z państwami centralnymi.

Rewolucjoniści, skupieni w istniejących równolegle radach delegatów robotniczych i żołnierskich, uznawali posunięcia rządu za niewystarczające i niezależnie od niego podejmowali działania. W stolicy ukształtował się **stan dwuwładzy**: z jednej strony decyzje podejmował Rząd Tymczasowy, a z drugiej – własną politykę prowadziła Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Rewolucja październikowa

To niezadowolenie postanowili wykorzystać i podsycać **bolszewicy**. W kwietniu 1917 r. z wieloletniej emigracji do kraju przyjechał **Włodzimierz Ilicz Lenin**, jeden z ich przywódców. Po przyjeździe do kraju Lenin w tzw. **tezach kwietniowych** sformułował program bolszewików. Zapowiedział przeprowadzenie rewolucji proletariackiej – likwidację dawnej armii i policji, konfiskatę gruntów należących do wielkich właścicieli i rozdanie ziemi chłopom, a także nacjonalizację (upaństwowienie) przemysłu. Domagał się przekazania całej władzy w ręce rad robotniczych i żołnierskich zgodnie z hasłem „Cała władza w ręce rad".

WARTO WIEDZIEĆ

Niemiecki agent

Do wybuchu rewolucji przyczyniły się Niemcy, którym zależało na wyeliminowaniu Rosji z wojny. Po obaleniu caratu zaproponowali oni Leninowi i jego najbliższym współpracownikom, którzy przebywali w neutralnej Szwajcarii, przejazd przez Niemcy specjalnym pociągiem. Niemcy liczyli, że powrót przywódcy bolszewików dodatkowo zdestabilizuje sytuację wewnętrzną w Rosji i doprowadzi do wyeliminowania jej z wojny. Lenin zgodził się na to rozwiązanie i poprzez Finlandię dotarł do Piotrogrodu, gdzie aktywnie włączył się w życie polityczne – głosił m.in. hasło natychmiastowego zawarcia pokoju. W listopadzie 1917 r. obalił Rząd Tymczasowy, chcący kontynuować wojnę. W marcu 1918 r. rząd bolszewicki doprowadził do zawarcia pokoju z Niemcami. Alianci zachodni uznawali Lenina po prostu za niemieckiego agenta, a jego przeciwnicy zarzucali mu, że zrobił rewolucję za niemieckie pieniądze. W czasach komunistycznych propaganda konsekwentnie milczała o niemieckiej pomocy w powrocie Lenina do rosyjskiej stolicy.

Bolszewicy (ros. *bolszynstwo* – większość) – ugrupowanie powstałe w wyniku rozpadu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji; jego zwolennicy dążyli do wywołania rewolucji, która miała obalić carat i ustrój kapitalistyczny oraz wprowadzić system tzw. dyktatury proletariatu.

BIOGRAM

WŁODZIMIERZ ILICZ LENIN

(1870–1924)

Pochodzący z urzędniczej rodziny Włodzimierz Uljanow (bo tak brzmiało jego prawdziwe nazwisko) od młodości angażował się w ruch socjaldemokratyczny, a potem – w komunistyczny. Przyczyniła się do tego m.in. egzekucja jego brata, który przygotowywał zamach na cara. Za nielegalną działalność polityczną Lenin kilka lat spędził na zesłaniu, a kilkanaście – na emigracji w Europie Zachodniej i Środkowej. Po podziale w 1903 r. Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji stanął na czele jej radykalnego lewego skrzydła, czyli bolszewików. Opowiadał się za siłowym obaleniem porządku kapitalistycznego. Rewolucji przewodzić miała niewielka, ale zdeterminowania partia, rządząca w imieniu proletariatu (koncepcja dyktatury proletariatu). Odrzucał liberalną demokrację i parlamentaryzm, a wobec przeciwników politycznych stosował bezwzględny terror, łącznie z fizyczną likwidacją. W 1922 r., gdy był u szczytu władzy, w wyniku dwóch wylewów został sparaliżowany i nie mógł mówić. Nie zdołał odsunąć od współrządzenia Józefa Stalina (patrz: temat 32), którego uznawał za zbyt brutalnego i dążącego do skupienia w swoim ręku nadmiernej władzy.

W radach toczyła się ostra rywalizacja o wpływy między różnymi partiami lewicowymi, m.in. między umiarkowanymi socjalistami, **mienszewikami** a bolszewikami. Stopniowo kontrolę przejęli bolszewicy, którzy zaczęli przygotowywać przewrót.

Latem 1917 r. armia rosyjska ponosiła dotkliwe klęski w walkach z państwami centralnymi, pogarszała się też w kraju sytuacja gospodarcza. Korzystając z tych nastrojów, bolszewicy próbowali wówczas przejąć władzę, ale próba przewrotu została stłumiona. Na czele Rządu Tymczasowego stanął wówczas umiarkowany socjalista – adwokat **Aleksander Kiereński**. Okazał się on jednak osobą słabą, nieudolną i niezdecydowaną. Lenin natomiast obawiał się zapowiedzianych na styczeń 1918 r. wyborów do Konstytuanty, która miała opracować nową konstytucję i ustrój państwa. Był wrogiem systemu parlamentarnego, a także bał się, że wybory pokażą brak szerokiego poparcia dla bolszewików. Dlatego postanowił działać. We wrześniu 1917 r. **bolszewicy przejęli kontrolę nad Piotrogrodzką Radą Delegatów**. W nocy z 6 na 7 listopada (według starego kalendarza: 24–25 października) **przeprowadzili w stolicy zbrojny przewrót**. Ich bojówki opanowały miasto i siedzibę Rządu Tymczasowego. Ministrów aresztowano, choć Kiereńskiemu udało się zbiec za granicę. Rankiem Lenin ogłosił przejęcie władzy przez nowy rząd, nazwany **Radą Komisarzy Ludowych**.

Mienszewicy (ros. *miensze* – mniej) – ugrupowanie powstałe w wyniku rozpadu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji; jego zwolennicy opowiadali się za wprowadzeniem ustroju socjalistycznego w sposób ewolucyjny, w ramach systemu parlamentarnego, oraz za wprowadzeniem odgórnie reform społecznych, które miały poprawić warunki bytowe niższych warstw społecznych.

Lenin przemawia do ludu, obraz Władimira Serowa.

? Wyjaśnij, jaki cel propagandowy chciały uzyskać władze prezentujące taki wizerunek przywódcy. Opisz reakcję słuchaczy na przemówienie wodza rewolucji.

Na jego czele stanął on sam. Tę zmianę zatwierdził II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, obradujący w Piotrogrodzie i kontrolowany przez bolszewików (dzięki manipulacjom bolszewicy zapewnili sobie w nim większość). Te wydarzenia nazwano **rewolucją październikową**.

Rządy bolszewików

W pierwszej chwili bolszewicy kontrolowali tylko stolicę. Aby pozyskać zwolenników i ugruntować swą władzę, II Zjazd Rad ogłosił **dekret o pokoju**, wezwał państwa biorące udział w wojnie do natychmiastowego podjęcia rokowań pokojowych. Mimo sprzeciwu naczelnego dowództwa bolszewicka Rosja podpisała **w marcu 1918 r. w Brześciu Litewskim** nad Bugiem niekorzystny pokój z państwami centralnymi (patrz: temat 27). Z kolei **dekret o ziemi** zniósł prywatną własność gruntów, które miały zostać odebrane właścicielom i przekazane użytkownikom ziemi.

Wobec przeciwników bolszewicy stosowali bezwzględny **terror**. Walkę z nimi koordynowała **Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem** (w skrócie: Czeka). Kierował nią polski szlachcic Feliks Dzierżyński. Z jej rąk zginęło kilkaset tysięcy ludzi, w tym wielu ziemian, księży, dawnych urzędników i oficerów, czyli członków przedrewolucyjnych elit.

Bolszewicy zakazali działalności partiom politycznym (poza własną) i wprowadzili cenzurę. Zaczęli organizować też pierwsze **łagry** (ros. *łagier* – obóz) – obozy pracy przymusowej, do których zsyłano osoby oskarżone o wrogi stosunek do władz.

Aby zapewnić żywność dla miast i oddziałów wojska bolszewickiego (w styczniu 1918 bolszewicy utworzyli Armię Czerwoną), wprowadzono tzw. **wojenny komunizm**.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Mikołaj II z żoną i dziećmi. Carska para miała cztery córki i syna – Aleksego.

Los cara i jego rodziny

Po abdykacji Mikołaja II carska rodzina z nakazu Rządu Tymczasowego została internowana w pałacu w Carskim Siole. Po przejęciu władzy przez bolszewików cara, jego żonę i dzieci wywieziono w głąb Rosji i 17 lipca 1918 r. zamordowano w podziemiach domu w Jekaterynburgu. Poćwiartowane ciała zostały spalone, szczątki wrzucone do szybu nieczynnej kopalni. W 2000 r. rosyjska Cerkiew prawosławna uznała Mikołaja II i zamordowanych wraz z nim członków carskiej rodziny za świętych (jako męczenników za wiarę).

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Mauzoleum Lenina w Moskwie

Zmarły w styczniu 1924 r. Lenin chciał być skremowany i pochowany w Piotrogrodzie, który zresztą na jego cześć wkrótce przemianowano na Leningrad. Władze jednak postanowiły zabalsamować jego zwłoki i wystawić na widok publiczny w specjalnym mauzoleum zbudowanym na moskiewskim placu Czerwonym tuż przy murach Kremla. Stało się ono miejscem pielgrzymek ludności z całego kraju i najważniejszych uroczystości państwowych. Młode pary tuż po zawarciu ślubu przyjeżdżały składać tu kwiaty. Od upadku Związku Radzieckiego w 1991 r. w Rosji po dziś dzień toczy się dyskusja, co zrobić z tym widomym znakiem poprzedniej epoki. Pochowanie zwłok Lenina postulują m.in. duchowni prawosławni. Komuniści się temu zdecydowanie sprzeciwiają. Sondaże z kolei pokazują, że rosyjska opinia publiczna jest w tej kwestii podzielona.

W czasie wojny domowej w Rosji obie strony dopuszczały się okrucieństw wobec przeciwników. Na zdjęciu po lewej widać mord „białych" żołnierzy, dokonany przez bolszewików w marcu 1919 r. w Estonii, po prawej – „biali" żołnierze wykonują egzekucję na żołnierzach bolszewików.

? Wyjaśnij, jak walczące strony traktowały swoich przeciwników. O czym to świadczy?

Sowiecki plakat propagandowy. Na czerwonej fladze jest napis: „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się". Bolszewicy próbowali rozszerzać zasięg rewolucji na kolejne kraje świata.

Państwo bolszewickie przejęło kontrolę nad całym handlem i przemysłem. Dla wszystkich obywateli wprowadzono obowiązek pracy, a na chłopów nałożono obowiązkowe dostawy artykułów żywnościowych. Wszystkie te postanowienia bezwzględnie egzekwowano, prześladowano także bogatszych chłopów (nazywanych kułakami) i handlowców (piętnowanych mianem spekulantów).

W 1918 r. bolszewicy uchwalili pierwszą konstytucję państwa, którego oficjalna nazwa brzmiała Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna **Republika Sowiecka**. Partia bolszewicka nosiła nazwę ***Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików)***.

Wojna domowa w Rosji

Wiele środowisk w Rosji nie pogodziło się z nową władzą i usiłowało ją obalić. Wraz z przejęciem władzy przez bolszewików w listopadzie 1917 r. zaczęła się brutalna i krwawa **wojna domowa** między zwolennikami nowych

porządków zwanymi **„czerwonymi”**, a ich przeciwnikami określanymi mianem **„białych”**. Ta ostatnia grupa nie była jednolita. Wchodzili w jej skład m.in. monarchiści, republikanie, liberałowie czy socjaliści. W kraju powstało kilka ośrodków władzy, które były wspierane przez państwa zachodnie i usiłowały obalić bolszewików. W 1. połowie 1919 r. „biali” osiągnęli sukcesy, a kontrrewolucyjna armia dowodzona przez **gen. Antona Denikina** zagroziła nawet Moskwie, która po rewolucji bolszewickiej stała się stolicą państwa. Równocześnie na terenach zajętych przez bolszewików wybuchały powstania chłopów, którym rekwirowano żywność i zwierzęta gospodarskie. Na Syberii walczył ze swymi oddziałami **admirał Aleksander Kołczak**, a na Krymie – **gen. Piotr Wrangel**. Jednak zostali oni stopniowo pokonani. Za zakończenie wojny domowej uznaje się zajęcie przez bolszewików Władywostoku w 1922 r. Podczas wojny bolszewicy opanowali większość terytorium dawnej Rosji carskiej.

Udział w Wielkiej Wojnie, obie rewolucje i wojna domowa pochłonęły mnóstwo ofiar w Rosji. Działania wojenne, terror i głód kosztowały życie około 15 milionów osób. Według różnych szacunków od miliona do dwóch milionów osób wyemigrowało z Rosji. Jedna czwarta ludności głodowała, a kraj musiał otrzymywać pomoc humanitarną od państw zachodnich. W porównaniu z okresem przedwojennym produkcja rolna spadła o połowę, a przemysłowa – o 90%. Przed władzami bolszewickimi stały olbrzymie wyzwania wewnętrzne.

WARTO WIEDZIEĆ

Taczanka

Wojna domowa w Rosji toczyła się na bardzo rozległych obszarach. W przeciwieństwie do pierwszej wojny światowej nie miała charakteru wojny pozycyjnej – była manewrowa. Dużą rolę odgrywały w niej pociągi pancerne i oddziały kawalerii, mogące się szybko przemieszczać na duże odległości. Jednym z symboli rewolucji stała się taczanka, czyli dwuosiowy pojazd konny z zamontowanym na nim karabinem maszynowym. Zapewniała ona natychmiastowe wsparcie ogniowe kawalerii. Taczanki okazały się na tyle skuteczną bronią, że w okresie międzywojennym znalazły się na wyposażeniu Wojska Polskiego.

Polska taczanka z 1936 r.

PODSUMOWANIE

Przeciągająca się I wojna światowa pogłębiła kryzys gospodarczy w Rosji. ■ W 1917 r. doszło do wystąpień społecznych i wybuchu rewolucji lutowej, w wyniku której car Mikołaj II abdykował. Rosja stała się republiką, a władzę przejął Rząd Tymczasowy. ■ Decyzja rządu o kontynuowaniu wojny i utrzymujący się kryzys gospodarczy spowodowały niezadowolenie społeczne. ■ W październiku 1917 r. wskutek przewrotu zbrojnego władzę przejęli bolszewicy na czele z Leninem. ■ Bolszewicka Rosja wycofała się z wojny i podpisała traktat z państwami centralnymi. ■ Bolszewicy bezwzględnie zwalczali przeciwników i rządzili za pomocą terroru. ■ W latach 1918–1922 w Rosji trwała wojna domowa, która zakończyła się zwycięstwem bolszewików.

POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny rewolucji lutowej i okoliczności obalenia caratu.
2. Opisz, dlaczego doszło do przewrotu bolszewików (rewolucji październikowej).
3. Wyjaśnij, czym charakteryzowały się pierwsze lata rządów bolszewików.
4. Wyjaśnij, czym była wojna domowa i jakie były jej skutki.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment zapisku z dziennika rosyjskiej księżnej Katarzyny Sayn-Wittgenstein z 19 lipca 1917 r.

Nie wróci to, co minęło, nie zmartwychwstanie, co umarło! Z gromady zdrajców i dezerterów nie da się zrobić dawnej, wspaniałej i odważnej armii rosyjskiej, która od wieków słynęła ze swego bohaterstwa! Nie da się już wykorzenić z niej propagandy bolszewików; nikt nie będzie już nigdy słuchał zbezczeszczonych i sponiewieranych oficerów! Jest już za późno! Nie da się znów zrobić z chłopa, który stał się niebezpiecznym zbirem, dawnego uczciwego robotnika. Bolszewikom udało się osiągnąć swoje, gdy mówili chłopom: „Bierz wszystko, co nie twoje, rabuj zrabowane, jesteś jedynym człowiekiem mającym prawo do życia, bierz cudzy majątek jak swój, a właścicieli wieszaj i podpalaj domy!" Czy skuszeni takimi perspektywami mogą oni stać się znowu uczciwymi ludźmi? Nie, już jest za późno! Czy może robotnik, który rządzi obecnie Rosją i spędza czas na wiecach i protestach z bronią w ręku i otrzymuje za takie „zajęcie" duże pieniądze – rosyjskie i niemieckie – czy taki właśnie zdemoralizowany robotnik może znów stać się uczciwym i dobrym człowiekiem? Nie, jest już za późno! Czy może uczeń pilnie się uczyć, jeśli wmawia mu się, że nie jest źle być analfabetą? Czy może oficer jak dawniej dzielić z żołnierzami wojenne trudy, gdy żołnierz ów stara się go zabić lub zniszczyć, czy też po prostu skompromitować? Czy może ziemianin jak dawniej szanować i cenić chłopów, jeśli ci myślą o jednym: jakby okraść ziemianina i okazać w chamski sposób swą siłę i przewagę? Nie, nie i jeszcze raz nie! Towarzysze, cześć wam za to i chwała! Udało wam się zniszczyć Rosję, zniszczyć ją doszczętnie, zgodnie z wszelkimi zasadami waszego socjalistycznego kunsztu.

Katarzyna Sayn-Wittgenstein, *Koniec mojej Rosji. Dziennik 1914–1919*, Warszawa 1998, s. 95.

1. Czy autorka tego źródła zgadza się z polityką bolszewików? Uzasadnij swoje zdanie.
2. Opisz, jak – zdaniem autorki – bolszewicy wpłynęli na stosunki między chłopami a ziemianami?
3. Wyjaśnij, dlaczego w tekście są wymienione niemieckie pieniądze.
4. Czym, zdaniem autorki, zajmowali się latem 1917 r. przedstawiciele niższych warstw społecznych?
5. Opisz stosunki panujące latem 1917 r. w armii rosyjskiej.

KALENDARIUM	
luty 1917	rewolucja lutowa – abdykacja Mikołaja II i ustanowienie republiki
październik 1917	rewolucja październikowa; obalenie Rządu Tymczasowego i ustanowienie władzy bolszewików
1918	zabójstwo byłego cara i jego najbliższej rodziny
1922	zakończenie wojny domowej

26 Sprawa polska w czasie I wojny światowej

- Polacy wobec konfliktu
- Stanowisko mocarstw wobec sprawy polskiej
- *Akt 5 listopada*
- Legiony Polskie i inne ochotnicze formacje

Polacy wobec stron konfliktu

Wybuch I wojny światowej oznaczał radykalną **zmianę w sytuacji międzynarodowej Polski**. Państwa zaborcze stanęły do walki przeciw sobie. Polacy mogli mieć nadzieję, że w rozpoczynającym się konflikcie sprawa polska nabierze międzynarodowego znaczenia, a walczące strony będą starały się o wsparcie ze strony polskiego społeczeństwa. Działania wojenne na froncie wschodnim toczyły się w dużej mierze na ziemiach zamieszkałych przez Polaków, a około 2 milionów Polaków walczyło w szeregach armii zaborczych, często przeciwko sobie na polach bitew.

Polscy politycy obrali jednak różne drogi działania: tzw. obóz niepodległościowy oraz konserwatyści krakowscy poparli Austro-Węgry, endecy i ich sojusznicy stanęli po stronie Rosji. Przywódcy obu orientacji – **proaustriackiej** i **prorosyjskiej** – kierowali się odmienną oceną zagrożeń. Piłsudski widział głównego wroga w Rosji, natomiast Dmowski chciał pokonania Niemiec.

Sytuacja Polaków w pierwszych latach Wielkiej Wojny

W chwili wybuchu wojny **państwa zaborcze unikały jednoznacznych deklaracji** w sprawie przyszłości Polski, chciały jednak zapewnić sobie przychylność mieszkańców tych ziem. W sierpniu 1914 r., wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, naczelny dowódca wojsk rosyjskich, obiecał Polakom zjednoczenie po wojnie wszystkich ziem polskich pod berłem Romanowów i nadanie autonomii, ale nie poszły za tym żadne dalsze działania.

Alegoria odezwy Wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza z 14 sierpnia 1914 r. Na ilustracji widać żołnierza rosyjskiego oraz Polaka w rogatywce, którzy odsuwają płytę grobową, spod której do lotu podrywa się orzeł.

? Wyjaśnij przesłanie grafiki.

Latem 1915 r., w wyniku sukcesów wojsk państw centralnych na froncie wschodnim, cały **obszar Królestwa Polskiego** i znaczne tereny leżące na wschód od Bugu, zamieszkałe przez duże skupiska Polaków, znalazły się **pod okupacją niemiecką** i **austro-węgierską**. Na terytorium Kongresówki utworzono dwie strefy okupacyjne – niemiecką i austriacką. Niemcy weszli m.in. do Warszawy, gdzie w Zamku Królewskim zaczął urzędować niemiecki gubernator wojskowy. Z kolei w Lublinie władzę nad południową częścią Królestwa Polskiego sprawował gubernator austro-węgierski.

Królestwo Polskie poniosło w tym okresie duże straty. Wycofujący się **Rosjanie ewakuowali w głąb Rosji zakłady przemysłowe z Kongresówki**, następnie Niemcy i Austriacy eksploatowali te tereny w sposób rabunkowy.

Umiędzynarodowienie sprawy polskiej

Przedłużająca się wojna, pociągająca za sobą ogromne koszty ludzkie, finansowe i materiałowe, doprowadziła do przełomu w sprawie polskiej. Przyniósł go ***Akt 5 listopada 1916 r.***, zwany także aktem dwóch cesarzy, ponieważ został wydany przez cesarza austriackiego Franciszka Józefa I i cesarza niemieckiego Wilhelma II. Obaj zapowiedzieli w nim powstanie pod ich opieką państwa polskiego (monarchii konstytucyjnej) na terenach odebranych Rosji. Polska miała być związana więzami politycznymi, gospodarczymi i sojuszem wojskowym z państwami centralnymi. W dokumencie nie określili jednak ani granic nowego państwa, ani osoby monarchy.

Ogłoszenie *Aktu 5 listopada* stanowiło ważny krok w kierunku umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Obaj cesarze liczyli na sformowanie się milionowej armii polskiej, która miała walczyć u ich boku przeciw Rosjanom. Szybko się jednak zawiedli w swych oczekiwaniach, gdyż Polacy nie śpieszyli tłumnie pod ich sztandary – słusznie bowiem nie wierzyli w szczere intencje władców z Berlina i Wiednia.

W kolejnych miesiącach austro-węgierskie i niemieckie władze okupacyjne w Królestwie Polskim stopniowo powoływały do życia polskie instytucje polityczne,

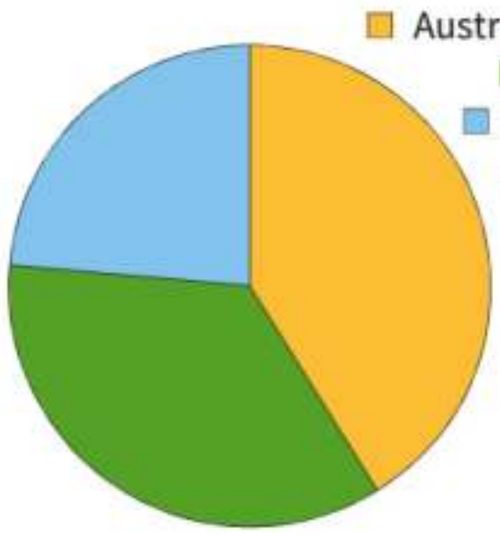

w.: https://dzieje.pl/aktualnosci/500-tys-polakow-stracilo-zycie-w-armiach-zaborczych-w-i-wojnie-swiatowej; dostęp: 26.10.2018.

Udział Polaków w armiach państw zaborczych.

? W której z zaborczych armii służyło najwięcej Polaków?

? Zastanów się, jak mogli czuć się, stając do bratobójczej walki.

Ziemie polskie w czasie I wojny światowej.

? Wskaż ziemie, które znalazły się pod okupacją państw centralnych, a wcześniej należały do Rosji.

m.in. zastępującą niepowołanego jeszcze monarchę trzyosobową **Radę Regencyjną**, a nawet rząd. Spolonizowano także sądownictwo i szkolnictwo. Jednak aż do października 1918 r. okupanci zachowali pełną kontrolę nad dawnym zaborem rosyjskim, a przy tym prowadzili eksploatację ekonomiczną tych obszarów.

Rosja na arenie międzynarodowej zdecydowanie zaprotestowała przeciw *Aktowi 5 listopada* – uznała go za nielegalny. W grudniu 1916 r. Mikołaj II zapowiedział utworzenie zjednoczonej Polski w unii z Rosją. Jednak w marcu 1917 r. carat upadł. Władze nowej, demokratycznej republiki rosyjskiej postanowiły wyjść naprzeciw polskim oczekiwaniom. Rosyjski Rząd Tymczasowy, wyłoniony przez Dumę, wydał odezwę w kwestii polskiej. Uznał tam rozbiory Polski za gwałt i niesprawiedliwość. Zezwolono wtedy na tworzenie polskich formacji narodowych w ramach armii rosyjskiej. Także Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich opowiedziała się w marcu 1917 r. za przyznaniem Polsce prawa do budowy niepodległego państwa.

Ta zmiana w nastawieniu nowych władz rosyjskich rozwiązała ręce władzom Francji i Wielkiej Brytanii w kwestii polskiej. Wcześniej rządy w Paryżu i Londynie uważały ją za sprawę wewnętrzną Rosji i nie podejmowały tego tematu, aby nie drażnić sojusznika. Był to kolejny ważny krok ku umiędzynarodowieniu sprawy polskiej.

Komitet Narodowy Polski

W sierpniu 1917 r. w powstał **Komitet Narodowy Polski (KNP)**, którego prezesem był Roman Dmowski. W jego skład wszedł także znany pianista Ignacy Jan Paderewski. Siedzibę KNP ulokował w Paryżu. Komitet podejmował działania dyplomatyczne na arenie międzynarodowej na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę i dalszej rozbudowy polskich sił zbrojnych u boku ententy. Państwa tego sojuszu (Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone i Włochy) uznały Komitet za oficjalnego reprezentanta polskich interesów, który stał się nieformalnym rządem na uchodźctwie. Objął też polityczne zwierzchnictwo nad polską armią we Francji.

Za niepodległością Polski wyraźnie opowiedziały się Stany Zjednoczone. Prezydent **Woodrow Wilson** w swoim 14-punktowym orędziu (patrz: s. 250) do Kongresu, wygłoszonym 8 stycznia 1918 r., przedstawił program na rzecz światowego pokoju. Zawarł tam swoją wizję nowego ładu międzynarodowego po zakończeniu toczącej się wojny, opartą m.in. o zasadę samostanowienia narodów. Jako jeden z celów prowadzenia wojny, w 13. punkcie orędzia, Wilson przedstawił powstanie niepodległej Polski, złożonej z ziem etnicznie polskich, ze swobodnym dostępem do morza.

Komitet Narodowy Polski. W pierwszym rzędzie siedzą od lewej: Maurycy Zamoyski, Roman Dmowski i Erazm Piltz.

Ignacy Jan Paderewski (1860–1941). Prowadził działalność dyplomatyczną na świecie na rzecz Polski i Polaków. W 1915 r. razem z Henrykiem Sienkiewiczem założył w Szwajcarii komitet pomocy ofiarom wojny w Polsce.

Niespełna pół roku później, 3 czerwca 1918 r., premierzy Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch ogłosili, że powstanie zjednoczonego i niepodległego państwa polskiego z wolnym dostępem do morza stanowi jeden z warunków trwałego i sprawiedliwego pokoju oraz panowania prawa w Europie. Ta deklaracja przeszła do historii pod nazwą **deklaracji wersalskiej** i przesądziła o poparciu ententy dla idei niepodległej Polski.

Józef Piłsudski (w środku) i oficerowie I Brygady Legionów w 1915 r. Zwróć uwagę na charakterystyczne okrągłe czapki z daszkiem (zwane maciejówkami). Były szyte z granatowego lub szarego sukna.

Orzeł Legionów Polskich.

? Wyjaśnij, dlaczego legionowy orzeł nie miał korony.

Legiony Polskie

Polacy od samego początku wojny zaczęli tworzyć jednostki ochotnicze, aby zbrojnie walczyć o niepodległość kraju. W obliczu zbliżającego się wybuchu wojny Austro-Węgier z Rosją Józef Piłsudski, za zgodą austro-węgierskich władz wojskowych, sformował z członków organizacji strzeleckich w Krakowie **Pierwszą Kompanię Kadrową**. Piłsudski postanowił wesprzeć państwa centralne i wywołać antyrosyjskie powstanie w Królestwie. Ta licząca około 150 żołnierzy jednostka ochotnicza miała stanowić zalążek armii polskiej. W dniu 6 sierpnia 1914 r. Pierwsza Kompania Kadrowa przekroczyła granicę zaboru rosyjskiego. Społeczeństwo Królestwa Polskiego przyjęło kompanię nieufnie i w wyniku walk z Rosjanami musiała wycofać się do Galicji. W połowie **sierpnia 1914 r.** w Krakowie powstał złożony z galicyjskich polityków **Naczelny Komitet Narodowy**. Miał on stanowić główną reprezentację Polaków w Austro-Węgrzech oraz pełnić funkcję ciała koordynującego polityczno-wojskowe działania na rzecz odbudowy Polski ze wsparciem monarchii habsburskiej. Po interwencji wpływowych polityków z Galicji decyzją austro-węgierskiego naczelnego dowództwa pod koniec sierpnia 1914 r. powołano do życia **Legiony Polskie**.

Do końca roku sformowano je w dwie brygady. Pierwsza, dowodzona przez Józefa Piłsudskiego, w latach 1914–1915 walczyła w Królestwie Polskim i Galicji. W grudniu 1914 r. jej żołnierze stoczyli kilkudniową bitwę pod **Łowczówkiem**, leżącym na południe od Tarnowa. Oddziały Legionów Polskich zostały w trybie pilnym wezwane z Nowego Sącza w celu załatania przerwanego frontu. Z kolei w maju 1915 r. I Brygada stoczyła ciężkie, tygodniowe walki na Kielecczyźnie pod **Konarami**.

WARTO WIEDZIEĆ

Szarża pod Rokitną

W dniu 13 czerwca 1915 r. miała miejsce szarża pod Rokitną na Bukowinie. Liczący 63 ludzi szwadron ułanów należących do II Brygady Legionów Polskich ruszył na rosyjskie okopy. Ułani przedarli się przez trzy linie okopów i wrócili na pozycje wyjściowe. Szarża trwała zaledwie 13 minut. Zginęło w niej 15 polskich ułanów, a 30 zostało rannych. Okopów, co prawda, nie utrzymano, jednak w nocy Rosjanie opuścili zajmowane stanowiska. Szarża pod Rokitną, choć bez większego znaczenia dla przebiegu działań wojennych, obrosła legendą jako symbol bohaterstwa, odwagi i gotowości do poświęcenia życia dla ojczyzny. Często porównywano ją z tą spod Somosierry.

Żołnierze Pierwszej Kompanii Kadrowej wkraczają do Kielc.

Z kolei II Brygada Legionów, zwana żelazną, zimą z 1914 na 1915 r. uczestniczyła w walkach na froncie w Karpatach Wschodnich. Powstrzymywała tam wojska rosyjskie chcące przedrzeć się na Węgry. Walki toczyły się w bardzo trudnych warunkach terenowych, podczas mroźniej zimy. Jedną z grup tej brygady dowodził podpułkownik Józef Haller. Legiony w pełni udowodniły swą waleczność i przydatność na polu bitwy. W związku z tym wiosną zaczęto formować kolejną, III Brygadę.

Pod koniec 1915 r. wszystkie trzy brygady Legionów Polskich skierowano na front na Wołyniu. Tam w lipcu 1916 r. rozegrała się krwawa i zażarta bitwa pod **Kostiuchnówką**. W wyniku porażki oddziałów austro-węgierskich, sąsiadujących z legionami, polscy żołnierze musieli wycofać się ze swych pozycji. Była to najkrwawsza bitwa w ich dziejach. Polskie straty wyniosły około 2000 poległych i rannych.

Kryzys przysięgowy

Józef Piłsudski domagał się od państw centralnych konkretnych działań na rzecz sprawy polskiej. Aby je do tego zmusić, we wrześniu 1916 r. odszedł z Legionów i poświęcił się działalności politycznej. Po *Akcie 5 listopada* i rewolucji rosyjskiej doszedł wniosku, że na tym etapie należy się odciąć od państw centralnych. Wobec upadku caratu w Rosji w polskiej racji stanu leżało teraz pokonanie przez mocarstwa zachodnie (Francję i Wielką Brytanię) pozostałych państw zaborczych, czyli Niemiec i Austro-Węgier. Latem 1917 r. Piłsudski doprowadził do tzw. **kryzysu przysięgowego**, w wyniku którego Legiony zostały rozwiązane, a ich żołnierzy albo wcielono do armii austro-węgierskiej (poddanych austriackich), albo internowano (poddanych rosyjskich).

WARTO WIEDZIEĆ

Polska Organizacja Wojskowa (POW)

W październiku 1914 r., wkrótce po rozpoczęciu wojny, Piłsudski polecił swoim zwolennikom na ziemiach polskich kontrolowanych przez Rosjan założyć tajną Polską Organizacje Wojskową. Była to formacja konspiracyjna, która stawiała sobie za cel walkę o niepodległość Polski. Początkowo miała podejmować działania dywersyjno-wywiadowcze przeciw armii carskiej. Działała w Królestwie Polskim, z czasem jej komórki powstały też w Galicji, na Litwie, Białorusi i Ukrainie. Po 1915 r. pod okupacją państw centralnych działała na wpół legalnie, a od lata 1917 r. – po kryzysie przysięgowym i uwięzieniu Józefa Piłsudskiego – ponownie przeszła do podziemia, aby przygotować się do zbrojnego przejęcia władzy. Odegrała dużą rolę w rozbrajaniu okupantów oraz w tworzeniu polskich ośrodków władzy w październiku i listopadzie 1918 r. (patrz: temat 27).

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Szczypiorniak za drutami

Po rozwiązaniu Legionów Polskich w lipcu 1917 r. ich żołnierzy będących austriackimi poddanymi wcielono do armii austro-węgierskiej i wysłano na front włoski. Z kolei dawnych poddanych rosyjskich okupanci uwięzili w obozach internowania. Legionistom doskwierała tam m.in nuda. Naturalnym wypełnieniem nadmiaru wolnego czasu stał się dla tych młodych ludzi sport. Szczególną popularność uzyskała wśród nich piłka ręczna. W obozie ulokowanym w Szczypiornie pod Kaliszem rozegrano jeden z pierwszych na ziemiach polskich meczów w tej dyscyplinie. Stąd potocznie piłka ręczna do dziś jest nazywana szczypiorniakiem, a piłkarzy ręcznych określa się mianem szczypiornistów.

Wejście do wsi ochotniczego Legionu Puławskiego (nazwa od miejsca formowania), ilustracja propagandowa. Ta jednostka w latach 1914–1915 walczyła z inicjatywy polityków narodowodemokratycznych i konserwatywnych w szeregach armii rosyjskiej.

? Opisz stosunek mieszkańców do żołnierzy. Co świadczy o polskim charakterze tej formacji?

Józef Piłsudski został natomiast uwięziony w twierdzy magdeburskiej. Przysięgę na dochowanie sojuszu z państwami centralnymi do końca trwającej wojny złożyła tylko większość żołnierzy II Brygady z **Józefem Hallerem**. Stworzyli oni Polski Korpus Posiłkowy, walczący u boku armii austro-węgierskiej aż do pokoju brzeskiego, kiedy to uznali go za zdradę sprawy polskiej i postanowili przejść na stronę rosyjską.

Tak zakończyła się epopeja legionowa. Z powodu ciągłych zmian liczebności i dużej fluktuacji w szeregach nie sposób ustalić dokładnej liczby legionistów. Jednorazowo nie było ich w szeregach więcej niż 25 tys. osób. Odegrali oni jednak olbrzymią rolę w udokumentowaniu praw Polaków do własnego, niepodległego państwa.

Inne polskie formacje zbrojne

Polskie ochotnicze formacje zbrojne walczyły także po stronie ententy. W latach 1914–1915 u boku wojsk rosyjskich istniał niewielki ochotniczy **Legion Puławski**, w 1915 r. rozbudowany i przekształcony w Brygadę, a w 1917 r. – w Dywizję Strzelców Polskich. Dopiero po obaleniu caratu i uznaniu przez Rząd Tymczasowy prawa Polaków do samostanowienia pozwolono na stworzenie polskich korpusów w ramach rosyjskiej armii republikańskiej. Wstępowali do nich głównie dawni żołnierze carscy polskiej narodowości. Pierwszym korpusem dowodził **gen. Józef Dowbor-Muśnicki**. Jednak po pokoju brzeskim (patrz: s. 238) Niemcy zmusili te formacje do złożenia broni i rozformowania.

BIOGRAM

JÓZEF DOWBOR-MUŚNICKI

(1867–1937)

Pochodził z rodziny ziemiańskiej spod Sandomierza. Był zawodowym oficerem armii rosyjskiej, gdzie dosłużył się stopnia generała. Latem 1917 r. został mianowany dowódcą I Korpusu Polskiego w Rosji, formowanego na Białorusi. Jako dowódca unikał zaangażowania w rosyjską wojnę domową i podporządkował się politycznie Radzie Regencyjnej w Warszawie. W maju 1918 r. Niemcy zmusili go do złożenia broni i rozwiązania jednostki. Kilka miesięcy później został mianowany naczelnym dowódcą powstania wielkopolskiego (patrz: temat 28). W okresie międzywojennym był skłócony z Józefem Piłsudskim. Jego córka Janina, pilot wojskowy, jako jedyna kobieta została zamordowana przez sowietów w Katyniu. Drugą jego córkę Niemcy zamordowali w 1940 r. w Palmirach.

BIOGRAM

JÓZEF HALLER

(1873–1960)

Urodził się w majątku pod Krakowem. Jego dziadek i ojciec walczyli w powstaniach listopadowym i styczniowym. Haller w młodości był zawodowym oficerem armii austro-węgierskiej, z której wystąpił w 1910 r., aby zająć się m.in. działalnością w ruchu strzeleckim. Był jednym z założycieli drużyn „Sokoła" i organizatorem tajnych kursów żołnierskich dla młodzieży. Po wybuchu wojny wstąpił do Legionów Polskich. W II Brygadzie zimą na przełomie 1914 i 1915 r. walczył we wschodnich Karpatach. Po kryzysie przysięgowym w lipcu 1917 r. postanowił z większością żołnierzy II Brygady nadal walczyć z Rosjanami. Na wieść o zawarciu pokoju brzeskiego pod Rarańczą (wieś na Ukrainie w obwodzie czerniowieckim) w lutym 1918 r. przeszedł na drugą stronę frontu. Przez ogarniętą chaosem Rosję przedostał się do Murmańska i dalej – drogą morską – do Francji. W październiku 1918 r. otrzymał nominację na dowódcę Armii Polskiej we Francji, z którą w kwietniu 1919 r. wrócił do Polski. Uchodził za jedynego wyższego rangą oficera, który podczas wojny walczył ze wszystkimi trzema zaborcami. Podczas wojny polsko-bolszewickiej (patrz: temat 35) był Generalnym Inspektorem Armii Ochotniczej. Podobnie jak Dowbor-Muśnicki, w okresie międzywojennym należał do przeciwników politycznych Józefa Piłsudskiego. Zmarł na emigracji w Wielkiej Brytanii.

Na początku wojny we Francji sformowano polską kompanię ochotniczą, której żołnierzy zwano **bajończykami**, od miasta Bayonne, w którym stacjonowali. W 1915 r., po poniesieniu ogromnych strat na froncie, oddział rozformowano.

W czerwcu 1917 r. prezydent Francji wydał dekret o utworzeniu **Armii Polskiej**, od kolorów mundurów zwanej **Armią Błękitną**. Armia powstała z inicjatywy Romana Dmowskiego. Miała być formowana z żołnierzy armii francuskiej i rosyjskiej polskiej narodowości, jeńców wojennych polskiej narodowości z armii niemieckiej i austro-węgierskiej oraz ochotników spośród polskich emigrantów w Europie zachodniej. Największą grupę ochotników tworzyli w niej przedstawiciele polskiej emigracji ze Stanów Zjednoczonych i Kanady. Jej poddziały wzięły udział w walkach z Niemcami na froncie zachodnim w ostatnich tygodniach wojny.

Plakat nawołujący do wstępowania do polskiej armii we Francji. Umundurowanie w błękitnym kolorze miała wówczas też armia francuska, a żołnierz ukazany na plakacie ma typowy francuski hełm.

? Wskaż na plakacie elementy, które odwołują się do polskości.

PODSUMOWANIE

Od początku wojny zaborcy starali się pozyskać poparcie Polaków, ale nie przedstawiali konkretnych propozycji. ■ Ważną rolę w umiędzynarodowieniu sprawy polskiej odegrał *Akt 5 listopada 1916 r.* ■ W latach 1914–1917 istniały Legiony Polskie, stworzone z inicjatywy Józefa Piłsudskiego, walczące u boku armii państw centralnych z Rosjanami. ■ W marcu 1917 r., po obaleniu caratu, nowe władze rosyjskie uznały prawo Polski do niepodległości i zezwoliły na tworzenie na swym terytorium korpusów polskich. ■ W 1917 r. w Paryżu powstał Komitet Narodowy Polski z Romanem Dmowskim. Zaczęto tam także formować Armię Polską. ■ W lipcu 1917 r. Niemcy internowali Józefa Piłsudskiego. ■ W styczniu 1918 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson uznał prawo Polski do niepodległości, a w czerwcu 1918 r. zrobili to przywódcy ententy.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegały orientacje niepodległościowa i prorosyjska.
2. Omów proces umiędzynarodowienia sprawy polskiej podczas pierwszej wojny światowej. Jaki był do niej stosunek mocarstw?
3. Przypomnij, w jakich okolicznościach i gdzie powstały polskie formacje wojskowe. Wyjaśnij, na czym polegał kryzys przysięgowy.
4. Opisz rolę, jaką we wspieraniu walki o niepodległość Polski odegrał KNP.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt 5 listopada 1916 r., wydany przez cesarzy Niemiec i Austro-Węgier (fragment)

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami rosyjskiemu panowaniu wydarte do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier, oraz Jego Cesarska Mość, Cesarz Niemiecki, ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic [Królestwa Polskiego] zastrzega się. Nowe królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmie potrzebne do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni we wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu.

[w:] *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 64.

1. Opisz postulowany ustrój państwa polskiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego fragmenty odezwy dotyczące granic i armii państwa polskiego mogły rozczarować społeczeństwo polskie.

KALENDARIUM	
1914	powstanie Legionów Polskich i Naczelnej Rady Narodowej; bitwa pod Łowczówkiem
1915	bitwa pod Konarami
1916	bitwa pod Kostiuchnówką; *Akt 5 listopada*
1917	kryzys przysięgowy i rozwiązanie Legionów Polskich; powstanie Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu; początek formowania Armii Polskiej we Francji
1918	ogłoszenie 14 punktów Woodrowa Wilsona; deklaracja wersalska

27 Koniec Wielkiej Wojny. Odzyskanie niepodległości przez Polskę

- Stany Zjednoczone wypowiadają wojnę państwom centralnym
- Pokój brzeski
- Klęska państw centralnych
- Odrodzenie państwa polskiego

PRZYSTĄPIENIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH DO WOJNY — LUTY–MARZEC: TRAKTATY POKOJOWE W BRZEŚCIU LITEWSKIM; REWOLUCJA W NIEMCZECH, ROZPAD AUSTRO-WĘGIER; 11 LISTOPADA: ZAWIESZENIE BRONI NA FRONCIE ZACHODNIM; PRZEJĘCIE PRZEZ JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO WŁADZY Z RĄK RADY REGENCYJNEJ

1917 — 1918

Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny

Rok 1917 okazał się w wojnie przełomowy nie tylko ze względu na obalenie caratu w Rosji. Niemcy, dotknięte od początku wojny blokadą morską prowadzoną przez Wielką Brytanię i odcięte od większości dostaw spoza Europy, boleśnie odczuwały jej skutki. Brak pieniędzy, surowców i żywności coraz bardziej dawał się we znaki. Społeczeństwo czuło się zmęczone poniesionymi stratami i wyrzeczeniami. Istniało realne zagrożenie wybuchem niepokojów społecznych.

Z tego względu władze w Berlinie zdecydowały się na ryzykowny krok. Chociaż zdawały sobie sprawę, że doprowadzi to do przyłączenia się Stanów Zjednoczonych do wojny, postanowiły rozpocząć od lutego 1917 r. **nieograniczoną wojnę podwodną**. Oznaczało to, że niemieckie okręty podwodne miały zatapiać bez ostrzeżenia nie tylko jednostki wojenne, lecz także każdy statek handlowy i pasażerski – nawet należący do neutralnego państwa (np. do Stanów Zjednoczonych) – gdy zbliży się do alianckich portów. Liczono jednak, że jeśli nawet Stany Zjednoczone wypowiedzą wojnę państwom centralnym,

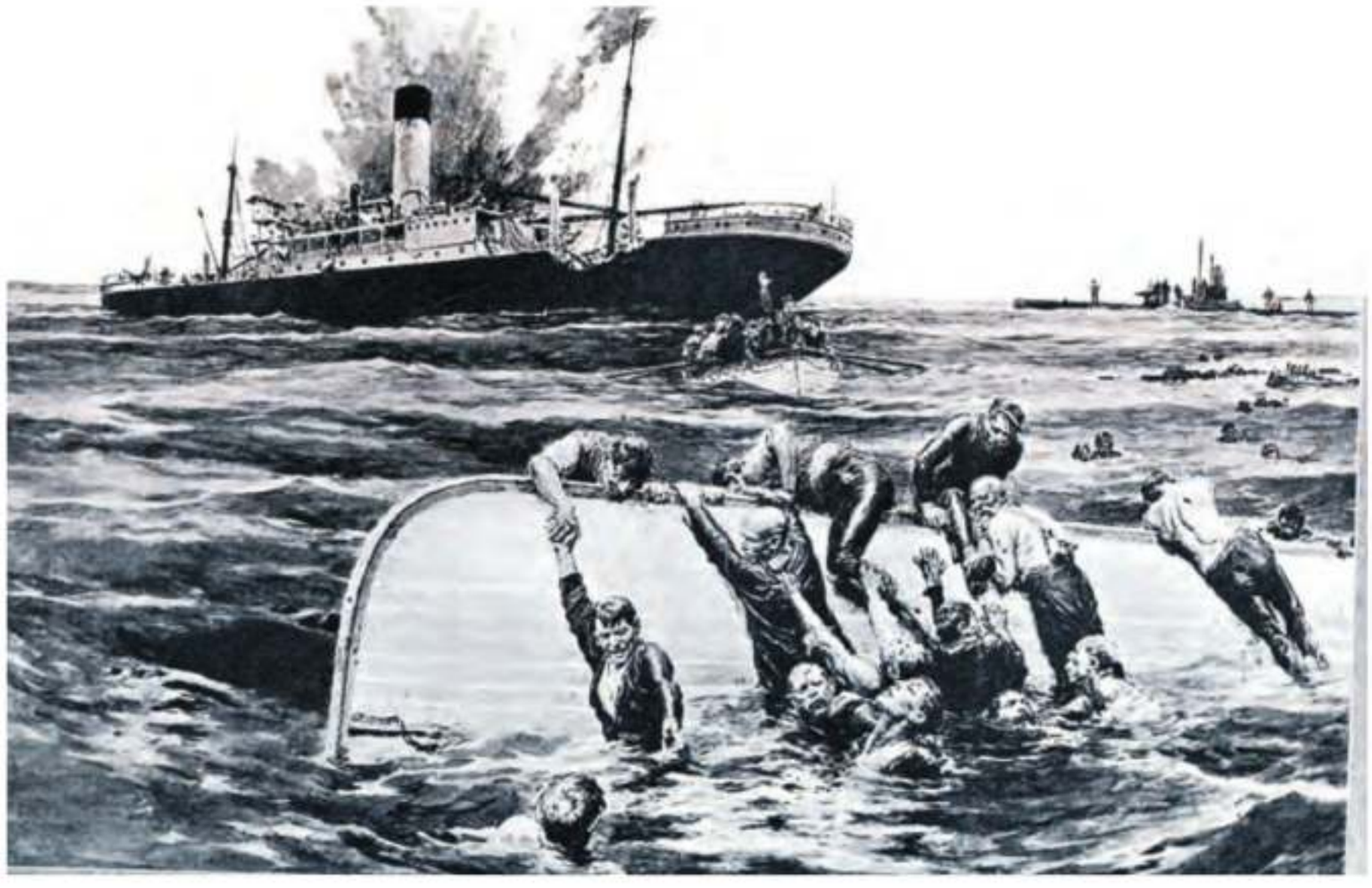

Atak niemieckiego okrętu podwodnego, brytyjska ilustracja prasowa.

? Wyjaśnij, kim są rozbitkowie widoczni na pierwszym planie. Opisz emocje, jakie ta ilustracja mogła wywołać u odbiorcy.

Postanowienia pokoju zawartego w Brześciu Litewskim 3 marca 1918 r.

? Wskaż tereny, których zrzekła się Rosja.

to nie będą w stanie przybyć swym sojusznikom w Europie ze skuteczną pomocą, ze względu na utrzymaną przez państwa centralne blokadę niezbędnych im dostaw. Ta kalkulacja okazała się błędna. Do końca wojny entencie nie udało się wprawdzie zatrzymać podmorskiej ofensywy państw centralnych, jednak Niemcy dysponowały zbyt małą liczbą okrętów podwodnych, aby sparaliżować działania marynarki wojennej i transport morski przeciwnika.

Zgodnie z przewidywaniami Stany Zjednoczone, które długo nie chciały się włączać w konflikt państw europejskich, ponieważ uważały, że ma on charakter konfliktu o strefy wpływów, uznały nieograniczoną wojnę podwodną za złamanie prawa międzynarodowego. W **kwietniu 1917 r.** prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson (czytaj: łudroł łilson, patrz: s. 257) wypowiedział Niemcom wojnę. W ten sposób w obozie ententy znalazło się państwo o największym na świecie potencjale gospodarczym, co wkrótce w dużym stopniu miało zdecydować o wyniku konfliktu. Poza olbrzymimi dostawami żywności i wszelkich materiałów niezbędnych do prowadzenia wojny zaczęły do Francji napływać wojska amerykańskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Zatopienie „Lusitanii”

W 1915 r. brytyjski statek pasażerski „Lusitania” (czytaj: lusiteinia) został storpedowany i zatopiony przez niemiecki okręt podwodny, w wyniku czego śmierć poniosło ponad tysiąc pasażerów, w tym 128 obywateli Stanów Zjednoczonych. Od tego momentu amerykańska opinia publiczna zaczęła opowiadać się po stronie ententy.

Pokój brzeski

Na początku 1918 r. zwycięstwo państw centralnych wydawało się bliskie. W wyniku rewolucji październikowej w Rosji (patrz: s. 223) do władzy doszli bolszewicy, głoszący hasło natychmiastowego pokoju. Zakończenie wojny było im potrzebne, by mogli rozprawić się z wrogiem wewnętrznym, czyli „białymi”, i umocnić swą władzę w państwie. Zaproponowali oni państwom centralnym rozpoczęcie negocjacji pokojowych. Te toczyły się w **Brześciu Litewskim** i doprowadziły w **marcu 1918 r.** do zawarcia pokoju. Na jego mocy bolszewicy w imieniu Rosji zerwali sojusz z ententą i wycofali się z działań wojennych. Zrzekli się terytorium Estonii, Litwy, Łotwy i Białorusi, wycofali się też z Finlandii i Ukrainy. Zgodnie z postanowieniami traktatu pokojowego na obszarach zachodnich ziem Rosji miały powstać nowe państwa narodowe, związane politycznie z Niemcami i Austro-Węgrami. Warunki pokoju były bardzo niekorzystne dla bolszewików, ale ze względu na wojnę domową nie mogli oni sobie pozwolić na kontynuowanie wojny z wrogami zewnętrznymi.

WARTO WIEDZIEĆ

Ukraińska Republika Ludowa (URL)

W drugim okresie Wielkiej Wojny coraz głośniej swojego państwa zaczęli domagać się Ukraińcy. Ułatwiła im to rewolucja w Rosji. W styczniu 1918 r. Ukraińcy proklamowali w Kijowie powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jako formalnie niepodległe państwo, powstałe na gruzach carskiej Rosji (nie wchodziły w jego skład ziemie zamieszkałe przez Ukraińców, ale należące do Austro-Węgier), musiało ono zawrzeć porozumienie z państwami centralnymi. Nastąpiło to w lutym 1918 r. w Brześciu Litewskim. Państwa centralne, licząc na dostawy zboża z Ukrainy, oddały URL zróżnicowaną etnicznie Chełmszczyznę, co Polacy uznali za zdradę ich interesów narodowych.

Oddział żołnierzy z kolonii, zdjęcie wykonane na froncie zachodnim w 1918 r.
Państwa ententy ściągały do Europy oddziały ze swych kolonii. Ten wysiłek ludów pozaeuropejskich w dużym stopniu przyczynił się do ostatecznego sukcesu Wielkiej Brytanii i Francji.

? Wyjaśnij, z jakich rejonów świata mogli pochodzić żołnierze uchwyceni na zdjęciu.

Oficjalnie bolszewicy głosili zasadę prawa narodów do samostanowienia. Własne państwa narodowe proklamowały także nierosyjskie narody wchodzące dotąd w skład imperium rosyjskiego, m.in. Polacy, Litwini, Łotysze, Estończycy, Finowie, Ukraińcy, Gruzini i Ormianie.

Pokój brzeski kończył I wojnę światową na froncie wschodnim. Niemcy mogły skoncentrować całe siły na froncie zachodnim, gdzie wiosną i latem 1918 r. przeprowadziły wiele działań ofensywnych. Zabrakło im jednak zarówno sił ludzkich, jak i zasobów materialnych, aby przechylić szalę zwycięstwa na swoją korzyść. W drugiej bitwie nad Marną wojska ententy, dowodzone przez francuskiego marszałka Ferdynanda Focha (czytaj: fosza), odepchnęły Niemców od Paryża. Wskutek wyraźnej przewagi wojsk państw ententy, wspartych przez oddziały amerykańskie, dowództwo niemieckie zdecydowało się rozpocząć odwrót.

Rewolucja w Niemczech i rozpad Austro-Węgier

Pod koniec października 1918 r. w Niemczech – wyczerpanych przeciągającą się wojną – **wybuchła rewolucja**. Rozpoczęła się ona w miastach portowych, gdzie bunt wzniecili marynarze marynarki wojennej, którzy nie chcieli wypłynąć na ostatni, samobójczy ich zdaniem, bój z flotą brytyjską. Niepokoje błyskawicznie rozlały się na cały kraj. Zmęczeni wojną i wieloletnimi wyrzeczeniami, wygłodzeni protestujący domagali się m.in. proklamowania republiki, abdykacji cesarza, zawarcia pokoju i poprawy warunków bytowych. Na wzór rosyjski powstawały rady delegatów robotniczych i żołnierskich, które usiłowały przejmować władzę w poszczególnych miastach. W obawie o swoje życie cesarz Wilhelm II uciekł do Niderlandów, gdzie abdykował. W Berlinie **proklamowano republikę**.

Wczesną jesienią 1918 r. skapitulowali niemieccy sojusznicy – **Bułgaria** i **Turcja** – a w październiku 1918 r. w wielonarodowej monarchii habsburskiej rozpoczął się szybki i niekontrolowany rozpad państwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Odpowiedzialność za klęskę

Współwinna wybuchowi wojny niemiecka prawica po zakończeniu wojny zarzucała demokratycznym politykom zdradę armii przez wywołanie rewolucji i podjęcie pertraktacji z wrogiem. Narodził się mit o ciosie w plecy, głoszący, że niemieccy żołnierze nie zostali pobici na polu walki, ale musieli złożyć broń ze względu na brak dostaw zaopatrzenia z ogarniętego rewolucją zaplecza frontu. W rzeczywistości to sami wojskowi zabiegali o to, aby podpisano zawieszenie broni, zanim armia niemiecka rozpadnie się całkowicie pod naporem nacierających wojsk alianckich.

Podpisanie zawieszenia broni 11 listopada 1918 r. w wagonie kolejowym w lasku Compiègne (czytaj: kąpień) **w północno-zachodniej Francji, francuska pocztówka z epoki.** Marszałek Francji Ferdinand Foch **(1)**, obok francuski gen. Maxim Weygand **(2)**, brytyjski admirał Rosslyn Wemyss **(3)** i admirał George Hope **(4)**. Po drugiej stronie stołu stoją: m.in. niemiecki admirał Ernst Vanselow **(5)**, przedstawiciel Rzeszy do spraw zagranicznych Alfred von Oberndorff **(6)**, niemiecki gen. Detlof von Winterfeld **(7)**.

? Przyjrzyj się postaciom na ilustracji i wskaż tę, która przyjęła postawę zwycięzcy. Uzasadnij swój wybór.

Poszczególne narody, m.in. Węgrzy, Czesi, Polacy, Słowacy i Ukraińcy, zaczęły ogłaszać niepodległość i budować własne państwa. Cesarz Karol I Habsburg, który panował od 21 listopada 1916 r., na początku listopada 1918 r. zrezygnował z tronu i wyjechał za granicę. W tej sytuacji nowy rząd niemiecki zdecydował się na podpisanie zawieszenia broni (**11 listopada 1918 r.**), kończącego działania wojenne na froncie zachodnim.

Polskie ośrodki władzy w ostatnich dniach Wielkiej Wojny

W obliczu rozkładu niemieckiego i austriackiego aparatu państwowego oraz wojska zaczęły powstawać **lokalne polskie ośrodki polityczne**, które przejmowały władzę na poszczególnych obszarach ziem polskich. W Królestwie Polskim na początku października 1918 r., na wieść o rozpoczęciu negocjacji niemiecko-amerykańskich dotyczących warunków zawieszenia broni, **Rada Regencyjna** proklamowała zjednoczoną i niepodległą Polskę oraz zapowiedziała przeprowadzenie demokratycznych wyborów do Sejmu. Rada cieszyła się jednak niewielkim poparciem społecznym.

Od końca października 1918 r. trwał proces przejmowania władzy w Galicji z rąk Austriaków, który koordynowała z Krakowa **Polska Komisja Likwidacyjna**, pod przewodnictwem Wincentego Witosa. Nie kontrolowała ona jednak terytorium całej Galicji, ponieważ na wschodzie toczyły się walki z Ukraińcami o Galicję Wschodnią i Lwów.

W Wielkopolsce od października 1918 r. tworzyły się różne organy władzy polskiej, funkcjonujące obok oficjalnej niemieckiej administracji. Na obszarach Wielkopolski i Pomorza powstawały równolegle polskie i niemieckie komitety narodowe. Na początku listopada ukonstytuowała się w Poznaniu **Naczelna Rada Ludowa**, w skład której weszli polscy posłowie do niemieckiego i pruskiego parlamentu oraz przedstawiciele różnych organizacji społecznych.

W dniu 7 listopada w Lublinie, uwolnionym od austro-węgierskiej okupacji, ukonstytuował się **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej** pod kierownictwem socjalisty **Ignacego Daszyńskiego**. Program rządu zakładał daleko idące reformy społeczne, w tym nacjonalizację banków i wielkich majątków ziemskich, równouprawnienie wszystkich obywateli, gwarancje wolności słowa, druku i wyznania, 8-godzinny dzień pracy, prawo do strajku. Rząd w Lublinie ogłosił przejęcie władzy w całym kraju do momentu zwołania Sejmu Ustawodawczego.

Równocześnie powstawały **rady delegatów robotniczych**, znajdujące się pod kontrolą PPS bądź SDKPiL i współpracującej z nią PPS-Lewicy. SDKPiL, blisko związana z partią bolszewicką, stawiała sobie za cel zwycięstwo światowej rewolucji komunistycznej, w czym odbudowa państwa polskiego mogła jedynie przeszkodzić. Bliskie programowo PPS-Lewica i SDKPiL zjednoczyły się w **Komunistyczną Partię Robotniczą Polski** w grudniu 1918 r.

Odrodzenie państwa polskiego

Wobec rewolucji w Niemczech i zbliżającego się końca wojny **Niemcy uwolnili Józefa Piłsudskiego** z twierdzy w Magdeburgu. Niemieckie władze liczyły, że opanuje on sytuację w rodzącej się Polsce, zapobiegnie przewrotowi komunistycznemu i zapewni spokojny powrót do domu setek tysięcy żołnierzy niemieckich wciąż stacjonujących na wschodzie.

Cieszący się olbrzymim autorytetem, otoczony legendą niezłomnego i bezkompromisowego bojownika o niepodległość Polski, Piłsudski przybył do Warszawy w niedzielę 10 listopada 1918 r. Dla lewicy niepodległościowej był on niekwestionowanym przywódcą i bohaterem walki o wolność. Z kolei konserwatyści i endecy musieli się liczyć z jego ogromną popularnością w społeczeństwie. **11 listopada 1918 r.** Rada Regencyjna przekazała mu władzę nad tworzącym się wojskiem, a trzy dni później także władzę cywilną, po czym uznała swoją misję za wypełnioną i się rozwiązała. Piłsudskiemu podporządkował się również rząd lubelski Ignacego Daszyńskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

Powitanie Piłsudskiego na dworcu Wiedeńskim.

Przyjazd Piłsudskiego

Zdjęcie rzekomo przedstawiające przyjazd Józefa Piłsudskiego do Warszawy 10 listopada 1918 r. W rzeczywistości tego dnia komendanta około godz. 7 rano witało na dworcu tylko kilka osób, gdyż przyjazdu jego pociągu spodziewano się powszechnie dopiero kilka godzin później. To zdjęcie wykonano 12 grudnia 1916 r., gdy były już dowódca Legionów Polskich uzyskał od Niemców zgodę na odwiedzenie miasta. Został on wówczas owacyjnie powitany przez ludność. Jego powóz obrzucono kwiatami. Na znak oddania i szacunku zamiast koni zaprzęgła się do niego młodzież.

Żołnierze Legii Akademickiej na warcie przed ówczesnym Pałacem Namiestnikowskim (dziś Pałacem Prezydenckim) w Warszawie, zdjęcie z 1918 r. W tym budynku znajdowała się wówczas siedziba niemieckiej rady żołnierskiej, z którą Józef Piłsudski negocjował warunki wycofania wojsk niemieckich z miasta. Na drugim planie widać niemieckich żołnierzy.

? Przyjrzyj się postawie niemieckich żołnierzy i opisz ich stosunek do zaistniałej sytuacji.

***Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą w Warszawie*, obraz Stanisława Bagińskiego.**

? Opisz atmosferę panującą na tej warszawskiej ulicy.

W dniu przyjazdu Piłsudskiego do Warszawy rozpoczęło się przygotowywane od dłuższego czasu przez Polską Organizację Wojskową spontaniczne rozbrajanie Niemców na obszarach ich strefy okupacyjnej w Królestwie Polskim. Ten spontaniczny proces, wspierany przez ludność cywilną, przebiegł bez większej liczby ofiar. W przeważającej części Niemcy opuścili Królestwo Polskie na podstawie porozumień z lokalnymi ośrodkami władzy polskiej.

Na nowego premiera rządu Piłsudski powołał socjalistę **Jędrzeja Moraczewskiego**. Zapowiedzi głębokich reform, m.in. nacjonalizacji części przemysłu i rozbudowy świadczeń społecznych, spowodowały, że nie cieszył się on powszechną sympatią mieszkańców Królestwa Polskiego, związanych z endecją. Problemem było też to, że państwa ententy z nieufnością odnosiły się od Piłsudskiego (niedawnego sojusznika państw centralnych). Ich uznaniem cieszył się natomiast **Komitet Narodowy Polski**, kierowany przez **Romana Dmowskiego**.

W skomplikowanej sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej interes Polski wymagał współpracy między głównymi siłami politycznymi. Do porozumienia doszło w styczniu 1919 r. Piłsudski – sprawujący od listopada 1918 r. funkcję Tymczasowego Naczelnika Państwa – powołał Ignacego Paderewskiego na stanowisko premiera. Powstał rząd koalicyjny, któremu podporządkował się paryski KNP. Nowy gabinet zyskał także oficjalne uznanie zachodnich mocarstw ententy.

KALENDARIUM	
1917	przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny
luty – marzec 1918	traktaty pokojowe w Brześciu Litewskim
1918	rewolucja w Niemczech, rozpad Austro-Węgier
11 listopada 1918	zawieszenie broni na froncie zachodnim; przejęcie przez Józefa Piłsudskiego władzy z rąk Rady Regencyjnej

PODSUMOWANIE

W lutym 1917 r. Niemcy rozpoczęły nieograniczoną wojnę podwodną. ■ Spowodowało to dwa miesiące później przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny po stronie ententy. ■ Pogrążona w rewolucji Rosja zawarła w marcu 1918 r. pokój z państwami centralnymi w Brześciu Litewskim. ■ 11 listopada 1918 r. weszło w życie porozumienie między Niemcami a państwami zachodnimi. Zakończyły się walki I wojny światowej. ■ W październiku i listopadzie 1918 r. doszło do rewolucji w Niemczech i do rozpadu Austro-Węgier. Oba państwa stały się republikami. ■ 11 listopada 1918 r. Józef Piłsudski przyjął z rąk Rady Regencyjnej władzę nad tworzącym się wojskiem polskim. Ten dzień jest uznawany jest za datę odzyskania niepodległości przez Polskę. ■ Polska odzyskała niepodległość dzięki determinacji i ofiarności Polaków, sprzyjającej sytuacji międzynarodowej (osłabieniu państw zaborczych), poparciu ententy i realizacji dążeń działaczy niepodległościowych.

POLECENIA

1. Podaj przyczyny i skutki przystąpienia Stanów Zjednoczonych do wojny.
2. Wymień przyczyny klęski państw centralnych w I wojnie światowej. Opisz proces powstawania polskich ośrodków władzy w poszczególnych zaborach.
3. Omów rolę, jaką odegrała Rada Regencyjna w odzyskiwaniu przez Polskę niepodległości w październiku i listopadzie 1918 r.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Ocena wypadków z października i listopada 1918 r. w oczach działacza narodowej demokracji Stanisława Głąbińskiego

Szereg naszych pisarzy, jak mniemam, wskutek niedoceniania wypadków październikowych w Polsce przypisuje wypadkom z 11 listopada takie doniosłe znacznie, że skłonni są dopiero od tej chwili rozpoczynać datę niepodległości Polski. Starałem się na podstawie faktów dziejowych i osobistych przeżyć wykazać, że zapatrywanie to jest błędne. […] Dzień 11 listopada 1918 był dniem radosnym dla Warszawy i Polski, albowiem radosnym był widok ucieczki z kraju wrogów. […] Ale prawno-politycznego znaczenia ta ucieczka nie miała, bo opuszczenie przez nich kraju było przez nich już w październiku postanowione i ułożone, a część kraju była już niepodzielnie w posiadaniu Polski. […] Jako datę powstania niepodłego państwa polskiego przyjęła była Warszawa 12 października 1918, jako dzień przejęcia wojska polskiego pod władzę polską[1] i zaprzysiężenia tego wojska. W dniu 14 października święciła Warszawa i cała Polska uroczyście odzyskanie niepodległości narodu. Wprawdzie władze okupacyjne były wówczas jeszcze w kraju, ale nikt nie rościł sobie pretensji do b. Królestwa Polskiego, albowiem Rosja zrezygnowała ze swoich praw dawniej, Niemcy zaś zobowiązały się opuścić kraj za kilka tygodni.

Stanisław Głąbiński, *Odkąd Polska jest państwem niepodległem?* Warszawa 1931, s. 36–37.

[1] czyli Radę Regencyjną.

1. Wyjaśnij, jak autor ocenia znaczenie rozbrajania Niemców w listopadzie 1918.
2. Podaj, kiedy jego zdaniem Polska odzyskała niepodległość.
3. Omów argumenty, które autor przytacza na potwierdzenie swojej tezy.
4. Przedstaw okoliczności, w których Rosja zrezygnowała ze swoich praw wobec dawnego Królestwa Polskiego.

POLSKA, EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE WIELKIEJ WOJNY

POCZĄTEK WIELKIEJ WOJNY. DZIAŁANIA ZBROJNE W LATACH 1914–1916

Bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej było zamordowanie w czerwcu 1914 r. w Sarajewie austriackiego następcy tronu. Państwa europejskie, powiązane sojuszami, przystąpiły do wojny, zwanej **Wielką Wojną**. Po jednej stronie stanęły **państwa centralne**: Niemcy, Austro-Węgry (później dołączyły do nich Turcja i Bułgaria), a po drugiej **państwa ententy** – Rosja, Wielka Brytania, Francja (do których dołączyły m.in. Serbia, Japonia, Włochy i Rumunia).

W sierpniu 1914 r. Niemcy wkroczyli do neutralnej Belgii i ruszyli na Paryż, ale zostali powstrzymani w bitwie nad rzeką Marną. Głównym frontem wojny w Europie stał się **front zachodni**, gdzie Niemcy walczyli przeciwko Francuzom i Belgom. Natomiast na **froncie wschodnim** Niemcy i Austro-Węgry toczyły wojnę z Rosją. W sierpniu 1914 r. miało miejsce zwycięstwo wojsk niemieckich nad rosyjskimi w bitwie pod Tannenbergiem w Prusach Wschodnich. Nie zapobiegło to jednak zajęciu niemal całej Galicji przez Rosjan.

Pod koniec 1914 r. na północy Francji wojna przekształciła się z manewrowej w **pozycyjną** – wrogie armie utknęły w fortyfikacjach polowych, ciągnących się setkami kilometrów, ponieważ nie mogły przełamać pozycji nieprzyjaciela.

W 1915 r. na froncie zachodnim wojska ententy bezskutecznie usiłowały przełamać pozycje biernie zachowujących się Niemców. Na froncie wschodnim wojska państw centralnych w **1915 r.** odniosły zwycięstwo w **bitwie pod Gorlicami**: przełamały pozycje rosyjskie. Doprowadziło to do wyzwolenia spod rosyjskiej okupacji niemal całej Galicji oraz do zajęcia przez wojska państw centralnych Królestwa Polskiego, Litwy, Wołynia i Polesia. Austro-Węgry zostały zaatakowane od południa przez Włochy, liczące na zdobycze terytorialne. Wojska włoskie zostały jednak powstrzymane na linii rzeki Isonzo. Działania wojenne toczyły się także na Bałkanach, Kaukazie, w cieśninach czarnomorskich, na obszarach kolonialnych oraz na morzach i oceanach.

Na początku **1916 r.** Niemcy rozpoczęli **pod Verdun** ofensywę przeciwko wojskom francuskim. Wielomiesięczna bitwa nie przyniosła rozstrzygnięcia, podobnie jak brytyjskie natarcie nad rzeką Sommą, prowadzone w drugiej połowie 1916 r. W czerwcu 1916 r. Rosjanie na froncie wschodnim przeprowadzili **ofensywę Brusiłowa** przeciwko państwom centralnym, którym zadali duże straty. Latem 1916 r. do wojny po stronie państw ententy przystąpiła Rumunia. Została jednak szybko pobita przez wojska państw centralnych. Pod koniec 1916 r. wszystkie państwa walczące odczuwały zmęczenie wojną, jednak jej wynik wciąż był nierozstrzygnięty.

W czasie wojny wykorzystano **nowe lub udoskonalone rodzaje broni**: karabiny maszynowe, czołgi, samoloty bojowe, broń chemiczną, okręty podwodne.

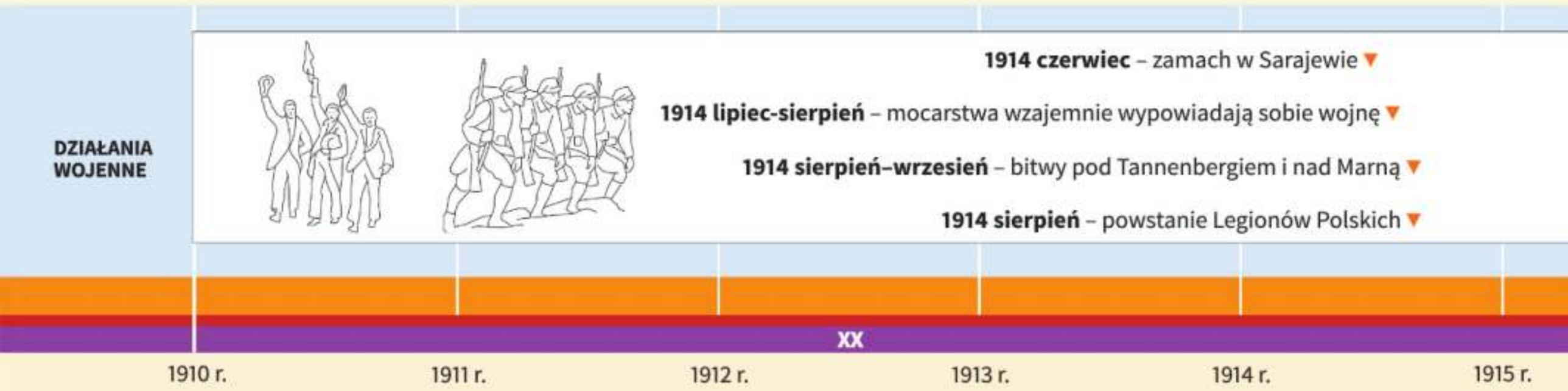

Wojna była dużym finansowym obciążeniem dla państw biorących w niej udział. Przemysł przestawiono na potrzeby armii, co poskutkowało pogorszeniem warunków życia cywilów. Walczące państwa zadłużały się u swoich obywateli i za granicą. Konflikt przekształcił się w **wojnę totalną**, czyli angażującą wszystkie siły i środki.

REWOLUCJA LUTOWA I PRZEWRÓT BOLSZEWICKI W ROSJI

Przeciągająca się I wojna światowa pogłębiła **kryzys gospodarczy w Rosji**. Klęski na froncie, duże straty ludzkie, problemy aprowizacyjne i nieudolność władz doprowadziły do wzrostu niezadowolenia społecznego. Na początku 1917 r. doszło do wystąpień społecznych i wybuchu **rewolucji lutowej**, w której wyniku **car Mikołaj II abdykował**. Rosja stała się republiką, a władzę przejął **Rząd Tymczasowy**. Zapowiedział on przeprowadzenie wyborów do Konstytuanty, która miała opracować nowy ustrój państwa i przyjąć konstytucję.

Równocześnie w Piotrogrodzie i innych miastach zaczęły się tworzyć samorzutnie **rady delegatów robotniczych i żołnierskich**, które były ośrodkami władzy konkurencyjnymi wobec rządu. W kwietniu 1917 r. do Rosji powrócił z emigracji przywódca bolszewików **Włodzimierz Lenin** i rozpoczął przygotowania do obalenia rządu Tymczasowego. Decyzja władz o kontynuowaniu wojny, klęski na froncie i utrzymujący się kryzys gospodarczy powodowały, że niezadowolenie społeczne narastało.

W listopadzie 1917 r. w wyniku przewrotu zbrojnego (**rewolucji październikowej**) władzę przejęli bolszewicy. Stworzyli nowy rząd – Radę Komisarzy Ludowych, z Leninem na czele. Bolszewicy bezwzględnie zwalczali swych przeciwników i rządzili za pomocą **terroru**. Walkę z przeciwnikami koordynowała Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka), kierowana przez Feliksa Dzierżyńskiego. Z jej rąk zginęło kilkaset tysięcy ludzi, w tym wielu członków przedrewolucyjnych elit. Zamordowano także byłego cara z jego najbliższą rodziną. Bolszewicy zezwolili jedynie na działanie partii bolszewickiej (innym zakazali działalności), wprowadzili cenzurę oraz zaczęli zakładać dla swych przeciwników **łagry**, czyli obozy pracy przymusowej. Przejęli także całkowitą kontrolę nad przemysłem i handlem, a chłopom nakazali dostarczać żywność potrzebną do wyżywienia mieszkańców miast i oddziałów wojsk bolszewickich – Armii Czerwonej.

W latach 1917–1922 toczyła się w Rosji brutalna i krwawa **wojna domowa** między „czerwonymi", czyli bolszewikami, a „białymi", czyli ich przeciwnikami. W **marcu 1918 r.** bolszewicka Rosja wycofała się z wojny: podpisała z państwami centralnymi **traktat pokojowy w Brześciu Litewskim**. Miało to pomóc bolszewikom w pokonaniu ich wrogów wewnętrznych. Wojna domowa zakończyła się sukcesem bolszewików, którzy opanowali większość terytorium przedwojennej Rosji. Udział w Wielkiej Wojnie, obie rewolucje i wojna domowa pochłonęły życie około 15 milionów osób. Około dwóch milionów osób wyemigrowało z Rosji. Gospodarka znajdowała się w głębokim kryzysie, a miliony ludzi głodowały.

SPRAWA POLSKA PODCZAS PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Przed wybuchem I wojny światowej zaborcy solidarnie uznawali kwestię polską za należącą do ich polityki wewnętrznej. Wybuch wojny doprowadził do umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Od początku wojny zaborcy starali się pozyskać poparcie Polaków.

▼ **1915 maj** – bitwa pod Gorlicami

▼ **1916** – bitwa pod Verdun i nad Sommą; Akt 5 listopada

luty 1917 – rewolucja lutowa w Rosji ▼

kwiecień 1917 – przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny ▼

▼ **październik 1917** – rewolucja październikowa w Rosji

▼ **styczeń 1918** – orędzie W. Wilsona

▼ **luty–marzec 1918** – traktaty pokojowe w Brześciu Litewskim

11 listopada 1918 – zawieszenie broni na froncie zachodnim; przejęcie przez Józefa Piłsudskiego władzy z rąk Rady Regencyjnej ▼

XX

1915 r. 1916 r. 1917 r. 1918 r. 1919 r. 1920 r.

W **sierpniu 1914 r.** wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, naczelny dowódca armii rosyjskiej, zapowiedział zjednoczenie wszystkich ziem polskich pod rządami cara i nadanie im szerokiej autonomii. W 1915 r. ziemie polskie należące do zaboru rosyjskiego zostały zajęte przez wojska państw centralnych.

Aby pozyskać polskiego rekruta gotowego walczyć z Rosjanami, cesarze austriacki i niemiecki w ***Akcie 5 listopada 1916 r.*** proklamowali powstanie państwa polskiego. Jednak mimo powołania do życia polskich instytucji, np. Rady Regencyjnej, aż do jesieni 1918 r. okupanci sprawowali pełną kontrolę nad ziemiami zaboru rosyjskiego.

Jeszcze przed wybuchem wojny w polskim społeczeństwie ukształtowały się **dwie orientacje polityczne** związane z koncepcjami działania na wypadek wojny. **Józef Piłsudski**, który opowiadał się za orientacją **proaustriacką**, wiązał nadzieje na zjednoczenie ziem polskich ze zwycięstwem państw centralnych. Zwolennicy orientacji **prorosyjskiej**, popieranej przez Romana Dmowskiego, wiązali swoje nadzieje z Rosją.

W Galicji od początku wojny formowały się ochotnicze oddziały polskie. Już 6 sierpnia 1914 r. **Pierwsza Kompania Kadrowa** wkroczyła na teren zaboru rosyjskiego w celu rozpoczęcia walki o jego wyzwolenie. W latach 1914–1917 istniały **Legiony Polskie**, współtworzone przez Józefa Piłsudskiego. Walczyły one u boku armii państw centralnych z Rosjanami. Stoczyły bitwy m.in. pod Łowczówkiem, Konarami i Kostiuchnówką.

W Krakowie działał **Naczelny Komitet Narodowy**, koordynujący działania podejmowane na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę u boku państw centralnych. Z kolei w Rosji w 1914 r. powstał niewielki polski oddział ochotniczy – **Legion Puławski**, przekształcony później w Brygadę i Dywizję Strzelców Polskich. We Francji na początku wojny sformowano kompanię tzw. bajończyków. Po ciężkich stratach na froncie jednostkę jednak rozwiązano.

W marcu 1917 r., po obaleniu caratu, nowe władze rosyjskie uznały prawo Polski do niepodległości i zezwoliły na tworzenie korpusów polskich na swoim terytorium. Ta decyzja Rosjan doprowadziła do większej aktywności jej zachodnich sojuszników w kwestii polskiej. W 1917 r. powstał **Komitet Narodowy Polski** z Romanem Dmowskim na czele. Miał on siedzibę w Paryżu i podejmował działania dyplomatyczne na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę. W 1917 r. zaczęto we Francji formować ochotniczą Armię Polską (zwaną Błękitną Armią), której oddziały pod koniec wojny walczyły na froncie zachodnim z Niemcami.

W lipcu 1917 r. w wyniku **kryzysu przysięgowego** Niemcy rozwiązali Legiony Polskie, a Józefa Piłsudskiego internowali.

W styczniu 1918 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson wygłosił orędzie, w którym znalazła się zapowiedź utworzenia państwa polskiego z dostępem do morza. W czerwcu 1918 r. inni przywódcy ententy uznali prawo Polski do niepodległości. Przyczyniła się do tego m.in. działalność polskich oddziałów ochotniczych: Legionów Polskich, Armii Polskiej we Francji i polskich korpusów w Rosji.

KONIEC WIELKIEJ WOJNY. ODZYSKANIE PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI

W lutym 1917 r. Niemcy rozpoczęły **niegraniczoną wojnę podwodną**. Zakładała ona zatapianie wszystkich statków handlowych i pasażerskich (także należących do państw neutralnych, w tym – Stanów Zjednoczonych) zbliżających się do portów państw ententy. Niemcy świadomie ryzykowały tym przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny. Liczyły jednak, że wojna podwodna zmusi do kapitulacji Wielką Brytanię, a za nią – Francję. Te kalkulacje okazały się błędne, a w **kwietniu 1917 r. Stany Zjednoczone wypowiedziały Niemcom wojnę**. Amerykański potencjał ludzki, materiałowy i finansowy znacznie wspomógł państwa ententy.

Rząd bolszewicki Rosji **w marcu 1918 r.** zawarł z państwami centralnymi **pokój w Brześciu Litewskim** i wycofał się z wojny. Wojna na froncie wschodnim została zakończona. Od lata 1918 r. do ofensywy na froncie zachodnim przeszły armie państw ententy. Wyczerpana czteroletnią wojną i pozbawiona wystarczających rezerw, armia niemiecka wycofywała się w kierunku własnych granic. Wczesną jesienią skapitulowały Turcja i Bułgaria, a w Austro-Węgrzech nasiliły się tendencje odśrodkowe, co zakończyło się w październiku i listopadzie 1918 r. rozpadem państwa. W tym samym okresie w Niemczech wybuchła rewolucja, która doprowadziła do ucieczki cesarza i do proklamowania republiki.

W dniu **11 listopada 1918 r.** weszło w życie porozumienie między Niemcami a państwami zachodnimi o **zawieszeniu broni na froncie zachodnim**. Zakończyły się walki I wojny światowej.

Na wieść o zbliżającej się klęsce państw centralnych doszło do ożywienia politycznego także na ziemiach polskich. Spontanicznie zaczęły powstawać **lokalne ośrodki polskiej władzy**. W Galicji rządy z rąk administracji austriackiej przejęła Polska Komisja Likwidacyjna Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W Lublinie, uwolnionym spod austro-węgierskiej okupacji, powstał Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej na czele z Ignacym Daszyńskim. W Wielkopolsce od października 1918 r. tworzyły się oddolnie różne organy władzy polskiej, funkcjonujące równolegle do administracji niemieckiej. Na początku listopada ukonstytuowała się w Poznaniu Naczelna Rada Ludowa, w skład której weszli polscy posłowie do niemieckiego i pruskiego parlamentu oraz przedstawiciele różnych organizacji społecznych.

W listopadzie **Józef Piłsudski** został wypuszczony z twierdzy w Magdeburgu i dzień po przybyciu do Warszawy, **11 listopada 1918 r.**, przyjął z rąk Rady Regencyjnej władzę nad tworzącym się wojskiem polskim. Ten dzień jest uznawany za **datę odzyskania niepodległości przez Polskę**. Wkrótce Piłsudski przyjął urząd Tymczasowego Naczelnika Państwa i powołał do życia rząd Jędrzeja Moraczewskiego. Endecy i związany z nim Komitet Narodowy Polski w Paryżu zachowywali wobec Piłsudskiego duży dystans. Wobec zbliżającej się konferencji pokojowej Piłsudski doszedł do porozumienia z narodowymi demokratami i w styczniu 1919 r. utworzono **rząd Ignacego Paderewskiego**.

Po 123 latach niewoli Polska odzyskała niepodległość dzięki determinacji i ofiarności Polaków, sprzyjającej sytuacji międzynarodowej (osłabieniu państw zaborczych), poparciu ententy i realizacji dążeń działaczy niepodległościowych.

WARTO PRZECZYTAĆ

M.M. Drozdowski, *Ignacy Jan Paderewski,* Warszawa 2001.
K. Kawalec, *Roman Dmowski 1864–1939*, Warszawa 2002.
J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2004.
R. Pipes, *Krótka historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007.
W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1997.

Odezwa dowództwa armii austro-węgierskiej do narodu polskiego z 9 sierpnia 1914 r.

Do Narodu Polskiego!
Z woli Wszechmocnego, który kieruje losami narodów, i z rozkazu swych Monarchów, sprzymierzone armie Austro-Węgier i Niemiec przekroczyły granice, przynosząc w ten sposób Wam Polakom wyzwolenie spod jarzma moskiewskiego. Powitajcie nasze sztandary z ufnością, bo one zapewniają Wam sprawiedliwość. Sztandary te nie są Wam i Waszym rodakom obce. Wszakże przez półtora przeszło wieku rozwija się wspaniale Wasz naród pod berłem Austro-Węgier i Niemiec, a pełne sławy tradycje Waszej przeszłości łączą się jak najściślej jeszcze od czasów króla Jana Sobieskiego, który pospieszył ze skuteczną pomocą zagrożonemu państwu Habsburgów, z tradycjami waszych sąsiadów na zachodzie. […] My nie szukaliśmy wojny. Rosja […] nie zawahała się wreszcie stanąć otwarcie po stronie tych, co usiłowali zatrzeć ślady niecnej zbrodni, skierowanej przeciwko dynastii austro-węgierskiej […] Wszyscy mieszkańcy Rosji, których zwycięstwo naszych sprzymierzonych armii odda pod naszą opiekę, spodziewać się mogą od nas zwycięzców sprawiedliwości i ludzkości.

Zbiór dokumentów dotyczących sprawy polskiej. Sierpień 1914 r. – styczeń 1915 r., Szwaycaria 1915, s. 44–45.

Żołnierz Legionów (współczesny rysunek).

1. Omów obietnice, jakimi autorzy tego dokumentu starali się pozyskać sympatię Polaków.
2. Wyjaśnij, do mieszkańców którego zaboru skierowano ten dokument. Uzasadnij odpowiedź.
3. Przypomnij, na jakie historyczne wydarzenia powoływali się autorzy odezwy po to, aby przekonać do siebie Polaków.
4. Wytłumacz, o jakiej „niecnej zbrodni skierowanej przeciw dynastii austro-węgierskiej" mowa.

Obraz weterana I wojny światowej Ottona Dixa z 1934 r. zatytułowany *Flandria*.

1. Opisz wygląd pola bitwy.
2. Na podstawie ilustracji powiedz, co mogło doskwierać żołnierzom walczącym w okopach.
3. Odszukaj na mapie miejsce tych walk.

Brytyjska ulotka zrzucona nad niemieckimi okopami (fragment)

Za co walczysz?

Mówią ci, że walczysz za ojczyznę. Czy pomyślałeś kiedyś, dlaczego walczysz?

Walczysz dla chwały Hindenburga, dla wzbogacenia Kruppa[1]. Walczysz za cesarza, za junkrów[2] i militarystów. […] Obiecują ci pokój i zwycięstwo. Ty biedny głupcze! Od trzech lat obiecywali to twoim towarzyszom. Rzeczywiście znaleźli oni pokój głęboko w ziemi, ale zwycięstwo nie nadeszło! […] Ale co to jest ojczyzna? Czy to książę koronny[3], który pod Verdun poświęcił życie 600 tysięcy żołnierzy? Czy to Hindenburg, który z Ludendorffem wiele kilometrów za linią frontu snuje kolejne plany, jak dostarczyć Anglii mięso armatnie? Czy to Krupp, dla którego każdy rok wojny oznacza miliony marek zysku? Czy to pruscy junkrzy, którzy wciąż użalają się nad waszymi poległymi, którzy zginęli w imię ich żądzy aneksji? Nie, żaden z nich nie jest ojczyzną. Wy jesteście ojczyzną. […] Cała potęga Zachodu stoi za Anglią, Francją i Ameryką! Formuje się właśnie dziesięciomilionowa armia, która wkrótce wejdzie do walki. Czy pomyślałeś o tym?

Przeł. Piotr Szlanta.

[1] Gustav Krupp – niemiecki przemysłowiec.
[2] junkrzy – szlachta wschodniopruska.
[3] Książę koronny – niemiecki następca tronu, syn cesarza Wilhelma II.

1. Wymień argumenty, które w sercach żołnierzy niemieckich miały zasiać wątpliwość w sens dalszej walki.
2. Określ na podstawie informacji zawartych w tekście rok powstania dokumentu.
3. Wyjaśnij określenie użyte w ulotce: „mięso armatnie”.

Młodzieży Obywatele!

Po ciężkich tragicznych przejściach, po bezmiarze krwi przelanej i wielkich ofiarach mienia polskiego, odzyskaliśmy wreszcie z powrotem po wiekowym uciśku i niewoli

ZJEDNOCZONĄ WOLNĄ POLSKĘ!

Młodzieży! Ojczyzna woła, że nadeszła godzina, w której CZYNEM udowodnić macie, żeście dzielnymi synami naszych wielkich Ojców.

Pułki polskie zdezorganizowanej byłej armii austryackiej na razie nie są w stanie sprostać tym wielkim zadaniom, jakie dziś piętrzą się przed wojskiem polskiem.

Dlatego zwracamy się z gorącym apelem do Was Młodzieży, abyście tłumnie w imię miłości Ojczyzny zaciągali się ochotniczo do kadr wojska polskiego.

Pamiętajcie, że Ojczyzna na Was liczy!

Polska Młodzież zawieść jej nie może i nie powinna!

Młodzieży niżej lat 17-tu do wojska się nie przyjmuje.

Zaciąg odbywa się codziennie w koszarach przy ulicy Rajskiej.

Kraków, dnia 2 listopada 1918.

PREZYDYUM KOMISYI LIKWIDACYJNEJ:

Daszyński. Skarbek. Tertil. Witos.

Plakat z początku listopada 1918 r. z Galicji.

1. Przeczytaj plakat i wyjaśnij, do czego jego autorzy wzywali społeczeństwo Galicji.

Towarzysz Lenin sprząta ziemię z nieczystości, **plakat bolszewicki.**

1. Wyjaśnij, kim są postaci, które przegania Lenin. Dlaczego robi to za pomocą miotły?

Nota KNP w Paryżu do ministrów spraw zagranicznych państw sprzymierzonych z 13 listopada 1917 r. (fragment)

Pozwalamy sobie przedłożyć [...] propozycję, ażeby Wielka Brytania, Francja, Włochy i Stany Zjednoczone Ameryki zawarły umowę, mocą której włączyłyby do celów wojny:

1-o Odbudowanie niepodległego państwa polskiego, obejmującego ziemie polskie, które przed wojną należały do Rosji, Niemiec i Austrii. To państwo polskie ma posiadać polską część Śląska oraz część wybrzeża bałtyckiego z ujściem Wisły i Niemna; ma mieć dostateczny obszar i dość znaczną ludność, ażeby mogło stać się skutecznym czynnikiem równowagi europejskiej.

2-o Wyzwolenie narodowości Austro-Węgier, które pozostają faktycznie pod panowaniem niemieckim i węgierskim, i wcielenie obszarów polskich, włoskich, serbsko-chorwackich i rumuńskich do państw narodowych [...].

Roman Dmowski

[w:] *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 71.

1. Powiedz, czego dotyczyła nota i jakie propozycje przedłożyli przedstawiciele KNP.

Orędzie prezydenta Thomasa Woodrowa Wilsona do Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej z 8 stycznia 1918 r. (fragment)

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych […]
2. Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny […]
4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym.
5. Swobodne, szczere i zupełnie bezstronne załatwienie wszystkich pretensji kolonialnych, oparte na ścisłym przestrzeganiu zasad, że przy rozstrzyganiu wszystkich tych problemów […] interesy ludności miejscowej będą ważyły tyleż, co słuszne pretensje rządu, którego tytuł ma być przedmiotem decyzji.[…]
8. Terytorium francuskie powinno być całkowicie oswobodzone […] krzywda, która została wyrządzona Francji przez Prusy w r. 1871, o ile chodzi o Alzację i Lotaryngię, która mąciła pokój całego świata przez lat prawie pięćdziesiąt, winna być naprawiona, aby pokój mógł być jeszcze raz zabezpieczony w interesie wszystkich. […]
13. Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.
14. Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.

[w:] *Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

1. Wyjaśnij, co zdaniem prezydenta Wilsona, trzeba zmienić na świecie, by zapewnić pokój.
2. Wytłumacz, dlaczego amerykański prezydent wspomniał o Alzacji i Lotaryngii. Do kogo – jego zdaniem – powinny należeć te obszary i dlaczego?
3. Wskaż punkt, który dotyczył państwa polskiego. Jakie rozwiązanie sprawy polskiej proponował Wilson?
4. Wyjaśnij, co prezydent zaproponował w punkcie 14. swojego orędzia.

POLECENIA

1. Przypomnij pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Przedstaw przyczyny i następstwa rewolucji lutowej i październikowej w Rosji.
3. Wymień przełomowe dla sprawy polskiej wydarzenia na arenie międzynarodowej. Uzasadnij swój wybór.
4. Omów działania Polaków w latach 1914–1918 na rzecz odzyskania niepodległości.
5. Wyjaśnij przyczyny klęski państw centralnych w I wojnie światowej.

VI. EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

- Ład wersalski
- Bilans i skutki Wielkiej Wojny
- Kryzys demokracji i rozwój faszyzmu we Włoszech
- Dojście Hitlera do władzy w Niemczech
- Związek Sowiecki
- Kultura i obyczaje dwudziestolecia międzywojennego

Bezrobotny z czasów wielkiego kryzysu w Stanach Zjednoczonych. Na plecach zawiesił tablicę z napisem: „Mam trzy zawody, znam trzy języki, walczyłem trzy lata, mam troje dzieci, jestem bezrobotny od trzech miesięcy i szukam tylko jednej pracy".

? Oceń, jakie kwalifikacje ma osoba przedstawiona na zdjęciu. Powiedz, o czym świadczy fakt, że pozostaje bez pracy.

? Jak myślisz, dlaczego ten człowiek zdecydował się na umieszczenie ogłoszenia na plecach?

28 Ukształtowanie się systemu wersalskiego

- Konferencja w Paryżu
- Podpisanie traktatów pokojowych
- Powstanie Ligi Narodów
- Ład wersalski

Konferencja w Paryżu

Po wejściu w życie zawieszenia broni i po zaprzestaniu działań wojennych w listopadzie 1918 r. na zwycięzcach spoczął obowiązek formalnego zakończenia wojny, zawarcia pokoju z państwami pokonanymi, zwłaszcza z Niemcami, i stworzenia nowego, trwałego porządku międzynarodowego. W tym celu w **styczniu 1919 r.** zwołano do **Paryża** delegatów ententy i jej sojuszników – państw zwycięskiej koalicji – na **konferencję pokojową**. Państw pokonanych ani Rosji, pogrążonej w wojnie domowej, nie zaproszono do udziału w konferencji.

Główną rolę na konferencji paryskiej odgrywali przedstawiciele **Stanów Zjednoczonych**, **Francji**, **Wielkiej Brytanii**, **Włoch** i **Japonii**. Jednak dyplomaci japońscy byli zainteresowani jedynie kwestiami dalekowschodnimi i nie brali szczególnie aktywnego udziału w wypracowaniu rozstrzygnięć dotyczących Europy.

W trakcie obrad ujawniły się znaczne rozbieżności między Francją a Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi. Tej pierwszej zależało na jak największym osłabieniu Niemiec (w tym – na okrojeniu terytorialnym) i przerzuceniu na nie kosztów wojny: np. wydatków na sprzęt i amunicję, odbudowę zniszczonych miejscowości czy rent dla wdów i sierot po poległych żołnierzach państw ententy. Takiemu stanowisku przeciwstawiały się Wielka Brytania i Stany Zjednoczone, które obawiały się nadmiernego wzrostu potęgi Francji i uzyskania przez nią roli hegemona na kontynencie. Ostatecznie pod koniec negocjacji wezwano do Wersalu (gdzie odbywały się obrady) delegację niemiecką i zażądano zaakceptowania przygotowanego już dokumentu,

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Odpowiedzialność za wybuch wojny

Od momentu wybuchu I wojny światowej do dziś (choć z mniejszym natężeniem) toczy się dyskusja na temat winy za wybuch Wielkiej Wojny. Wszystkie państwa walczące oskarżały o to swych przeciwników. Jednak państwa ententy wyłączną winą za wybuch wojny obarczyły Niemcy i ich sojuszników. W Niemczech uznano to za bezpodstawne i krzywdzące, hańbiące pamięć o poległych niemieckich żołnierzach. Politycy i wojskowi, czynni w okresie międzywojennym, wydawali wspomnienia i udzielali wywiadów, dziennikarze na łamach prasy drukowali polemiki, pisali książki – zgodne ze stanowiskiem własnego państwa w tym sporze. Powszechnie mówiono tam o „kłamstwie wersalskim", a zwycięzcom zarzucano, że umniejszają oni znaczenie zbrodni (zamachu) w Sarajewie. Wielką Brytanię oskarżono, że przez stworzenie systemu antyniemieckich porozumień celowo doprowadziła do wojny, aby zniszczyć niemiecką gospodarkę, konkurencyjną wobec brytyjskiej.

Podpisanie traktatu pokojowego z Niemcami w Sali Lustrzanej pałacu wersalskiego, obraz Williama Orpena. W centrum ukazanej sceny zasiada tzw. gruba trójka paryskiej konferencji (od lewej) **(1)** amerykański prezydent Woodrow Wilson, **(2)** premier Francji Georges Clemenceau (czytaj: żorż klemenso), **(3)** brytyjski premier David Loyd George (czytaj: dejwit lojd dżordż), **(4)** delegaci Niemiec: premier Johannes Bell i minister Hermann Müller (czytaj: herman miler), **(5)** premier Włoch Vittorio Orlando. Artysta namalował moment podpisywania dokumentu przez delegata Niemiec.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Francuzów miał fakt, że podpisanie traktatu odbyło się właśnie w tym miejscu.

? Przedstawiciel Niemiec siedzi w fotelu tyłem do widzów. Jak odnoszą się do niego pozostali uczestnicy uroczystości?

a w razie odmowy zagrożono wznowieniem działań wojennych. Jako środek nacisku wciąż utrzymywano blokadę morską Niemiec.

Traktat wersalski

Traktat pokojowy z Niemcami państwa ententy podpisały w Wersalu **28 czerwca 1919 r.** Ani miejsce, ani czas nie były przypadkowe. Stało się to dokładnie w piątą rocznicę zamachu w Sarajewie, który doprowadził do wybuchu wojny, i w miejscu, gdzie w 1871 r. Niemcy podyktowały surowe warunki pokoju pokonanej Francji (patrz: temat 14).

W dokumencie nazwanym **traktatem wersalskim** wyłączną odpowiedzialnością za wybuch wojny obarczono Niemców i ich sojuszników. Miało to uzasadniać trudne warunki pokoju. Niemcy utraciły 14% swego terytorium i 10% ludności. Musiały one oddać Francji Alzację i Lotaryngię, Belgii – okręgi Eupen i Malmedy, Polsce – Pomorze Gdańskie i Wielkopolskę. Na obszarach spornych, jak leżący przy granicy z Danią Szlezwik, czy na Śląsku, Mazurach, Warmii i Powiślu (region nad dolną Wisłą), zapowiedziano przeprowadzenie plebiscytów, w których ludność miała wyrazić swe stanowisko w kwestii przynależności państwowej. **Gdańsk** i **Kłajpeda** stały się wolnymi miastami pod kontrolą międzynarodową. Bogaty w węgiel okręg Saary znalazł się pod zarządem międzynarodowym, a zyski z tamtejszych kopalń przekazywano Francji. Przez piętnaście lat zwycięzcy mieli prawo okupować terytorium Niemiec na lewym brzegu Renu, a pas 50 km na prawym brzegu rzeki miał być **zdemilitaryzowany**, czyli nie mogły tam stacjonować jakiekolwiek oddziały niemieckie.

Europa w 1914 r.

Armia niemiecka miała zostać ograniczona do 100 tys. żołnierzy – ochotników, wyposażonych jedynie w lekką broń. Zniesiono powszechną służbę wojskową. Niemcy musiały zlikwidować wszystkie fortyfikacje nadgraniczne, nie mogły posiadać lotnictwa, broni pancernej ani okrętów podwodnych. Te ograniczenia miały uniemożliwić Niemcom przygotowanie się do ewentualnej kolejnej wojny. Niemcy utraciły wszystkie swoje kolonie w Afryce i Azji, zobowiązały się także do wypłaty **reparacji wojennych**, których wysokość miano ustalić później.

Takie warunki pokoju przyjęto w Niemczech z najwyższym oburzeniem, ponieważ uznano je za skrajnie niesprawiedliwe i nieludzkie. Powszechnie mówiono o „dyktacie wersalskim" lub „kłamstwie wersalskim". Niemiecki parlament nie miał innego wyjścia niż ratyfikować dokument. Jednak niemiecka opinia publiczna i rządy w kolejnych latach nieustannie domagały się jego rewizji i złagodzenia warunków.

Reparacje wojenne – finansowa forma odszkodowań za straty i szkody spowodowane podczas działań wojennych, wypłacana zwycięskiej stronie konfliktu.

Europa w 1923 r.

? Wskaż na mapie państwa, które powstały po I wojnie światowej. Przypomnij, w granicach których państw znajdowały się wcześniej ich terytoria.

Traktaty pokojowe z pozostałymi państwami centralnymi

Zgodnie z **zasadą samostanowienia narodów**, zaproponowaną przez prezydenta Wilsona w orędziu wygłoszonym w styczniu 1918 r. przed amerykańskim Kongresem, zwycięskie mocarstwa poparły większość narodów Europy Środkowej i Wschodniej, które dążyły do zbudowania swych państw na gruzach monarchii habsburskiej i rosyjskiej.

Na podstawie **traktatu pokojowego** zawartego w **Saint-Germain-en-Laye** (czytaj: sę żermę ę le) 10 września 1919 r. przez państwa ententy **z Austrią** jej terytorium znacznie się zmniejszyło. Galicja i część Śląska Cieszyńskiego przypadły Polsce, Morawy i Czechy weszły w skład Czechosłowacji. Część Styrii, Krainę i Dalmację przyłączono do Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), natomiast Bukowinę – do Rumunii. Najboleśniej przyjęto w Wiedniu utratę ziem niemieckojęzycznych: Tyrol Południowy na rzecz Włoch czy tzw. obszaru Sudetów na rzecz Czechosłowacji.

Samostanowienie narodów – zasada polityczna, przyznająca wszystkim narodom prawo do tworzenia i posiadania własnej państwowości.

Poza tym – wbrew wyraźnej woli niemieckich Austriaków – zakazano im połączenia się z Niemcami. To ostatnie postanowienie stanowiło złamanie zasady prawa narodu do samostanowienia, jaka miała regulować mapę polityczną Europy. Austria miała też płacić reparacje wojenne, a jej ochotnicza armia mogła osiągnąć maksymalną liczebność 30 tys. żołnierzy.

Na podstawie traktatu pokojowego w **Trianon**, zawartego **4 czerwca 1920 r.**, Węgry utraciły ⅔ swojego przedwojennego terytorium i 60% ludności. Co czwarty Węgier znalazł się poza granicami państwa węgierskiego – stał się obywatelem Czechosłowacji, Rumunii albo Królestwa SHS. Węgry utraciły dostęp do morza i pięć z dziesięciu największych miast. Nowe granice, narzucone przez zwycięzców, były sztuczne i przecinały wszelkie potencjalne naturalne linie obrony. Budapeszt leżał 30 km od granicy z Czechosłowacją, zatem w razie wojny znalazłby się w zasięgu jej ciężkiej artylerii.

Takie warunki pokoju społeczeństwo węgierskie uznało za rozbiór kraju i jedną z największych katastrof w dziejach narodu. W kolejne rocznice podpisania traktatu w Trianon Węgrzy organizowali uroczystości żałobne.

Pokonana **Bułgaria** utraciła Trację Zachodnią na rzecz Grecji, a tym samym – dostęp do Morza Egejskiego. Państwa ententy nałożyły na nią kontrybucje wojenne i ograniczenia dotyczące wielkości armii. **Turcja** osmańska utraciła swe posiadłości w Azji (Palestyna, Mezopotamia) oraz niektóre wyspy na Morzu Egejskim i część Azji Mniejszej na rzecz Grecji.

Byli też wygrani tych ustaleń. Na mapie politycznej powojennej Europy pojawiło się kilka **nowych lub odrodzonych państw**: Polska, Litwa, Łotwa, Estonia czy Finlandia. Rumunia natomiast zwiększyła swoje terytorium i ludność dwukrotnie, a Serbia – która przekształciła się w Królestwo SHS – ponad trzy razy.

Podpisanie pięciu traktatów pokojowych złożyło się na wypracowany wówczas **porządek wersalski**.

Liga Narodów

Z inicjatywy prezydenta Wilsona postanowiono stworzyć pierwszą uniwersalną organizację (obejmującą swym zasięgiem cały świat). Miała ona dbać o utrzymanie światowego pokoju i bezpieczeństwa oraz pokojowego współdziałania państw w celu rozwiązywania problemów społeczności międzynarodowej. Państwa członkowskie zobowiązywały się do wzajemnego poszanowania swojej suwerenności i integralności terytorialnej. Ten dokument przyjęto tego samego dnia co traktat wersalski. Wszedł on w życie z początkiem 1920 r. Do organizacji łącznie przystąpiły 63 państwa. Nie było wśród nich Stanów Zjednoczonych, gdyż Kongres postanowił nie ratyfikować **paktu Ligi Narodów**.

Karykatura z 1919 r.
Postać w kapeluszu to prezydent Stanów Zjednoczonych. Napis na tablicy: „Most został zaprojektowany przez prezydenta Stanów Zjednoczonych".

? Wytłumacz, co oznacza szczelina w moście. Co w ten sposób chciał pokazać karykaturzysta?

BIOGRAM

WOODROW WILSON

(1856–1924)

Pochodził z rodziny nauczycielskiej, a z zawodu był prawnikiem. W 1917 r. był rzecznikiem przystąpienia Stanów Zjednoczonych do wojny po stronie ententy ze względów ideowych. Chciał chronić prawo międzynarodowe łamane przez nieograniczoną wojnę podwodną. Opowiadał się za światem rządzonym przez prawo międzynarodowe i na zasadach sprawiedliwości, gdzie spory międzynarodowe będą rozstrzygane na drodze pokojowej w wyniku negocjacji lub przez sąd, a potencjalni agresorzy będą odstraszani przez solidarną postawę społeczności międzynarodowej. Z jego inicjatywy powstały Liga Narodów i system mandatowy. W Stanach Zjednoczonych, gdzie zawsze silne były idee izolacjonistyczne (niechęć do prowadzenia aktywnej polityki zagranicznej), zaangażowanie Wilsona w sprawy międzynarodowe w dużej mierze pozostawało niezrozumiane. Świadczyło o tym najdobitniej odrzucenie ratyfikacji traktatu wersalskiego przez amerykański Kongres, ponieważ ten traktat angażował Stany Zjednoczone na stałe w politykę europejską. Za powołanie Ligi Narodów Wilson został jednak uhonorowany w 1919 r. Pokojową Nagrodą Nobla.

Najważniejszym organem wykonawczym Ligi Narodów była **Stała Rada**, w której skład wchodzili przedstawiciele zwycięskich mocarstw z okresu I wojny światowej. Ich liczba się zmieniała. Pierwotnie miało to być pięć państw, lecz miejsca Stanów Zjednoczonych nigdy nie obsadzono. Pod koniec lat trzydziestych zasiadało w niej zaledwie trzech członków. Wszystkie państwa członkowskie były reprezentowane w **Zgromadzeniu**. Niemcy zostały przyjęte do Ligi w 1926 r. (wystąpiły z niej w 1933 r.), natomiast Związek Sowiecki należał do niej w latach 1934–1939. Pracami organizacji i jej rozlicznych komitetów kierował Stały Sekretariat z Sekretarzem Generalnym. Te organy miały siedzibę w Genewie.

Natomiast w niderlandzkiej Hadze ulokowano siedzibę **Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej Ligi Narodów**. Ten sąd miał za zadanie rozstrzygać spory pomiędzy państwami. Jednak państwa nie były zobowiązane do przedłożenia swych sporów temu sądowi. W praktyce wolały one rozwiązywać kwestie sporne metodami dyplomatycznymi, zachowując sobie w ostateczności prawo do użycia siły zbrojnej w celu przeforsowania swych postulatów.

Ponadto w ramach Ligi Narodów działało wiele stałych komisji: np. do spraw Wolnego Miasta Gdańska, Mandatowa, do spraw Rozbrojenia czy do spraw Mniejszości Narodowych. Dawne kolonie niemieckie i posiadłości tureckie na Bliskim Wschodzie zostały podane pod **system mandatowy** Ligi Narodów. Polityka realizowana przez państwo sprawujące władzę, czyli mandatariusza, na powierzonym mu terytorium, miała być nadzorowana przez Ligę. Zadanie administrowania tymi obszarami otrzymały od organizacji mocarstwa, m.in. Francja, Wielka Brytania i Japonia.

W latach 1921–1922 na konferencji w Waszyngtonie Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Japonia, Francja i Włochy wypracowały porozumienie w kwestii wielkości poszczególnych flot wojennych tych państw. Miało to także zapobiec nowemu wyścigowi zbrojeń morskich i zmniejszyć prawdopodobieństwo wybuchu nowej wojny.

WARTO WIEDZIEĆ

Paszporty nansenowskie

Liga Narodów opiekowała się też uchodźcami i apatrydami, czyli osobami niemającymi żadnego obywatelstwa. W pierwszym okresie jej działalności byli to głównie uciekinierzy z Rosji, ogarniętej wojną domową. Aby ułatwić im normalne funkcjonowanie w nowym miejscu, Wysoki Komisarz Ligi Narodów do spraw Uchodźców – norweski polarnik Fridtjof Nansen – zainicjował w 1922 r. akcję wydawania im dokumentów tożsamości, tzw. paszportów nansenowskich. Zostały one uznane przez 53 państwa i umożliwiły legitymującym się nimi setkom tysięcy osób m.in. legalne przekraczanie granic czy poszukiwanie pracy. Za swoją działalność społeczną Nansen otrzymał w 1922 r. Pokojową Nagrodę Nobla.

Dlatego czasem system wersalski nazywa się **systemem wersalsko-waszyngtońskim**.

W 1928 r. w ramach Ligi Narodów wypracowano **pakt przeciwwojenny**, zwany także **paktem Brianda-Kellogga** (od nazwisk jego inicjatorów: francuskiego ministra spraw zagranicznych A. Brianda i amerykańskiego sekretarza stanu F.B. Kellogga). Jego członkowie zobowiązywali się do powstrzymania się od użycia siły.

Problem trwałości ładu wersalskiego

System wersalski **okazał się jednak słaby**. Teoretycznie nowe granice miały być wytyczone zgodnie z zasadą praw narodów o samostanowieniu, według której o przynależności państwowej danego terytorium zdecydować miała ludność je zamieszkująca. W praktyce okazywało się to niezmiernie trudne do wykonania. W zróżnicowanej etnicznie i religijnie Europie Wschodniej i Południowej, gdzie zamieszkujące ją narody w negocjacjach na temat granic powoływały się na argumenty językowe, gospodarcze, historyczne i strategiczne, niemożliwe było nakreślenie granic zadowalających wszystkich. W granicach nowo powstałych państw znalazły się liczne mniejszości narodowe. Przykładowo: w Czechosłowacji, oprócz Czechów i Słowaków, mieszkali m.in. Niemcy (było ich tam więcej niż Słowaków), Węgrzy, Ukraińcy i Rusini, Polacy i Romowie. Natomiast w Królestwie SHS, poza Serbami, Chorwatami i Słoweńcami, mieszkali także Albańczycy, Macedończycy, Bułgarzy, Niemcy i Romowie. We wszystkich państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w mniejszych czy większych skupiskach, mieszkała także ludność żydowska.

Państwa często wykorzystywały prawa mniejszości narodowej – instrumentalnie podsycały separatyzmy na tym tle u sąsiadów, ponieważ dążyły do destabilizacji ich sytuacji wewnętrznej. Ochronie praw mniejszości narodowych w tych państwach miały służyć tzw. **małe traktaty wersalskie**, czyli umowy międzynarodowe narzucone im przez wielkie mocarstwa. Do podpisania takich traktatów zostały zmuszone: Polska, Czechosłowacja, Rumunia, Grecja, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców. **Niemcy nie były nimi związane.** Te umowy nie były w pełni respektowane, co prowadziło do napięć wewnętrznych i międzynarodowych. Pogłębiały je jeszcze sprzeczne interesy wielkich mocarstw, ambicje młodych państw połączone z ich słabością ekonomiczną i obawą przed ekspansją komunizmu. To wszystko czyniło stosunki międzynarodowe nieprzewidywalnymi i podatnymi na kryzysy. Jak słusznie przewidział marszałek Francji Ferdinand Foch, traktat wersalski nie był pokojem – był jedynie dwudziestoletnim rozejmem.

PODSUMOWANIE

Podstawowym zadaniem zwycięzców w I wojnie światowej było wypracowanie traktatów pokojowych z państwami pokonanymi. W tym celu zwołali oni konferencję pokojową do Paryża. Traktat kończący I wojnę podpisano 28 czerwca 1919 r. w Wersalu. ■ Na jego podstawie Niemcy utracili liczne terytoria, wszystkie kolonie, zostali zobowiązani do zapłacenia reparacji wojennych i do rozbrojenia. ■ Także pokonane Austria i Węgry poniosły ogromne straty terytorialne. ■ Na gruzach dawnych monarchii: Rosji, Austro-Węgier, Niemiec i imperium osmańskiego, powstały nowe państwa. Nowy ład w Europie miał się opierać na zasadzie prawa narodów do samostanowienia. ■ Na straży pokoju światowego stała Liga Narodów, powołana na mocy traktatu wersalskiego w 1919 r. ■ Z myślą o ochronie praw mniejszości narodowych zawarto tzw. małe traktaty wersalskie.

POLECENIA

1. Opisz główne postanowienia traktatu wersalskiego. Na jakich zasadach miał się opierać nowy ład?
2. Przedstaw strukturę organizacyjną i zadania Ligi Narodów. Z czego wynikała słabość tej organizacji?
3. Wyjaśnij, czym były małe traktaty wersalskie i jakie konsekwencje dla mniejszości narodowych w Niemczech mogło mieć niepodpisanie tych traktatów przez to państwo.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Preambuła Paktu Ligi Narodów z 28 czerwca 1919 r.

Wysokie Umawiające się Strony, zważywszy, że dla rozwoju współpracy między narodami oraz dla zapewnienia im pokoju i bezpieczeństwa należy przyjąć pewne zobowiązania nieuciekania się do wojny, utrzymywać jawne stosunki międzynarodowe, oparte na sprawiedliwości i honorze, przestrzegać ściśle przepisów prawa międzynarodowego, uznanych odtąd za normy rzeczywistego postępowania rządów, przestrzegać sprawiedliwości i skrupulatnie szanować wszelkie zobowiązania traktatowe we wzajemnych stosunkach między zorganizowanymi narodami, przyjmują niniejszy Pakt, który ustanawia Ligę Narodów.

Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów, oprac. S. Bieleń, Warszawa 2004, s. 22.

1. Opisz, jakimi zasadami miały kierować się państwa należące do Ligi Narodów.
2. Wskaż główny cel powołania tej organizacji.
3. Wyjaśnij, z jakiego instrumentu prowadzenia polityki rezygnowali sygnatariusze tego dokumentu.

Opis Ligi Narodów Herberta Georga Wellsa (czytaj: dżordża łelza, **1866–1946), angielskiego pisarza uczestniczącego w obradach tej organizacji (fragment)**

Tak wielkie obudził nadzieje prezydent Wilson. Byłoby zbyt długo i zbyt smutno opowiadać, jak bardzo wszystkich rozczarował i jak dalece nikłym i słabym dziełem była Liga Narodów. Wilson stał się uosobieniem powszechnej tragedii ludzkiej: był tak wielki w swych marzeniach i tak znikomy w swych czynach. Ameryka nie uznała działalności swego prezydenta i nie przystąpiła do Ligi, którą Europa odeń przyjęła. […] Przedwcześnie urodzona i kaleka od urodzenia Liga Narodów, ze swą zawiłą i niepraktyczną konstytucją, z nader ograniczoną władzą, stała się właściwie poważną przeszkodą na drodze reorganizacji międzynarodowych stosunków. Całe zagadnienie byłoby jaśniejsze, gdyby Liga w ogóle nie istniała. Wszelako ten powszechny entuzjazm, z jakim powitano projekt, ta gotowość wszystkich ludzi (wyraźnie: ludzi, nie rządów) do opanowania wojny i ujarzmienia jej złowieszczych demonów – jest godna najtkliwszego wspomnienia w historii.

H.G. Wells, *Historia świata*, przeł. J. Parandowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1983 r.

1. Wyjaśnij, co Wells uznał za największą przeszkodę w skutecznym funkcjonowaniu Ligi Narodów. Jak odnosił się do samej idei powołania instytucji dbającej o ład międzynarodowy?

KALENDARIUM	
1919–1920	paryska konferencja pokojowa
28 czerwca 1919	podpisanie traktatu pokojowego w Wersalu między państwami ententy a Niemcami; postanowienie o utworzeniu Ligi Narodów
1919–1920	podpisanie traktatów pokojowych między państwami ententy a Austrią, Bułgarią, Węgrami i Turcją
1921–1922	konferencja w Waszyngtonie – podpisanie traktatów w sprawie zbrojeń morskich

29 Świat po Wielkiej Wojnie. Wielki kryzys gospodarczy

- Straty wojenne
- Prawa wyborcze dla kobiet
- Emancypacja kolonii
- Światowy kryzys gospodarczy

WIELKI KRYZYS GOSPODARCZY
1929–1935

Bilans I wojny światowej

I wojna światowa pochłonęła więcej istnień ludzkich niż wszystkie wcześniejsze konflikty razem wzięte. W czasie jej trwania **poległo blisko 10 mln żołnierzy**, a rannych zostało 22 mln. Wśród zabitych przeważali ludzie młodzi. Przykładowo: we Francji co czwarty poległy miał mniej niż 24 lata. W Niemczech 40% poległych pochodziło z grupy wiekowej 20–24 lata. Na podstawie niepełnych danych przyjmuje się, że Niemcy straciły 15% męskiej populacji, Austro-Węgry 17%, Francja 10,5%, a Wielka Brytania 5,1%. W całej Europie było około 4,5 mln wdów i około 8 mln sierot.

Ruiny miasta w Belgii, zdjęcie z 1919 r.

? Zwróć uwagę na ogrom zniszczeń. Jakich nakładów wymagało przywrócenie miasta do dawnego stanu?

Tramwaj w jednym z amerykańskich miast, rok 1918 r. Zwróć uwagę na maski, które mają na twarzach konduktor i pasażerowie. Miały one ich chronić przed zarażeniem hiszpanką, która w ciągu kilku miesięcy pochłonęła więcej ofiar niż działania wojenne.

Ci, którzy przeżyli, często na całe życie pozostali **kalekami**. Wielu z nich cierpiało na choroby psychiczne – psychozy wojenne. Nie mogli oni zapomnieć o wielomiesięcznych pobytach w okopach, śmierci współtowarzyszy. Trudno im było znaleźć dla siebie miejsce w społeczeństwie.

W ostatnich miesiącach działań zbrojnych wybuchła na świecie **epidemia grypy**, tzw. hiszpanki, w wyniku której zmarło co najmniej 50 mln osób. Był to również skutek wojny. Ludność europejska – przez cztery lata konfliktu cierpiąca z powodu niedożywienia czy wręcz głodu – nie była odporna na infekcje. Rozprzestrzenianiu się choroby sprzyjały także złe warunki sanitarne i masowe migracje.

Inwalida wojenny z Francji pracuje protezą, zdjęcie z 1920 r. Dziesiątki tysięcy żołnierzy straciło w czasie wojny ręce lub nogi.

? Po raz pierwszy w dziejach pojawiło się tak wiele osób niepełnosprawnych. Wyjaśnij, jakie były tego skutki dla społeczeństw i państw.

Pierwsza wojna światowa w liczbach

PAŃSTWO	ŻOŁNIERZE (W MLN)	POLEGLI LUB ZMARLI ŻOŁNIERZE	% POLEGŁYCH ŻOŁNIERZY	OFIARY WŚRÓD LUDNOŚCI CYWILNEJ	% OFIAR W STOSUNKU DO LUDNOŚCI KRAJU
Imperium brytyjskie	8,9	930 000	10%	600 000 (bez kolonii)	1% (bez kolonii)
Francja	8,5	1 405 000	16,5%	300 000 (bez kolonii)	2% (bez kolonii)
Rosja	15,8	1 800 000	11%	2 000 000	1%
Włochy	4,3	460 000	11%	700 000	2%
USA	2,1	117 000	6%	brak danych	brak danych
Belgia	0,3	38 000	13%	50 000	1%
Serbia	0,8	250 000	31%	300 000	10%
inne	1,2	296 000	25%	brak danych	brak danych
Alianci łącznie	**41,9**	**5 296 000**	**13%**	**3 950 000**	**poniżej 1%**
Niemcy	13,2	2 037 000	15%	700 000 (głównie ofiary głodu)	1%
Austro-Węgry	9,0	1 460 000	16%	400 000 (głównie Polacy)	1%
Bułgaria	0,6	88 000	15%	300 000	6%
Turcja	1,6	325 000	20%	2 000 000 (głównie Ormianie)	12%
Państwa centralne łącznie	**24,4**	**3 910 000**	**16%**	**3 400 000**	**2%**

Nie wszystkie dane są pewne. Historycy do dzisiaj spierają się o dokładne liczby. W krajach zachodnioeuropejskich w czasie wojny prowadzono statystyki, w Rosji robiono to w ograniczonym zakresie, a w małych państwach wschodnioeuropejskich nie robiono ich wcale; dane są więc oparte na szacunkach. Niedokładności brały się także stąd, że ofiary grypy hiszpanki różnie kwalifikowano w statystykach.

Źródło: *Europa. Nasza historia. Klasa 7.*, WSiP, 2019, s. 230. za: R. Overmanns, *Kriegsverluste*, w: G. Hirschfeld, G. Krumeich, I. Renz, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn 2003, s. 663; G. Krumeich, *Der Erste Weltkrieg*, München 2014, s. 140–142.

Emancypacja kobiet

I wojna światowa **przyśpieszyła proces emancypacji kobiet**. W czasie wojny kobiety zastąpiły w warsztatach pracy (fabrykach, urzędach) mężczyzn walczących na froncie. Wiele z nich po zakończeniu działań wojennych i powrocie milionów zdemobilizowanych mężczyzn nie chciało ograniczyć swojej aktywności zawodowej. Po wojnie kobiety zyskały też powszechny dostęp do wyższych studiów. Umożliwiło to wielu z nich karierę zawodową. Niektóre zawody zostały zdominowane przez kobiety, np. zawód nauczycielski. Środowiska konserwatywne krytykowały kobiety wyemancypowane. Ich zdaniem emancypacja kobiet była niekorzystna dla społeczeństwa i prowadziła do rozpadu rodziny i spadku dzietności.

Zwiększenie społecznej roli kobiet poskutkowało przyznawaniem im **praw wyborczych** na równi z mężczyznami. Działo się to jednak w różnym tempie w poszczególnych krajach (patrz: tabela).

Przyznanie praw wyborczych kobietom.

KRAJ	ROK UCHWALENIA
Nowa Zelandia	1893
Australia	1902
Finlandia	1906
Norwegia	1913
Dania	1915
Rosja Sowiecka	1918
Austria	1918
Niemcy	1918
Polska	1918
Wielka Brytania	1918 (rozszerzone w 1928)
Holandia	1919
Stany Zjednoczone	1920
Francja	1944
Włochy	1945
Szwajcaria	1971

? Wymień kraje, w których kobiety uzyskały prawa wyborcze najwcześniej, i te, w których doszło do tego najpóźniej.

? Wskaż państwa, w których kobiety uzyskały prawa wyborcze po I wonie światowej.

Emancypacja kolonii

Doświadczenie udziału w wojnie wzbudziło wśród żołnierzy afrykańskich i azjatyckich nowe aspiracje, poczucie dumy i własnej siły. Na obszarach kolonialnych zaczęły powstawać nowoczesne partie polityczne, których liderzy studiowali wcześniej na najlepszych uczelniach świata zachodniego. Mieszkańcy kolonii coraz głośniej zaczęli się domagać respektowania ich praw.

Odebranie Niemcom kolonii i ustanowienie nad nimi kontroli międzynarodowej oznaczało **naruszenie systemu kolonialnego**. Obszary uznane za najbardziej rozwinięte miały być przez mandatariusza przygotowywane do uzyskania pełnej niepodległości. Jedynie najsłabiej rozwinięte i najmniej ludne terytoria mogły być anektowane przez mocarstwo, któremu powierzono ich administrację. Spośród państw objętych systemem mandatowym do końca II wojny światowej niepodległość uzyskały tylko **Irak** w 1932 r. i **Liban** w 1943 r. W 1922 r. Brytyjczycy przyznali niepodległość **Egiptowi**. Zachowali jednak kontrolę nad strefą Kanału Sueskiego, kluczowego dla komunikacji między Wielką Brytanią a Indiami.

Echa wojny w kulturze

Na wojnę i jej konsekwencje odpowiedzieli także artyści. Wielu z nich miało za sobą doświadczenie walk na froncie. W sztuce i literaturze lat powojennych **pojawiły się liczne przekazy ukazujące grozę wojny**, ogrom zniszczeń oraz przerażenie i narastające zwątpienie w sens walk. Ujawniły się też nastroje pacyfistyczne (od łac. *pax* – pokój). Pacyfiści dążyli do pokoju i potępiali wojnę oraz przygotowania do niej.

***Madonna z karabinem maszynowym*, obraz Kārlisa Padegsa** (czytaj: kerlisa).

? Porównaj ten obraz ze znanymi ci wizerunkami Matki Boskiej. Zinterpretuj jego wymowę.

Otto Dix, *Wojna*, tryptyk, 1929–1932.

? Opisz, co przedstawiają poszczególne pola obrazu.

? Zinterpretuj wymowę dzieła. Weź pod uwagę jego formę, nawiązującą do średniowiecznych ołtarzy.

Jednym z najważniejszych dzieł literackich tego nurtu jest powieść niemieckiego autora **Ericha Marii Remarque'a** *Na zachodzie bez zmian*, przedstawiająca koszmar wojny pozycyjnej. Wyraźnie antywojenną wymowę ma także *Pożegnanie z bronią* amerykańskiego pisarza i reportera **Ernesta Hemingwaya**.

Brutalność wojny stała się ważnym tematem twórczości malarzy, np. Niemca **Ottona Dixa**, który zaciągnął się do armii jako ochotnik i walczył przez cały okres I wojny światowej, oraz Brytyjczyków **Williama Orpena** (czytaj: łiljama) i **Paula Nasha** (czytaj: pola nasza), którzy dokumentowali sytuację na froncie zachodnim.

Nurt krytyczny wobec wojny jako takiej szczególnie silnie rozwinął się w krajach, które poniosły klęskę i odczuły dotkliwe skutki tego faktu. W państwach zwycięskich duży nacisk położono z kolei na **upamiętnienie** poległych i budowę pomników.

Gospodarcze następstwa Wielkiej Wojny

I wojna światowa była dużym obciążeniem finansowym dla wielu państw biorących w niej udział. Na terytoriach, na których toczyły się działania wojenne, część zakładów przemysłowych i infrastruktura legły w gruzach. Przykładowo: w 1918 r. produkcja przemysłowa w Belgii wynosiła 29% stanu sprzed wojny, a dla dawnego Królestwa Polskiego – 31%. Na ponad cztery lata dziesiątki milionów mężczyzn zostało oderwanych od pracy produkcyjnej. Reszta społeczeństwa musiała ich utrzymać, wyżywić i uzbroić. Sprzęt wojskowy, wyekwipowanie żołnierzy były finansowane głównie z kredytów. **Państwa biorące udział w wojnie**, niezależnie, czy były w obozie zwycięzców, czy – przegranych, **stały na krawędzi bankructwa**. Drastycznie skurczyły się ich rezerwy złota i srebra. Francja i Wielka Brytania były zadłużone w Stanach Zjednoczonych, których terytorium bezpośrednio nie dotknęły działania wojenne. Do momentu przystąpienia do wojny gospodarka amerykańska zarabiała na dostawach materiałów obydwu walczącym stronom. W czasie wojny finansową stolicą świata przestał być Londyn, a stał się nią **Nowy Jork**.

Niemiecka kobieta pali w piecu bezwartościowymi banknotami, zdjęcie z 1923 r.
W okresie hiperinflacji wartość pieniądza spadała dosłownie z dnia na dzień, a ceny podstawowych produktów liczone były w miliardach marek.

? Wyjaśnij, jak hiperinflacja wpływała na codzienne życie ludzi.

Kolejka bezrobotnych po darmowy posiłek w Nowym Jorku, zdjęcie z okresu wielkiego kryzysu.
W szczytowym okresie w Stanach Zjednoczonych bez pracy pozostawało 14 mln osób, w Niemczech – 6 mln, a w Wielkiej Brytanii – 3 mln.

? Opisz wrażenie, jakie na odbiorcy mogło wywrzeć to zdjęcie. Jakie nastroje mogły panować w kolejce?

Kryzys gospodarek europejskich pogłębiała konieczność przestawienia przemysłu z produkcji wojennej na pokojową, odbudowy obszarów zdewastowanych podczas działań wojennych, wypłat rent dla inwalidów oraz wdów i sierot po poległych czy znalezienia miejsca w społeczeństwie dla milionów zdemobilizowanych żołnierzy. Francja i Wielka Brytania, a także pozostałe państwa biorące udział w wojnie (oprócz Stanów Zjednoczonych), zdecydowały się na drukowanie pieniędzy niemających pokrycia w złocie. Prowadziło to do **inflacji**, czyli spadku wartości pieniądza. W niektórych państwach, np. w Niemczech, Bułgarii, Grecji, Polsce, państwach powstałych po rozpadzie Austro-Węgier, doszło nawet do **hiperinflacji**, czyli wyjątkowo dużego spadku wartości pieniądza, połączonego z destabilizacją systemu finansowego. Po kilku latach we wszystkich tych krajach przywrócono stabilność gospodarczą.

Wielki kryzys gospodarczy 1929–1935

Pod koniec lat dwudziestych na świecie doszło do **wielkiego kryzysu gospodarczego**. Rozpoczął się on **29 października 1929 r.**, w tzw. czarny czwartek, od krachu na nowojorskiej giełdzie. Kursy akcji tysięcy firm drastycznie spadły. Inwestorzy w panice zaczęli wyprzedawać akcje, co spowodowało jeszcze większe obniżenie ich wartości. Doprowadziło to do bankructw inwestorów. Wielu nie mogło pogodzić się z tym faktem, więc popełniło samobójstwo.

WARTO WIEDZIEĆ

Jak doszło do kryzysu?

W samych Stanach nie zdawano sobie sprawy z nadciągającego kryzysu. Panował optymizm co do przyszłości. Uważny obserwator mógł jednak już kilka lat wcześniej zauważyć niepokojące tendencje. Firmy, które nie mogły sprzedać swych produktów, a potrzebowały gotówki na dalszą działalność, starały się ją uzyskać, emitując akcje zależnych od siebie mniejszych przedsiębiorstw, tzw. spółek córek. Te przedsiębiorstwa niczego nie produkowały i w zasadzie były bezwartościowe. Jedynym celem ich powstania była chęć zasilenia pieniędzmi spółki matki. Oczywiście osoby inwestujące w akcje tych przedsiębiorstw nie zdawały sobie sprawy z ryzyka. Narastała bańka spekulacyjna. Wiele towarów sprzedawano na kredyt, gdyż panował optymizm co do możliwości jego spłaty. Ilość pieniędzy znajdujących się w obrocie nie miała pokrycia w wartości towarów.

BIOGRAM

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT

(1882–1945)

Pochodził z bogatej i wpływowej rodziny ze stanu Nowy Jork. Z powodu przebytej choroby Heine-Medina od trzydziestego dziewiątego roku życia poruszał się na wózku inwalidzkim. W 1928 r. został gubernatorem stanu Nowy Jork. W 1932 r. wygrał wybory prezydenckie, obiecując szeroko zakrojoną interwencję państwa w gospodarce pogrążonej w kryzysie. Firmowany przez niego program gospodarczy zapewnił pracę milionom osób i przywrócił Amerykanom nadzieję. Prezydent umiejętnie posługiwał się nowinką, jaką było w tym czasie radio: organizował cotygodniowe „pogawędki przy kominku", w których informował na bieżąco o swojej polityce. Udane wyjście z kryzysu zapewniło Rooseveltowi ogromną popularność w amerykańskim społeczeństwie. Jako jedyny prezydent Stanów Zjednoczonych był on aż czterokrotnie wybierany na ten urząd. Dopiero poprawka do amerykańskiej konstytucji z 1951 r. zabroniła pełnienia tej funkcji dłużej niż przez dwie kadencje.

Wiele banków oraz zwłaszcza średnich i małych firm upadło. Zakłady przemysłowe ograniczyły produkcję i zwalniały pracowników. Zwolnieni zostali bez środków do życia. Musieli ograniczyć konsumpcję, co dodatkowo zmniejszało popyt na nowe towary i zmuszało kolejne przedsiębiorstwa do zwolnień. Sytuację na rynku pracy w Stanach Zjednoczonych pogarszał fakt, że **zbankrutowani farmerzy**, którym za długi zabrano ziemię, ciągnęli do miast w poszukiwaniu pracy i tam powiększali rzeszę bezrobotnych. W ten sposób została uruchomiona spirala samonapędzającego się kryzysu.

W wyniku kryzysu w Stanach Zjednoczonych **załamała się gospodarka światowa**. Stało się tak m.in. dlatego, że rząd amerykański wstrzymał kredyty dla państw europejskich i zażądał zwrotu długów. Kryzys dotknął niemal wszystkich dziedzin gospodarki w różnych częściach świata. Przedsiębiorcy amerykańscy wycofali z dnia na dzień kapitały zaangażowane poza granicami kraju. Doprowadziło to do efektu domina, czyli do załamywania się gospodarek kolejnych państw w Europie. W latach trzydziestych kryzys objął wszystkie kraje europejskie (poza Związkiem Sowieckim). Wszędzie upadały przedsiębiorstwa, banki i firmy, występowało olbrzymie bezrobocie, ludzie tracili oszczędności.

W 1932 r., gdy amerykańska gospodarka znajdowała się na dnie kryzysu, wybory prezydenckie wygrał demokrata **Franklin Delano Roosevelt**. W przeciwieństwie do ustępującego prezydenta, który uważał, że gospodarkę należy pozostawić samą sobie, zgłosił inny pomysł na wydobycie się z kryzysu. Przedstawił plan wyjścia z gospodarczej zapaści, w którym postulował aktywny udział państwa. Zaczęto wydawać ogromne środki na roboty publiczne, takie jak: budowa dróg, szkół, szpitali, mostów, zapór na rzekach, melioracje, elektryfikacja. W ten sposób pracę znalazła część bezrobotnych. Zabroniono usuwania zbankrutowanych farmerów z ziemi. Dofinansowano także banki. Te działania spowodowały, że w połowie **lat trzydziestych przezwyciężono kryzys**.

WARTO WIEDZIEĆ

Prohibicja

Nadużywanie napojów alkoholowych stanowiło i stanowi w wielu krajach olbrzymi problem społeczny. W Stanach Zjednoczonych na początku XX w. urosły w siłę środowiska domagające się całkowitego zakazu ich produkcji i sprzedaży. Popierały je wpływowe kręgi protestanckie. Prohibicję, mającą ograniczyć przestępczość i poprawić obyczaje, zaczęto wprowadzać oddolnie w poszczególnych stanach, a w końcu – po uchwaleniu stosownej poprawki do konstytucji przez Kongres – w całym kraju w 1919 r. Jednak przepis okazał się nieżyciowy. Ludzie pędzili alkohol domowymi metodami. Kwitł także jego przemyt z Kanady. Olbrzymie fortuny zbiła na tym procederze mafia. Ostatecznie w 1933 r. zniesiono nierealistyczny przepis.

PODSUMOWANIE

W czasie I wojnie światowej Europa poniosła ogromne, nieznane dotąd w dziejach, straty ludzkie i materialne. Wiele osób zostało inwalidami. W czasie działań wojennych doszło do zniszczenia domów, fabryk, linii kolejowych. ■ Wojna obciążyła finansowo kraje biorące w niej udział, dlatego po jej zakończeniu wiele z nich dotknął kryzys gospodarczy. ■ Pod koniec Wielkiej Wojny doszło do epidemii grypy zwanej hiszpanką, która zabiła około 50 milionów osób na całym świecie. ■ Po wojnie rozpoczęły się przemiany społeczne. Jedną z nich była dalsza emancypacja kobiet i uzyskanie przez nie praw politycznych. ■ W latach 1929–1935, w wyniku załamania cen na giełdzie w Nowym Jorku, nastąpił wielki kryzys gospodarczy – najpierw w Stanach Zjednoczonych, a następnie na świecie.

POLECENIA

1. Przedstaw bilans I wojny światowej.
2. Opisz wpływ działań wojennych na gospodarki państw europejskich.
3. Wytłumacz, co wpłynęło na przyśpieszenie emancypacji kobiet.
4. Wyjaśnij, czym był wielki kryzys gospodarczy.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

O kryzysie europejskiej kultury, który przyniosła Wielka Wojna, pisał w *Mądrości Zachodu*
Bertrand Russell (czytaj: rasel, **1872–1970), brytyjski filozof, logik i eseista**

Od wielu pokoleń inspirowała nas idea postępu. Świat zdawał się zmierzać ku lepszej i bardziej cywilizowanej przyszłości […]. Dzięki rozwojowi przemysłu Zachód stał się potęgą materialną i zaczął odgrywać wiodącą rolę w polityce. […] Wydawało się wszystkim, że świat opiera się na mocnych fundamentach […]. Od roku 1870 Europa Zachodnia cieszyła się pokojem trwającym niemal pół wieku […]. W naszej części globu świat wydawał się cichą przystanią. Późniejsze wydarzenia dowiodły, jak bardzo się myliliśmy.

Cały ówczesny system wartości i zasad runął w latach I wojny światowej. Mimo wzrostu świadomości narodowej w końcu wieku XIX, różnice między mieszkańcami poszczególnych krajów nie ujawniły się dotąd w sposób gwałtowny. Teraz doprowadziły do bezpardonowej, krwawej masakry. Wraz z katastrofą upadła wiara w postęp; zapanowała natomiast atmosfera podejrzliwości, z której świat nigdy się już nie uleczył.

Bertrand Russell, *Mądrość Zachodu*, przekł. W. Jacórzyński, M. Wichrowski, Warszawa 1995.

1. Wyjaśnij, na czym według autora tekstu były oparte XIX-wieczny optymizm i wiara w postęp.
2. Opisz sposób, w jaki autor opisuje stosunki między narodami w XIX w. Co w tej sferze zmieniło się w wyniku wojny?
3. Wyjaśnij, dlaczego Russell nie wierzył w możliwość zbudowania trwałego ładu na świecie.

KALENDARIUM

1929–1935 • wielki kryzys gospodarczy

30 Narodziny faszyzmu we Włoszech

- Kryzys demokracji
- Powstanie ruchu faszystowskiego we Włoszech
- Budowa państwa faszystowskiego przez Mussoliniego

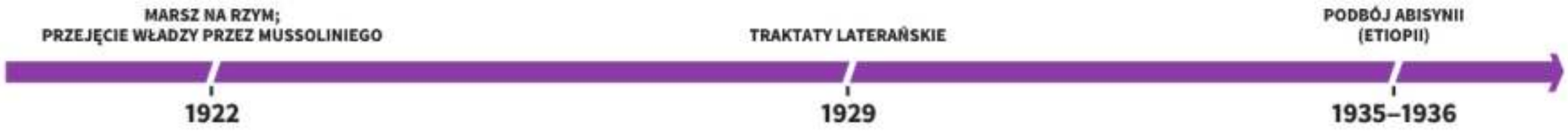

Kryzys państw demokratycznych

W pierwszych latach po zakończeniu wojny miejsce upadłych monarchii zajęły **republiki o systemie parlamentarnym**. Demokracji jednak nie sprzyjały częste rozpady koalicji rządowych, rozdrobnienie sceny politycznej i przedterminowe wybory. Społeczeństwa były zmęczone **wadliwie funkcjonującym systemem demokratycznym**, ciągłymi sporami polityków, którzy zdawali się bardziej zainteresowani sobą niż rozwiązywaniem problemów swoich wyborców, a także **korupcją**. Wielu obywateli zaczęło marzyć o silnym przywódcy, który zaprowadzi porządek, poprawi warunki bytowe ludności i rozprawi się z dotychczasową, nieefektywną klasą polityczną.

Dodatkowo weterani wojenni często nie mogli się na nowo odnaleźć w codziennym życiu (np. znaleźć pracy czy porozumieć się po latach rozłąki z żonami). Byli rozgoryczeni i domagali się szacunku w imię zasług wojennych. Razem z dawnymi towarzyszami broni zakładali stowarzyszenia weteranów, często o radykalnym, nacjonalistycznym charakterze.

Korupcja – przyjmowanie łapówek (korzyści osobistych) przez osoby pełniące funkcje polityczne w zamian za podjęcie działań korzystnych dla wręczającego łapówkę.

Autorytaryzm (łac. *autoritas* – powaga, znaczenie, wpływ, władza) – antydemokratyczny ustrój charakteryzujący się przewagą władzy wykonawczej, zwykle skupionej w rękach silnej jednostki oraz jej bliskich współpracowników, nad władzą ustawodawczą.

W rezultacie już od początku lat dwudziestych XX w. w niektórych krajach Europy rozpoczął się proces odchodzenia od sytemu demokracji parlamentarnej na rzecz różnych odmian **sytemu autorytarnego**.

Sytuacja we Włoszech po Wielkiej Wojnie

Włochy wyszły z I wojny światowej formalnie jako państwo zwycięskie. Jednak **nie uzyskały oczekiwanych korzyści materialnych i terytorialnych**, które byłyby rekompensatą za koszty wysiłku wojennego. W wyniku sprzeciwu Stanów Zjednoczonych nie udało się im uzyskać – obiecanych w 1915 r. przez Francję i Wielką Brytanię – zdobyczy terytorialnych na Bałkanach ani niemieckich kolonii. Do tego na wschodnich wybrzeżach Morza Adriatyckiego pojawił się potężny rywal w postaci Królestwa SHS, z którym Włochy spierały się m.in. o miasta Triest i Rijeka.

Państwo włoskie stanęło przed poważnymi problemami społecznymi i gospodarczymi, takimi jak **wysokie bezrobocie i inflacja**. Setki tysięcy zdemobilizowanych żołnierzy nie mogło znaleźć pracy, co budziło ich wściekłość i rozżalenie. Wielu z nich z powodu wojny nie zdobyło zawodu lub wykształcenia, wielu straciło swoje dawne miejsca pracy zajęte przez innych. Duże wpływy w kraju zaczęli zdobywać komuniści. W latach 1919–1920, zwanych czerwonymi, przez kraj przetoczyła się fala strajków, demonstracji i prób przejmowania przez komunistów władzy na poziomie lokalnym. Kraj stanął na krawędzi wojny domowej. Rządy w Rzymie zmieniały się szybko, a rozdrobniony partyjnie parlament bardziej zajmował się własnymi rozgrywkami niż próbą wyjścia z kryzysu.

Mussolini przemawia do uczestników marszu czarnych koszul na Rzym.

? Wyjaśnij, dlaczego dla organizacji odwołujących się do siły ważny jest jednolity ubiór.

Faszyści przejmują władzę

W takiej kryzysowej sytuacji jedną z głównych sił politycznych stali się **faszyści**. Ten ruch powołał do życia weteran wojenny, a w cywilu – dziennikarz, **Benito Mussolini**. W 1919 r. stworzył on Związek Walki (*Fasci Italiani di Combattimento* – czytaj: faszczi, stąd nazwa *faszyści*). To ugrupowanie skupiało kombatantów wojennych krytycznie nastawionych do powojennej rzeczywistości Włoch. Mussolini chciał stworzenia **Wielkich Włoch** – państwa nawiązującego do tradycji imperium rzymskiego. W tym celu głosił konieczność naprawy państwa, likwidacji korupcji i nadużyć, prowadzenia polityki gospodarczej korzystnej dla warstw ubogich, a także wzmocnienia pozycji Włoch na arenie międzynarodowej i zdobycia kolonii.

W 1921 r. Mussolini założył **Narodową Partię Faszystowską**. Ideologia faszystów była mieszanką idei antydemokratycznych, antyparlamentarnych, militarystycznych, nacjonalistycznych i wielkomocarstwowych. Faszyści na pierwszym miejscu stawiali państwo i naród. Wszystkie działania władzy i obywateli miały zostać podporządkowane wzmocnieniu potęgi państwa. Łączyli kult przemocy, jako środka rozwiązywania sporów politycznych, z nawoływaniem do odnowy politycznej i społecznej. Faszyści mieli własne bojówki zwane z powodu noszonych ubiorów **„czarnymi koszulami"**. Ich zadaniem było zastraszanie przeciwników politycznych. Na ulicach włoskich miast dochodziło do walk bojówek faszystowskich z lewicowymi na pięści, kastety, pałki, noże czy rewolwery.

Faszyzm – ideologia o skrajnie nacjonalistycznym, antydemokratycznym, antyliberalnym i antykomunistycznym charakterze, głosząca kult przemocy, konieczność ekspansji terytorialnej i prymat interesów państwa i narodu nad interesami jednostki. Faszyzmem nazywa się także ruch polityczny oraz formę rządów odwołujące się do tej ideologii.

BIOGRAM

BENITO MUSSOLINI
(1882–1945)

Pochodził z rodziny kowala o silnych poglądach antyklerykalnych. W dużej mierze był samoukiem, co nie przeszkodziło mu zostać dziennikarzem i przez pewien czas nauczać w szkole podstawowej. Pierwotnie należał do partii socjalistycznej, lecz skłócił się z nią na tle stosunku do I wojny światowej. Wstąpił do wojska i walczył na froncie, gdzie zmienił poglądy na nacjonalistyczne. Po wojnie stworzył ruch faszystowski. Jako świetny mówca, potrafił manipulować i pociągnąć za sobą tłumy. Od 1922 do 1943 pełnił funkcję premiera Włoch i przywódcy ruchu faszystowskiego. Jak każdy dyktator bardzo dbał o swój wizerunek. Specjalnie golił głowę, aby nie było widać, że łysieje. W swym gabinecie w Pałacu Weneckim w Rzymie specjalnie nie kazał gasić światła do późna w nocy, aby sprawiać wrażenie, że niestrudzenie pracuje dla dobra ojczyzny. W 1940 r. przystąpił do wojny po stronie Niemiec. Po klęskach militarnych został w 1943 r. odsunięty od władzy w wyniku przewrotu. Znalazł schronienie na terenach kontrolowanych przez Niemców, lecz w ostatnich dniach wojny został pojmany przez włoskich antyfaszystowskich partyzantów i publicznie przez nich stracony.

Członkowie *Balilli*, faszystowskiej organizacji młodzieżowej (dla dzieci od 8 do 14 lat). W państwie faszystowskim duże znaczenie miało wychowanie młodzieży. Młodym ludziom wpajano zasady ideologii faszystowskiej i kult wodza.

? Wyjaśnij, dlaczego faszystom zależało na kształceniu młodzieży w duchu swojej ideologii.

W obawie przed możliwością przewrotu komunistycznego wiele środowisk (burżuazja, właściciele ziemscy, Kościół) widziało w prężnym ruchu faszystowskim najlepszą zaporę przed rewolucją.

W **październiku 1922 r.** Mussolini postanowił zaryzykować i przejąć władzę siłą. Zażądał od króla Wiktora Emanuela III powierzenia mu funkcji premiera i zagroził, że w przeciwnym wypadku ruszy ze swoimi zwolennikami na Rzym. I rzeczywiście – uczestnicy zjazdu partii faszystowskiej, odbywającego się wówczas w Neapolu, ruszyli na stolicę. To wydarzenie nazwano **marszem na Rzym**. Król ugiął się pod presją i powierzył Mussoliniemu funkcję premiera. Początkowo Mussolini stworzył rząd koalicyjny, złożony z przedstawicieli różnych partii, ale najważniejsze ministerstwa objęli członkowie partii faszystowskiej.

Pierwsze państwo faszystowskie

Mussolini przyjął tytuł **duce** (wł. *wódz*, czytaj: ducze) i w ciągu kilku lat skupił całą władzę w państwie w swoich rękach, w wyniku czego stał się dyktatorem. Jedną z podstawowych reguł ustrojowych we Włoszech była zasada wodzowska. Zgodnie z nią wódz stał ponad prawem. Jego wola była prawem najwyższym, a cały aparat partyjny i państwowy miał za zadanie ją realizować. Sprzeciwianie się woli wodza i kwestionowanie jego decyzji należało do największych przestępstw, ściganych z całą surowością prawa. We wszechobecnej propagandzie prezentowano duce jako osobę genialną, mającą stalową wolę i wizję rozwoju kraju, umiejącą znaleźć odpowiedź na wszystkie jego bolączki i zaproponować skuteczne rozwiązanie problemów społecznych.

Przez pierwsze lata rządów Mussoliniego Włochy zachowały instytucje demokracji parlamentarnej. Stopniowo jednak **faszyści przekształcili swój kraj w państwo totalitarne o ustroju faszystowskim**. Ruch faszystowski zdominował każdą dziedzinę życia we Włoszech. Rząd otrzymał prawo wydawania dekretów z mocą ustawy. Mógł zatem ustanawiać prawo bez udziału parlamentu. Zdelegalizowano wszystkie – oprócz faszystowskiej – partie polityczne i organizacje społeczne, zawieszono wolność prasy i zgromadzeń, w końcu rozwiązano parlament. Jego rolę przejęła Wielka Rada Faszystowska, utworzona w1925 r. Zakazano działalności związków zawodowych i przejęto wymiar sprawiedliwości. Opozycja wobec faszystów była nikła i zmarginalizowana, a administracja i organy bezpieczeństwa publicznego otrzymały uprawnienia do jej zwalczania.

Benito Mussolini był przeciwnikiem wolnego rynku. Uważał, że w stosunki między pracodawcą a pracobiorcą powinno ingerować państwo. Hołdował idei **etatyzmu**.

Etatyzm – koncepcja ekonomiczna, według której wszelka działalność gospodarcza powinna podlegać silnej ingerencji i kontroli ze strony organów państwa. Zgodnie z nią, choć gospodarka ma charakter wolnorynkowy, państwo powinno posiadać własne przedsiębiorstwa w kluczowych branżach lub udziały w przedsiębiorstwach prywatnych oraz regulować życie gospodarcze metodami administracyjnymi.

LA DOMENICA DEL CORRIERE

Si pubblica a Milano ogni settimana

Supplemento illustrato del "Corriere della Sera"

Anno XXXVIII — N. 44 — 1 Novembre 1936 - Anno XV — Centesimi 30 la copia

Il fondatore dell'Impero

Okładka jednej z włoskich gazet z 1935 r. z wizerunkiem Mussoliniego.

? Wyjaśnij, co wskazuje na odwołanie się Mussoliniego do idei imperium rzymskiego.

Duce był też zwolennikiem koncepcji **korporacjonizmu**. Zgodnie z nimi państwo – z jednej strony – miało zapewnić pracownikom znośne warunki bytowe, w tym płace, natomiast z drugiej – zabraniało im organizować się w związki zawodowe i strajkować. Pracodawców i pracowników objęto systemem obowiązkowych zrzeszeń (**korporacji**), które miały pod nadzorem państwa rozstrzygać spory między nimi, np. dotyczące warunków pracy i płacy. Pracę uznano za społeczny obowiązek. Urzędnicy mogli nakazać przedsiębiorcom prywatnym podjęcie działań zgodnych z polityką władz, choć niekoniecznie leżących w interesie ekonomicznym danego przedsiębiorstwa.

Rząd Mussoliniego podjął też działania, by walczyć z kryzysem gospodarczym. W celu zmniejszenia bezrobocia prowadzono **roboty publiczne** (np. budowę dróg). Rozbudowa armii i floty pociągnęła za sobą zamówienia rządowe w przemyśle zbrojeniowym, lotniczym, samochodowym i okrętowym, co dało nowe miejsca pracy. Państwo zadbało też o sferę socjalną: płatne urlopy i rozbudowaną opiekę społeczną. Większość włoskiego społeczeństwa przyjęła te zmiany z zadowoleniem.

Korporacjonizm – koncepcja zakładająca, że podstawą organizacji społeczeństwa powinny być korporacje, czyli grupy zrzeszające pracowników i pracodawców według klucza branżowego, np. rolników, pracowników przemysłu stalowego, górników. Taka korporacja – z udziałem urzędników państwowych – miałaby rozwiązywać konflikty dotyczące warunków pracy i płacy.

WARTO WIEDZIEĆ

Państwo opiekuńcze

Włoskie państwo faszystowskie troszczyło się o warunki życia swoich obywateli. Jedną z najpopularniejszych instytucji w państwie była Opera Nationale Dopolavoro. Zajmowała się ona organizowaniem Włochom czasu wolnego. Zarządzała rozbudowaną siecią różnorakich placówek, m.in. klubami, barami, ośrodkami sportowymi, bibliotekami i ośrodkami wypoczynkowymi. Mussoliniemu zależało także na wzroście demograficznym, dlatego państwo promowało rodziny wielodzietne. Płaciły one niższe podatki, a ojcowie takich rodzin otrzymywali wyższe pensje i pierwszeństwo przy zatrudnianiu na stanowiskach urzędniczych. Od 1939 r. wprowadzono zakaz zatrudniania kawalerów w służbie publicznej. Na różne sposoby próbowano nakłonić Włoszki do powiększania rodzin. Wielodzietnym matkom nadawano tytuł honorowego członka partii.

Fiat Topolino. Z inicjatywy Mussoliniego rozpoczęto produkcję taniego i ekonomicznego samochodu, dostępnego dla wielu Włochów.

WARTO WIEDZIEĆ

Polityka wobec mniejszości

Włochy prowadziły politykę wynaradawiania mniejszości, głównie niemieckojęzycznych Tyrolczyków w Tyrolu Południowym – Górnej Adydze i Słoweńców przy granicy z Jugosławią. W ramach tych działań m.in. zakazywano nadawania dzieciom niewłoskich imion czy umieszczania na nagrobkach niewłoskich napisów. Jednak aż do końca lat trzydziestych Włochy nie prowadziły polityki skierowanej przeciw Żydom.

Traktaty laterańskie

Mussolini nie odważył się obalić monarchii, choć króla Wiktora Emanuela III szczerze nienawidził. Poza monarchią inną niezależną instytucją społeczną w faszystowskich Włoszech pozostawał Kościół katolicki. Od 1870 r., gdy wojska włoskie zajęły Rzym, rządzony dotąd przez papieża, a pod jego kontrolą zostawiły część dzielnicy Watykan, stosunki na linii Kościół – państwo włoskie pozostawały napięte i nieuregulowane. Nie było jasne, czy papież jest jedynie głową Kościoła, czy też suwerennym władcą na skrawku pozostawionego mu terytorium. Ten spór uregulowano w 1929 r., kiedy papież Pius XI i rząd Mussoliniego podpisali tzw. **umowy laterańskie**. Kończyły one trwający od ponad pół wieku spór o status papieża i terenu, nad którym sprawował on kontrolę. Włochy uznały Watykan za w pełni niepodległe państwo, a papieża za suwerennego władcę. We Włoszech katolicyzm stał się religią państwową z szeregiem przywilejów.

Symbolem włoskich faszystów był pęk rózg z wetkniętym w nie toporem, włoski plakat z lat dwudziestych.

? Przypomnij, czego znakiem były rózgi liktorskie w starożytnym Rzymie.

Polityka zagraniczna

Włochy faszystowskie rozbudowywały także armię i głosiły **konieczność ekspansji terytorialnej**. Mussoliniemu marzyła się budowa imperium w basenie Morza Śródziemnego, na kształt starożytnego Rzymu, oraz poszerzenie włoskich posiadłości kolonialnych (Erytrea i część Somalii) w Afryce Wschodniej. Od połowy lat trzydziestych XX w. Mussolini, znajdujący się pod wrażeniem niemieckich sukcesów na arenie międzynarodowej (patrz: temat 33), zaktywizował swoją politykę zagraniczną i zacieśnił więzi z III Rzeszą.

W latach 1935–1936 Włochy podbiły **Abisynię** (**Etiopię**), jedno z nielicznych wówczas niepodległych i należących do Ligi Narodów państw afrykańskich. Choć znacznie biedniejsza i gorzej uzbrojona od Włoch Etiopia przez wiele miesięcy stawiała agresorom opór i apelowała o pomoc do społeczności międzynarodowej, ta nie nadeszła. Liga Narodów okazała się bezsilna wobec działań państwa włoskiego – nałożono na nie mało dotkliwe sankcje, które jednak wywołały oburzenie władz w Rzymie. W 1936 r. Włochy wystąpiły z Ligi Narodów.

Znak faszystów w Abisynii.

? Wyjaśnij, w jakim celu władze faszystowskie umieszczały swoje symbole na podbitych terenach.

PODSUMOWANIE

Włochy wyszły z I wojny światowej z poczuciem oszukania przez swoich sojuszników. ■ Kraj był niestabilny wewnętrznie i groziła mu rewolucja. ■ W 1919 r. narodził się ruch faszystowski, któremu przewodził Benito Mussolini. ■ Faszyści byli skrajnymi nacjonalistami i przeciwnikami demokracji parlamentarnej. ■ W 1922 r. Mussolini w wyniku zamachu stanu objął funkcję premiera i stopniowo zaczął poszerzać swoją władzę. ■ W kolejnych latach faszyści wprowadzili dyktaturę, zakazali działalności partiom politycznym innym niż faszystowska i zlikwidowali parlament. ■ W 1929 r. w traktatach laterańskich uregulowano stosunki między państwem włoskim a Kościołem katolickim. ■ W latach 1935–1936 Włochy podbiły Abisynię (Etiopię).

POLECENIA

1. Opisz przyczyny i okoliczności dojścia faszystów do władzy we Włoszech.
2. Wymień główne założenia ideologii faszystowskiej.
3. Przedstaw politykę wewnętrzną i zagraniczną faszystowskich Włoch.
4. Scharakteryzuj państwo faszystowskie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Państwo faszystowskie w ocenie Benita Mussoliniego (fragment)

Z punktu widzenia państwowości koncepcja faszystowska jest antyindywidualistyczną, staje wszakże na stanowisku jednostki, o ile ta utożsamia się z państwem. […] Jest za jedyną wolnością, którą można brać poważnie, za wolnością państwa i jednostki w państwie. Dlatego dla faszysty wszystko mieści się w państwie, i poza państwem nie istnieje nic ludzkiego, ani duchowego, ani tym bardziej nie posiada jakiejkolwiek wartości. […] Główną zasadą doktryny faszystowskiej jest pojęcie państwa, jego istoty, jego zadań, jego celów. Dla faszyzmu państwo jest absolutem, wobec którego jednostki i grupy są czymś względnym […]. Państwo jest nie tylko teraźniejszością, lecz jest przeszłością, a nade wszystko przyszłością. Państwo jest właśnie tym, co wykracza poza ciasne granice istnień indywidualnych, przedstawia immanentną świadomość narodu.

[…] Państwo faszystowskie […] jest siłą, ale siłą duchową. Skupia ona wszystkie formy życia moralnego i intelektualnego człowieka. Nie może się więc ograniczać do zwykłych czynności utrzymywania porządku i sprawowania opieki, jak tego chciał liberalizm. […] Nie jest prostym mechanizmem, który ograniczyłby sferę domniemanych swobód indywidualnych. Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka, przenika tak wolę, jak i rozum.

B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, tłum. S. Gniadek, P. Sandauer, Lwów 1935.

1. Wyjaśnij, jaka była koncepcja państwa faszystowskiego według Mussoliniego.
2. Opisz, jak – zdaniem Mussoliniego – miały wyglądać relacje między jednostką a państwem.
3. Wytłumacz, czym państwo faszystowskie miało się różnić od liberalnej demokracji. Co oznacza sformułowanie „domniemane swobody indywidualne”?

KALENDARIUM	
1919	narodziny ruchu faszystowskiego we Włoszech
1922	marsz na Rzym i przejęcie funkcji premiera przez Benita Mussoliniego
1929	traktaty laterańskie – utworzenie Państwa Watykańskiego
1935–1936	podbój Abisynii (Etiopii)

31 System nazistowski w Niemczech

- Narodziny nazizmu w Niemczech
- Przejęcie władzy przez Hitlera
- Budowa państwa totalitarnego
- Ustawy norymberskie i tzw. noc kryształowa

Republika Weimarska

W listopadzie 1918 r. w wyniku wystąpień rewolucyjnych w Niemczech abdykował cesarz Wilhelm II Hohenzollern (patrz: temat 28). Państwo niemieckie stało się **republiką**, na której czele stał prezydent. Pierwszym prezydentem został przywódca socjaldemokratów **Friedrich Ebert**. Konstytucja republiki gwarantowała obywatelom podstawowe wolności i prawa obywatelskie. Niemcy w latach 1919–1933 nazwano nieoficjalnie **Republiką Weimarską** – od miasta Weimar – miejsca zebrania pierwszego parlamentu i uchwalenia konstytucji. Oficjalnie państwo nosiło nazwę Rzesza Niemiecka.

Niemcy wyszły z I wojny światowej przegrane i upokorzone. Alianci nałożyli na nie bardzo trudne warunki pokoju, dlatego **większość Niemców nie akceptowała nowego powojennego ładu** i dążyła do zmiany (rewizji) ustaleń traktatu wersalskiego. W 1925 r. Niemcy zawarły z Francją i Belgią układ w **Locarno** (czytaj: lokarno), na mocy którego uznały swoją zachodnią granicę za ostateczną. Nie chciały jednak dać podobnych gwarancji Polsce i Czechosłowacji, co oznaczało, że w przyszłości zamierzały dążyć do rewizji granic na swoją korzyść.

W kraju wyniszczonym wojną i obciążonym koniecznością spłaty reparacji panowała zła sytuacja gospodarcza. W latach 1922–1923 doszło do wybuchu hiperinflacji. W tej sytuacji winą za kryzys społeczeństwo obarczało rządzących socjaldemokratów. Do głosu zaczęły dochodzić opozycyjne ruchy polityczne. Do jednych z bardziej wpływowych opozycyjnych sił politycznych w państwie należała **Komunistyczna Partia Niemiec** (KPD). Natomiast na prawicy zaczął się formować ruch faszystowski. W 1920 r. w Monachium powstała **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)**, na której czele od 1921 r. stał **Adolf Hitler**. Partia skupiała m.in.weteranów wojennych. Jej członkowie byli niezadowoleni z postanowień traktatu wersalskiego, krytykowali demokrację parlamentarną i chcieli odsunąć od władzy socjalistów.

W 1923 r., pod wpływem sukcesu marszu na Rzym, zorganizowali oni pucz w Monachium (tzw. **pucz monachijski**), lecz zostali pokonani przez siły porządkowe. Hitler trafił do więzienia, gdzie napisał książkę *Mein Kampf* (*Moja walka*). Wyłożył w niej swoje poglądy, na których oparła się **ideologia narodowosocjalistyczna** (**nazizm**).

Ideologia nazistowska

Fundament ideologii narodowosocjalistycznej stanowiła **rasistowska teoria hierarchii ras**. Według tej teorii Hitlera ludzkość miała się dzielić na różne narody i rasy, które nie były sobie równe. Jedne z nich miały być bardziej uzdolnione od innych i predestynowane do odgrywania roli przywódczej. Za najdoskonalszą uznał Hitler rasę białą, a w jej obrębie – grupę ludów, które nazwano Aryjczykami (głównie nordyków, czyli Niemców i inne narody germańskie). Określano ją mianem „rasy panów", której inne rasy miały służyć. Jedne z najniższych miejsc w nazistowskiej hierarchii ras zajmowali Słowianie i Żydzi. Tych ostatnich Hitler oskarżał o zniewolenie narodu niemieckiego poprzez zgodę na traktat wersalski, a żydowskich kapitalistów o eksploatację ekonomiczną Niemców, a także szerzenie wśród nich idei komunistycznych. Zapowiadał „oczyszczenie niemieckiej przestrzeni życiowej" z Żydów. Był to **skrajny antysemityzm**.

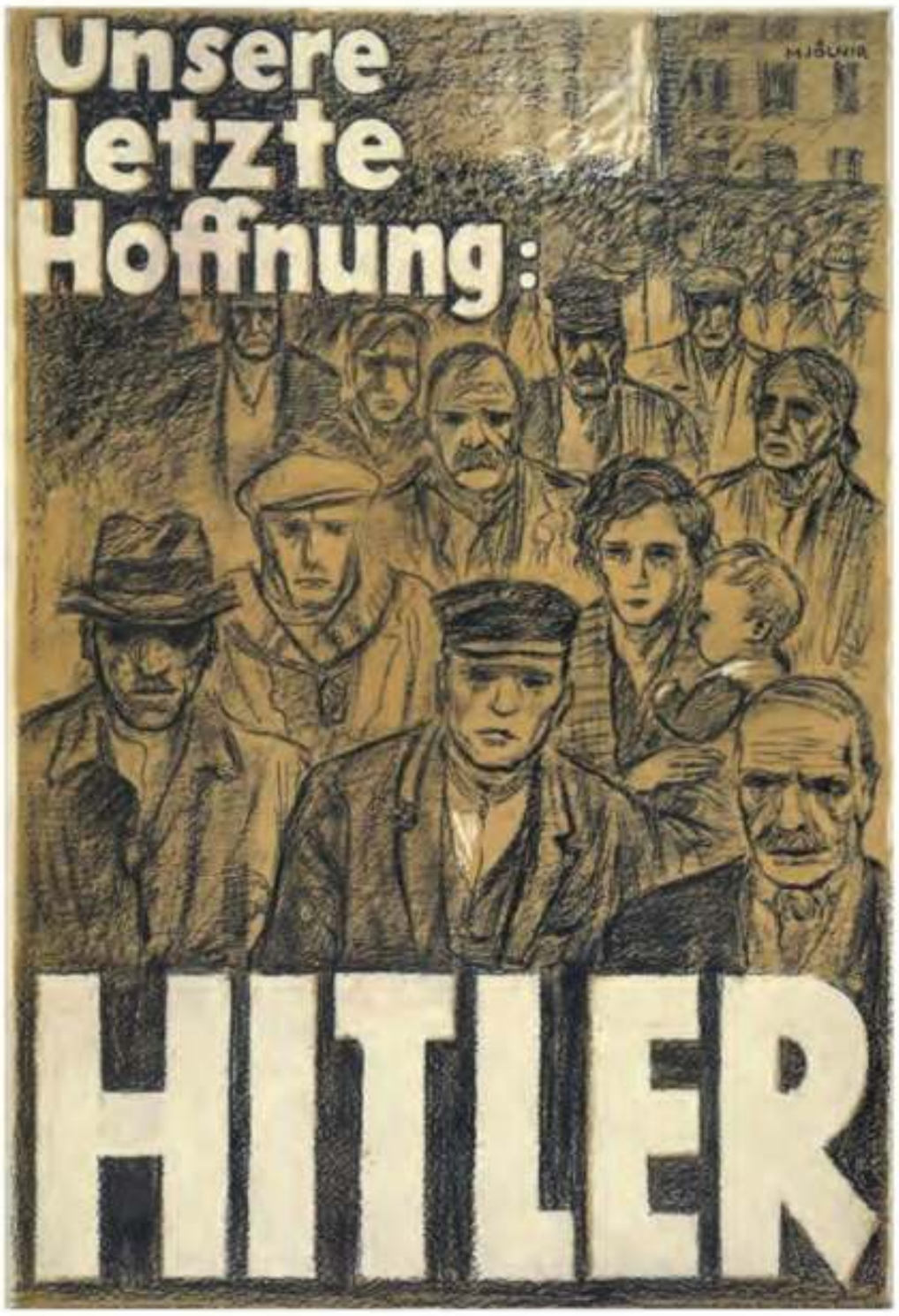

„Hitler. Nasza ostatnia nadzieja", nazistowski plakat wyborczy z 1932 r.

? Opisz ludzi widocznych na plakacie. Na podstawie stroju i wyglądu oceń, z jakich grup społecznych pochodzą.

? Wyjaśnij, dlaczego właśnie do tych grup zwrócili się naziści. Określ przesłanie ideowe plakatu.

Hitler głosił postulat **ekspansji terytorialnej** w celu zdobycia **przestrzeni życiowej** dla narodu niemieckiego na wschód od Niemiec. Narody zamieszkujące Europę Wschodnią miały być przesiedlone lub wymordowane, a niewielka grupa ich przedstawicieli – zgermanizowana. W ten sposób miały być stworzone Wielkie Niemcy, zamieszkałe wyłącznie przez Aryjczyków.

Naziści byli wrogami komunistów. Odrzucali demokrację parlamentarną, a kładli nacisk na silną władzę. W państwie miał obowiązywać system **jednopartyjny**, a partia stanowiła zespolenie sił całego narodu, ukierunkowanych na realizację woli wodza. Organizacje społeczne miały być podporządkowane ideologii nazistowskiej. Państwo miało kontrolować wszystkie sfery życia obywateli.

Hitler przejmuje władzę

Poparcie dla partii skrajnych, czyli NSDAP i KPD, wzrosło w czasie wielkiego kryzysu, który bardzo dotkliwie uderzył w niemiecką gospodarkę. Po wyborach w 1932 r. NSDAP stała się najsilniejszą partią w parlamencie. W nazistach widziano tamę, która miała zapobiec przejęciu władzy w Niemczech przez komunistów. Z tego powodu poparły ich grupa bogatych przemysłowców i środowiska mieszczańskie. W **styczniu 1933 r.**, w wyniku porozumienia politycznego, **Hitler otrzymał nominację na kanclerza Niemiec** (Rzeszy) z rąk prezydenta Republiki Weimarskiej – Paula von Hindenburga.

Po objęciu władzy Hitler zdecydował się na przeprowadzenie nowych wyborów. Zanim do nich doszło, został podpalony Reichstag (czytaj: rajchstag) – gmach parlamentu Rzeszy w Berlinie – o co oskarżono komunistów. Dało to pretekst do wprowadzenia stanu wyjątkowego. Zawieszono konstytucję. Zniesiono wolność słowa i zgromadzeń, a kanclerz uzyskał prawo wydawania dekretów z mocą ustaw. Wybory, przeprowadzone w atmosferze nagonki na komunistów i socjaldemokratów, wygrali naziści. W ciągu kilku miesięcy doprowadzili oni do rozwiązania wszystkich innych poza NSDAP partii politycznych. Podobny los spotkał wszelkie nienazistowskie organizacje społeczne. Po śmierci Hindenburga Hitler przyjął tytuły **Führer** i **Reichskanzler** (Wódz i Kanclerz Rzeszy). Niemcy zaczęto nazywać **III Rzeszą** (w nawiązaniu do II Rzeszy z lat 1871–1918). Jej symbolem stała się **swastyka**.

WARTO WIEDZIEĆ

Kult Hitlera

Publiczne przemówienia Hitlera zawsze były odpowiednio inscenizowane – towarzyszyły im przemarsze zwartych kolumn zwolenników z flagami i pochodniami oraz muzyka. Kult jego osoby stał w centrum propagandy nazistowskiej od połowy lat dwudziestych. Hitlera określano m.in. mianem zbawcy narodu, narodowym uzdrowicielem. Podkreślano przy tym fakt, że jest zwykłym Niemcem, lubiącym dzieci, psy, przebywanie na łonie natury, fascynującym się motoryzacją i nowinkami technicznymi. Publikowane wizerunki wodza podkreślały ten wyidealizowany obraz. Niewielu wiedziało, że do czytania führer potrzebuje okularów, gdyż cenzura nie zezwalała na publikację zdjęć zdradzających ten fakt. Powszechnym pozdrowieniem stało się w Niemczech powiedzenie „Heil Hitler" („Niech żyje Hitler") połączone z podniesieniem prawej ręki.

Zjazd partyjny w Norymberdze. Te uroczystości miały starannie opracowaną choreografię i przemyślany scenariusz, a ich kulminację stanowiła przemowa Hitlera albo innego nazistowskiego dygnitarza, nagradzana oklaskami i okrzykami poparcia. Takie imprezy filmowano i pokazywano w kronikach wyświetlanych w kinach.

? Wyjaśnij, dlaczego naziści przykładali tak dużą wagę do organizacji takich imprez. Czemu miało to służyć?

? Na postumencie na środku placu została umieszczona swastyka. Zastanów się, dlaczego.

BIOGRAM

ADOLF HITLER

(1889–1945)

Urodził się w rodzinie austriackiego celnika. Jako nastolatek stracił ojca i matkę. W 1907 r. przeniósł się do Wiednia, gdzie bezskutecznie starał się o przyjęcie do tamtejszej akademii sztuk pięknych. Chwytał się prac dorywczych, np. malował widokówki, i pomieszkiwał w azylach dla bezdomnych. Podczas Wielkiej Wojny – choć był poddanym austriackim – wstąpił na ochotnika do wojska niemieckiego. Po wojnie pozostał w Niemczech i zaangażował się w działalność polityczną, w 1919 r. wstąpił do niewielkiej partii prawicowej, która wkrótce przyjęła nazwę NSDAP. W 1921 r. został jej przywódcą. Był sprawnym mówcą, potrafiącym porwać za sobą tłumy. Równocześnie zręcznie oszukiwał przywódców innych partii co do swoich celów. Był przekonany o swojej misji przekształcenia Niemiec i świata. Rozpętał najstraszliwszą w dziejach wojnę, a pod jej koniec, ponieważ nie chciał zostać osądzonym przez zwycięzców, popełnił samobójstwo w Berlinie, oblężonym przez wojska sowieckie. Należy do największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

III Rzesza – państwo totalitarne

Naziści przekształcili aparat państwowy w narzędzie służące do realizacji ideologii i polityki partii. Podporządkowali sobie parlament, sądownictwo, szkolnictwo, instytucje kultury, a nawet częściowo Kościoły. Rozbudowali służby policyjne – w tym **Tajną Policję Polityczną** (**Gestapo**), która miała sprawować kontrolę nad społeczeństwem. Wobec przeciwników stosowano terror. Kluczową rolę w państwie odgrywał **wódz**, będący przywódcą partii, państwa i narodu. Jego wola stanowiła najwyższe prawo, a podważanie jego decyzji było jednym z najcięższych przestępstw. Jemu składali przysięgę na wierność urzędnicy i wojskowi. Zaraz po przejęciu władzy naziści utworzyli pierwsze **obozy koncentracyjne** dla osób uznanych przez nich za przeciwników politycznych, niepożądanych w społeczeństwie (osób unikających pracy, Żydów, homoseksualistów, świadków Jehowy). Pierwszy powstał w 1933 r. w Dachau. Pierwotnie obozy koncentracyjne pełniły funkcję ciężkich więzień z obowiązkiem pracy dla osadzonych. Osoby niezgadzające się z nowym porządkiem już w 1933 r. dobrowolnie wyjeżdżały z kraju lub były do tego zmuszane.

Hitler nakazał też wymordować część przywódców własnego ugrupowania. Doszło do tego w 1934 r. w czasie tzw. **nocy długich noży**. Wymordowano wówczas kilkuset członków **Oddziałów Szturmowych** (Sturmabteilungen, **SA**, czytaj: szturmabtajlungen), bojówki partyjnej NSDAP, powstałej w połowie lat dwudziestych. Nazistowska propaganda wyjaśniała Niemcom, że zamordowani rzekomo szykowali przewrót mający obalić kanclerza. Po nocy długich noży na znaczeniu zaczęła zyskiwać w państwie inna nazistowska bojówka – **Sztafety Ochronne** (Schutzstaffeln, **SS**, czytaj: szucsztafeln) dowodzona przez **Heinricha** (czytaj: hajnricha) **Himmlera** i pełniąca funkcję wewnątrzpartyjnej policji. Oprócz niego do najbliższych współpracowników Hitlera należeli **Joseph Goebbels** (czytaj: gebels) i **Hermann Göring** (czytaj: gering), dowódca wojsk lotniczych (Luftwaffe).

Totalitaryzm (od łac. *totus* – cały, totalny, całościowy) – antydemokratyczny ustrój oparty na rządach dyktatorskich i wyraźnie sformułowanej ideologii, w którym państwo kontroluje wszystkie dziedziny życia obywateli, także sferę prywatną, i zwalcza wszelkie przejawy sprzeciwu i niezależności. Rządy totalitarne charakteryzują się militaryzacją życia, terrorem i propagandą oraz całkowitym podporządkowaniem jednostki państwu.

WARTO WIEDZIEĆ

Państwo socjalne dla wybranych

Naziści, podobnie jak faszyści we Włoszech, obiecywali stworzyć wspólnotę narodową, opartą na solidaryzmie i egalitarności (równości), która dba również o najbiedniejszych i wykluczonych. Z tego powodu rozbudowywano opiekę socjalną i organizowano akcje pomocowe, np. Pomoc Zimową (Winterhilfe), w ramach której przeprowadzano kwesty uliczne i loterie, zbiórki rzeczowe, przygotowywano imprezy kulturalne. Dochody z akcji miały pomagać najuboższym przetrwać tę trudną porę roku. Podobnie państwowa instytucja Siła przez Radość (Kraft durch Freude) organizowała dla mniej zamożnych m.in. dotowane wczasy. Na wyspie Rugii do dziś przetrwał gigantyczny ośrodek wypoczynkowy Prora. Ciągnie się on na 4,5 km długości i nigdy nie został w pełni ukończony. W 10 tys. pokoi mogło w nim równocześnie wypoczywać aż 20 tys. osób. Każdy miał taki sam pokój z widokiem na morze. Aktywność państwa w sferze socjalnej w latach trzydziestych wpłynęła na przychylność większości Niemców dla polityki Hitlera. Jednak wsparcie było kierowane do osób pełnowartościowych z punktu widzenia nazistowskiej ideologii pod względem rasowym i zdrowotnym. Nie obejmowało ono np. osób chorych psychicznie, które w nazistowskich Niemczech potajemnie poddawano eutanazji.

Prora, zdjęcie z lotu ptaka.

Volkswagen, tani samochód dla ludu produkowany w Niemczech w latach trzydziestych.

? Wytłumacz, dlaczego nazistom zależało na wyprodukowaniu takiego samochodu.

W 1936 r. w Berlinie odbyły się letnie igrzyska olimpijskie, które miały pokazać światu potęgę nazistowskich Niemiec także w sporcie. Na zdjęciu niemiecka reprezentacja pozdrawia Hitlera, wyciągając do przodu prawą wyprostowaną rękę.

? Sprawdź, ile medali zdobyli Niemcy.

WARTO WIEDZIEĆ

Radio tubą propagandy

Minister propagandy Rzeszy **Joseph Goebells** uznawał radio za najskuteczniejszy środek propagandy i kanał komunikacji z ludowymi masami. Dlatego wkrótce po przejęciu władzy naziści nakazali opracowanie możliwie najtańszej wersji odbiorników radiowych, dostępnej także dla osób biedniejszych. I w ciągu kilku miesięcy cena odbiorników radiowych spadła z 200–300 marek do 75 marek. W 1938 r. najtańszy odbiornik kosztował 35 marek. Dzięki temu odsetek gospodarstw domowych posiadających radio wzrósł z 25% w 1933 r. do 65% w 1941 r., i to mimo faktu, że comiesięczny abonament radiowy wynosił 2 marki, co nie było małą kwotą. Poza propagandą radio nadawało także koncerty i słuchowiska. Podczas pierwszej fazy II wojny światowej nadawany w niedzielę wieczorem koncert życzeń dla żołnierzy gromadził przy odbiornikach dosłownie cały naród.

Napis na plakacie „Całe Niemcy słuchają Führera przez odbiornik ludowy".

Nadzorem państwa objęto także gospodarkę. Naziści zachowali prywatną własność w przemyśle, ale musiał on realizować politykę państwa, np. rozwijać nowe rodzaje broni. Rozwiązano związki zawodowe i zamrożono robotnikom płace na stosunkowo niskim poziomie. Do życia powołano masową organizację **Front Pracy**, łączącą pracowników i pracodawców jednej branży. W wyniku wielkich inwestycji udało się nazistom znacznie ograniczyć bezrobocie. Położyli oni nacisk na rozbudowę przemysłu zbrojeniowego. Niemcy odrzuciły ograniczenia nałożone na nich przez traktat wersalski i ogłosiły **remilitaryzację**, wznowiły produkcję zbrojeniową i przywróciły powszechną służbę wojskową. Państwo wprowadziło monopol w handlu zagranicznym i starało się ograniczyć import. Do sfinansowania programu zbrojeń przymuszono banki i kasy oszczędnościowe. Przemysł zbrojeniowy stał się motorem rozwoju gospodarczego Niemiec w 2. połowie lat trzydziestych.

Polityka państwa wobec Żydów

Zgodnie ze swoim programem, wyłożonym przez Hitlera w *Mein Kampf*, naziści uderzyli w niemieckich Żydów jako największych wrogów III Rzeszy. Ogłoszono bojkot sklepów należących do Żydów. Wykluczono ich z wielu zawodów – prawniczych, nauczycielskich, a także usunięto z uczelni wyższych i armii. Żydowskim lekarzom nie wolno było leczyć nie-Żydów, osoby narodowości żydowskiej nie mogły prowadzić pojazdów mechanicznych, korzystać z publicznego transportu, a nawet siadać na ławkach w parku. Naziści publicznie palili książki autorów pochodzenia żydowskiego.

W **1935 r.** wprowadzono w Niemczech **ustawy norymberskie**, które pozbawiły Żydów praw politycznych i obywatelskich (patrz: tekst źródłowy na s. 280). Ustawy sprecyzowały, kto jest Żydem, a kto – Aryjczykiem. Zgodnie z nimi niemieccy Żydzi stracili niemieckie obywatelstwo i stali się bezpaństwowcami. Aby zmusić ich do wyjazdu z kraju, 9 listopada **1938 r.** władze zainspirowały w całym kraju antyżydowskie pogromy które nazwano **nocą kryształową** (od refleksów świetlnych tłuczonych szyb wystawowych). Podczas tego pogromu życie straciło blisko 100 osób. Zniszczono też połowę synagog i żydowskich domów modlitwy w całym kraju, a kilkadziesiąt tysięcy Żydów zesłano do obozów koncentracyjnych. Akcja miała wywołać panikę i skłonić Żydów do sprzedaży swojego majątku za bezcen i do emigracji. W wyniku nazistowskiej polityki Niemcy opuściło wielu Żydów, w tym przedstawiciele nauki i kultury, m.in. Albert Einstein (czytaj: ajnsztajn).

Remilitaryzacja – odbudowa sił zbrojnych po okresie dobrowolnego lub przymusowego rozbrojenia.

Witryna żydowskiego sklepu rozbita w czasie nocy kryształowej.

Antyżydowski plakat, ostrzegający Niemców przed kupowaniem w żydowskich sklepach. Plakatu pilnują członkowie SA.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomnik Kindertransportów w Gdańsku

Dzieci z walizkami stoją na peronie. Po nocy kryształowej Żydzi brytyjscy dostrzegli coraz dramatyczniejszą sytuację Żydów niemieckich, więc wyprosili u rządu swojego kraju zgodę na wjazd dzieci z terytoriów zagrożonych wojną. Dzięki temu w ostatnich miesiącach pokoju do Wielkiej Brytanii przybyło głównie z Niemiec około 10 tys. żydowskich dzieci. Akcja obejmowała osoby do 17 roku życia. Mogły one zabrać tylko niewielki bagaż. W przeciwieństwie do rodziców w większości przeżyły II wojnę światową. Autor pomnika – rzeźbiarz i architekt Frank Meisler – sam w sierpniu 1939 r. w jednym z ostatnich transportów wyjechał z Gdańska do Londynu.

PODSUMOWANIE

Państwo niemieckie w latach 1919–1933 określa się mianem Republiki Weimarskiej. ■ Niemcy nie pogodziły się z ustaleniami traktatu wersalskiego i dążyły do jego rewizji. W 1925 r. na mocy traktatu w Locarno uznały swoją zachodnią granicę za ostateczną. Nie podpisały takiego traktatu w odniesieniu do granicy wschodniej. ■ W latach dwudziestych popularność zaczęła zyskiwać w Niemczech skrajnie prawicowa Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP), której przewodził Adolf Hitler. Jej ideologia była mieszanką nacjonalizmu, antykomunizmu, rasizmu i antysemityzmu. Naziści opowiadali się za likwidacją demokracji parlamentarnej, wprowadzeniem zasady wodzostwa i systemu jednopartyjnego oraz terrorem wobec przeciwników politycznych. ■ W 1933 r., podczas wielkiego kryzysu gospodarczego, funkcję kanclerza Niemiec objął Adolf Hitler. ■ Pod przywództwem Hitlera wprowadzono w Niemczech dyktaturę. ■ W 1934 r. podczas nocy długich noży z rozkazu Hitlera wymordowano jego wewnątrzpartyjnych konkurentów. ■ W 1935 r. ustawy norymberskie pozbawiły Żydów obywatelstwa Rzeszy. ■ W 1938 r. władze przeprowadziły pogrom Żydów zwany nocą kryształową.

POLECENIA

1. Przedstaw główne założenia ideologii nazistowskiej.
2. Opisz proces przejmowania po 1933 r. pełni władzy w Niemczech przez Adolfa Hitlera.
3. Opisz politykę władz III Rzeszy względem Żydów i przeciwników politycznych.
4. Wyjaśnij, kto podpisał traktat w Locarno i czego on dotyczył. Omów jego znaczenie dla sytuacji międzynarodowej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Oświadczenie Hermanna Göringa, który po przejęciu władzy przez nazistów odpowiadał za policję, z początków 1933 r. (fragment)

Rodacy! Środków, które stosuję, nie będzie toczył robak jakichś prawniczych roztrząsań. Środków, które stosuję, nie będzie toczył robak jakiejś biurokracji. Ja tu nie mam wymierzać sprawiedliwości, mam tylko niszczyć i tępić, więcej nic! […] Takiej walki nie prowadzę przy użyciu środków policyjnych. Tak mogło sobie postępować państwo mieszczańskie. Zapewne, wykorzystam wszystkie bez reszty państwowe i policyjne środki władzy, także do tego, drodzy panowie komuniści, żebyście nie wyciągnęli przypadkiem fałszywych wniosków, ale na śmiertelny bój, w którym zegnę wam karki, wyruszę z tymi tam, na dole, z brunatnymi koszulami.

Christan Graf von Krockow, *Niemcy. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1997, s. 193.

1. Wyjaśnij, kto – według Göringa – jest głównym przeciwnikiem władz nazistowskich.
2. Wymień metody, którymi szef policji chce zwalczać swych przeciwników.
3. Wyjaśnij, do kogo odnosi się określenie „brunatne koszule". Dlaczego właśnie ci ludzie mieli wesprzeć Göringa?
4. Czy w świetle tego dokumentu możemy mówić o III Rzeszy jako o państwie prawa? Uzasadnij swoje stanowisko.

Ustawa o ochronie krwi niemieckiej i honoru niemieckiego z 15 września 1935 r.

Przeniknięty przekonaniem o tym, że czystość krwi niemieckiej jest warunkiem dalszego trwania Narodu Niemieckiego i natchnięty niezłomną wolą zabezpieczenia Narodu Niemieckiego na przyszłość, Reichstag uchwalił jednogłośnie poniższą ustawę, którą zostaje niniejszym ogłoszona.

§1 1. Zabronione jest zawieranie małżeństw między Żydami a obywatelami krwi niemieckiej lub pokrewnej. Małżeństwa zawarte mimo to są nieważne, nawet jeśli w celu obejścia niniejszej ustawy zostały zawarte za granicą. […]

§2 Zabronione jest współżycie pozamałżeńskie między Żydami a obywatelami krwi niemieckiej lub pokrewnej.

§3 Żydom nie wolno zatrudniać w gospodarstwie domowym obywatelek krwi niemieckiej lub pokrewnej poniżej 45. roku życia.

§4 (1) Żydom zabrania się wywieszania flag Rzeszy i flag narodowych oraz pokazywania barw rzeszy.

§5 (1) Kto naruszy zakaz zawarty w §1, podlega karze więzienia.
(2) Kto naruszy zakaz zawarty w §2, podlega karze aresztu lub więzienia.

Cyt. za: http://dydaktykahistorii.uni.lodz.pl/podstrony/materialy.html

1. Wyjaśnij, jak naziści tłumaczyli konieczność wprowadzenia powyższej ustawy.
2. Uzasadnij, dlaczego we wstępie do ustawy podkreślono, że została ona przyjęta przez parlament jednomyślnie.
3. Wymień obostrzenia, które nakładano na ludność żydowską.

KALENDARIUM

1919–1933	Republika Weimarska
1925	traktat w Locarno
1933	objęcie funkcji kanclerza przez Adolfa Hitlera
1934	noc długich noży
1935	ustawy norymberskie
1938	noc kryształowa

32 Państwo sowieckie

- Polityka gospodarcza NEP
- Przejęcie władzy przez Stalina
- Kolektywizacja rolnictwa i wielka czystka
- ZSRS na arenie międzynarodowej

Powstanie Związku Sowieckiego

W 1922 r. w państwie bolszewickim przyjęto konstytucję. Dokument wprowadzał nową nazwę państwa – **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**. W jego skład weszły republiki związkowe, z których największą była Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka. Do ZSRS włączono, utworzone po 1918 r. przez bolszewików, inne republiki, m.in. ukraińską, białoruską, zakaukaską, uzbecką. W sumie było ich 16 (ostatnie weszły w skład ZSRS po 1945 r.). Teoretycznie na mocy konstytucji ZSRS był demokratycznym państwem federacyjnym republik narodowych (gwarantującym narodom go zamieszkującym swobody narodowe i kulturalne), ale w praktyce stanowił on państwo scentralizowanych rządów sprawowanych w Moskwie. Cała władza została skupiona w rękach partii bolszewickiej, która w 1925 r. przyjęła nazwę **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)** – **WKP(b)** – która kontrolowała wszystkie sfery życia społecznego. Narzędziem bolszewickiej władzy był Państwowy Zarząd Polityczny (GPU), który zastąpił zlikwidowaną w 1922 r. tajną policję potocznie nazywaną Czeka.

Godło ZSRS. Sierp i młot to narzędzia pracy chłopów i robotników, pięcioramienna czerwona gwiazda jest znakiem Armii Czerwonej, kłosy oznaczają obfitość plonów i pomyślność, a kula ziemska jest zapowiedzią nadejścia zwycięstwa rewolucji komunistycznej na całym świecie.

Nowa Ekonomiczna Polityka

Polityka komunizmu wojennego wprowadzona przez bolszewików (patrz: temat 25), czyli nacjonalizacja przemysłu i likwidacja prywatnego handlu, w praktyce polegała na **rekwizycji** wszystkiego, co nadawało się na użytek armii i aparatu państwowego. W miastach brakowało żywności, więc władze zabierały chłopom produkty rolne. Skutkiem takiej polityki były często bunty chłopskie. W zakładach przemysłowych brakowało materiałów niezbędnych do produkcji. Kraj stanął na krawędzi katastrofy, a państwo musiało przyjmować zagraniczną pomoc humanitarną.

Z tego względu w 1921 r. Lenin zdecydował się na wprowadzenie okresu przejściowego w budowie komunizmu w Rosji sowieckiej. Dopuszczono elementy gospodarki wolnorynkowej, zwanej **Nową Ekonomiczną Polityką** (NEP). W jej wyniku pozwolono na prywatne handel rzemiosło, usługi. Obniżono także obciążenia podatkowe nakładane na chłopów. Szybko doprowadziło to do ożywienia gospodarczego i poprawy zaopatrzenia ludności (przede wszystkim rozwiązania problemów żywnościowych).

Rekwizycja – odbieranie żywności lub innych dóbr należących do ludności cywilnej przez władze państwowe lub wojsko.

***Rekwizycja zboża*, pocztówka z 1922 r.**

? Opisz sytuację przedstawioną na ilustracji. Czy chłopi dobrowolnie oddali zboże?

NEP doprowadził do pojawienia się grupy zamożniejszych obywateli – tzw. **nepmanów** (prywatnych przedsiębiorców) oraz **kułaków** (bogatszych chłopów). Nie było to zgodne z ideologią komunistyczną, głoszącą zniesienie nierówności społecznych.

Stalinizm

Gdy w 1924 r. zmarł Lenin, założyciel i niekwestionowany przywódca Związku Sowieckiego, rozpoczęła się trwająca kilka lat walka o władzę. Zwycięsko wyszedł z niej **Józef Stalin**, który stanął na czele partii i państwa. Przystąpił on do umacniania swej władzy. System stworzony z jego inicjatywy w ZSRS jest nazywany **stalinizmem**.

Stalin rozbudował partię bolszewicką, której zadaniem było kierowanie wszystkimi sferami życia obywateli (polityką, gospodarką, edukacją, kulturą). WKP(b) nadzorowała wszystkie organizacje społeczne, instytucje kultury i środki masowego przekazu. Kluczową rolę w państwie sowieckim odgrywał aparat represji nadzorowany przez GPU, a następnie – przez NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych), który likwidował wszelkie próby oporu przeciwko władzy.

BIOGRAM

JÓZEF STALIN

(1879–1953)

Urodził się w rodzinie biednego gruzińskiego szewca w miejscowości Gori. Jego właściwe nazwisko brzmiało Dżugaszwili. W młodości uczył się w seminarium prawosławnym, ale został z niego wyrzucony – jak później sam głosił – za poglądy socjalistyczne. Przyłączył się do ruchu rewolucyjnego. Działał głównie na Zakaukaziu, gdzie podczas rewolucji 1905–1907 zasłynął z napadów na banki i poczty, w celu zdobycia środków na działalność polityczną. Pełnił też funkcję redaktora głównego pisma bolszewików „Prawda" i uchodził za specjalistę od kwestii narodowościowych. W 1922 r. Lenin mianował Stalina sekretarzem generalnym partii bolszewickiej. Było to początkowo niewiele znaczące stanowisko administracyjne, lecz Stalin umiejętnie wykorzystał je do zwiększenia swych wpływów w partii i eliminacji konkurentów do funkcji przywódcy państwa. Po 1929 r. stał się panem życia i śmierci obywateli ZSRS. Nad wszystko kochał swą nieograniczoną władzę, której zazdrośnie i chorobliwie strzegł. Jest powszechnie uważany za jednego z największych zbrodniarzy w dziejach.

Pod rządami Stalina rozwinął się system **łagrów**, nadzorowanych przez Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy (w skrócie Gułag, od tej nazwy również same obozy nazywano **gułagami**). Trafiali do niego przeciwnicy władz, m.in. chłopi opierający się kolektywizacji, inteligenci, przedstawiciele nierosyjskich narodów uznani za nielojalnych wobec władz, a także zwykli kryminaliści. Władze zmuszały ich do pracy niewolniczej w strasznych warunkach, m.in. przy budowie linii kolejowych, kanałów śródlądowych i irygacyjnych, wydobyciu surowców mineralnych czy wyrębie lasów. W łagrach w wyniku niedożywienia, chorób, chłodu, przemocy ze strony współwięźniów i pracy ponad siły śmierć poniosło co najmniej kilka milionów osób.

Propaganda komunistyczna w ZSRS była wszechobecna, a ludzi **indoktrynowano** nią już od najmłodszych lat. Kładła ona naciska na rzekome zasługi i talenty wodza, którego otaczał niemal religijny kult. Ulice miast były obwieszone plakatami z propagandowymi sloganami i obrazami, w tym portretami i cytatami ze Stalina. Radio i prasa, całkowicie kontrolowane przez władzę, stały się częścią aparatu propagandy. Dzieci i młodzież były poddawane indoktrynacji w przedszkolach, szkołach i organizacjach **pionierów** (dla młodzieży od 9. do 14. roku życia) i w **Komsomole** (Związku Młodzieży Komunistycznej), do których przynależność była obowiązkowa. Wszyscy obywatele musieli brać udział w uroczystościach partyjnych, takich jak rocznice rewolucji październikowej czy Święto Pracy 1 Maja.

Plakat propagandowy przygotowany z okazji XVII zjazdu partii bolszewickiej, 1934 r. Główne hasło „Ponieśmy sztandar Lenina. On da nam zwycięstwo" zostały umieszczone między datami 1917 i 1934.

? Wyjaśnij, jak wykorzystano na plakacie „kult Lenina" w stalinowskiej propagandzie.

BIOGRAM

LEW TROCKI

(1878–1940)

Pochodził z rodziny żydowskiej z terenów Ukrainy i nazywał się faktycznie Lew Bronstein (czytaj: bronsztajn). Z ruchem lewicowym związał się podczas studiów. Za działalność rewolucyjną został zesłany na Syberię i był zmuszony kilkakrotnie uciekać z Rosji. W latach 1907–1917 przebywał na emigracji. Po powrocie do kraju skoncentrował się na przygotowaniu rewolucji od strony wojskowej, a potem – na organizacji Armii Czerwonej. Należał do grona przywódców rewolucji październikowej i był jednym z autorów zwycięstwa bolszewików. Po śmierci Lenina znalazł się wśród kandydatów na jego następcę. Oddany sprawom wojskowym, zaniedbał jednak walkę o swoją pozycję w samej partii. Zemściło się to na nim, gdy po 1924 r. stanął na czele opozycji wewnątrzpartyjnej wobec Stalina, którego krytykował m.in. za rozrost biurokracji i ideę ograniczenia rewolucji tylko do ZSRS. Trocki postulował bowiem ogólnoświatową rewolucję oraz był zwolennikiem swobody wyrażania poglądów w ramach partii. W ciągu kilku lat stopniowo tracił wpływy i stanowiska. W 1925 r. usunięto go z rządu, a dwa lat później pozbawiono członkostwa partii i zesłano do Kazachstanu, nieopodal granicy z Chinami. W 1929 r. odstawiono go na granicę z Turcją i wyrzucono z ZSRS. Na przymusowej emigracji pozostał gorącym krytykiem Stalina i wzywał do jego obalenia. Został zamordowany na rozkaz Stalina przez agenta NKWD w Meksyku.

Społeczeństwo było poddane kontroli przez organy państwa, mające rozbudowaną sieć donosicieli, informujących policję polityczną o podejrzanych zachowaniach swoich sąsiadów czy współpracowników, a nawet członków rodzin.

Ważnym elementem polityki wewnętrznej ZSRS była **walka z religią**. Postrzegano ją jako rywala w walce o rząd dusz sowieckich obywateli i piętnowano, zgodnie z opinią Marksa, jako „opium dla ludu". Duchownych różnych wyznań więziono i mordowano, a świątynie bezczeszczono, burzono lub zamieniano na magazyny, kluby czy muzea ateizmu. W państwie sowieckim miał być tylko jeden nieomylny przywódca, którego należało słuchać i czcić – przywódca partii.

WARTO WIEDZIEĆ

Fotografia w służbie propagandy

Zdjęcie z 1937 r. zrobione nad kanałem Moskwa –Wołga, który Józef Stalin odwiedził m.in. z Mikołajem Jeżowem (patrz: ramka s. 287). Obok zdjęcie z późniejszego okresu, już po retuszu. Takie manipulacje dotyczyły nie tylko zdjęć. Propaganda sowiecka sięgała po różne środki. W kolejnych wydaniach historii partii bolszewickiej na nowo interpretowano wydarzenia z przeszłości: usuwano lub dodawano pewne wątki i osoby, zgodnie z aktualną sytuacją polityczną. Nakazywano także usuwanie – niewygodnych dla władz – artykułów z gazet czy encyklopedii przechowywanych w bibliotekach.

? Wyjaśnij, jak fotografia jako medium jest postrzegana przez odbiorców. Czy wzbudza zaufanie? Dlaczego jest wykorzystywana w przekazach propagandowych?

WARTO WIEDZIEĆ

Pawlik Morozow

Był synem chłopa z zachodniej Syberii. W 1930 r. podczas kolektywizacji, gdy miał zaledwie dwanaście lat, pod wpływem propagandy bolszewickiej zadenuncjował swego ojca, że ukrywa przed władzami zboże. Potem zeznawał przeciw niemu przed sądem. Mieszkańcy wsi, oburzeni jego zachowaniem i złamaniem jednej z fundamentalnych zasad życia społecznego, czyli lojalności w ramach rodziny, zabili nieszczęsnego chłopca. Tę tragedię propagandowo wykorzystały władze ZSRS, a samego Morozowa wykreowano na męczennika rewolucji i przykład stawiany sowieckiej młodzieży. Ta miała odtąd być bardziej lojalna wobec partii niż własnych rodziców, o których zachowaniu miała informować władze. W ten sposób promowano donosicielstwo i rozbijano więzi rodzinne, z myślą o uformowaniu nowego sowieckiego człowieka. Morozow aż do upadku ZSRS w 1991 r. był patronem ruchu młodzieżowego – pionierów. Wznoszono mu pomniki, pisano o nim wiersze, książki, śpiewano pieśni, wystawiano opery i kręcono filmy. Stał się w czasach stalinowskich głównym bohaterem literatury dziecięcej. Jego wizerunek umieszczano na znaczkach pocztowych.

***Robotnik i kołchoźnica*, rzeźba Wiery Muchiny w Moskwie.** Ma 24 m wysokości i została wykonana z hartowanej stali.

? Opisz postaci przedstawione przez artystkę. Zwróć uwagę na ich postawę i atrybuty, które trzymają.

? Wyjaśnij, dlaczego tę rzeźbę uznano za symbol socrealizmu.

Budowa Kanału Białomorskiego, który łączył Morze Białe z Bałtykiem. Była to jedna z inwestycji pierwszej pięciolatki. Budowali go więźniowie polityczni z pobliskich łagrów. Budowa pochłonęła 50 tys. istnień ludzkich. Cel budowy – stworzenie drogi dla floty wojennej na Morze Białe – nie został zrealizowany, kanał okazał się za płytki dla okrętów pełnomorskich.

? Opisz, jaki sprzęt mają więźniowie. Czy wykorzystują maszyny?

Socrealizm

W latach dwudziestych w sztuce sowieckiej dużą rolę odgrywali przedstawiciele stylów awangardowych, którzy swoimi nowatorskimi dziełami często szokowali obywateli ZSRS, mających w większości konserwatywne gusta. Po objęciu władzy przez Stalina doszło jednak do wyznaczenia odgórnych zasad, jakimi mieli się kierować twórcy kultury. Nowy, narzucony przez władzę styl, który miał wspierać partię, nazwano realizmem socjalistycznym, w skrócie – **socrealizmem**. Sztuka miała być realistyczna w formie i socjalistyczna w treści. Malarze przedstawiali utrzymane w realistycznej konwencji sceny walki rewolucyjnej czy wyidealizowane sceny z życia w ZSRS, w tym przywódców partyjnych oraz prostych ludzi (murarzy, górników, kołchoźników) przy pracy.

Także **literatura** miała pełnić funkcję dydaktyczną: prezentować pozytywnych bohaterów, przełamujących własne ograniczenia i czynnie włączających się w budowę socjalizmu. Pisarze, którzy musieli obowiązkowo należeć do Związku Pisarzy ZSRS, stworzonego przez partię, mieli za zadanie utwierdzać czytelników w przekonaniu o nieuchronności triumfu socjalizmu i o jego rzekomo zbawiennym znaczeniu dla ludzkości. Na różne sposoby wychwalano zasługi Stalina, dzięki czemu propagowano jego kult w społeczeństwie. Utworów pisarzy niepodzielających w pełni tych przekonań nie publikowano.

Architekci projektowali pełne przepychu, **monumentalne**, najczęściej utrzymane w stylistyce klasycyzmu, budynki użyteczności publicznej (siedziby partii, teatry, domy kultury, szkoły, stacje metra w Moskwie), mające świadczyć o potędze państwa sowieckiego i o sile ideologii komunistycznej.

Polityka gospodarcza Stalina

Pod koniec lat dwudziestych Stalin zdecydował się na odejście od polityki gospodarczej NEP i zaproponował udoskonalenie systemu **gospodarki centralnie planowanej**. Państwo miało wyznaczać nie tylko ogólne cele gospodarcze, lecz także zadania dla pojedynczych zakładów pracy i czuwać nad wykonaniem tych zadań. W 1928 r. rozpoczęto realizację pierwszego ogólnopaństwowego **planu pięcioletniego**, który zakładał szybką industrializację kraju. Zwiększono produkcję stali i węgla, rozbudowano przemysł maszynowy.

Warunkiem powodzenia tego planu było m.in. zapewnienie rąk do pracy. Większość obywateli ZSRS mieszkała na wsi w drobnych gospodarstwach chłopskich. Z tego względu niewielkie gospodarstwa miały zostać zastąpione zmechanizowanymi wielkimi kombinatami rolnymi. W 1929 r. z rozkazu Stalina rozpoczęto politykę **kolektywizacji**, czyli uspołecznienia gospodarki rolnej.

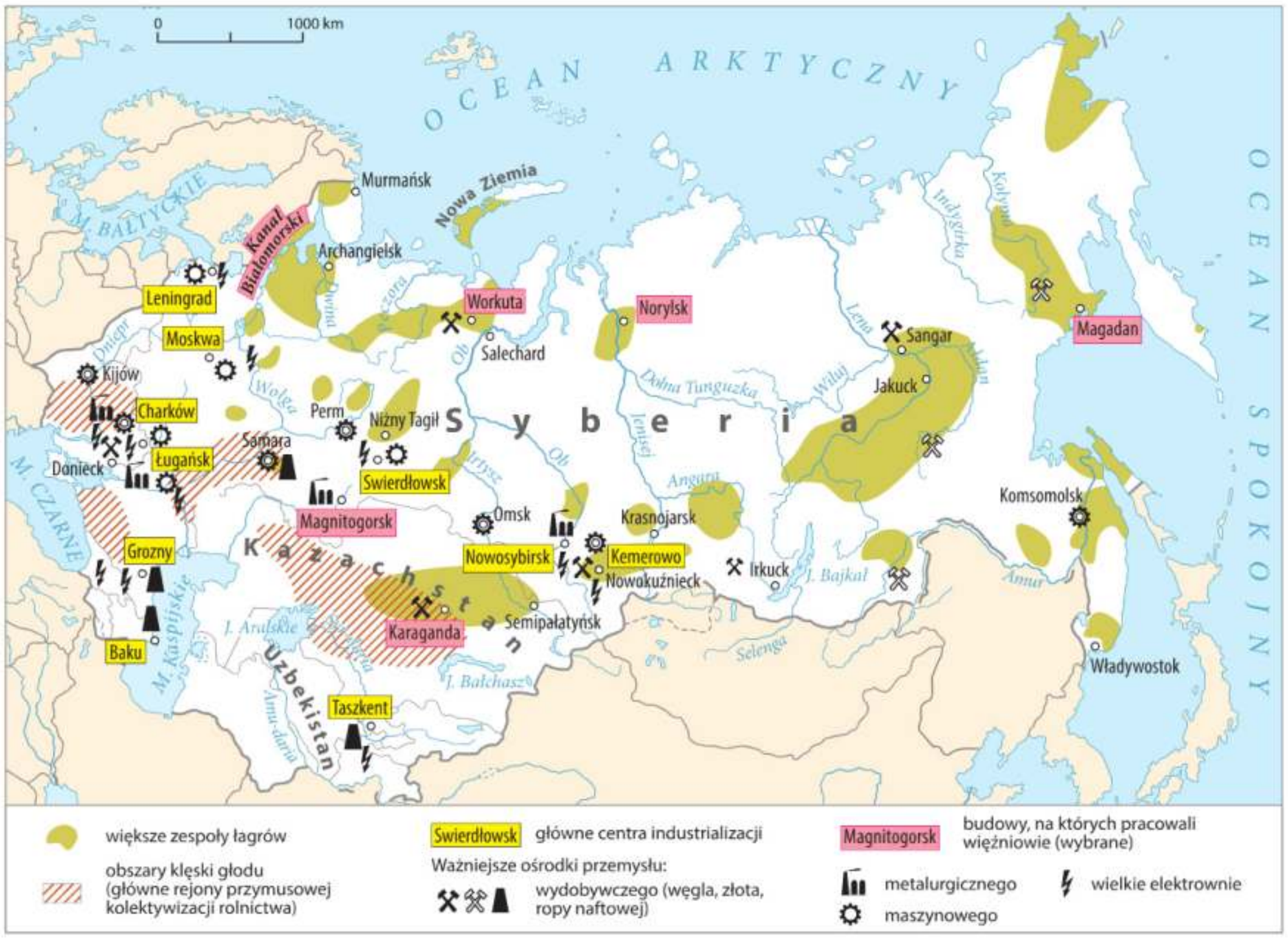

Industrializacja, kolektywizacja i system gułagów w latach dwudziestych i trzydziestych.

? Odczytaj nazwy miejsc wielkich budów, na których pracowali więźniowie.

? Wskaż Kanał Białomorski.

? Odszukaj i wskaż obszary, na których przeprowadzono kolektywizację rolnictwa, oraz te, gdzie wystąpiły klęski głodu. Zinterpretuj te dane.

Chłopi mieli – teoretycznie dobrowolnie – wstępować do gospodarstw spółdzielczych (**kołchozów**) i państwowych gospodarstw (**sowchozów**), którym przekazywali swoją ziemię i cały dobytek. W praktyce stosowano różne naciski administracyjne, w tym odbieranie krnąbrnym chłopom żywności i nasion na zasiew, tak aby głodem zmusić ich do ustępstw. Procesowi kolektywizacji towarzyszyło wywożenie kułaków do łagrów. Głód szczególnie dotknął sowiecką Ukrainę. W wyniku zbrodniczej, nieliczącej się z ludzkim życiem polityki sowieckich władz w latach 1932–1933 zmarło tam nawet do 6 mln osób. Odnotowywano też przypadki kanibalizmu. Opór chłopów został brutalnie złamany i do końca lat trzydziestych w ZSRS zlikwidowano prywatną własność ziemi.

Wielka czystka

Stalinem kierowała chorobliwa obawa o utratę władzy. Wszędzie doszukiwał się spisków i wrogów czyhających na jego stanowisko. Pod koniec lat dwudziestych zaczął usuwać z partii działaczy, którzy mogli zagrozić jego pozycji. Na początku lat trzydziestych zaczęły się czystki – masowe aresztowania wśród kadry partyjnej, w aparacie bezpieczeństwa i w armii. Ze względu na liczbę osób, których dotknęły, nazwano je **wielką czystką**.

Nasilenie terroru przypadło na lata 1937–1939. NKWD aresztowało setki tysięcy osób, które zmuszono do przyznania się do winy (szpiegostwa na rzecz obcego państwa, działalności spiskowej i kontrrewolucyjnej), stosując tortury lub szantaż dotyczący najbliższej rodziny oskarżonych.

WARTO WIEDZIEĆ

Rewolucja zjada swoje dzieci

Podczas wielkiej czystki nikt nie mógł być pewny swego losu. W kraju zapanowała atmosfera powszechnego strachu. Nie ominęła ona także samych szefów NKWD. Pochodzący z Łodzi Gienrich Jagoda z polecenia Stalina zorganizował pierwszą falę terroru. Jednak w 1936 r. sam popadł w niełaskę Stalina i został usunięty z funkcji szefa NKWD, a potem osądzony i stracony. Jego następca – Mikołaj Jeżow – był drugą w ZSRS po Stalinie osobą, której się powszechnie bano. W latach 1936–1938 nadzorował wielką czystkę, zwaną powszechnie od jego nazwiska jeżowszczyną. Ze względu na osobiste okrucieństwo (sam uczestniczył w wymyślnych torturach stosowanych wobec oskarżonych) i niski wzrost nadano mu miano krwawego karła. Pod koniec fali terroru, jako zbędny, został usunięty z NKWD, po czym aresztowany, skazany za rzekome szpiegostwo i spiskowanie, i stracony. Po nim instytucją już do śmierci Stalina kierował Ławrientij Beria. On także, w trzy miesiące po śmierci dyktatora, w wyniku walk o władzę został aresztowany i pośpiesznie stracony. Losy tych ludzi potwierdzają generalną regułę, że rewolucja zjada swoje dzieci.

Sądy w pośpiesznych procesach, w przypadku znanych osobistości – także pokazowych, czyli nagłaśnianych przez prasę, skazywały oskarżonych na kary śmierci lub długie lata w łagrach. Do więzień i łagrów trafiali też członkowie rodziny „podejrzanego". Wielu z nich zmuszano do publicznego potępienia swoich krewnych.

W trakcie wielkiej czystki straciło życie wielu starych, często jeszcze przedrewolucyjnych działaczy komunistycznych, a także wojskowych. Ze 131 członków jednego z głównych organów partii, czyli Komitetu Centralnego, zamordowano 100, a z 900 generałów Armii Czerwonej zginęło 600. Zabito 30 tys. oficerów. Jedną z ofiar był marszałek Michaił Tuchaczewski, dowodzący Armią Czerwoną w wojnie polsko-bolszewickiej (patrz: temat 35). Pod koniec wielkiej czystki w łagrach przebywało 8 mln więźniów.

Polityka zagraniczna ZSRS

Państwo sowieckie było początkowo izolowane na arenie międzynarodowej. Przedstawiciele władz bolszewickich nie zostali zaproszeni na konferencję pokojową do Paryża, nie utrzymywano z nimi stosunków dyplomatycznych ani nie podpisywano umów międzynarodowych. Od Rosji sowieckiej dawni sojusznicy z okresu I wojny światowej (Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone) żądali najpierw spłaty kredytów, które zaciągnęły przedrewolucyjne władze na prowadzenie Wielkiej Wojny, i odszkodowań za mienie obcokrajowców znacjonalizowane przez władze bolszewickie.

Izolacja została przerwana, gdy w 1922 r. Rosja Sowiecka zawarła z Niemcami porozumienie we włoskim mieście **Rapallo**. Oba państwa uznały się wzajemnie i zrzekły wszelkich roszczeń z tytułu reparacji

WARTO WIEDZIEĆ

Operacja polska NKWD

Podczas wielkiej czystki w ZSRS prześladowano także nierosyjskie grupy etniczne. W latach 1935–1937 z rejonów przygranicznych deportowano Finów, Karelów, Polaków, Niemców i Koreańczyków. NKWD przeprowadziła też tzw. operację polską. W ramach tych represji pod zarzutem szpiegostwa, dywersji, terroryzmu i antysowieckiej agitacji aresztowano około 250 tys. Polaków, będących obywatelami ZSRS. Ponad 110 tys. z nich – głównie mężczyzn – rozstrzelano, innych zesłano do łagrów lub przesiedlono do Azji Centralnej. Miesiąc po rozpoczęciu antypolskiej operacji Stalin powiedział do szefa NKWD: „Bardzo dobrze! Kopcie i czyśćcie dalej ten polsko-szpiegowski brud. Niszczcie go w interesie ZSRS". W tym samym okresie w ZSRS uwięziono, zesłano do łagrów lub rozstrzelano z rozkazu Stalina przebywających tam działaczy Komunistycznej Partii Polski, oskarżonych o szpiegostwo na rzecz Polski.

wojennych czy nacjonalizacji mienia przez władze rewolucyjne w Rosji. Od tego momentu zaczęły także potajemną współpracę wojskową, w ramach której Niemcy na sowieckich poligonach testowały rodzaje broni zakazane u siebie przez traktat wersalski. Po układzie w Rapallo także państwa zachodnie zaczęły nawiązywać z rządem w Moskwie stosunki dyplomatyczne i wznawiać relacje handlowe.

W 1934 r. ZSRS został przyjęty do Ligi Narodów. Jednocześnie państwo sowieckie wspierało ruchy komunistyczne w całej Europie. Narzędziem sowieckiej polityki zagranicznej w okresie międzywojennym był powstały w 1919 r. **Komintern** (III Międzynarodówka). Skupiał on partie komunistyczne z różnych państw i był kierowany z Moskwy. Z tego względu władze innych państw często traktowały miejscowych komunistów jako sowieckich agentów, nielojalnych wobec własnego państwa. W latach trzydziestych Stalin starał się stworzyć koalicję przeciw nazistom i faszystom. Podczas wojny domowej w Hiszpanii (patrz: temat 33) wspierał rząd republikański. W tym okresie przez Komintern nakazał komunistom na Zachodzie zawiązywanie z innymi partiami lewicowymi sojuszy wyborczych, tzw. bloków ludowych, aby przeciwstawić się postępowi faszyzmu w Europie.

PODSUMOWANIE

W 1922 r. w Rosji sowieckiej przyjęto nową konstytucję, a nazwę państwa zamieniono na Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). ■ W latach 1921–1929 w ZSRS wprowadzono Nową Politykę Ekonomiczną mającą elementy gospodarki wolnorynkowej. ■ Po śmieci Lenina w 1924 r. przez kilka lat trwała walka o przywództwo w kraju. Od 1929 r. władzę w ZSRS sprawował Józef Stalin, który zbudował państwo totalitarne. ■ W latach trzydziestych XX w. w ZSRS przymusowo przeprowadzono kolektywizację rolnictwa. W jej wyniku zapanował głód. ■ W sztuce sowieckiej po objęciu władzy przez Stalina zapanował socrealizm, narzucony przez władzę. ■ W latach 1937–1938 Stalin doprowadził do fali terroru i mordów politycznych nazywanych wielką czystką. ■ Na arenie międzynarodowej w realizowaniu polityki ZSRS pomagał Komintern. Po zawarciu z Niemcami układu w Rapallo w 1922 r. Rosja sowiecka wyszła z izolacji międzynarodowej.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Związek Sowiecki pod rządami Stalina możemy określić mianem państwa totalitarnego.
2. Wskaż podstawowe różnice w polityce ekonomicznej ZSRS w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku.
3. Oceń skutki paktu z Rapallo.
4. Wyjaśnij terminy *wielka czystka* i *wielki głód*. Wymień przyczyny i skutki tych wydarzeń.

KALENDARIUM	
1919	powstanie III Międzynarodówki
1921–1929	Nowa Polityka Ekonomiczna
1922	układ z Rapallo; powstanie ZSRS
1924	śmierć Lenina; Stalin na czele WKP(b)
1929	początek przymusowej kolektywizacji rolnictwa i planów pięcioletnich
1932–1933	wielki głód
1937–1938	wielka czystka

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wspomnienia ucznia moskiewskiej szkoły z 1937 r. (fragment)

Pewnego razu w czasie lekcji wiedzy o konstytucji nauczyciel z zachwytem podnosił demokratyczny charakter naszej ustawy zasadniczej i moralno-polityczną jedność narodu radzieckiego[1], a swoje wywody chciał podsumować znanym powiedzeniem Stalina: „Ci jednak, którzy chcieliby napaść na nasz kraj, spotkają się z druzgocącą odprawą, aby w przyszłości odeszła im ochota wsadzać swą świńską mordę do naszego radzieckiego ogrodu!" Akurat w tym zdaniu przejęzyczył się i zawołał donośnie: „aby w przyszłości odeszła im ochota wsadzać swą radziecką mordę do naszego świńskiego ogrodu!" Niektórzy uczniowie parsknęli ze śmiechu, inni, ze mną włącznie, siedzieli jak sparaliżowani. Co dalej? Co się teraz stanie? Nauczyciel po paru sekundach dostrzegł swą pomyłkę, zrobił się kredowobiały i zaczął dygotać. Widać było, ile kosztowało go doprowadzenie lekcji do końca. Nam wszystkim było go okropnie żal. Wiedzieliśmy, że oznacza to jego koniec, ponieważ było jasne, że sam musi zgłosić w partii ten incydent. Po paru dniach zniknął. Nie zobaczyliśmy go już nigdy więcej i słuch o nim zaginął.

[1] używa się też nazwy *Związek Radziecki* (rosyjskie słowo *sowiet* w języku polskim oznacza 'rada', dlatego dopuszczalne są dwie nazwy.

W. Leonhard, *Dzieci rewolucji*, przeł. J. Sadowski, Warszawa 2013, s. 29.

1. Powiedz, co wydarzyło się na lekcji i dlaczego wywarło to takie wrażenie na autorze.
2. Co zrobił nauczyciel po lekcji i dlaczego musiał tak postąpić? O czym to świadczy?
3. Jak z dzisiejszej perspektywy oceniasz incydent opisany w tekście? Czy pomyłka nauczyciela zasługiwała – twoim zdaniem – na potępienie i karę?

Powieść rosyjskiego pisarza Anatolija Rybakowa „Dzieci Arbatu" (fragment)

Siódmego listopada na rogu Twerskiej i Wielkiej Gruzińskiej Sasza czekał na kolumnę instytutu.

Kolumny sunęły powoli. Nad pochodem chwiały się sztandary, transparenty, portrety… Stalin… Stalin… Stalin… Starsi mężczyźni z przejęciem dęli w trąby, ludzie w kolumnach śpiewali nieskładnymi głosami, tańczyli na asfalcie. Z megafonów niosły się dźwięki i szumy placu Czerwonego, głosy sprawozdawców radiowych, pozdrowienia z trybuny na mauzoleum, entuzjastyczny ryk przechodzących przez plac manifestantów. […] Opływając dwoma strumieniami budynek Muzeum Historycznego, kolumny wlewały się na plac Czerwony, wyrównywały szyki, przyspieszały kroku i prawie biegiem sunęły między gęstymi kordonami żołnierzy.

Kolumna Saszy przechodziła bardzo blisko mauzoleum. Na trybunach stali jacyś ludzie, attachés (czytaj: atasze) wojskowi w operetkowych mundurach, nikt jednak na nich nie patrzył, wszystkie spojrzenia kierowane były na mauzoleum, wszystkich niepokoiła jedna myśl: Czy Stalin tu jest, czy go zobaczą?

I zobaczyli go. Twarz z czarnymi wąsami, znana z niezliczonych portretów i pomników. Stał bez ruchu, w nisko nasuniętej na czoło czapce. Ryk narastał. Stalin! Stalin! Sasza tak jak wszyscy szedł, nie odrywając od niego wzroku, i też krzyczał: Stalin! Stalin! Po ominięciu trybuny wciąż odwracali głowy, oglądając się, ale żołnierze poganiali ich – nie zatrzymywać się! Szybciej! Szybciej!

Koło cerkwi Wasyla Błogosławionego kolumny rozsypywały się, bezwładny tłum spływał ku rzece, na most, zapełniał nadbrzeżny bulwar. Na ciężarówki ładowano bębny, trąby, sztandary, plakaty i transparenty. Wszyscy spieszyli się do domów, zmęczeni, głodni, biegli […] do tramwajów.

W tej samej chwili ryk na placu Czerwonym osiągnął swoje apogeum, jak grom runął na bulwary – Stalin podniósł rękę i pozdrowił manifestantów.

A. Rybakow, *Dzieci Arbatu*, przeł. Michał B. Jagiełło, Warszawa 1989, s. 41, 43–44.

1. Wyjaśnij, jakie wydarzenie opisał autor.
2. Wytłumacz, o czym świadczy zachowanie tłumów na widok Stalina. Czemu służyła organizacja takich wydarzeń?

33 Świat na drodze ku wojnie

- Funkcjonowanie systemu wersalskiego
- Kształtowanie się osi Berlin–Rzym–Tokio
- Wojna domowa w Hiszpanii
- Anschluss Austrii i układ monachijski
- Pakt ZSRS i Niemiec

Demontaż postanowień traktatu wersalskiego

Ważnym momentem dla polityki międzynarodowej było w 1933 r. przejęcie władzy w Niemczech przez Hitlera, który oficjalnie głosił swój sprzeciw wobec postanowień traktatu wersalskiego. W pierwszym latach swych rządów Hitler postępował jednak ostrożnie: stopniowo znosił ograniczenia nałożone na Niemcy traktatem wersalskim. Już w **1933 r.** wystąpił z Ligi Narodów i przedłużył porozumienie niemiecko-sowieckie zawarte w Rapallo.

WARTO WIEDZIEĆ

Zajęcie Nadrenii

Hitler, gdy podejmował decyzję o wkroczeniu wojsk niemieckich do Nadrenii w marcu 1936 r., nie był pewny reakcji sygnatariuszy traktatu wersalskiego. Aby zminimalizować ryzyko ich zbrojnej interwencji, nakazał przeprowadzenie tej operacji w sobotę. Liczył, że ze względu na weekend i fakt, że decydenci z Paryża i Londynu po części przebywali poza stolicami, np. w swoich podmiejskich posiadłościach, dowiedzą się o tym fakcie z dużym opóźnieniem i będzie im trudnej uzgodnić wspólne stanowisko. Dyktator trafnie zakładał, że z każdą godziną, jaka upłynie od remilitaryzacji Nadrenii, spada prawdopodobieństwo zbrojnego wkroczenia do niej wojsk francuskich. Nie pomylił się. Państwa Zachodu ograniczyły się jedynie do dyplomatycznych protestów wobec decyzji władz z Berlina.

Jednak publicznie przekonywał państwa europejskie o swoich pokojowych intencjach, a celem jego polityki miało być równe z innymi narodami traktowanie Niemiec przez społeczność międzynarodową. Aby uspokoić opinię publiczną, w **1934 r.** III Rzesza podpisała z Polską na dziesięć lat **deklarację o niestosowaniu przemocy** oraz zakończyła trwającą od 1925 r. polsko-niemiecką wojnę celną (patrz: temat 41).

Jednak w latach **1935–1936** Hitler wypowiedział układy lokarneńskie, wprowadził w Niemczech obowiązkową służbę wojskową, rozpoczął szybką rozbudowę sił zbrojnych i pracę nad rodzajami broni zakazanymi w traktacie wersalskim (lotnictwo, broń pancerna). W **marcu 1936 r.** nakazał wojskom niemieckim – wbrew traktatowi wersalskiemu – **wkroczenie do zdemilitaryzowanej Nadrenii**. Liczył, że Francja i Wielka Brytania, zajęte m.in. wojną w Etiopii (patrz: temat 30), nie podejmą przeciw temu zdecydowanych działań. Tak też się stało.

W 1936 r. Niemcy na swej zachodniej granicy (z Francją i Luksemburgiem) zaczęły budować potężne umocnienia zwane **Linią Zygfryda**. Ich powstanie w praktyce uniemożliwiało interwencję zbrojną Francji na rzecz jej sojuszników w Europie Wschodniej, m.in. Polski i Czechosłowacji, w razie ich zaatakowania przez III Rzeszę.

W latach trzydziestych Włochy i Japonia, wrogie porządkowi wersalsko-waszyngtońskiemu, podejmowały działania na arenie międzynarodowej. W 1935 r. **Włochy** zajęły Etiopię, a w **1939 r.** zaatakowały Albanię, natomiast **Japonia** w **1931 r.** zajęła bogatą w surowce naturalne

WARTO WIEDZIEĆ

Przyczyny japońskiej ekspansji

Japonia od przełomu XIX i XX w. miała ambicje mocarstwowe. W tym wyspiarskim, skalistym państwie brakowało surowców naturalnych, potrzebnych do rozbudowy przemysłu ciężkiego (m.in. węgla, rud żelaza, ropy naftowej). Ograniczało to możliwości rozwoju gospodarczego i zapewnienia wzrostu standardu życia dla coraz większej liczby obywateli. Po wielkim kryzysie ekonomicznym w Japonii na popularności zyskiwała teza, że ekspansja terytorialna stanowi najlepsze rozwiązanie bolączek ekonomicznych. Coraz większe wpływy na rządy zyskiwały liczne organizacje skrajnie prawicowe (np. Stowarzyszenie Czarnego Smoka) i wojskowi, domagający się aktywnej polityki zagranicznej, zwłaszcza w Chinach. Osoby ze środowisk nacjonalistycznych i militarystycznych dokonywały zamachów na japońskich polityków uznawanych za zbyt uległych wobec Zachodu. Postulowali oni usunięcie z Azji Wschodniej i Pacyfiku wpływów europejskich i amerykańskich, a głosili hasło „Azja dla Azjatów". Pod tym hasłem kryły się jednak plany budowy w tej części świata japońskiego imperium oraz podporządkowania mu eksploatacji narodów tam mieszkających.

Płonący kościół jezuitów w Madrycie w 1931 r.
Jeszcze przed wybuchem wojny domowej w Hiszpanii lewicowe bojówki atakowały oponentów politycznych i niszczyły kościoły. Podczas wojny przemoc, w tym mordy duchownych, nasiliły się.

? Przyjrzyj się zdjęciu i powiedz, co robią służby państwowe. Czy na miejscu jest straż pożarna?

chińską prowincję Mandżurię i ustanowiła tam państwo Mandżukuo, które uzależniła od siebie. W **1937 r.** zaatakowała resztę Chin, ale nie zajęła ich w całości. Na okupowanych terenach Japończycy prowadzili politykę eksploatacji ekonomicznej, a wobec ludności miejscowej stosowali terror, przy tym uznawali się za wyżej rozwiniętych pod względem cywilizacyjnym. Liga Narodów potępiła te działania, ale nie zdecydowano się na militarną interwencję. Zresztą Japonia w 1933 r. i Włochy w 1937 r. wystąpiły z Ligi Narodów.

Wojna domowa w Hiszpanii

W październiku 1936 r. Niemcy zacieśniły współpracę z faszystowskimi Włochami i zawarły porozumienie, określane mianem **osi Berlin–Rzym**. Miesiąc później podpisały z Japonią układ polityczny, zwany **paktem antykominternowskim**. Jego zadaniem miała być walka z wpływami Kominternu i przeciwstawienie się agresji ZSRS. Do paktu rok później przystąpiły Włochy (oś Berlin–Rzym–Tokio). Porozumienie niemiecko-włoskie zostało dodatkowo potwierdzone w maju 1939 r. porozumieniem polityczno-wojskowym – tzw. paktem stalowym.

W **1936 r.** Hitler i Mussolini, pod hasłem zwalczania komunizmu, udzielili pomocy zbrojnej gen. Francisco Franco w czasie brutalnej **wojny domowej** w Hiszpanii. Trwała ona w latach 1936–1939 między rządem republikańskim w Madrycie i wspierającymi go środowiskami lewicowymi a zbuntowanymi wojskami, które wypowiedziały rządowi posłuszeństwo. Uzyskały one wsparcie od środowisk prawicowych, w tym od duchowieństwa, monarchistów i hiszpańskiego ruchu faszystowskiego – Falangi. Obie strony traktowały się okrutnie, nacjonaliści mordowali komunistów, natomiast republikanie – duchownych.

Aby wygasić konflikt, Liga Narodów zabroniła sprzedaży broni do Hiszpanii, ale zakaz był łamany. Rebelianci otrzymali pomoc od Włoch i Niemiec, a rząd republikański był wspierany przez ZSRS. U boku jednostek rządowych, wspieranych przez lewicowe milicje, walczyły także brygady międzynarodowe, złożone z ochotników z różnych państw. Po trzech latach wojny w 1939 r. sukces odniosły wojska frankistowskie. Od tej pory do swojej śmierci w 1975 r. **władzę w Hiszpanii sprawował gen. Franco**, który przyjął tytuł caudillo (hiszp. *wódz*). Tysiące republikanów udało się na emigrację.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Spór o gen. Franco
Gen. Francisco Franco rządził Hiszpanią do śmierci w 1975 r. Zgodnie ze swoją wolą został pochowany pod Madrytem w mauzoleum upamiętniającym poległych w wojnie domowej, nazywanym Doliną Poległych. W ciągu kilku lat po śmierci dyktatora w Hiszpanii doszło do procesu demokratyzacji. Środowiska lewicowe, widzące we Franco krwawego dyktatora, który zbuntował się przeciw legalnym władzom i pogrążył kraj w krwawej wojnie domowej i którego podwładni dopuszczali się mordów na przeciwnikach politycznych, od lat domagali się przeniesienia jego zwłok w mniej symboliczne miejsce. Jak argumentowali, nie powinien on leżeć wśród ofiar wojny, którą wywołał. Jego grób był także celem pielgrzymek osób o poglądach skrajnie prawicowych. Z kolei dla wielu Hiszpanów pozostawał on obrońcą Hiszpanii przed bolszewicką zarazą, niezłomnym strażnikiem tradycji i religii katolickiej. Po długiej batalii prawnej, wbrew woli rodziny, hiszpański rząd socjalistyczny zdecydował się w październiku 2019 r. na ekshumację zwłok generała i przeniesienie ich do grobu jego żony, znajdującego się na jednym z madryckich cmentarzy. W obawie przed spodziewaną blokadą dróg przez sympatyków Franco do całej operacji użyto śmigłowca. Pomimo upływu ponad siedemdziesięciu lat od zakończenia wojny domowej społeczeństwo Hiszpanii wciąż pozostaje głęboko podzielone na tle stosunku do tego wydarzenia.

Przyłączenie Austrii

Jednym z postulatów Hitlera było przyłączenie Austrii do Rzeszy, czyli Anschluss (niem. *przyłączenie*, czytaj: anszlus). Zdecydowana większość austriackiego społeczeństwa opowiadała się za takim rozwiązaniem. W Austrii działał prężny ruch nazistowski, dążący do siłowego obalenia miejscowych władz. Gdy te zdecydowały się w końcu na przeprowadzenie plebiscytu w sprawie przyszłości kraju, Hitler, aby do niego nie dopuścić, rozkazał w marcu 1938 r. wojskom niemieckim (Wehrmachtowi) przekroczenie granicy. Ich oddziały zostały entuzjastycznie powitane przez znaczną część austriackiego społeczeństwa, a armia austriacka nie stawiała oporu. Pod kontrolą nazistów przeprowadzono referendum, w którym blisko 100% biorących w nim udział osób poparło Anschluss. Była to pierwsza aneksja terytorialna III Rzeszy.

Układ w Monachium i jego skutki

Wkrótce po wchłonięciu Austrii Niemcy wysunęły pretensje terytorialne wobec Czechosłowacji. Na obszarach przygranicznych mieszkały tam 3 mln etnicznych Niemców, zwanych powszechnie **Niemcami sudeckimi**. Przy wyznaczaniu granic w 1918 r., wbrew prawu narodów do samostanowienia, nikt nie pytał ich o zdanie, do jakiego państwa chcieli należeć. Także wśród nich działała nazistowska partia, faktycznie kierowana z Berlina. Jej członkowie i zwolennicy skarżyli się na dyskryminację ze strony rządu w Pradze i prowokowali incydenty, np. starcia z policją, nagłaśniane przez niemiecką propagandę. Hitler domagał się włączenia tych terenów do III Rzeszy, w przeciwnym razie groził wojną. Dodatkowo podsycał dążenia separatystyczne wśród Słowaków. Czechosłowacja odrzuciła niemieckie żądania.

Aby rozwiązać kryzys, we **wrześniu 1938 r. do Monachium zwołano konferencję** szefów rządów Niemiec, Włoch, Francji i Wielkiej Brytanii. Zdecydowali oni o oderwaniu od Czechosłowacji ziem zamieszkanych przez Niemców. Czechosłowacji nie zaproszono do rozmów, a jej prezydenta Edvarda Beneša (czytaj: benesza) tylko poinformowano o postanowieniach i zmuszono do podpisania układu monachijskiego. Okrojone państwo czechosłowackie zostało pozbawione uprzemysłowionych terenów nadgranicznych.

Ostatnie miesiące pokoju w Europie

Wbrew swym obietnicom Hitler, kilka tygodni po zakończeniu konferencji monachijskiej, wysunął postulaty terytorialne wobec Polski (patrz: temat 41), tym samym zerwał z kilkuletnią polityką odprężenia we wzajemnych relacjach. Napięcie międzynarodowe i groźba wybuchu wojny w Europie rosły z tygodnia na tydzień. W marcu 1939 r. doszło do złamania umowy z Monachium i przyrzeczeń Hitlera, że nie będzie już dążył do żadnych aneksji. Pod groźbą zbombardowania Pragi zażądał on od tamtejszego rządu zgody na wkroczenie wojsk niemieckich do reszty Czech. Równocześnie Słowacja, zachęcana do tego przez Niemcy, proklamowała niepodległość i własne państwo, a Węgrzy zajęli Ruś Zakarpacką (już wcześniej,

Wojska niemieckie wkraczają do Austrii.

? Opisz sposób, w jaki Austriacy witają Niemców. Czemu służyła publikacja takich zdjęć w prasie?

w listopadzie 1938 r. po kryzysie monachijskim, zajęli południową Słowację). Bezsilny rząd czechosłowacki nie mógł temu przeciwdziałać. Niemcy ogłosiły powstanie Protektoratu Czech i Moraw, obejmującego zachodnią część Czechosłowacji, i rozpoczęły jego okupację. W ten sposób Czechosłowacja przestała istnieć.

Główne mocarstwa zachodnie, czyli Wielka Brytania i Francja, nie były gotowe do siłowego sprzeciwu wobec łamania przez Hitlera postanowień traktatu wersalskiego i za wszelką cenę chciały uniknąć kolejnej wojny ogólnoeuropejskiej. Prowadziły one względem Niemiec politykę ugodową zwaną **appeasementem** (czytaj: epizmentem, ang. *uspokojenie*, *załagodzenie*). Jej przywódcy mieli nadzieję, że po spełnieniu usprawiedliwionych – jak twierdzili – żądań Niemiec Hitler zrezygnuje z wojowniczej retoryki i zaprzestanie wysuwania kolejnych. Przywódca Niemiec umiejętnie wzmacniał to błędne przekonanie swoich partnerów. Jednak po likwidacji Czechosłowacji polityka appeasementu legła w gruzach. Po konferencji monachijskiej Hitler zażądał rewizji granicy z Polską (patrz: temat 41).

W marcu 1939 r. Hitler wymusił jeszcze na Litwie zwrot Kłajpedy – portowego miasta należącego do Niemiec przed I wojną światową. Ponieważ Litwini nie mogli liczyć na pomoc zewnętrzną, ugięli się przed niemieckim żądaniem.

Konferencja w Monachium w 1938 r.
Od lewej widoczni: N. Chamberlain (czytaj: czemberlen) – premier Wielkiej Brytanii **(1)**, E. Daladier (czytaj: daladje) – premier Francji **(2)**, Hitler **(3)**, J. Ribbentrop – minister spraw zagranicznych III Rzeszy **(4)**, B. Mussolini **(5)** i minister spraw zagranicznych Włoch G. Ciano **(6)**.

Rozrost terytorialny III Rzeszy.

? Wskaż na mapie tereny, które mogły się stać kolejną zdobyczą Hitlera. Wyjaśnij swój wybór.

Pakt Ribbentrop–Mołotow

Między innymi ze względu na udzielenie Polsce przez Francję i Wielką Brytanię wiosną i latem 1939 r. gwarancji bezpieczeństwa (patrz: temat 41), Niemcy zdecydowały się na rozpoczęcie rozmów z ZSRS. Stalin, podobnie jak Hitler, był zainteresowany ekspansją terytorialną w Europie Wschodniej. Do Moskwy udał się niemiecki minister spraw zagranicznych Joachim von Ribbentrop. Rezultatem rozmów było podpisanie na Kremlu 23 sierpnia 1939 r. paktu o nieagresji między Niemcami a ZSRS, zwanego od jego sygnatariuszy, czyli ministrów spraw zagranicznych, **paktem Ribbentrop–Mołotow**. Oba państwa zobowiązały się nie wspierać koalicji skierowanych przeciw drugiemu z nich. W tajnym protokole przeprowadziły podział Europy Wschodniej na strefy wpływów. Pakt dawał Hitlerowi gwarancje, że w razie wojny z Polską ZSRS nie przyjdzie jej z pomocą. Dokument podpisali przeciwnicy ideologiczni. Antykomunizm był integralną częścią ideologii antynazistowskiej, a Stalin wielokrotnie krytykował nazizm i wzywał do przeciwstawienia się faszyzmowi. U obu dyktatorów zwyciężyła jednak żądza nowych podbojów i nowego podziału świata.

PODSUMOWANIE

Od 1933 r. Niemcy prowadziły politykę stopniowego znoszenia ograniczeń nałożonych na nie przez traktat wersalski. Wystąpiły z Ligi Narodów, przywróciły powszechną służbę wojskową i przystąpiły do intensywnych zbrojeń. ■ W 1936 r. armia niemiecka wkroczyła do Nadrenii, co oznaczało remilitaryzację tego obszaru. ■ W marcu 1938 r. nastąpił Anschluss – przyłączenie Austrii do Niemiec. ■ We wrześniu 1938 r. na konferencji monachijskiej Niemcy, Włochy, Wielka Brytania i Francja zdecydowały o odebraniu Czechosłowacji ziem zamieszkałych przez Niemców sudeckich. ■ Polityka appeasementu okazała się błędna. ■ W latach 1936–1939 trwała wojna domowa w Hiszpanii. ■ Od 1931 r. politykę podbojów w Chinach rozpoczęła Japonia. ■ Od 1937 r. Niemcy, Włochy i Japonia były związane paktem antykominternowskim. ■ 23 sierpnia Niemcy zawarły z ZSRS pakt Ribbentrop–Mołotow.

POLECENIA

1. Opisz główne założenia niemieckiej polityki zagranicznej w latach trzydziestych XX w. Podaj przykłady łamania postanowień traktatu wersalskiego.
2. Wskaż przyczyny zaangażowania się poszczególnych państw europejskich w wojnę w Hiszpanii.
3. Wyjaśnij, na czym polegała polityka ustępstw, stosowana w latach trzydziestych przez państwa zachodnioeuropejskie wobec Hitlera. Oceń jej skuteczność.
4. Przedstaw genezę i główne założenia paktu Ribbentrop–Mołotow. Jaką rolę odegrał on w planach Hitlera?
5. Opisz proces likwidacji Czechosłowacji w latach 1938–1939.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Tajny protokół do układu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRS z 23 sierpnia 1939 r.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRS podpisani pełnomocnicy obu stron przedyskutowali w ściśle poufnych rozmowach sprawę rozgraniczenia ich wzajemnych stref interesów w Europie Wschodniej. Rozmowy te doprowadziły do następujących ustaleń:

1. W wypadku przemian terytorialnych i politycznych na obszarach należących do państw bałtyckich (Finlandia, Estonii, Łotwa, Litwa) północną granicę Litwy będzie stanowił granica stref wpływów Niemiec i ZSRS. Obie strony uznają interesy Litwy na obszarze Wilna.
2. W razie zmian terytorialnych i politycznych na obszarach należących do państwa polskiego, strefy interesów Niemiec i ZSRS będą rozgraniczone mniej więcej wzdłuż linii rzek Narwi, Wisły i Sanu. Zagadnienie, czy interesy obu stron czynią pożądane utrzymanie odrębnego państwa polskiego i jakie mają być granice tego państwa, może być ostateczne rozstrzygnięte dopiero w toku dalszych wydarzeń politycznych. W każdym razie oba rządy rozwiążą tę sprawę w drodze przyjaznego porozumienia.
3. Jeżeli idzie o Europę południowo-wschodnią, to strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Ze strony niemieckiej stwierdza się zupełne desinteressement[1] odnośnie tego terytorium.
4. Protokół niniejszy traktowany będzie przez obie strony jako ściśle tajny.

Źródła do Dziejów Polski w XIX i XX wieku, t. III: *Lata 1918–1939. Polska niepodległa*, oprac. J.R. Szaflik, Pułtusk 2004, s. 403.

[1] brak zainteresowania (czytaj: dezinteresmą)

1. Wymień kraje objęte postanowieniami tego dokumentu.
2. Wymień postanowienia dotyczące Polski.
3. Pamiętając o celu podpisania tego dokumentu, wyjaśnij, o jakich „dalszych wydarzeniach politycznych" mówi tekst dokumentu.
4. Wyjaśnij, dlaczego powyższe postanowienia utrzymywano w tajemnicy przed opinią publiczną.

KALENDARIUM	
1931	zajęcie Mandżurii przez Japonię
1933	wystąpienie Niemiec i Japonii z Ligi Narodów
1936	remilitaryzacja Nadrenii; podpisanie paktu antykominternowskiego przez Japonię i Niemcy
1936–1939	kształtowanie się osi Rzym–Berlin–Tokio; wojna domowa w Hiszpanii
1937	inwazja Japonii na Chiny; podpisanie paktu antykominternowskiego
1938	przyłączenie Austrii do Niemiec; konferencja w Monachium
1939	likwidacja Czechosłowacji; podpisanie paktu stalowego

34 Kultura i nauka w okresie międzywojennym

- Media i komunikacja
- Rozwój kultury masowej
- Nowe kierunki w sztuce i architekturze
- Nauka w latach międzywojennych

Wpływ rozwoju techniki na życie społeczne

Ważnym osiągnięciem okresu międzywojennego było upowszechnienie **elektryfikacji**. Dzięki temu możliwy stał się rozwój sieci tramwajowej i telefonicznej. W wyniku powstania miejskich elektrowni i linii przesyłowych w wielu gospodarstwach domowych pojawił się prąd, a wraz z nim – oświetlenie oraz urządzenia ułatwiające życie: kuchenki, pralki, lodówki, odkurzacze, odbiorniki radiowe i gramofony.

Radio przed I wojną światową stanowiło głównie środek łączności w wojsku i marynarce handlowej. Pierwszą cywilną radiostację uruchomiono w Belgii w 1914 r. Po zakończeniu wojny w wielu państwach bardzo szybko rosła liczba rozgłośni i słuchaczy. Od razu dostrzeżono możliwości, jakie radio dawało politykom. Przesyłanie obrazu na odległość i telewizja w okresie międzywojennym wciąż pozostawały w fazie eksperymentalnej. Brytyjska rozgłośnia BBC zaczęła nadawać pierwsze programy telewizyjne w 1936 r.

Ludzi tego okresu wciąż pasjonowały loty niedawno wynalezionym samolotem. Bito kolejne rekordy długości lotów, a zawody lotnicze przyciągały tłumy widzów. W 1927 r. amerykański pilot Charles A. Lindbergh w niecałe 34 godziny jako pierwszy samotnie przeleciał Atlantyk. Piloci z okresu I wojny światowej znaleźli zatrudnienie w pierwszych komercyjnych **liniach lotniczych** przewożących pasażerów i pocztę.

WARTO WIEDZIEĆ

„Wojna światów"

Radio w okresie międzywojennym miało ogromną siłę oddziaływania. Przekonano się o tym w Stanach Zjednoczonych, gdzie w październiku 1938 r. nadano słuchowisko na podstawie powieści *Wojna światów* angielskiego pisarza Herberta Georga Wellsa o inwazji Marsjan na Ziemię. Było ono tak sugestywne, że część słuchaczy uznała je za relację na żywo, wpadła w panikę i zaczęła w popłochu uciekać z domów położonych niedaleko miejsca rzekomego lądowania kosmitów, czyli miasteczka West Windsor pod Nowym Jorkiem. Interweniować musiała policja.

Kultura masowa

Po 1918 r. w dalszym ciągu szybko rozwijała się i upowszechniała kultura masowa, nastawiona głównie na rozrywkę. Szczególny jej rozwój nastąpił w Stanach Zjednoczonych, gdzie stanowiła płaszczyznę integracji społeczeństwa złożonego w dużej mierze z migrantów, stale przybywających z różnych państw świata. Ogromną rolę w procesie rozpowszechniania kultury masowej odegrały radio i film. Centrum światowej kinematografii od 1917 r. stało się Hollywood w Stanach Zjednoczonych, które wykreowało wiele sław kina, takich jak **Greta Garbo**, **Pola Negri**, **Marlene Dietrich**, **Rudolf Valentino** czy – występujący głównie w filmach komediowych – **Charlie Chaplin** (czytaj: czarli czaplin). W 1927 r. nakręcono pierwszy film dźwiękowy. Wiele gwiazd kina niemego odnalazło się z powodzeniem w filmach dźwiękowych. Jedynie Chaplin przez cały okres międzywojenny pozostał wierny filmowi niememu.

BIOGRAM

CHARLIE CHAPLIN

(1889–1977)

Brytyjski artysta filmowy pracujący od 1913 r. głównie w Stanach Zjednoczonych, jedna z najbardziej rozpoznawalnych postaci światowego kina. Był reżyserem, scenarzystą, aktorem i kompozytorem muzyki filmowej. W swych komediach stworzył postać biednego włóczęgi Charliego, który w znoszonych butach, przydługich spodniach, z nieodłącznym melonikiem i laseczką, zmagał się z różnymi przejawami zła i niesprawiedliwości tego świata. Zachowywał przy tym maniery brytyjskiego dżentelmena i mimo nędzy czy przeciwności losu starał się zachować godność osobistą i honor.

W działającej w Hollywood wytwórni **Walta Disneya** (czytaj: łolta disneja) powstawały filmy animowane, oparte na rysunkach. Postacie Myszki Miki i Kaczora Donalda, wykreowane przez Disneya, na stałe weszły do masowej wyobraźni, stały się bohaterami komiksów i reklam.

Od 1929 r. Amerykańska Akademia Filmowa zaczęła przyznawać coroczne nagrody zwane Oskarami.

Kino i radio rozpalały wyobraźnię, kształtowały gusty, postawy i zapatrywania milionów odbiorców. Potencjał sztuki filmowej dostrzegły także państwa totalitarne. W III Rzeszy filmy propagandowe kręciła Leni Riefenstahl (czytaj: rifensztal), a w ZSRS – Sergiusz Eisenstein (czytaj: ajzensztajn).

Czytelnicy literatury popularnej chętnie sięgali po kryminały. W 1920 r. zadebiutowała brytyjska pisarka tego gatunku **Agatha Christie** (czytaj: agata kristi), która wykreowała postaci detektywów: Herkulesa Poirota (czytaj: płarota) i panny Marple (czytaj: marpl). Dużą popularnością cieszyły się powieści i opowiadania o Sherlocku Holmesie (czytaj: szerloku holmsie), postaci wymyślonej jeszcze pod koniec XIX w. przez irlandzkiego pisarza **Arthura Conan Doyle'a** (czytaj: artura konan dojla). Do wzrostu czytelnictwa przyczyniło się potanienie druku i ograniczenie analfabetyzmu. Ogromną popularność, najpierw w USA, później także w Europie, zyskał **komiks**, który stał się ulubioną lekturą wszystkich grup społecznych.

Duże przemiany zanotowano w muzyce. Światową karierę zrobił **jazz**. Ta muzyka, grana początkowo przez czarnoskórych muzyków z południa Stanów Zjednoczonych, podbiła serca ludzi w wielu innych państwach. Muzykę symfoniczną z rozrywkową umiejętnie połączył w swej twórczości amerykański kompozytor i pianista **George Gershwin** (czytaj: dżordż gerszwin).

Niemiecka aktorka Marlene Dietrich. Przepustką do międzynarodowej sławy stała się dla niej świetnie zagrana rola kabaretowej piosenkarki w filmie *Błękitny anioł* z 1930 r. Dzięki niebanalnym strojom i śmiałemu stylowi bycia Dietrich stała się ikoną mody, wylansowała m.in. obcisłe suknie i damskie garnitury.

? Wyjaśnij, o jakich zmianach w sferze obyczajowej świadczy poza aktorki i trzymany przez nią papieros.

? Poszukaj informacji o stosunku Dietrich do nazizmu.

Masowa publiczność bawiła się na festynach, w kawiarniach i kabaretach. Ulubioną rozrywką ekscytującą tłumy był **sport**, a zwłaszcza piłka nożna (za wyjątkiem Stanów Zjednoczonych, gdzie narodowym fenomenem stał się baseball).

Nowe tendencje w sztuce i literaturze

Po zakończeniu I wojny światowej w sztuce pojawiło się wiele nowych kierunków. Kontynuowano także poszukiwania artystyczne rozpoczęte jeszcze przed wojną przez nurty zaliczane do sztuki **awangardowej** (fr. *avant-garde* – straż przednia, czytaj: awangard), charakteryzujące się skłonnością do eksperymentowania, radykalnym nowatorstwem i fascynacją nowoczesnością. Artystów awangardowych łączyły kult wolności twórczej oraz odrzucenie dotychczasowej tradycji i estetyki. Stosowali oni różne techniki plastyczne, m.in. **kolaż**, czyli łączenie różnych materiałów, i fotomontaż.

Moda w latach międzywojennych

Szalone lata dwudzieste

W latach dwudziestych w modzie, zwłaszcza damskiej, nastąpiła prawdziwa rewolucja. Spowodowały ją przemiany obyczajowe, wzrost znaczenia kobiet w życiu publicznym oraz moda na sport. Sukienki wysmuklały sylwetkę i – co wcześniej było nie do pomyślenia – odsłaniały łydki. Do historii odeszły gorsety i ogromne kapelusze. Modny stał się styl chłopczycy – krótkie włosy i stroje ukrywające talię. Jednak twórcy mody wcale nie rezygnowali z ozdób czy biżuterii, a inspiracji często szukali w świecie Orientu. Stolicą światowej mody stał się Paryż.

Stroje codzienne damskie
Proste sukienki ukrywające talię i pokazujące łydki, małe, przylegające do głowy kapelusze, fryzura chłopczycy.

Moda sportowa
Ubiory narciarskie damskie i męskie – spodnie pumpy, kraciaste podkolanówki, wzorzyste swetry, kurtki.

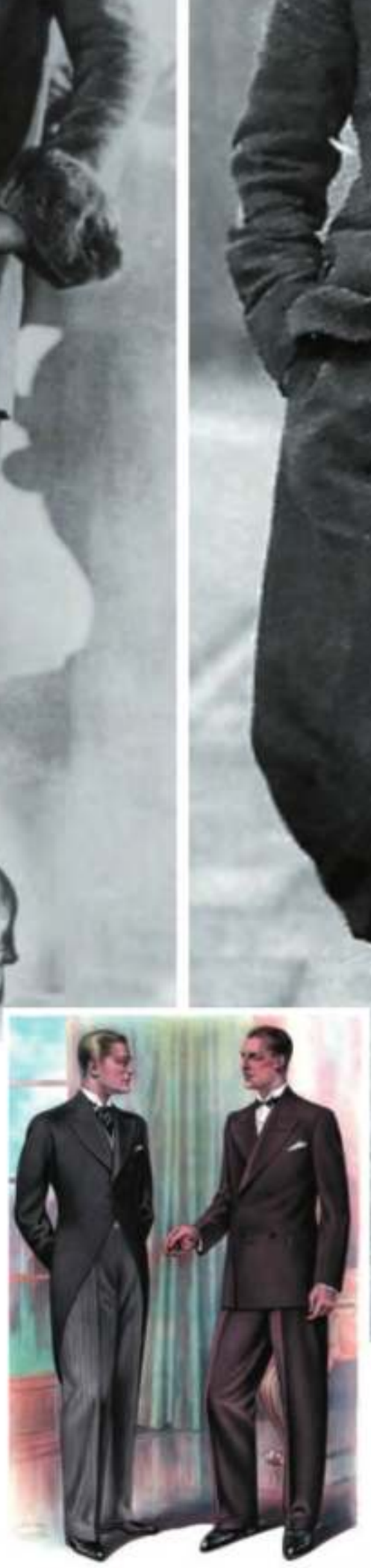

Stroje codzienne męskie
Marynarka i spodnie (pumpy) – w różnych kolorach, sweter pod marynarką.

Moda po wielkim kryzysie

W latach trzydziestych, w wyniku kryzysu, zmieniły się nastroje społeczne, co znalazło odzwierciedlenie także w modzie. Zrezygnowano ze śmiałych eksperymentów, a do łask powróciły ubiory nawiązujące do tradycyjnej elegancji.
Kobiece stroje podkreślały talię, a długie włosy, najlepiej lekko falujące, były starannie upinane.
W modzie męskiej pojawiły się dwurzędowe garnitury o kroju poszerzającym ramiona.
W latach trzydziestych zaczęto projektować stroje na potrzeby przemysłu filmowego, co miało ogromny wpływ na ówczesną modę.

garsonka

Materiały drukowane w kwiaty

Stroje codzienne damskie
Garsonka, spódnica z bluzką koszulową, spódnica z wstawkami, spódnica dzwon, sukienki / spódnice z wąskim paskiem, krótkie żakiety i bolerka, rękawiczki i torebka.

Futra ze zwierząt były często używane do obszywania mankietów i kołnierzy. Kapelusz, rękawiczki i torebka były koniecznymi dodatkami.

Trzyczęściowy tweedowy garnitur
Spodnie tzw. plus four – szersze niż tradycyjne, pumpy, marynarka zapinana na trzy guziki oraz podkolanówki.

Stroje codzienne męskie z lat trzydziestych
Dwurzędowa marynarka z szerokimi klapami, szerokie ramiona, szersze spodnie.

Moda wieczorowa
Suknie z lejących się materiałów, drapowane, szerokie spódnice.

Pablo Picasso, *Guernica*, obraz z 1937 r. Inspiracją dla artysty stało się zbombardowanie miasteczka Guernica, przeprowadzone przez niemieckich lotników współdziałających z generałem Franco podczas hiszpańskiej wojny domowej. Dzieło zyskało światowy rozgłos i udowodniło, że również sztuka nierealistyczna może odnosić się do ważnych spraw i wywoływać emocje.

? Spróbuj rozpoznać na obrazie postaci ludzi i zwierząt. Ile ich jest? Jakie inne elementy dostrzegasz?

? Wyjaśnij, czemu miało służyć takie nagromadzenie postaci i przedmiotów.

Futurystów (łac. *futuro* – przyszłość) fascynowały przyszłość, postęp i wielkomiejska cywilizacja przemysłowa, zwłaszcza wpływ techniki i maszyn na życie ludzkie. Nurt futurystyczny rozwijał się głównie we Włoszech, a także w sowieckiej Rosji na początku lat dwudziestych.

Abstrakcjoniści, jak rosyjscy malarze **Kazimierz Malewicz** (z pochodzenia Polak) i **Wassily Kandinsky**, celowo rezygnowali z przedstawiania form występujących w naturze na rzecz kompozycji składających się z barwnych plam, linii i prostych form geometrycznych. Przedstawiciele **kubizmu** (łac. *cubus* – sześcian, kostka) upraszczali elementy kompozycji, tak aby upodobnić je do brył geometrycznych. **Pablo Picasso** (czytaj: pikasso), najwybitniejszy twórca tego nurtu, w swoich obrazach zburzył jednolitość przedstawianych obiektów, rozbijał je na odrębne fragmenty, które zestawiał w zaskakujący sposób.

Z kolei **dadaiści** odrzucali wszelkie kanony i tradycje artystyczne na rzecz swobodnych, niekontrolowanych skojarzeń, czasem absurdalnych, a za dzieła sztuki uznawali przedmioty codziennego użytku, wytwory przypadku czy nawet śmieci. Twórcą i głównym teoretykiem tego kierunku był Francuz **Marcel Duchamp** (czytaj: diszą), który pierwszy zaczął prezentować seryjnie produkowane przedmioty jako dzieła sztuki. Z dadaizmu wywodził się **surrealizm** (nadrealizm), którego twórcy odwoływali się do swobodnych skojarzeń i marzeń sennych. Inspiracji dla swych nierzadko groteskowych wizji szukali we własnej podświadomości. Do najważniejszych przedstawicieli tego kierunku należeli Hiszpan **Salvador Dalí**, Belg **René Magritte** (czytaj: rene magrit) i Niemiec **Max Ernst**. Wspomniane nurty łączyło poszukiwanie nowych środków wyrazu, właściwych dla nowoczesnego człowieka XX w., i odrzucenie tego, co wcześniej uważano za piękne i wartościowe.

BIOGRAM

PABLO PICASSO

(1881–1973)

Hiszpański malarz, grafik, rysownik i rzeźbiarz, uznawany za jednego z najwybitniejszych twórców XX w. Przez większą część swego życia działał w Paryżu. W swoich pracach bliski był kubizmowi i surrealizmowi. Nieustannie eksperymentował i poszukiwał nowej koncepcji przestrzeni w sztuce. W swoich poglądach politycznych skłaniał się ku komunizmowi.

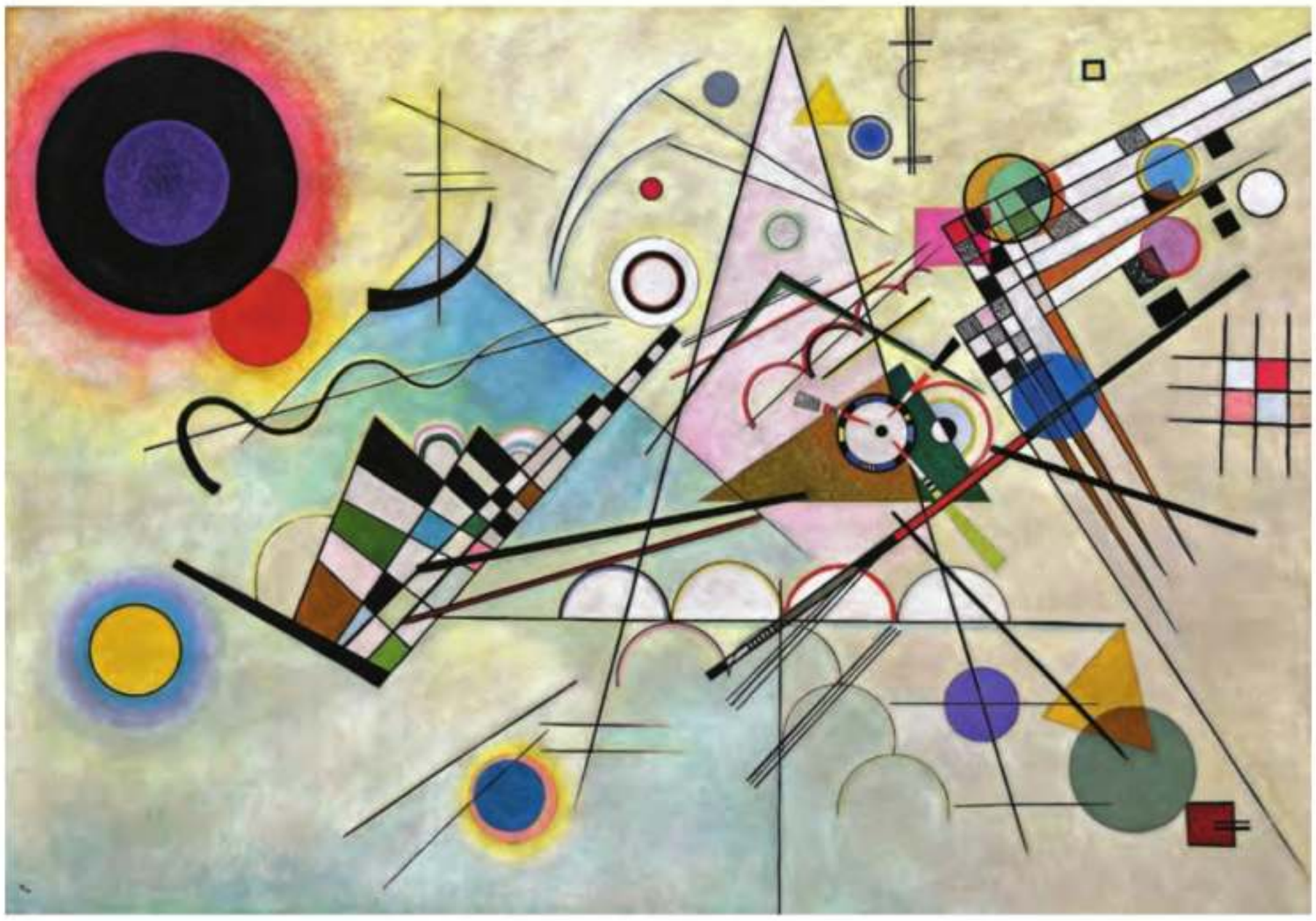

Obraz abstrakcyjny Kandinskiego.

? Opisz, co widzisz na obrazie. Czy w jakiś sposób nawiązuje on do realnego świata? Uzasadnij swoją opinię.

W literaturze okresu międzywojennego ważnymi postaciami byli twórcy, którzy debiutowali jeszcze przed wojną, jak Francuz **Marcel Proust** (czytaj: marsel prust), Irlandczyk **James Joyce** (czytaj: dżejms dżojs), Niemiec **Thomas Mann** (czytaj: tomas man) czy Duńczyk **Knut Hamsun**. Ich twórczość odzwierciedlała stan ducha współczesnego im człowieka oraz powojenny kryzys wartości. **Franz Kafka** (czytaj: franc kafka), niemieckojęzyczny pisarz pochodzenia żydowskiego, w wydanej już po jego śmierci powieści *Proces* ukazał bohatera uwikłanego w absurdalną sytuację, bezradnego i osaczonego przez wszechwładny system.

Salvador Dalí, *Płonąca żyrafa*, obraz z 1935 r.

Jedno ze sztandarowych dzieł surrealizmu. Poszczególne obiekty przedstawione na obrazie są zniekształconymi wersjami tego, co znamy z rzeczywistości. Są rozpoznawalne, jednak nie tworzą spójnej całości. Zwróć uwagę na to, że obiekty ukazane na dalszym planie są tak samo wyraźne jak te na pierwszym – dzięki temu zabiegowi całość wydaje się jeszcze bardziej nierealistyczna.

? Opisz skojarzenia, jakie wywołuje u ciebie ten obraz.

Budynek Bauhausu w Dessau, wzniesiony w latach 1925–1926 według projektu Gropiusa.

? Wskaż cechy, którymi budynek różni się od obiektów wznoszonych w poprzednich epokach.

? Czy dostrzegasz w budynku Bauhausu podobieństwa do obiektów, które znasz ze swojego otoczenia? Wskaż te cechy.

W literaturze amerykańskiej tematykę kryzysu wartości podejmowali przedstawiciele tzw. straconego pokolenia, mający za sobą doświadczenie wojny, m.in. **Ernest Hemingway** (czytaj: hemingłej) i **John Dos Passos** (czytaj: dżon dospasos).

Rosyjski pisarz i dramaturg **Michaił Bułhakow** w swoich dziełach krytycznie odnosił się do porewolucyjnej rzeczywistości, czym zasłużył sobie na zakaz publikacji. Jego najbardziej znane dzieło, powieść *Mistrz i Małgorzata*, w której podejmował problem dobra i zła, a także w satyryczny i groteskowy sposób przedstawił realia państwa sowieckiego, zostało wydane wiele lat po jego śmierci. Za twórcę pierwszych powieści socrealistycznych jest uważany **Maksym Gorki**.

W **muzyce** poważnej warto odnotować dzieła węgierskiego kompozytora oper i twórcy baletu **Beli Bártoka** czy rosyjskiego kompozytora **Siergieja Prokofiewa**.

W **architekturze** upowszechnił się **modernizm** (i jego różne odmiany). Twórcy tego nurtu planowo rezygnowali z wszelkich ozdobników. Budynki projektowane przez nich miały formę brył geometrycznych, najczęściej – prostopadłościanów nakładających się na siebie. Jedynym urozmaiceniem fasad były rzędy regularnie rozstawionych okien i przeszklone klatki schodowe. Budynki miały być przede wszystkim funkcjonalne, a piękna dopatrywano się w prostocie. Do czołowych architektów modernistycznych należy zaliczyć Niemca **Waltera Gropiusa**, założyciela niemieckiej szkoły sztuki użytkowej (w tym – wyposażenia i dekoracji wnętrz) **Bauhaus**. Twórcą tzw. stylu międzynarodowego, stawiającego na maksymalne uproszczenie formy i oderwanie od lokalnych wzorców był inny Niemiec – **Ludwig Mies van der Rohe** (czytaj: ludwig mies wanderroe). Kolejnym wybitnym przedstawicielem modernizmu i teoretykiem architektury był Szwajcar **Le Corbusier** (czytaj: lekorbizjer), którego projekty stały się wzorem dla bloków mieszkalnych, popularnych zwłaszcza po II wojnie światowej.

Dzięki zastosowaniu betonu i stali możliwe stało się m.in. wznoszenie wieżowców, zwanych **drapaczami chmur**. Ich budowę wymuszały także coraz wyższe ceny gruntów w centrach metropolii.

W architekturze, wystroju wnętrz i sztuce użytkowej lat międzywojennych popularny stał się styl zwany **art déco**, łączący modernistyczną prostotę i geometryzację form z wyrafinowanym zdobnictwem i starannie wykonanym detalem.

Empire State Building w Nowym Jorku, wieżowiec w stylu *art déco*, zbudowany w 1931 r., stał się jednym z symboli miasta. Budynek o stalowym szkielecie, liczący 102 piętra i 381 m wysokości, wzniesiono w ciągu zaledwie 410 dni.

? Wyjaśnij, z jakich brył geometrycznych składa się budynek. Czy jego formę uznajesz za monotonną czy za urozmaiconą?

Odkrycia naukowe

Ogromny wpływ na psychologię, ale także na kulturę i sztukę miała teoria **psychoanalizy**, zapoczątkowana na przełomie XIX i XX w. przez austriackiego psychiatrę **Sigmunda Freuda** (czytaj: zigmunda frojda). Postawił on tezę, że człowiekiem bardziej kierują nieuświadamiane instynkty i popędy, a nie rozum oraz że na jego psychikę bardzo silnie wpływają doświadczenia z dzieciństwa, nawet te, których sobie on w ogóle nie przypomina. Sferę psychiki, której sobie nie uświadamiamy, Freud nazwał podświadomością. Szwajcar **Carl Gustav Jung** (czytaj: karl gustaw jung), uczeń Freuda, w snach dostrzegł widoczne przejawy podświadomości i stworzył dzięki temu psychologię analityczną.

W dziedzinie farmacji w 1929 r. szkocki badacz Alexander Fleming odkrył, podobno przez przypadek, pierwszy antybiotyk – **penicylinę**. Jej zastosowanie umożliwiło zwalczanie infekcji bakteryjnych i wielu nieuleczalnych wcześniej chorób.

W dziedzinie nauk ścisłych prawdziwą rewolucję przyniosła ogłoszona przez **Alberta Einsteina** w 1905 r. **szczególna teoria względności**, która kazała na nowo spojrzeć na związki czasu i przestrzeni. Równie doniosłe dla fizyki okazały się badania, które doprowadziły do powstania **mechaniki kwantowej**. Pozwoliła ona wyjaśnić zjawiska, których nie obejmowała mechanika newtonowska. Odkryć w tym zakresie dokonała w latach 1900–1938 grupa badaczy: Niemiec **Max Planck** (czytaj: maks plank), Nowozelandczyk **Ernest Rutheford** (czytaj: radeford), Duńczyk **Niels Bohr** (czytaj: nils bor, patrz: s. 305) oraz Niemiec **Werner Heisenberg** (czytaj: hajzenberg).

Z kolei badania struktury atomu, prowadzone przez Ernesta Rutheforda, pracującego w Wielkiej Brytanii, zapoczątkowały serię odkryć, których rezultatem stało się skonstruowanie **broni jądrowej**. Stało się to możliwe dzięki opanowaniu w 1938 r. techniki rozszczepienia jądra atomu uranu przez niemieckiego fizyka **Ottona Hahna** (czytaj: hana).

W dziedzinie **matematyki**, a zwłaszcza teorii mnogości i analizy funkcjonalnej, światowej rangi sukcesy przypadły grupie polskich matematyków ze Lwowa, skupionych wokół profesorów **Stefana Banacha** i **Hugona Steinhausa** (czytaj: sztajnhałza).

BIOGRAM

ALBERT EINSTEIN
(1879–1955)

Fizyk pochodzący z rodziny żydowskich kupców z Niemiec, uważany za jeden z najtęższych umysłów XX w., zmienił postrzeganie czasu i przestrzeni, struktury materii i budowy wszechświata. Po studiach na politechnice w Zurychu początkowo nie mógł znaleźć zatrudnienia na żadnej z wyższych uczelni. Utrzymywał się z udzielania korepetycji z matematyki i pracy na stanowisku urzędnika w szwajcarskim biurze patentowym. Dopiero po 1905 r., gdy opublikował artykuł o podstawowych założeniach szczególnej teorii względności, mógł zawodowo zająć się fizyką teoretyczną. W latach 1914–1933 wykładał na uniwersytecie w Berlinie, gdzie ogłosił w 1915 r. ogólną teorię względności. Po dojściu nazistów do władzy wyemigrował na stałe do USA, gdzie kontynuował badania m.in. nad wojskowym wykorzystaniem energii jądrowej.

PODSUMOWANIE

Po 1918 r. rozwinęła się kultura masowa, której centrum były Stany Zjednoczone. ■ Upowszechnienie radia wywarło ogromny wpływ na kulturę i życie codzienne milionów osób. ■ Centrum światowego przemysłu filmowego stało się Hollywood. ■ W muzyce dużą popularność zdobył jazz. ■ Elektryfikacja umożliwiła ludziom korzystanie z wielu urządzeń ułatwiających życie. ■ Wśród kierunków w malarstwie można wymienić abstrakcjonizm, kubizm, surrealizm i futuryzm. ■ Dominującym stylem w architekturze był modernizm. ■ W 1929 r. szkocki badacz Alexander Fleming odkrył pierwszy antybiotyk – penicylinę. ■ Sigmund Freud wprowadził do psychologii kategorię podświadomości i teorię psychoanalizy. ■ Albert Einstein swoimi teoriami względności (szczególną i ogólną) zrewolucjonizował fizykę. ■ Badania struktury atomu zapoczątkowały serię odkryć, które doprowadziły do skonstruowania broni jądrowej. ■ W dziedzinie matematyki sukcesy odnosili polscy uczeni.

POLECENIA

1. Oceń wpływ postępów w elektryfikacji na życie codzienne ludzi w okresie międzywojennym.
2. Opisz postęp, jaki w tym dwudziestoleciu dokonał się w dziedzinie komunikacji i mediów.
3. Opisz przejawy kultury masowej w międzywojniu.
4. Scharakteryzuj główne kierunki w sztuce i architekturze tego okresu i wymień ich przedstawicieli.
5. Wymień najważniejsze osiągnięcia naukowe międzywojnia.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Fragment eseju *Bunt mas* hiszpańskiego filozofa i socjologa José Ortegi y Gasseta z 1929 r., w którym autor analizuje współczesnego mu „masowego" człowieka

Jak przedstawia się życie tego człowieka tłumnego, którego taką obfitość zrodził i ciągle jeszcze rodzi wiek XIX? Przede wszystkim cechują je powszechne ułatwienia w sprawach materialnych. Nigdy dotąd przeciętny człowiek nie miał takiej łatwości w rozwiązywaniu swoich problemów ekonomicznych. […]

Do łatwości i pewności ekonomicznej należy jeszcze dodać fizyczną: komfort i porządek publiczny. Życie toczy się po wygodnej drodze i wydaje się mało prawdopodobne, by miały je zakłócić jakieś gwałtowne i niebezpieczne wstrząsy. Siłą rzeczy taka otwarta i swobodna sytuacja sprawia, iż w najgłębszych pokładach dusz zwyczajnych ludzi ugruntowuje się życiowe przekonanie, że „wielka i szeroka jest Kastylia", jak to zgrabnie i celnie ujmuje stare powiedzenie ludowe. To znaczy, że współczesnemu człowiekowi życie we wszystkich jego podstawowych i najbardziej istotnych dziedzinach jawi się jako pozbawione trudności i problemów. […]

Świat, który od urodzenia otacza nowego człowieka, nie skłania go do jakichkolwiek ograniczeń, nie zakłada żadnego weta ani nie stawia przed nim żadnych barier, a nawet wręcz przeciwnie, rozbudza w nim nowe potrzeby, które, teoretycznie rzecz biorąc, rosnąć mogą w nieskończoność. Dlatego też mamy tu do czynienia z następującym zjawiskiem – i to jest bardzo ważne – otóż świat XIX wieku i początków XX nie tylko zapewnia ludziom dobra i możliwości, do jakich już rzeczywiście doszedł, ale co więcej, utwierdza ich w głębokim przekonaniu, że jutro będą jeszcze bogatsi, jeszcze doskonalsi i żyć będą jeszcze pełniej, jak gdyby była to sprawa jakiegoś żywiołowego, niczym nie skrępowanego wzrostu.

Jose Ortega y Gasset, *Bunt mas*, przeł. P. Niklewicz, Warszawa 2002.

1. Wyjaśnij, czym różni się – zdaniem autora tekstu – sytuacja człowieka żyjącego w XX w. od sytuacji jego przodków? Jakie udogodnienia zapewnia mu rozwinięta cywilizacja?
2. Omów sposób, w jaki te udogodnienia wpływają na myślenie ludzi.
3. Jaki jest stosunek autora do opisywanej rzeczywistości społecznej? Uzasadnij swoją odpowiedź.

KALENDARIUM	
1917	Hollywood staje się centrum światowego przemysłu filmowego
1927	pierwszy samotny przelot samolotem nad Atlantykiem
1929	odkrycie pierwszego antybiotyku – penicyliny
1936	początek nadawania programu telewizyjnego w Wielkiej Brytanii
1939	uruchomienie regularnych połączeń lotniczych między Europą a Ameryką

EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

KONFERENCJA W PARYŻU I ŁAD WERSALSKI

Warunki pokoju po I wojnie światowej i nowy ład na świecie ustalono na **konferencji w Paryżu**. W 1919 r. zwołali ją przedstawiciele zwycięskich państw. Główną rolę odegrali przedstawiciele **Francji**, **Wielkiej Brytanii**, **Stanów Zjednoczonych**, **Włoch** i **Japonii** (przede wszystkim w sprawach Bliskiego Wschodu). W konferencji nie wzięła udziału Rosja, a Niemcy, jako państwo pokonane, zostały zaproszone na podpisanie dokumentu końcowego. W dniu **28 czerwca 1919 r. w Sali Lustrzanej w Wersalu** państwa ententy podpisały z Niemcami traktat pokojowy. Ten dokument przewidywał: pozbawienie Niemiec kolonii, ograniczenie armii, francuską okupację Nadrenii, zrzeczenie się Alzacji i Lotaryngii przez Niemcy na rzecz Francji, wypłacenie znacznych odszkodowań wojennych.

Później ententa podpisała **traktaty pokojowe z pozostałymi państwami należącymi do bloku centralnego**: Austrią, Węgrami, Bułgarią i Turcją. Te państwa utraciły część swoich przedwojennych terytoriów na rzecz nowo powstałych państw. Nowe kraje w Europie zostały w Wersalu zobowiązane do podpisania **traktatów mniejszościowych**, które miały gwarantować ochronę praw mniejszości w ich państwach. Takiego zobowiązania nie musiały podpisać Niemcy.

Nowy ład światowy, według założeń amerykańskiego prezydenta Woodrowa Wilsona, miał się opierać na **zasadzie samostanowienia narodów**. Zgodnie z nią narody, które są zdolne do zbudowania własnych państw, powinny mieć możliwość ich stworzenia. Na terenach zamieszkałych przez kilka narodowości zapowiedziano przeprowadzenie **plebiscytów**, w których mieszkańcy sami mieli zdecydować o przynależności państwowej.

Podczas konferencji w Paryżu, **w kwietniu 1919 r.**, została powołana **Liga Narodów**. Była to międzynarodowa organizacja, która zgodnie z koncepcją Wilsona miała czuwać nad utrzymaniem światowego pokoju. Na jej siedzibę wybrano Genewę. Organami Ligi były **Zgromadzenie Ogólne** (składające się z przedstawicieli wszystkich państw należących do tej organizacji) i Rada (jej stałymi członkami były Wielka Brytania, Francja, Włochy i – do 1933 r. – Japonia). Nie było w niej Stanów Zjednoczonych, ponieważ nie ratyfikowały one traktatu wersalskiego.

1919–1920 – konferencja pokojowa w Paryżu ▼

1921–1929 – Nowa Polityka Ekonomiczna ▼

▼ **1922** – układ z Rapallo; powstanie ZSRS; marsz na Rzym i przejęcie władzy przez Mussoliniego

▼ **1924** – śmierć Lenina i walka o władzę w ZSRS

▼ **1925** – traktat w Locarno

POLITYKA I WOJNY

GOSPODARKA I KULTURA

▼ **1917** – Hollywood staje się centrum światowego przemysłu filmowego

1927 – pierwszy przelot samolotem nad Atlantykiem ▼

XX

1916 r. 1920 r. 1925 r. 1928 r.

Wypracowany przez państwa zwycięskie po I wojnie światowej nowy porządek na świecie nazwano **ładem wersalskim**. Jego postanowienia nie były w pełni respektowane, co prowadziło w przyszłości do konfliktów wewnętrznych i zewnętrznych. Obrońcami nowego ładu były zwycięskie mocarstwa. Zdecydowanie niezadowolone z postanowień traktatów były pokonane państwa centralne, zwłaszcza Niemcy, gdzie traktat nazywano „dyktatem wersalskim".

BILANS I SKUTKI I WOJNY ŚWIATOWEJ

Wszystkie państwa walczące w I wojnie światowej poniosły **ogromne straty ludnościowe i materialne**. Na frontach Wielkiej Wojny zginęło 10 mln żołnierzy, a 22 mln odniosło rany. Znaczną grupę wśród zabitych stanowili mężczyźni w wieku produkcyjnym, a kilka milionów zostało kalekami. Wielu z nich cierpiało na choroby psychiczne – psychozy wojenne. Dodatkowo wycieńczoną wojną ludność u jej schyłku nawiedziła pandemia **grypy zwanej hiszpanką**. W ciągu kilku lat pochłonęła ona 50 mln istnień ludzkich.

Szok wywołany okrucieństwem wojny znalazł też swoje odbicie w **twórczości artystów**. Inspiracją dla nich były przeżycia z frontu. Po wojnie powstało wiele dzieł malarskich i literackich pokazujących grozę wojny i ogrom zniszczeń.

Wojna miała też poważne **skutki gospodarcze**. Państwa europejskie wyszły z niej zadłużone, ponieważ w czasie wojny **zaciągały pożyczki** na produkcję broni i ekwipunek żołnierzy. Wielka Brytania pożyczyła znaczne sumy od Stanów Zjednoczonych. Dodatkowym finansowym obciążeniem dla państw osłabionych wojną były wypłaty zasiłków dla kalek, sierot i wdów. Doprowadziło to do powojennego kryzysu gospodarczego w wielu europejskich krajach i do wysokiej inflacji, która pochłonęła oszczędności wielu ludzi. Po 1923 r. udało się przywrócić stabilność w gospodarce.

Po wojnie **centrum finansowe świata** przeniosło się z Wielkiej Brytanii do Stanów Zjednoczonych, których nie dotknął wojenny kryzys. Wynikało to z kilku przyczyn. Na terenie Stanów Zjednoczonych nie toczyły się żadne działania wojenne, a do 1917 r. ten kraj zarabiał na dostawach zaopatrzenia dla obu walczących stron. Poza tym Stany Zjednoczone zarabiały na kredytach udzielanych państwom europejskim w czasie wojny i po jej zakończeniu.

W dniu **24 października 1929 r.** (tzw. **czarny czwartek**) zaczął się najbardziej dotkliwy kryzys gospodarczy, który objął rynki na całym świecie. Doszło wtedy do krachu (załamania cen) na nowojorskiej giełdzie. Kursy akcji zaczęły spadać, co spowodowało panikę wśród inwestorów i kolejne wyprzedaże. Doprowadziło to do spadku wartości akcji, a w konsekwencji – do upadku wielu banków i firm. Miliony ludzi pozostały z dnia na dzień bez pracy i straciły swoje oszczędności ulokowane na giełdzie lub w upadających bankach. Ludzie pozbawieni środków do życia musieli żyć w nędzy, a nawet głodować.

1932–1933 – wielki głód w Związku Sowieckim ▼

1933 – Adolf Hitler zostaje kanclerzem ▼

1934 – noc długich noży ▼

1935 – ustawy norymberskie ▼

▼ **1936** – remilitaryzacja Nadrenii

▼ **1936–1939** – wojna domowa w Hiszpani

1938 – noc kryształowa; Anschluss Austrii; konferencja w Monachium ▼

1939 – likwidacja Czechosłowacji; podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow ▼

1929 – odkrycie pierwszego antybiotyku – penicyliny ▼

▼ **1929–1935** – wielki kryzys gospodarczy

▼ **lata 30. XX w.** – masowa produkcja odbiorników radiowych

▼ **1936** – początek nadawania programu telewizyjnego w Wielkiej Brytanii

1939 – uruchomienie regularnych połączeń lotniczych między Europą a Ameryką ▼

XX

1928 r. 1930 r. 1935 r. 1940 r.

Kryzys rozprzestrzenił się na inne kraje powiązane handlowo i finansowo ze Stanami Zjednoczonymi. Amerykanie zażądali spłaty pożyczek i wycofali swój kapitał z Europy, co doprowadziło z kolei do upadku wielu europejskich firm i banków. Kryzys w Stanach Zjednoczonych został opanowany w połowie lat trzydziestych dzięki zaangażowaniu państwa w gospodarkę.

PIERWSZE PAŃSTWO FASZYSTOWSKIE – WŁOCHY

W większości państw po I wojnie światowej wprowadzono **ustroje demokratyczne** i **republikańskie**. Demokratycznie wybrane rządy nie potrafiły sobie poradzić z problemami społecznymi. W wielu krajach doszło do załamania gospodarczego. Poza tym weterani powracający z frontu nie mogli się odnaleźć w życiu codziennym. Czuli się rozczarowani i niedocenieni. Zakładali stowarzyszenia, często o radykalnym charakterze. Powszechne **rozczarowanie rządami demokratycznymi** przyniosło wzrost popularności ugrupowań głoszących hasła antyparlamentarne.

Włochy z I wojny światowej wyszły jako zwycięzca, ale były zadłużone i nie otrzymały obiecanych im terytoriów. Spowodowało to rozgoryczenie mieszkańców Italii. W państwie panował głęboki kryzys gospodarczy, wielu ludzi pozostawało bez pracy. Winą za to oskarżano rządzących polityków. W takiej sytuacji dużą popularność zdobyły poglądy **Benita Mussoliniego**. Głosił on konieczność naprawy ustroju państwa, usunięcia nadużyć, wypracowania polityki gospodarczej korzystnej dla warstw uboższych i zdobycia kolonii. W 1919 r. zaczął organizować **Związek Walki**, do którego należeli weterani I wojny światowej. W ich programie znalazły się hasła nacjonalistyczne i postulaty budowy **Wielkich Włoch**, państwa nawiązującego do tradycji imperium rzymskiego. Członkowie bojówek partyjnych, z powodu noszonych ubiorów, zostali nazwani **czarnymi koszulami**.

W 1921 r. Mussolini przekształcił swoją organizację w **Narodową Partię Faszystowską**. W **1922 r.** członkowie tej partii zorganizowali **marsz na Rzym** – w ten sposób zażądali przekazania im władzy. Król Wiktor Emanuel III ugiął się pod presją i przekazał Mussoliniemu tekę premiera.

W ciągu kilku lat Mussolini zbudował we Włoszech **państwo faszystowskie**. Zdelegalizowano wszystkie partie poza faszystowską, rozwiązano parlament, wprowadzono cenzurę i system **korporacji zawodowych**, zrzeszających pracodawców i pracowników. Na czele państwa stał Mussolini określający się **wodzem** (duce). Przyznał sobie szerokie kompetencje, kierował całą włoską polityką. W pierwszych latach rządów faszystów poprawiła się sytuacja gospodarcza. Państwo zapewniało miejsca pracy: organizowało **roboty publiczne** (np. budowę autostrad) i inwestowało w przemysł zbrojeniowy.

W 1929 r. Stolica Apostolska i rząd Mussoliniego podpisały **traktaty laterańskie**. Na ich mocy powstało państwo Watykan. Katolicyzm stał się religią państwową we Włoszech.

W latach 1935–1936 Włosi, zgodnie z zapowiedziami duce, rozpoczęli budowę imperium kolonialnego i **zajęli terytorium Abisynii** (**Etiopii**). Liga Narodów okazała się bezsilna wobec ich działań.

NIEMCY POD WŁADZĄ HITLERA

W wyniku I wojny światowej cesarz Wilhelm II abdykował, Niemcy stały się republiką. Państwo lat 1919–1933 określa się mianem **Republiki Weimarskiej**. Większość Niemców nie zaakceptowała ładu wersalskiego i dążyła **do rewizji ustaleń traktatu**.

Konieczność wypłaty reparacji wojennych pogłębiła **kryzys gospodarczy**. W kraju panowały inflacja i bezrobocie. Wielu weteranów wojennych nie znalazło swojego miejsca w społeczeństwie. W tych warunkach na popularności zyskiwały partie radykalne – komunistyczna i **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników**, utworzona w 1920 r. Na czele NSDAP stanął **Adolf Hitler**. Była to partia wodzowska, w której obowiązywała dyscyplina partyjna. Partia miała też swoje bojówki – Oddziały Szturmowe (SA). Nieco później powstały Sztafety Ochronne (SS) – elitarne jednostki, oddane ideologii i Hitlerowi.

W 1923 r., pod wpływem sukcesu faszystów we Włoszech, Hitler przeprowadził nieudany **pucz w Monachium**, w wyniku którego trafił do więzienia. Czas spędzony w odosobnieniu wykorzystał na napisanie ***Mein Kampf***, w której opisał podstawowe założenia ideologii narodowosocjalistycznej – **nazizmu**. Jej podstawą była rasistowska teoria hierarchii ras. Za najdoskonalszą uznał rasę białą, a w jej obrębie – typ aryjski. Głównego wroga Aryjczyków Hitler upatrywał w Żydach.

W wyniku wielkiego kryzysu po wyborach do parlamentu w **1932 r. NSDAP stała się największą partią w parlamencie**. Jej program zakładał m.in. likwidację bezrobocia, rewizję traktatu wersalskiego i budowę Wielkich Niemiec. W styczniu 1933 r. Hitler objął stanowisko kanclerza. W latach 1933–1934 doprowadził do delegalizacji wszystkich partii politycznych oprócz NSDAP.

W 1934 r., po śmierci prezydenta Paula von Hindenburga, Hitler przyjął tytuł **Wodza i Kanclerza Rzeszy** (Führera i Reichskanzlera). Dysponował nieograniczoną władzą dyktatorską. Jego państwo nazywano **III Rzeszą**, a jej symbolem stała się **swastyka**. Podczas tzw. **nocy długich noży** w **1934 r.** pozbył się konkurentów – zlecił wymordowanie działaczy SA, którzy mogli mu ewentualnie zagrozić.

Naziści zbudowali **państwo totalitarne**. Hitler sprawował rządy dyktatorskie oparte na ideologii narodowo-socjalistycznej. Władza należała do jednej partii podporządkowanej wodzowi. Naziści zlikwidowali opozycję, wprowadzili cenzurę. Państwo nadzorowało wszystkie sfery i obszary życia obywateli. Rozbudowano tajną policję (gestapo) i stworzono sieć obozów koncentracyjnych.

Poparcie społeczeństwa niemieckiego zapewniła Hitlerowi m.in. **polityka gospodarcza**. Wielu bezrobotnych dostało pracę przy robotach publicznych zakrojonych na szeroką skalę (m.in. przy budowie autostrad). Gospodarkę ożywiły też zamówienia rządowe.

Zgodnie ze swoją ideologią partia nazistowska uznała Żydów za niższą rasę. Pozbawiono ich własności, wykluczono z wielu zawodów i dziedzin życia.

W 1935 r. uchwalono tzw. ustawy norymberskie. Na ich mocy Żydom odebrano prawa polityczne i obywatelskie. W listopadzie 1938 r. z inspiracji władz doszło do antyżydowskiego pogromu, tzw. **nocy kryształowej**. W wyniku tych wydarzeń wielu Żydów opuściło Niemcy i udało się na emigrację.

ZWIĄZEK SOWIECKI

W wyniku działań wojennych, rewolucji i wojny domowej Rosja znalazła się w głębokim kryzysie. W kraju brakowało żywności. W 1921 r. władze Rosji bolszewickiej wprowadziły tzw. **Nową Politykę Ekonomiczną** (**NEP**), w ramach której zezwoliły na elementy gospodarki rynkowej (prywatne gospodarstwa chłopskie i prywatną przedsiębiorczość). W jej wyniku wkrótce poprawiło się zaopatrzenie miast.

W grudniu 1922 r. przyjęto konstytucję, na której mocy powstało państwo związkowe Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). Na czele państwa stałą partia bolszewicka, która od 1925 r. nosiła nazwę **Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) – WKP(b)**.

Systemy rządów w międzywojennej Europie

	TOTALITARYZM	AUTORYTARYZM	DEMOKRACJA
źródła władzy		lud; wybory do parlamentu	
wybory: • zgłaszanie kandydatów • formowanie list wyborczych • prawa wyborcze • liczenie głosów • ogłaszanie wyników	tylu kandydatów, ile mandatów; jedna partia	przewaga jednej partii; zapewnione zwycięstwo	kandydaci niezależni listy partyjne
opozycja	nielegalna	utrudnione działanie	działa swobodnie
rząd	władze partii	formuje partia rządząca	partyjny gabinet w zależności od wyników wyborów
cenzura	jest	jest	nie ma
prawa obywatelskie	zapisane, ale nie przestrzegane	możliwość ograniczenia	są przestrzegane
związki zawodowe	korporacje	kontrolowane przez władze	wolne
siły zbrojne	pod kontrolą władz partyjnych i państwowych		cywilny zarząd i kontrola nad armią
obywatele	traktowani przez państwo przedmiotowo		są rzeczywistymi gospodarzami kraju

W 1924 r. zmarł Lenin i rozpoczęła się walka o przywództwo w partii i państwie. Wyszedł z niej zwycięsko **Józef Stalin**. Okres jego rządów jest nazywany **stalinizmem**. W kolejnych latach Stalin zlikwidował opozycję w państwie, podporządkował sobie partię, zbudował swój wodzowski wizerunek i przekształcił ZSRS w **państwo totalitarne**. Ideologia komunistyczna stała się oficjalną ideologią państwa. Partia komunistyczna obsadzała wszystkie państwowe stanowiska, ingerowała we wszystkie sfery życia obywateli (szkolnictwo, kulturę, życie społeczne i prywatne), zwalczała także religię. Służyła temu rozbudowana propaganda i indoktrynacja. Po objęciu władzy przez Stalina w sztuce zapanował socrealizm, narzucony przez władzę – styl, który miał sławić potęgę komunizmu i sowieckiego państwa.

Państwo ciągle rozbudowywało sieć łagrów, które stały się obozami przymusowej pracy. Wywożono tam osoby uznawane za wrogów władzy lub panującego ustroju. Przekształcaniu państwa towarzyszyła rozbudowa aparatu terroru. Miejsce Czeka zajęło GPU, przekształcone w **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych** (**NKWD**). Pod koniec lat dwudziestych Stalin zaczął usuwać z władz partii wszystkich działaczy, którzy mogli mu zagrażać. Wielka czystka dotknęła też szefów NKWD i oficerów Armii Czerwonej.

Po kilku latach Stalin zaproponował nową koncepcję rozwoju kraju. Odszedł od polityki NEP na rzecz **gospodarki centralnie planowanej**. W 1928 r. zaczęto realizację pierwszego planu pięcioletniego. Podstawą rozwoju kraju miała być industrializacja i kolektywizacja wsi. Zaczęto tworzyć **kołchozy** – wielkoobszarowe spółdzielcze gospodarstwa rolne. Zamożniejszych mieszkańców wsi (zwanych kułakami) wywożono do łagrów. Przymusowej kolektywizacji towarzyszył głód, który szczególnie dotknął Ukrainę.

W kwietniu 1922 r. w Rapallo Rosja sowiecka podpisała z Niemcami układ, który przerwał jej izolację na arenie międzynarodowej. W 1934 r. Związek Sowiecki przystąpił do Ligi Narodów. Jednocześnie z pomocą Kominternu państwo Stalina wspierało ruchy komunistyczne w całej Europie.

ŚWIAT NA DRODZE KU WOJNIE

System wersalski załamał się w latach trzydziestych, Liga Narodów okazała się bezsilna wobec agresywnej polityki Włoch, Niemiec i Japonii. Od 1933 r. Niemcy prowadziły politykę stopniowego znoszenia ograniczeń, nałożonych przez traktat wersalski. W pierwszych latach swych rządów Hitler prowadził politykę umiarkowaną, ponieważ nie chciał sprowokować interwencji mocarstw zachodnich. Podpisał z Polską deklarację o niestosowaniu przemocy i zakończył polsko-niemiecką wojnę celną. Jednak już w 1933 r. Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów, w 1935 r. przywróciły powszechną służbę wojskową i przystąpiły do intensywnych zbrojeń. W 1936 r. armia niemiecka wkroczyła do Nadrenii (**remilitaryzacja Nadrenii**), co stanowiło jawne złamanie traktatu wersalskiego i pogorszyło możliwości obronne Francji.

W latach 1933–1939 Francja i Wielka Brytania prowadziły wobec Niemiec politykę **appeasementu**, czyli ustępstw, w nadziei, że zaspokoją nimi apetyt Hitlera i zapewnią utrzymanie pokoju. Ta polityka okazała się błędem, gdyż nabytki terytorialne Niemiec tylko wzmacniały Hitlera. W marcu 1938 r. nastąpił **Anschluss**, czyli przyłączenie Austrii do Niemiec. We wrześniu 1938 r. na **konferencji monachijskiej** Niemcy, Włochy, Wielka Brytania i Francja zdecydowały o odebraniu Czechosłowacji ziem zamieszkałych przez Niemców sudeckich. Wraz z tym terytorium Czechosłowacja utraciła znaczną część przemysłu. Po konferencji monachijskiej Hitler zażądał rewizji granicy z Polską.

W latach 1936–1939 trwała **wojna domowa w Hiszpanii** między republikańskim rządem w Madrycie a wojskiem, które wypowiedziało mu posłuszeństwo. Niemcy i Włosi wspomagali gen. Francisca Franco, który walczył z legalnym, republikańskim rządem wspieranym przez ZSRS. W efekcie konfliktu władzę w Hiszpanii przejął gen. Franco.

Od 1931 r. politykę podbojów w Chinach rozpoczęła Japonia. W 1931r. opanowała chińską prowincję Mandżurię i ustanowiła tam podległe sobie państwo Mandżukuo. W 1933 r. Japonia wystąpiła z Ligi Narodów, a cztery lata później wojska japońskie przeprowadziły inwazję na Chiny, ale nie podporządkowały ich sobie w całości. W 1936 r. Japonia związała się z Niemcami wymierzonym przeciwko komunizmowi **paktem antykominternowskim**, do którego rok później przystąpiły Włochy. W latach 1936–1939 ukształtowała się **oś Berlin–Tokio–Rzym**, zakładająca bliską współpracę Niemiec, Włoch i Japonii.

W marcu 1938 r. Niemcy doprowadziły do likwidacji Czechosłowacji. Słowacja ogłosiła niepodległość, a na pozostałe tereny należące do Czech wkroczyły wojska niemieckie. Proklamowano tam protektorat Czech i Moraw. W maju 1939 r. Niemcy podpisały z Włochami porozumienie polityczno-wojskowe – tzw. **pakt stalowy**,

a 23 sierpnia 1939 r. Niemcy zawarły z ZSRS **pakt Ribbentrop–Mołotow**. Oba państwa zobowiązały się nie wspierać koalicji skierowanych przeciw drugiemu z nich, a w tajnym protokole podzieliły między siebie Europę Wschodnią.

KULTURA I NAUKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Postępy elektryfikacji zaowocowały dużymi zmianami w życiu codziennym i umożliwiły nowoczesne oświetlanie pomieszczeń i korzystanie z licznych urządzeń ułatwiających życie, takich jak pralki, lodówki, odkurzacze oraz radia. Po 1918 r. rozwinęła się **kultura masowa**, której centrum były Stany Zjednoczone. Ogromną rolę w procesie rozpowszechniania kultury masowej odegrały radio i film. Centrum światowego przemysłu filmowego stało się **Hollywood**. Światową popularnością cieszył się aktor komediowy **Charles Chaplin**. W 1927 r. nakręcono pierwszy film dźwiękowy. W muzyce popularnej dużą popularność zdobył **jazz**, który narodził się na południu Stanów Zjednoczonych. Kino i radio stały się ważnymi mediami, kształtowały gusty, postawy i zapatrywania milionów odbiorców, wywierały ogromny wpływ na kulturę i życie codzienne milionów osób. Na popularności zyskiwały filmy animowane, komiksy czy kryminały, m.in. **Agathy Christie**. Od 1936 r. zaczęto w Wielkiej Brytanii nadawać pierwsze audycje telewizyjne.

W sztuce pojawiło się wiele nowych kierunków, łącznie nazywanych sztuką **awangardową**. Charakteryzowała się ona skłonnością do eksperymentowania, radykalnym nowatorstwem, fascynacją nowoczesnością i odrzuceniem dotychczasowej estetyki. Wśród kierunków w malarstwie do najważniejszych należały: **abstrakcjonizm**, **kubizm**, **surrealizm** i **futuryzm**. Pisarze okresu międzywojennego – **Marcel Proust**, **James Joyce**, **Thomas Mann**, **Franz Kafka**, **Ernest Hemingway** czy **Michaił Bułhakow** – odzwierciedlali w swoich utworach stan ducha czasów współczesnych oraz powojenny kryzys wartości. W muzyce poważnej sławę osiągnęli kompozytorzy **Bela Bártok** i **Siergiej Prokofiew**.

W architekturze dominowały różne odmiany **modernizmu**. Budynki projektowane w tym stylu miały formę brył geometrycznych, najczęściej – prostopadłościanów nakładających się na siebie, i celowo były pozbawione ozdób. Do czołowych architektów modernistycznych zaliczamy **Waltera Gropiusa** (twórcę szkoły **Bauhaus**) **i Le Corbusiera**. Dzięki zastosowaniu betonu i stali możliwe stało się m.in. wznoszenie wieżowców, zwanych drapaczami chmur. W 1929 r. szkocki badacz **Alexander Fleming** odkrył pierwszy **antybiotyk** – penicylinę. **Sigmund Freud** wprowadził do psychologii kategorię podświadomości i teorię psychoanalizy. Te poglądy odbiły się także na kulturze i sztuce. **Albert Einstein** swoimi szczególną i ogólną teorią względności zrewolucjonizował fizykę. Inni fizycy (m.in. **Max Planck**, **Niels Bohr**, **Werner Heisenberg**) opracowali mechanikę kwantową. Badania struktury atomu zapoczątkowały serię odkryć, które doprowadziły do skonstruowania broni jądrowej. W dziedzinie matematyki sukcesy odnosili polscy uczeni: **Stefan Banach** i **Hugo Steinhaus**.

WARTO PRZECZYTAĆ

A. Applebaum, *Gułag*, Warszawa 2003.

H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001.

O. Figes, *Szepty. Życie codzienne w stalinowskiej Rosji*, Warszawa 2008.

E. Gentile, *Początki ideologii faszystowskiej 1918–1925*, Warszawa 2011.

O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia*, Kraków 2016.

P.M. Majewski, *„Niemcy sudeccy" 1848–1948. Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007.

M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, Oświęcim 2018.

F.R. Salvadó, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 2009.

S. Sierpowski, *Liga Narodów w latach 1919–1926*, Wrocław 2005.

U. Volker, *Hitler, Narodziny zła 1889–1939*, Warszawa 2015.

P.P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Warszawa 2001.

Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r. (fragment)

Dział V. Alzacja i Lotaryngia

Wysokie Układające się Strony, uznając obowiązek moralny naprawienia krzywdy, wyrządzonej przez Niemcy w 1871 r. zarówno prawom Francji, jak i woli ludności Alzacji i Lotaryngii, którą oddzielono od ojczyzny mimo uroczystego protestu ich przedstawicieli w Zgromadzeniu Bordeaux [czytaj: bordo], zgadzają się na następujące artykuły:

Art. 51. Terytoria, odstąpione Niemcom na podstawie preliminarzy pokoju, podpisanych w Wersalu 26 lutego 1871 r. […], przywraca się pod zwierzchnictwo francuskie od dnia zawieszenia broni 11 listopada 1918 r.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 82.

1. Wyjaśnij, jak w dokumencie uzasadniono oddanie Alzacji i Lotaryngii Republice Francuskiej.

Traktat wersalski (fragment)

Część V
Postanowienia dotyczące wojska, marynarki i lotnictwa (fragment)

Aby umożliwić przygotowanie ogólnego ograniczenia zbrojeń wszystkich narodów, Niemcy zobowiązują się przestrzegać ściśle następujących przepisów, dotyczących wojska, marynarki i lotnictwa.

Dział I.
Rozdział I. Przepisy dotyczące wojska
Liczebność i kadry armii niemieckiej
Art. 159. Niemieckie siły zbrojne zostaną zdemobilizowane i zredukowane, jak to poniżej ustalono.
Art. 160. Najpóźniej od 31 marca 1920 r. armia niemiecka nie powinna liczyć więcej niż siedem dywizji piechoty i trzy dywizje kawalerii.
[…] ogólny skład liczebny armii […] nie powinien przekraczać stu tysięcy ludzi […]. Armia ta służyć będzie jedynie do utrzymania porządku wewnątrz kraju i pilnowania granic.

Rozdział II
Art. 170. Przywóz do Niemiec broni, amunicji i sprzętu wojennego będzie bezwzględnie wzbroniony. […]
Wzbroniona jest również fabrykacja i wwóz do Niemiec pancernych czołgów i wszelkich temu podobnych przyrządów, mogących służyć do celów wojennych.

Rozdział III
Art. 173. Powszechna obowiązkowa służba wojskowa będzie w Niemczech zniesiona. Armia niemiecka będzie mogła być utworzona. […]

Rozdział IV
Art. 180. Wszystkie urządzenia obronne, twierdze i fortyfikacje lądowe znajdujące się na terytorium niemieckim na zachód od linii przeprowadzonej o 50 km na wschód od Renu, będą rozbrojone i zburzone.

[w:] *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 83.

1. Wymień ograniczenia nałożone na Niemcy. Wytłumacz, czemu i w jaki sposób miały one służyć.

Paul Nash, *Wiosna w okopach. 1917*, obraz z 1918 r.

1. Przyjrzyj się postaciom żołnierzy na pierwszym planie. Co wyrażają ich gesty i postawa? Opisz krajobraz ukazany na dalszym planie.
2. Zinterpretuj wymowę obrazu. Odwołaj się do skojarzeń zwykle związanych z wiosną.

Niemiecka karykatura z czerwca 1919 r. zatytułowana „Wersal”. Pod ilustracją zamieszczono podpis: „Także Pan ma prawo do samostanowienia. Czy życzy sobie Pan, aby opróżnić Pańskie kieszenie przed śmiercią czy po śmierci?”.

1. Wyjaśnij, kim jest postać stojąca tyłem. Przypomnij, kiedy i gdzie po raz pierwszy użyto urządzenia przedstawionego na ilustracji.
2. Zinterpretuj przesłanie tej karykatury.

Fragment reportażu polskiego ziemianina z pobytu w Berlinie w 1934 r.

W drugą niedzielę maja obchodzi się zwykle w Niemczech Dzień Matki. W tym roku odbywał się pod hasłem licznych rodzin. Aby zachęcić panny na wydaniu i początkujące mężatki, wszystkie pisma ilustrowane zamieściły fotografie i artykuły o matkach zasłużonych, czyli takich, które straciły wielu synów na wojnie. Nie wiem doprawdy, kto ma dziwaczniejszą mentalność: redaktor-propagandzista czy kobieta, która się na taką propagandę da złapać. Poza rolą matki, ruch narodowo-socjalistyczny nie przyznaje innej roli kobiecie. Istnieje wprawdzie dziewczęca organizacja hitlerowska (coś w rodzaju harcerek), ale mówiono mi, jest ona traktowana po macoszemu. […] Partia życzy sobie, żeby kobieta-Niemka nosiła długie włosy, nie szminkowała twarzy, nie karminowała warg i nie paliła w publicznych lokalach. Podobno rzeczywiście Leichner i inne firmy kosmetyczne odczuwają już dotkliwie duży spadek popytu na ich artykuły.

A. Sobański, *Cywil w Berlinie*, Warszawa 1934, s. 24–25.

1. Powiedz, jak naziści widzieli rolę kobiet w społeczeństwie. Jaki model życia promowali i dlaczego?
2. Jaki jest stosunek autora do opisywanej rzeczywistości?

Sowiecki plakat zachęcający do kolektywizacji. Napis na plakacie: „Przeciw lamentom kułaków – zgodnym, kolektywnym krokiem do siewu".

1. Wyjaśnij, do jakich argumentów odwołali się twórcy tego plakatu.

Uciekinierzy z miasta Kanton podczas wojny japońsko-chińskiej, zdjęcie z 1938 r.

1. Wyjaśnij, co na podstawie zdjęcia można powiedzieć o warunkach ewakuacji i dostępnych środkach transportu dla uchodźców wojennych. Dlaczego ludzie jadą na lokomotywie?

POLECENIA

1. Przypomnij, kto był pomysłodawcą powojennego ładu na świecie. Na jakich zasadach miał się on opierać?
2. Wymień zagrożenia dla światowego pokoju wynikające z traktatów pokojowych podpisanych po Wielkiej Wojnie.
3. Opisz cywilizacyjne i kulturowe skutki I wojny światowej.
4. Wskaż podobieństwa i różnice między ustrojami faszystowskich Włoch, nazistowskich Niemiec i ZSRS.
5. Omów rolę przywódcy partii i państwa w ustroju totalitarnym.
6. Wymień wydarzenia z polityki międzynarodowej, które doprowadziły do wybuchu II wojny światowej.

VII. POLSKA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

- Walka o granice
- Życie polityczne
- Społeczeństwo i gospodarka
- Kultura i nauka
- Polityka zagraniczna

***Orlęta lwowskie*, obraz Wojciecha Kossaka.** Malarz przedstawił scenę walki młodych obrońców Lwowa z Ukraińcami na cmentarzu Łyczakowskim.

? Jedną z ofiar walk z Ukraińcami był Antoś Petrykiewicz – najmłodszy w historii kawaler Orderu Virtuti Militari. Sprawdź, kim był Petrykiewicz, ile miał lat i za jakie zasługi został odznaczony Orderem Virtuti Militari.

35 Walka o granice odrodzonej Polski

- Postanowienia w sprawie Polski na konferencji w Paryżu
- Powstanie wielkopolskie i powstania śląskie
- Dwie koncepcje wschodniej granicy Polski
- Walki o Lwów
- Wojna polsko-bolszewicka

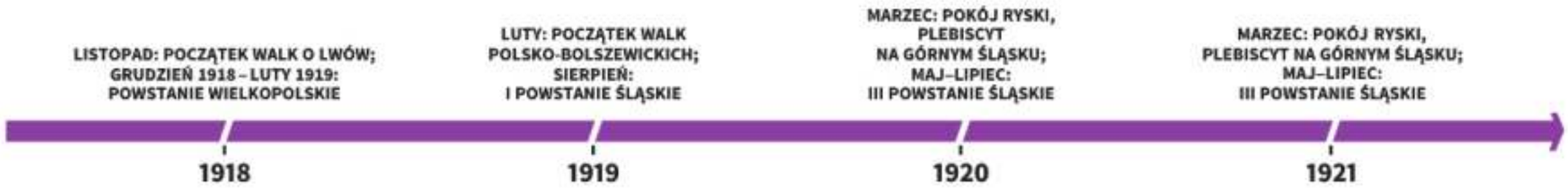

Sprawa polska na konferencji w Paryżu

Powstanie odrodzonego państwa polskiego ostatecznie zostało potwierdzone na arenie międzynarodowej w czasie konferencji w Paryżu oraz traktatem wersalskim. Polska delegacja, na której czele stanęli **Ignacy Paderewski** i **Roman Dmowski**, domagała się przyłączenia do odrodzonego państwa większości tych obszarów **na wschodzie**, które do Rzeczypospolitej należały przed rozbiorami. Postulowała także włączenie do niego nie tylko obszarów leżących **na zachodzie** i wchodzących w skład państwa polskiego w 1772 r., lecz także części ziem zamieszkałych w dużym stopniu przez Polaków (np. Śląska, Mazur), które przed rozbiorami nie należały do Rzeczypospolitej. **Francja**, która dążyła do osłabienia Niemiec, popierała większość polskich żądań. Natomiast **Wielka Brytania**, obawiająca się z kolei nadmiernego osłabienia państwa niemieckiego, sprzeciwiała się przyłączeniu do Polski całości Górnego Śląska czy Gdańska, w większości zamieszkałego przez Niemców.

Ostatecznie w traktacie wersalskim przyznano Polsce **Wielkopolskę** (opanowaną przez polskich powstańców na początku 1919 r., patrz: następny akapit) i **Pomorze Wschodnie**, ale bez samego Gdańska, który miał zostać **Wolnym Miastem** pod kontrolą Ligi Narodów. Na części obszarów **Warmii**, **Mazur** i **Górnego Śląska** postanowiono przeprowadzić **plebiscyty**, aby ludność tych spornych terenów sama zdecydowała w głosowaniu o ich przynależności państwowej.

Powstanie wielkopolskie (1918–1919)

W momencie zakończenia I wojny światowej Niemcy kontrolowali całość ziem zaboru pruskiego. Ich przyszłość miała rozstrzygnąć konwencja pokojowa zgodnie z prawem narodów do samostanowienia. Jesienią 1918 r. zaczęły tam powstawać ośrodki polskiej władzy, jak **Sejm Dzielnicowy** w Poznaniu czy rodzaj lokalnego rządu – **Naczelna Rada Ludowa** (patrz: temat 26).

Zwycięski szturm na Prezydium Policji w Poznaniu i śmierć Franciszka Ratajczaka 27 grudnia 1918 r., obraz Leona Prauzińskiego.

? Sprawdź, kim był Franciszek Ratajczak.

Wciąż jednak działała na tych terenach niemiecka administracja i stacjonowały niemieckie wojska. O losie ziem zaboru pruskiego miała zadecydować konferencja pokojowa w Paryżu. Jednak Wielkopolanie nie chcieli czekać kolejnych miesięcy na decyzję o przynależności państwowej ich ziem do odrodzonej Rzeczypospolitej.

W grudniu 1918 r., kiedy do Poznania przybył Ignacy Paderewski, doszło – po kilku niemieckich prowokacjach – do wybuchu powstania. Wzięli w nim udział głównie Polacy – dawni żołnierze armii niemieckiej. Władze w Warszawie, skoncentrowane na wojnie polsko-ukraińskiej i walkach o Lwów, nie mogły przyjść powstańcom z pomocą. Przysłano jedynie grupę oficerów mających pomóc w organizacji powstańczego wojska. Dowództwo nad całością sił powstańczych (złożonych z ochotników i poborowych) objął **gen. Józef Dowbor-Muśnicki**.

W ciągu kilkunastu dni powstańcy opanowali większość Wielkopolski. Na wyzwolonych terenach władzę przejęła Naczelna Rada Narodowa, która wprowadziła na tych obszarach polską administrację, szkolnictwo i sądownictwo. Walki zakończyły się w lutym 1919 r., kiedy mocarstwa zachodnie wymusiły na Niemcach zawieszenie broni. **Powstanie wielkopolskie** jako jedyne w polskich dziejach zakończyło się sukcesem. Przyłączenie Wielkopolski do Rzeczypospolitej potwierdziły postanowienia traktatu wersalskiego.

Zgodnie z decyzjami podjętymi w Wersalu na początku **1920 r.** na Pomorze Wschodnie wkroczyły oddziały polskie dowodzone przez gen. Józefa Hallera. W lutym 1920 r. w Pucku dokonał on symbolicznych zaślubin Polski z morzem.

Powstania śląskie. Plebiscyty na Śląsku, Warmii i Mazurach

Szczególnie cennym nabytkiem dla państwa polskiego mógł być silnie uprzemysłowiony **Górny Śląsk**. Polacy należeli tam głównie do biedniejszych warstw społeczeństwa – robotników i chłopów. Wyższe warstwy społeczne stanowiła ludność niemiecka.

Na Śląsku – podobnie jak na innych obszarach – działała tajna POW. Ona też rozpoczęła przygotowania do zbrojnego przyłączenia Górnego Śląska do Polski. **W sierpniu 1919 r.** doszło do **I powstania śląskiego**, stłumionego przez Niemców po 10 dniach. Rząd Polski, zajęty wojną o wschodnią granicę, nie mógł skutecznie pomóc powstańcom.

W lutym 1920 r. na mocy postanowień traktatu wersalskiego zaczęła na Górnym Śląsku działać międzynarodowa komisja, której celem było przygotowanie **plebiscytu**. Aby zapewnić ludności swobodę wyrażania woli i uchronić ją przed możliwymi represjami ze strony Niemiec, które wciąż administrowały sporną prowincją, przerzucono tam oddziały wojskowe mocarstw zachodnich (brytyjskie, francuskie i włoskie). Na czele Polskiego Komisariatu Plebiscytowego stanął **Wojciech Korfanty**, polski działacz narodowy i katolicki na Śląsku.

Plakat propagandowy z okresu plebiscytu na Górnym Śląsku.

? Wskaż element ilustracji odnoszący się do Polski.

? Wyjaśnij, dlaczego na plakacie znalazło się hasło w językach polskim i niemieckim.

BIOGRAM

WOJCIECH KORFANTY
(1873–1939)

Wywodził się z biednej rodziny górniczej z Siemianowic Śląskich. Został wychowany w duchu przywiązania do polskości, a nacisk germanizacyjny w szkole średniej tylko utwierdził go w wyborze polskiej świadomości narodowej. Za działalność polityczną został przed maturą wyrzucony z gimnazjum w Katowicach. Egzamin dojrzałości zdał jednak w innej szkole, po czym ukończył studia prawnicze i ekonomiczne. Wielokrotnie był więziony i szykanowany przez władze pruskie za polską agitację na łamach prasy, gdyż zawodowo parał się głównie dziennikarstwem. W 1903 r. został posłem z Górnego Śląska do Reichstagu. W dobie powstań śląskich i referendum był niekwestionowanym liderem polskiego ruchu narodowego na Śląsku. Początkowo związany z narodową demokracją, w okresie międzywojennym był przywódcą chrześcijańskiej demokracji i przeciwnikiem politycznym Józefa Piłsudskiego.

Zdjęcie grupy powstańców śląskich. Po stronie polskiej podczas powstań śląskich walczyli ochotnicy nie tylko ze Śląska, lecz także z innych regionów Polski. Wśród ochotników byli także żołnierze Wojska Polskiego.

? Powiedz, co świadczy o tym, że powstańcy są ochotnikami, a o czym może świadczyć fakt, że potrafią obsłużyć ckm.

Przygotowania do plebiscytu nie uspokoiły jednak sytuacji. Niemcy szykanowali polskich działaczy narodowych na Śląsku – stosowali wobec nich terror. W nocy z 19 na 20 sierpnia 1920 r. Polacy doprowadzili do wybuchu **II powstania śląskiego**. Walki trwały zaledwie kilka dni. Przerwano je, gdy międzynarodowa komisja plebiscytowa zdecydowała o utworzeniu na obszarach plebiscytowych mieszanej polsko-niemieckiej policji, która miała strzec porządku i pilnować bezpieczeństwa.

W marcu 1921 r. odbył się w końcu plebiscyt, który miał zadecydować o przynależności Górnego Śląska. Jednak jego wyniki – między innymi z powodu napływu osób urodzonych na Śląsku, a głosujących z głębi Niemiec – okazały się dla Polski niekorzystne. Zgodnie z jego wynikiem większość prowincji miała przypaść Niemcom. Doprowadziło to w maju 1921 r. do wybuchu **III powstania śląskiego**. Jego przywódcą został Wojciech Korfanty. Polacy wyparli Niemców z całego obszaru plebiscytowego. Po dwóch miesiącach walk zawarto rozejm. Ostatecznie pod koniec 1921 r. Rada Ambasadorów (organ powołany przez mocarstwa ententy) podzieliła Górny Śląsk: przyznała Polsce 29% obszaru plebiscytowego zamieszkiwanego przez blisko połowę ludności. Były to tereny Górnego Śląska najsilniej uprzemysłowione i najgęściej zaludnione.

W lipcu 1920 r. odbył się **plebiscyt na Warmii i Mazurach**. Głosowanie zakończyło się porażką strony polskiej. Za przyłączeniem tych obszarów do Polski opowiedziało się zaledwie około 5% głosujących. Polska otrzymała kilka gmin. Na taki wynik głosowania miała wpływ sytuacja na froncie wojny polsko-bolszewickiej. Mieszkańcy Warmii i Mazur mogli się obawiać porażki Polski i tego, że w jej wyniku państwo polskie przestanie istnieć. Wynik plebiscytu był także efektem skutecznej polityki germanizacji tych obszarów na przełomie XIX i XX wieku.

Dwie koncepcje polityki wschodniej

W kwestii granic wschodnich ścierały się w Polsce dwie koncepcje. **Józef Piłsudski** opowiadał się za **koncepcją federalistyczną**. Zakładała ona wspieranie wysiłku budowy na wschód od Polski państw narodowych (Litwa, Łotwa, Białoruś, Ukraina), które stworzyłyby z Polską federację. Z Polską miały je połączyć sojusze polityczne, wojskowe oraz więzy gospodarcze. Taki silny blok państw leżących między morzami Bałtyckim i Czarnym byłby w stanie, zdaniem Piłsudskiego, przeciwstawić się naciskom dyplomatycznym i ewentualnej agresji ze strony Rosji (bolszewickiej lub „białej"), ewentualnie Niemiec. Tej tzw. **koncepcji Międzymorza** zdecydowanie sprzeciwiał się **Roman Dmowski**. Jego zdaniem narody zamieszkujące obszary pomiędzy polskimi a rosyjskimi terytoriami etnicznymi albo nie były zainteresowane taką współpracą z Polakami (Litwini), albo były za słabe na stworzenie i utrzymanie własnych państw (Ukraińcy, Białorusini). Wobec tego należało na wschodzie inkorporować (wcielić) do Polski możliwie dużo terenów, na których Polacy stanowili większość lub znaczny odsetek mieszkańców. Mniejszości narodowe, które znalazłyby się w granicach państwa polskiego, należało – w myśl teorii Dmowskiego – w przyszłości spolonizować, tak aby Polska pozostała państwem narodowym. Takie rozwiązanie nazwano **koncepcją inkorporacyjną**.

Niezależnie od ścierających się koncepcji sytuacja międzynarodowa była skomplikowana. Gdy kształtowało się państwo polskie, na wschód od niego toczyła się wojna domowa (patrz: temat 25). Narody zamieszkujące zachodnią część dawnej Rosji dążyły do stworzenia własnych państw. Z kolei bolszewicy próbowali zorganizować komunistyczne rządy w Mińsku na Białorusi, Charkowie na Ukrainie czy w Wilnie.

Walki o Lwów

Walki o wschodnią granicę rozpoczęły się 1 listopada 1918 r., kiedy oddziały ukraińskie zajęły Lwów. Ukraińcy ogłosili go stolicą **Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej**,

nowo powstałego państwa, które miało objąć teren Galicji Wschodniej aż po San. Był to drugi po Ukraińskiej Republice Ludowej (patrz: temat 27) ośrodek dążący do stworzenia niepodległego państwa ukraińskiego.

Polacy mieszkający we Lwowie przystąpili do walki, ponieważ nie chcieli się pogodzić z oderwaniem ich miasta od odradzającej się Polski. Lwów był zamieszkiwany głównie przez Polaków i stanowił ważne centrum kultury polskiej. Według spisu ludności z 1910 r. **Polacy stanowili ponad 50% mieszkańców Lwowa**, a Ukraińcy 20%, natomiast w całej Galicji Wschodniej mieszkało 25% Polaków i 61% Ukraińców.

Po trzech tygodniach walk, dzięki odsieczy z terenów kontrolowanych przez władze polskie, Lwów został odbity z rąk Ukraińców. W szeregach polskich obrońców miasta znalazło się dużo młodzieży, przede wszystkim uczniów lwowskich szkół. Nazwano ich później **orlętami lwowskimi**. Wojna polsko-ukraińska trwała do lipca 1919 r., gdy wyparto z Galicji Wschodniej ostatnie oddziały ukraińskie aż do rzeki Zbrucz (do dawnej rozbiorowej granicy rosyjsko-austriackiej).

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Cmentarz Obrońców Lwowa

Potocznie jest zwany cmentarzem Orląt Lwowskich. Spoczywa na nim około 3 tys. żołnierzy polskich poległych w wojnie polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Uroczyście został oddany do użytku w 1924 r. Z tego cmentarza pochodzą ekshumowane zwłoki nieznanego żołnierza, złożone w grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie. Po II wojnie światowej, kiedy Lwów znalazł się w granicach ZSRS, cmentarz – jako widomy znak polskich rządów w mieście – stopniowo ulegał dewastacji, a w 1971 r. został przez władze sowieckie celowo zniszczony przy pomocy ciężkiego sprzętu. Na jego terenie urządzono m.in. warsztaty kamieniarskie i wysypisko śmieci. Dopiero po upadku ZSRS w 1991 r. władze polskie porozumiały się z ukraińskim rządem na temat warunków odbudowy nekropoli. W duchu pojednania między oboma narodami cmentarz został ponownie uroczyście otwarty w 2005 r. z udziałem prezydentów obu państw. Spory o jego ostateczny kształt, m.in. formułę niektórych napisów czy restytucję pomników, ciągną się jednak po dziś dzień.

Wojna polsko-bolszewicka

W ostatnim okresie I wojny światowej tereny zachodnich guberni Rosji były okupowane przez wojska niemieckie, które na przełomie lat 1918–1919 były stamtąd stopniowo wycofywane. Ze wschodu wkraczały na te obszary wojska bolszewickie, a z zachodu – polskie. Od lutego 1919 r. dochodziło do walk między wojskami polskimi a sowieckimi, przerywanych negocjacjami dyplomatycznymi i rozejmami.

Po kilkumiesięcznym zawieszeniu broni w styczniu 1920 r. Polacy wznowili działania przeciw bolszewikom. W kwietniu Naczelnik Państwa – Józef Piłsudski – zwarł **sojusz z Semenem Petlurą**, który stał na czele rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej. To państwo było jednak słabe, a większość jego terytorium opanowali bolszewicy. Petlura, w zamian za polską pomoc wojskową, zrezygnował z roszczeń do Galicji Wschodniej. W maju 1920 r. siły polsko-ukraińskie przeprowadziły tzw. **wyprawę kijowską**, w której wyniku zajęły Kijów. Jednak okazało się, że Petlura ma niewielkie poparcie w ukraińskim społeczeństwie, a siły bolszewickie – Armia Konna **Siemiona Budionnego** na Ukrainie i wojska **Michaiła Tuchaczewskiego** na Białorusi – przystąpiły do kontrofensywy. Wojska polskie zostały zmuszone do gwałtownego odwrotu. **W sierpniu 1920 r.** Armia Czerwona dowodzona przez marszałka **Tuchaczewskiego** znalazła się na przedpolach Warszawy.

Komuniści, przygotowujący się do przejęcia władzy w Polsce, stworzyli w Białymstoku **Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski**, a na terenach opanowanych przez Armię Czerwoną rozpoczęli nacjonalizację ziemi i fabryk. Realna stała się groźba upadku niedawno odrodzonego państwa.

***Nam twierdzą będzie każdy próg*, plakat z 1920 r. autorstwa Kamila Mackiewicza.**

? Wskaż na plakacie przedstawicieli różnych warstw społecznych. Czemu miało służyć przedstawienie ich jako towarzyszy broni?

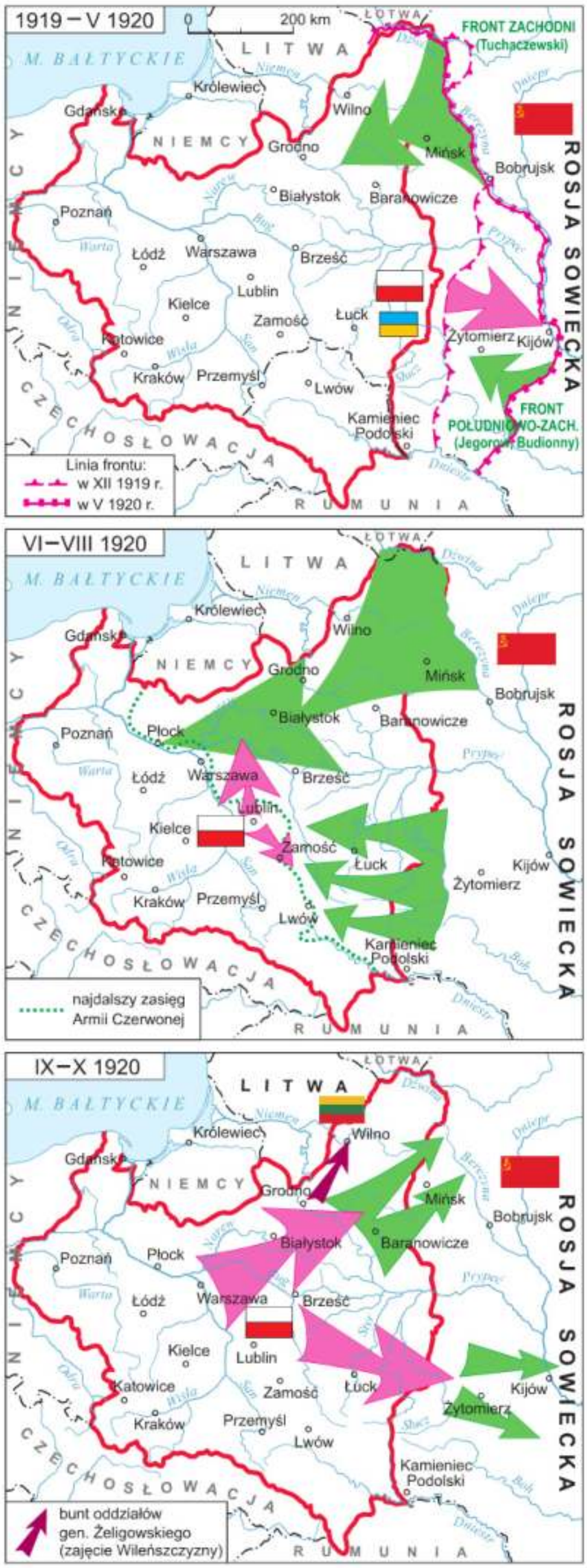

Wojna polsko-bolszewicka.

? Wskaż na mapach kolejne fazy działań militarnych w czasie wojny polsko-bolszewickiej.

W obliczu śmiertelnego zagrożenia do wojska polskiego wstąpiło około 100 tys. ochotników z różnych warstw społecznych (m.in. chłopi, robotnicy, inteligenci). Doszło także do porozumienia polityków ponad dzielącymi ich różnicami. Na czele **Rządu Obrony Narodowej**, w którego skład weszli przedstawiciele socjalistów, ludowców, chadeków i narodowców, stanął **Wincenty Witos**. Z kolei Józef Piłsudski przewodził **Radzie Obrony Państwa**, skupiającej kilkunastu najważniejszych polityków polskich różnych opcji politycznych. Sejm obiecał chłopom przeprowadzenie po zwycięstwie korzystnej dla nich reformy rolnej.

Przełomowym punktem w wojnie stała się **Bitwa Warszawska**, rozegrana w dniach **13–18 sierpnia 1920 r.** Podczas jej trwania oddziały Armii Czerwonej zostały powstrzymane przez gen. Hallera w walkach o Radzymin koło Warszawy, a na ich flankę z okolicy rzeki Wieprz kontruderzenie wyprowadził Józef Piłsudski i zadał w ten sposób wojskom sowieckim decydujący cios. Oddziały Armii Czerwonej, w obawie przed okrążeniem i zniszczeniem, pośpiesznie wycofywały się na wschód. We wrześniu 1920 r. w bitwie nad Niemnem Polacy ponownie pokonali wojska sowieckie. Wojsko polskie zajęło Grodno i Mińsk. Obie strony konfliktu były wyczerpane prowadzeniem działań wojennych i zawarły rozejm.

WARTO WIEDZIEĆ

Konferencja w Spa i linia Curzona

(czytaj: kerzona)

Jeszcze podczas bolszewickiej ofensywy na Warszawę w lipcu 1920 r. odbyła się konferencja w belgijskim mieście Spa. Mocarstwa ententy zaproponowały wówczas polskiemu premierowi Władysławowi Grabskiemu, aby wyznaczyć granicę polsko-rosyjską wzdłuż linii rzek Niemen i Bug. Nazywano ją linią Curzona, od nazwiska brytyjskiego dyplomaty, który zaproponował jej przebieg. Tak wyznaczona granica pozostawiała poza państwem polskim tereny leżące na wschód od tej linii, w tym tak ważne skupiska polskiej ludności i ośrodki polskiej kultury, jak Wilno i Lwów. W zamian państwa ententy zaproponowały dostawy broni i pośrednictwo w pertraktacjach z bolszewikami. Rząd w Warszawie nie zaakceptował tej propozycji. Polska zdołała wywalczyć na polach bitew przesunięcie wschodnich granic państwa o kilkaset kilometrów dalej na wschód.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Znaczenie i ocena Bitwy Warszawskiej

Bitwa Warszawska uratowała niepodległość Polski, a także uniemożliwiła przeniesienie rewolucji bolszewickiej do Europy Środkowej i Zachodniej. Z tego względu brytyjski historyk i dyplomata lord Edgard d'Abernon (czytaj: dabernon) umieścił ją na osiemnastym miejscu listy bitew, które wywarły największy wpływ na losy świata. Jego zdaniem uratowała ona istnienie zachodniej cywilizacji. Przeciwnicy Piłsudskiego, aby umniejszyć jego zasługi, nazwali bitwę „cudem nad Wisłą", co miało służyć przypisaniu sukcesu głównie boskiej interwencji. Podkreślali także ważną rolę gen. Tadeusza Rozwadowskiego, który w lipcu 1920 r. został szefem sztabu generalnego Wojska Polskiego i był współautorem planu polskiej kontrofensywy, oraz pomoc francuskich doradców wojskowych.

? Sprawdź, które bitwy i dlaczego właśnie te umieścił na swojej liście brytyjski dyplomata.

W marcu 1921 r. Polska i Rosja Sowiecka podpisały w stolicy Łotwy – Rydze tzw. **pokój ryski**. Ustalał on wschodnią granicę Polski. Większość ziem Ukrainy i Białorusi pozostała po stronie sowieckiej (patrz: mapa s. 322). Ostatecznie nie powstało państwo ukraińskie ani białoruskie. W granicach Rzeczypospolitej znalazła się Galicja Wschodnia ze Lwowem. W 1923 r. Rada Ambasadorów państw ententy zatwierdziła granicę polsko-sowiecką.

Spór z Czechosłowacją i z Litwą

Na Śląsku Cieszyńskim, wchodzącym w skład Austrii, w październiku 1918 r. ukształtowały się lokalne polskie i czeskie ośrodki władzy. Podlegające im obszary odpowiadały podziałom etnicznym – tereny zamieszkałe przez większość czeską zajęło wojsko nowo utworzonego państwa czechosłowackiego, a przez większość polską – oddziały polskie. Jednak w styczniu 1919 r. wojska czechosłowackie najechały na część Śląska kontrolowaną przez Polaków. Ostateczna granica miała być ustalona w wyniku plebiscytu, do którego nie doszło. Podczas najcięższego okresu wojny polsko-bolszewickiej w lipcu 1920 r. rząd w Warszawie zgodził się pod presją mocarstw zachodnich na uznanie niekorzystnej dla Polski granicy na rzece Olzie. Na należącym do Czechosłowacji **Zaolziu** mieszkało ponad 120 tys. Polaków. Spór o Śląsk Cieszyński negatywnie rzutował na stosunki polsko-czechosłowackie w całym okresie międzywojennym.

Z kolei **z Litwą** Polska toczyła **spór o Wilno**. Było to wówczas miasto zamieszkane głównie przez Polaków i Żydów, w którym Litwini stanowili kilka procent mieszkańców. Litwini widzieli w nim jednak swoją historyczną stolicę, zagarniętą przez zaborczego i większego sąsiada. Po wycofaniu się Niemców w styczniu 1919 r. kontrolę nad miastem przejęli bolszewicy, następnie w kwietniu 1919 r. miasto i okolicę zajęły wojska polskie. W lipcu 1920 r. ponownie weszły do niego oddziały Armii Czerwonej, które po Bitwie Warszawskiej były zmuszone je opuścić, lecz przed wycofaniem przekazały Wilno Litwie. Rząd polski pod naciskiem międzynarodowym podpisał umowę o rozgraniczeniu, w myśl której Wilno pozostało po stronie litewskiej.

Był to jednak manewr taktyczny, gdyż za cichą zgodą Naczelnika Państwa generał Lucjan Żeligowski „zbuntował się" i z podległymi mu żołnierzami w październiku 1920 r. zajął sporne miasto, z którego wyparł Litwinów. Ustanowiono tam państwo o nazwie Litwa Środkowa.

BIOGRAM

LUCJAN ŻELIGOWSKI

(1865–1947)

Oboje rodzice Żeligowskiego, wywodzącego się z Litwy, zostali zesłani na Syberię za udział w powstaniu styczniowym. Ponieważ pochodził z niezamożnej rodziny szlacheckiej, zdecydował się na zawodową służbę wojskową w armii rosyjskiej. W jej szeregach walczył podczas wojny z Japonią. We wrześniu 1915 r. na własną prośbę został przeniesiony do powstającej właśnie Polskiej Brygady Strzelców, na bazie której dwa lata później powstał I Korpus Polski. Po jego demobilizacji w maju 1918 r. wciąż działał na rzecz powstania polskich formacji na terenie Rosji. Najbardziej znany był z zajęcia Wilna w październiku 1920 r. To wydarzenie określa się mianem „rajdu Żeligowskiego". Zmarł w Londynie podczas przygotowań do powrotu z emigracji do kraju.

Kształtowanie się granic II Rzeczypospolitej.

? Wskaż tereny, które wchodziły w skład Rzeczypospolitej w 1772 r., a nie znalazły się w granicach niepodległej Polski.

W 1922 r. przyłączyło się do Rzeczypospolitej. W proteście przeciw zajęciu Wilna Litwa aż do 1938 r. nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych z Polską, a relacje obu państw pozostawały napięte.

Bilans procesu kształtowania granic

Ostatecznie w wyniku walk, plebiscytów i rokowań dyplomatycznych Polska uzyskała terytorium o powierzchni blisko 389 tys. km^2, co dawało jej 6. miejsce pod względem powierzchni w Europie. Granice Polski miały bardzo nieregularny kształt i długość 5529 km. Z reguły nie nosiły one charakteru naturalnego – nie przebiegały wzdłuż rzek i pasm górskich. W porównaniu do czasów przedrozbiorowych (815 tys. km^2) terytorium kraju było ponad dwukrotnie mniejsze. Polska utraciła rozległe tereny białoruskie i ukraińskie oraz ziemie etnicznie litewskie. Z kolei na zachodzie odzyskano fragment Śląska nienależący do Polski od średniowiecza, utracono za to Gdańsk i Warmię.

PODSUMOWANIE

Proces kształtowania się granic Polski obejmował lata 1918–1921. ■ W grudniu 1918 r. wybuchło zakończone sukcesem powstanie wielkopolskie. ■ Na podstawie postanowień traktatu wersalskiego do Polski zostały przyłączone Wielkopolska i Pomorze Gdańskie. Z samego Gdańska i okolic stworzono Wolne Miasto Gdańsk pod kontrolą Ligi Narodów. ■ W latach 1919–1921 doszło do trzech powstań śląskich oraz plebiscytu, w wyniku których Górny Śląsk został podzielony między Polskę a Niemcy. ■ W lipcu 1920 r. Polska przegrała plebiscyt na Warmii i Mazurach. ■ W latach 1918–1919 doszło do wojny polsko-ukraińskiej o Galicję Wschodnią i Lwów. ■ Wiosną 1920 r. Polska zawarła sojusz z Ukraińską Republiką Ludową przeciwko bolszewikom. W marcu 1920 r. władze polskie i ukraińskie zajęły Kijów. W wyniku ofensywy Armii Czerwonej wojska polskie wycofały się aż pod Warszawę. W połowie sierpnia doszło do polskiej kontrofensywy i zwycięskiej Bitwy Warszawskiej ■ W marcu 1921 r. Polska i Rosja Sowiecka podpisały pokój ryski. Ustalał on wschodnią granicę Polski.

POLECENIA

1. Opisz przebieg kształtowania się granicy Polski z Niemcami.
2. Przedstaw dwie koncepcje granicy wschodniej.
3. Wymień najważniejsze etapy wojny polsko-bolszewickiej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Nota delegacji polskiej na konferencję pokojową w sprawie granic zachodnich z 28 lutego 1919 r. (fragment)

Śląsk Górny jest najznaczniejszym z krajów, które nie wchodziły do Państwa Polskiego w 1772 roku, a którego przyłączenia Polska teraz żąda. Śląsk należał do Polski od początku jej istnienia aż do XIV wieku, w którym jego książęta polskiego domu Piastów uznali zwierzchnictwo króla czeskiego, a później cesarstwa niemieckiego. Od XIV wieku Śląsk ulegał stopniowej germanizacji […] Część Śląska Pruskiego, którą Polska rewindykuje, zawiera Regencję Opolską […] Terytorium to obejmuje 12 000 km^2 i 2 100 000 mieszkańców (1910), z których według oficjalnej statystyki pruskiej 67% stanowią Polacy. W rzeczywistości procent Polaków jest o wiele większy i w części środkowej i wschodniej dosięga 90%. Odrodzenie narodowe tej zapomnianej prowincji zaczęło się w ostatnim pięćdziesięcioleciu. Z początkiem bieżącego wieku Śląsk Górny zaczął wybierać do Reichstagu[1] posłów, którzy wraz z przedstawicielami Poznańskiego i Prus Zachodnich[2] tworzyli parlamentarne Koło Polskie i walczyli przeciwko antypolskiej polityce rządowej. […] Z punktu widzenia ekonomicznego Śląsk Górny ma pierwszorzędne znaczenie. Jego region kopalniany, wrzynający się między Królestwo Polskie i Galicję, w stosunku do ogólnej produkcji niemieckiej daje 23% węgla, 49% ołowiu i 67% cynku.

[w:] R. Dmowski, *Polityka Polska i odbudowanie państwa*, Częstochowa 1937, cz. 2, s. 388–389.

[1] parlamentu niemieckiego
[2] Pomorza Gdańskiego

1. Wymień argumenty, które przytoczyła polska delegacja, aby uzasadnić konieczność przyłączenia Górnego Śląska do Polski.

KALENDARIUM

listopad 1918	początek walk polsko-ukraińskich o Lwów
grudzień 1918–luty 1919	powstanie wielkopolskie
1919	**luty:** początek walk polsko-bolszewickich; **sierpień:** I powstanie śląskie
1920	**luty:** przejęcie Pomorza Gdańskiego przez Polskę; **lipiec:** plebiscyt na Warmii i Mazurach; **sierpień:** Bitwa Warszawska; II powstanie śląskie; **październik:** „bunt" gen. Żeligowskiego i zajęcie Wilna
1921	**marzec:** pokój ryski, plebiscyt na Górnym Śląsku; **maj–lipiec:** III powstanie śląskie

36 II Rzeczpospolita w okresie rządów parlamentarnych (1918–1926)

- Sejm Ustawodawczy
- Konstytucja marcowa
- Zabójstwo Gabriela Narutowicza

Wybory do Sejmu Ustawodawczego

Pierwsze wybory w odrodzonej Polsce miały się odbyć do jednoizbowego **Sejmu Ustawodawczego**, którego głównym zadaniem było uchwalenie konstytucji. Tymczasowy Naczelnik Państwa – Józef Piłsudski – wyznaczył je na **26 stycznia 1919 r.** Odbyły się one jedynie na terenach kontrolowanych przez rząd w Warszawie, czyli na obszarze dawnego Królestwa Kongresowego (bez Suwalszczyzny) i Galicji Zachodniej. W tym czasie trwały jeszcze walki z Niemcami o Wielkopolskę i z Ukraińcami o Lwów. W styczniu 1919 r. bolszewicy wkroczyli do Wilna, a Czesi zajęli Śląsk Cieszyński – dlatego na tych terenach głosowanie się nie odbyło. Na większości obszarów, które ostatecznie weszły w skład II RP, w kolejnych latach zorganizowano wybory uzupełniające.

Głosowanie miało demokratyczny charakter i zostało przeprowadzone według pięcioprzymiotnikowej ordynacji wyborczej (patrz: temat 13). Po raz pierwszy w dziejach Polski **z praw wyborczych mogły wówczas skorzystać kobiety**. Przy bardzo wysokiej frekwencji, która miejscami przekraczała 90% uprawnionych do głosowania, wybrano łącznie 296 posłów. Do składu sejmu dołączono także 44 polskich parlamentarzystów z parlamentów w Berlinie i Wiedniu, reprezentujących dawny zabór pruski, wschodnią Galicję i Śląsk Cieszyński, gdzie ze względu na toczące się walki nie można było przeprowadzić wyborów. Największe poparcie uzyskali narodowi demokraci i ludowcy. Siły lewicy posiadały mniej niż 30% mandatów. W Sejmie Ustawodawczym nie udało się jednak stworzyć stabilnej większości parlamentarnej.

Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski otwiera obrady Sejmu Ustawodawczego w dniu 10 lutego 1919 r.

? Przypomnij sobie, kiedy ostatni raz zebrał się w Warszawie parlament Rzeczypospolitej.

Działalność Sejmu Ustawodawczego

Zwołanie sejmu oznaczało koniec przejściowych rządów Tymczasowego Naczelnika Państwa. Pierwsze posiedzenie Sejmu Ustawodawczego odbyło się w lutym 1919 r. Sejm uchwalił tzw. **małą konstytucję**, określającą zasady funkcjonowania państwa. Jej postanowienia miały obowiązywać do czasu przyjęcia właściwej ustawy zasadniczej. Posłowie powołali Józefa Piłsudskiego na stanowisko Naczelnika Państwa, który miał reprezentować Rzeczpospolitą na zewnątrz, powoływał rząd w porozumieniu z sejmem, pozostał też nadal naczelnym dowódcą.

Zgodnie z małą konstytucją głównym organem państwa stawał się sejm, sprawujący władzę ustawodawczą. Jemu byli podporządkowani sprawujący władzę wykonawczą Naczelnik Państwa i rząd na czele z premierem. W ten sposób ograniczono wcześniejsze uprawnienia Tymczasowego Naczelnika Państwa.

Sejm Ustawodawczy stworzył podstawy porządku prawnego w odrodzonym państwie. Cały kraj podzielono na województwa i powiaty, co miało sprzyjać unifikacji ziem polskich i przeciwdziałać tendencjom separatystycznym. Wojewodowie reprezentowali rząd na danym obszarze i byli podlegli Ministrowi Spraw Wewnętrznych. Względną niezależność od władz centralnych miało tylko województwo śląskie, które uzyskało autonomię. W Katowicach działał Sejm Śląski, do którego kompetencji należało m.in. uchwalanie budżetu województwa i nakładanie lokalnych podatków. Sejm Ustawodawczy zajął się także ustawodawstwem społecznym. Wprowadzono 46-godzinny tydzień pracy, ubezpieczenia chorobowe, inspekcję pracy i urlopy wypoczynkowe.

WARTO WIEDZIEĆ

Zdjęcie sali obrad sejmu z 1930 r.

Sejm na Wiejskiej

Przed rozbiorami sejm spotykał się głównie na Zamku Królewskim w Warszawie. Po powstaniu listopadowym władze rosyjskie postanowiły całkowicie przebudować jego wnętrza, aby zatrzeć pamięć o detronizacji cara Mikołaja I przez sejm powstańczy. Po odrodzeniu Rzeczypospolitej potrzebowano pilnie zaadaptować jakiś budynek, mający co najmniej jedną dużą salę i liczne mniejsze pomieszczenia, na potrzeby sejmu, mającego się wkrótce zebrać. Wybór padł na opuszczone od lata 1915 r. budynki rosyjskiej szkoły średniej dla dziewcząt położone przy ulicy Wiejskiej. Ta prowizoryczna lokalizacja okazała się trwała. W 1925 r. architekt Kazimierz Skórewicz zaprojektował nową salę obrad sejmu, wykorzystywaną do dziś, na planie półokręgu o układzie amfiteatralnym. Pierwszy raz posłowie obradowali w niej w 1928 r. Starą salę obrad sejmu oddano wtedy na wyłączne potrzeby senatu.

Konstytucja marcowa

Po dwóch latach prac **17 marca 1921 r.** Sejm Ustawodawczy przyjął **konstytucję** zwaną później **marcową**. Była ona efektem kompromisu ustalonego przez rozdrobnione stronnictwa zasiadające w parlamencie. Spór dotyczył m.in. kompetencji prezydenta (za których ograniczeniem była prawica, obawiająca się wyboru na to stanowisko Piłsudskiego) czy pozycji Kościoła katolickiego w państwie (której osłabienia z kolei domagała się lewica).

Na mocy konstytucji marcowej władza zwierzchnia w państwie należała do narodu, czyli wszystkich obywateli. Polska stała się **republiką parlamentarną**, w której obowiązywała zasada **trójpodziału władz**.

Władza **ustawodawcza** należała do dwuizbowego parlamentu, wybieranego na 5 lat według pięcioprzymiotnikowej ordynacji wyborczej. W Sejmie (izbie niższej) zasiadało 444 posłów, a w Senacie (izbie wyższej) 111 senatorów. Czynne prawo wyborcze (tzn. prawo wybierania przedstawicieli) do sejmu mieli wszyscy obywatele, którzy skończyli 21 lat, bez względu na płeć i status majątkowy. Sejm uchwalał ustawy i kontrolował rząd, natomiast senat mógł wnosić poprawki do ustaw przyjętych przez sejm, ale nie miał inicjatywy ustawodawczej. Mógł zatrzymać jedynie projekt uchwalony przez sejm na dwa miesiące i spowodować, aby Sejm ponownie podjął decyzję większością kwalifikowaną.

Republika parlamentarna – system rządów, w którym nadrzędną rolę odgrywa parlament, rząd jest przed nim odpowiedzialny politycznie, natomiast głowa państwa pełni funkcję reprezentacyjną.

BIOGRAM

GABRIEL NARUTOWICZ

(1869–1922)

Pochodził z rodziny szlacheckiej ze Żmudzi, był synem weterana powstania styczniowego. Studiował na politechnice w Zurychu. Był ścigany przez władze carskie za działalność polityczną, dlatego osiedlił się w Szwajcarii. Mieszkał tam ponad trzydzieści lat, przyjął obywatelstwo i pełnił różne funkcje publiczne. Zdobył sobie międzynarodowe uznanie jako specjalista od inżynierii wodnej i hydroelektrowni. W 1919 r., na prośbę władz w Warszawie, zrezygnował z profesury na politechnice w Zurychu i wrócił do Polski, gdzie zaangażował się w odbudowę gospodarczą kraju. W kilku rządach pełnił m.in. funkcję ministra robót publicznych i ministra spraw zagranicznych.

Władza **wykonawcza** należała do prezydenta i rządu. Prezydent był wybierany na 7-letnią kadencję przez Zgromadzenie Narodowe (połączone izby sejmu i senatu). Sprawował głównie funkcję reprezentacyjną na arenie międzynarodowej. Za zgodą Sejmu powoływał premiera, a na jego wniosek – poszczególnych ministrów. Polityką państwa – wewnętrzną i zagraniczną – kierował rząd (Rada Ministrów). Musiał on jednak uzyskać poparcie większości posłów (wotum zaufania). Miał też inicjatywę ustawodawczą. Władzę **sądowniczą** sprawowały niezawisłe sądy.

Ustawa zasadnicza gwarantowała: prawa obywatelskie, równouprawnienie polityczne kobiet i mężczyzn, prawo własności, swobody polityczne (swobodne wyrażanie przekonań, wolność prasy, swobodę koalicji, wolność wyznania i sumienia), prawo do strajku oraz zabezpieczenia socjalne. Kościołowi rzymskokatolickiemu przyznano „naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań". Mniejszości narodowe otrzymały prawo zachowania swej narodowości, pielęgnowania mowy ojczystej, rozwijania własnych instytucji społecznych, politycznych i gospodarczych. Konstytucja wprowadzała też powszechny obowiązek szkolny w zakresie podstawowym. Nauka miała być bezpłatna.

Gabriel Narutowicz – pierwszy prezydent II Rzeczypospolitej

W grudniu 1922 r. doszło do wybrania pierwszego prezydenta. W atmosferze ostrego sporu politycznego na to stanowisko został wybrany – głównie głosami posłów lewicy i mniejszości narodowych – **Gabriel Narutowicz**.

BIOGRAM

STANISŁAW WOJCIECHOWSKI

(1869–1953)

Wywodził się ze zubożałej rodziny szlacheckiej i od młodości działał w ruchu socjalistycznym. Należał do założycieli PPS-u i znał się z Piłsudskim od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., gdy wspólnie wydawali nielegalną prasę socjalistyczną. Po rewolucji 1905 r. zaangażował się w ruch spółdzielczy. W czasie I wojny był członkiem Komitetu Narodowego Polskiego. W latach 1919–1920 pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych. Od 1921 r. należał do PSL „Piast". Po 1922 r. jako prezydent zabiegał zwłaszcza o naprawę finansów państwa i polepszenie stosunków z Niemcami. Starał się ograniczać wydatki swej kancelarii, aby dać tym przykład troski o pieniądze podatnika. Był człowiekiem skromnym – nie lubił pokazywać się publicznie ani odbierać hołdów ze strony społeczeństwa. Po 1926 r. wycofał się z życia politycznego i zajął pracą naukową.

Wywołało to wręcz furię środowisk prawicowych, których kandydat przepadł w wyborach. W prawicowej prasie rozpętała się nagonka na nową głowę państwa. Zarzucano mu ateizm, związki z masonami i podkreślano, że zawdzięczał wybór głosom posłów mniejszości narodowych. Stronnicy prawicy nie chcieli dopuścić do jego zaprzysiężenia, wszczynali uliczne burdy i blokowali drogę do sejmu. Zaledwie po tygodniu urzędowania, 16 grudnia 1922 r., Narutowicz został zamordowany przez skrajnego nacjonalistę i zwolennika narodowej demokracji – Eligiusza Niewiadomskiego – podczas otwarcia wystawy sztuki w warszawskiej galerii Zachęta.

Na nowego prezydenta Zgromadzenie Narodowe 20 grudnia 1922 r. wybrało **Stanisława Wojciechowskiego**, działacza socjalistycznego i niepodległościowego. Józef Piłsudski wycofał się z aktywnego życia politycznego, ale zarezerwował dla siebie rolę krytycznego obserwatora życia politycznego w Polsce. Zamieszkał w Sulejówku pod Warszawą, w wili podarowanej mu przez społeczeństwo.

Sytuacja polityczna po uchwaleniu konstytucji

Zgodnie z nową konstytucją w **listopadzie 1922 r.** odbyły się **wybory do Sejmu I kadencji**. Marszałkiem sejmu został ludowy polityk **Maciej Rataj**. Najwięcej głosów zdobyły partie centrowe i prawicowe. Mniejszym poparciem cieszyła się lewica, a ponad 20% mandatów uzyskali przedstawiciele mniejszości narodowych (patrz: ramka s. 328). Żadne ugrupowanie nie miało wystarczającej liczby posłów, aby utworzyć rząd, a w sejmie działało kilkanaście klubów, które nie tworzyły stabilnych koalicji.

Plakat wyborczy Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej z 1922 r.

? Wyjaśnij, kim są ludzie spadający w przepaść. Jak reagują na to trzy postaci na pierwszym planie? Kogo reprezentują?

? Opisz rolę, jaką ChZJN przypisywał partiom lewicowym.

BIOGRAM

MACIEJ RATAJ
(1884–1940)

Wywodził się z biednej rodziny chłopskiej spod Lwowa. Dzięki swojej determinacji, pomocy stypendialnej i dorabianiu jako korepetytor udało mu się zdobyć wyższe wykształcenie. Studiował na Uniwersytecie Lwowskim. Początkowo zarabiał jako nauczyciel gimnazjalny. Od młodości zaangażował się w ruch ludowy. W styczniu 1919 r. z list PSL „Wyzwolenie" został wybrany na posła do Sejmu Ustawodawczego, gdzie współuczestniczył w tworzeniu konstytucji marcowej z 1921 r. Po wyborach parlamentarnych w 1922 r. został marszałkiem sejmu. Z tego względu po zabójstwie Gabriela Narutowicza został tymczasową głową państwa. Po przewrocie majowym stał się zdecydowanym przeciwnikiem sanacji i jednym z głównych liderów opozycji. W czasie II wojny światowej został zamordowany 21 czerwca 1940 r. przez Niemców w masowej egzekucji w Palmirach.

Wyniki wyborów parlamentarnych w 1922 r.

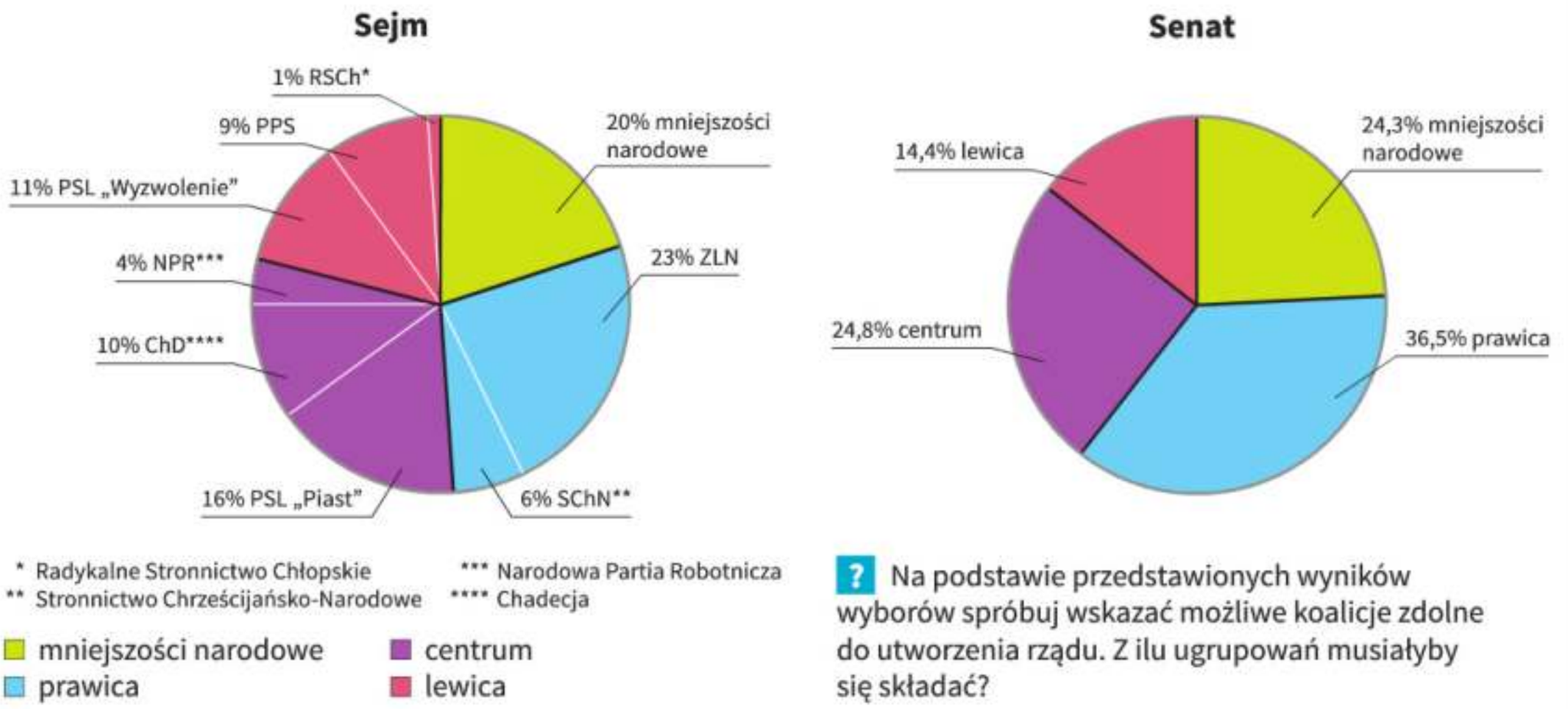

* Radykalne Stronnictwo Chłopskie
** Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe
*** Narodowa Partia Robotnicza
**** Chadecja

mniejszości narodowe
prawica
centrum
lewica

? Na podstawie przedstawionych wyników wyborów spróbuj wskazać możliwe koalicje zdolne do utworzenia rządu. Z ilu ugrupowań musiałyby się składać?

Konstytucja marcowa dawała przewagę władzy ustawodawczej nad wykonawczą, co w warunkach dużego rozbicia sceny politycznej w Polsce prowadziło do mało stabilnych rządów i częstych kryzysów politycznych. Z powodu ogromnego rozbicia sceny politycznej bardzo trudno było stworzyć stabilny rząd. Wymagało to przecież konsultacji i porozumień kilku partii. Z powodu różnic programowych, ambicji poszczególnych polityków oraz niechęci do brania na siebie odpowiedzialności za niepopularne społecznie, ale konieczne kroki często dochodziło do rozpadu koalicji rządowych. Czasem powoływano **gabinety pozaparlamentarne**, czyli rządy, w których skład wchodzili fachowcy niezwiązani z żadnymi partiami politycznymi.

WARTO WIEDZIEĆ

Chjeno-Piast

W maju 1923 r. powstała koalicja parlamentarna Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” i Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (ChZJN nazywany Chjena). Potocznie koalicję nazywano **Chjeno-Piast**. Powołała ona rząd, na którego czele stanął Wincenty Witos. Utrzymał się on do grudnia 1923 r., kiedy utracił większość parlamentarną po secesji kilku posłów PSL „Piast”. Po raz drugi Chjeno-Piast zyskał większość parlamentarną w maju 1926 r. i znów powołał rząd na czele z Witosem (patrz: temat 37).

PODSUMOWANIE

W styczniu 1919 r. przeprowadzono wybory do Sejmu Ustawodawczego. ■ W 1919 r. przyjął on małą konstytucję i funkcję Naczelnika Państwa powierzył Józefowi Piłsudskiemu. ■ W marcu 1921 r. sejm przyjął konsytuację zwaną marcową. Zgodnie z konstytucją marcową wprowadzono w Polsce trójpodział władzy. Władzę ustawodawczą sprawowały sejm i senat, wykonawczą – prezydent i rząd, a sądowniczą – niezawisłe sądy. ■ W grudniu 1922 r. na pierwszego prezydenta Polski został wybrany Gabriel Narutowicz. Został on zamordowany przez fanatycznego nacjonalistę i zwolennika prawicy tydzień po objęciu urzędu. Na kolejnego prezydenta Zgromadzenie Narodowe wybrało Stanisława Wojciechowskiego.

POLECENIA

1. Przedstaw krótko rolę Sejmu Ustawodawczego w kształtowaniu ustroju Polski.
2. Opisz ustrój II Rzeczypospolitej na podstawie konstytucji marcowej.
3. Opisz okoliczności wyboru i śmierci prezydenta Gabriela Narutowicza.
4. Wyjaśnij, dlaczego po wyborach w 1922 r. trudno było stworzyć większość parlamentarną.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Konstytucja marcowa – preambuła[1] i fragment ustawy zasadniczej

W imię Boga Wszechmogącego!

My, Naród Polski, dziękujemy Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swojej sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świetnej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3-ego Maja; dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc Jej byt niepodległy, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny utwierdzić na wiekuistych zasadach prawa i wolności, pragnąc zarazem zapewnić rozwój wszystkich Jej sił moralnych i materialnych dla dobra całej odradzającej się ludzkości, wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej równość, a pracy poszanowanie, należne prawa i szczególną opiekę Państwa zabezpieczyć – tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy. […]

Art. 2

Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do narodu. Organami narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy. […]

Art. 11

Sejm składa się z posłów, wybranych na lat pięć, licząc od dnia otwarcia Sejmu, w głosowaniu powszechnym, tajnym, bezpośrednim, równym i stosunkowym.

Art. 12

Prawo wybierania ma każdy obywatel polski bez różnicy płci, który w dniu ogłoszenia wyników ukończył lat 21, używa w pełni praw cywilnych i zamieszkuje w okręgu wyborczym przynajmniej co od przedednia ogłoszenia wyborów w Dzienniku Ustaw. Prawo głosowania może być wykonywane tylko osobiście. Wojskowi w służbie czynnej nie mają prawa głosowania.

Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. Lata 1918–1939. Polska niepodległa, t. III, wyd. Józef Ryszard Szaflik, Pułtusk 2005, s. 111–113.

[1] wstęp do konstytucji lub innego aktu prawnego

1. Wskaż, kto jest wystawcą tego dokumentu.
2. Wyjaśnij, do jakich tradycji odwoływali się twórcy konstytucji.
3. Opisz, kto i na jakich zasadach miał prawo wybierania posłów do parlamentu.

KALENDARIUM

1919	wybory do Sejmu Ustawodawczego; uchwalenie małej konstytucji
1921	konstytucja marcowa
1922	zabójstwo prezydenta Gabriela Narutowicza
1923	powstanie koalicji Chjeno-Piasta

37 Rządy sanacji w Polsce (1926–1939)

- Zamach majowy
- Początki rządów sanacji
- Wybory brzeskie
- Konstytucja kwietniowa

Sytuacja w Polsce na początku 1926 r.

Choć Józef Piłsudski w 1923 r. zrzekł się wszystkich funkcji państwowych i wojskowych, cały czas utrzymywał kontakt ze swoimi zwolennikami w wojsku i administracji państwowej. Do tego grona należeli dawni legioniści i socjaliści. Także w szerokich kręgach społecznych cieszył się dużą popularnością.

Piłsudski coraz **krytyczniej patrzył na rozwój sytuacji w Polsce**. Scena polityczna była rozbita, a system polityczny – niestabilny. Duża liczba ugrupowań parlamentarnych uniemożliwiała kształtowanie się trwałych koalicji rządowych. Kolejne rządy były uzależnione od woli marginalnych grup posłów. Sytuacja gospodarcza była bardzo trudna (patrz: temat 39), co groziło wybuchem niepokojów społecznych na szeroką skalę. W kraju wybuchały strajki i dochodziło do burzliwych demonstracji, a komuniści i ukraińscy nacjonaliści przeprowadzali akcje dywersyjne i zamachy na urzędników państwowych. Polacy powszechnie narzekali na działalność posłów, którym zarzucali partyjniactwo i nadużywanie uprawnień, oraz na **sejmokrację** – jak potocznie nazywano dominującą rolę sejmu w rządzeniu państwem. Ze względu na traktat z Locarno (patrz: temat 41) pogorszyła się także sytuacja międzynarodowa Polski. W takich okolicznościach, powołując się na poczucie odpowiedzialności za państwo i jego losy oraz na obawę o jego załamanie, Piłsudski postanowił ratować kraj i sięgnąć po władzę.

Piłsudski na moście Poniatowskiego w Warszawie, gdzie 12 maja 1926 r. spotkał się z prezydentem Wojciechowskim.

? Poszukaj informacji na temat przebiegu rozmowy Piłsudskiego z prezydentem Wojciechowskim.

Zdjęcia z zamachu majowego.

? Opisz sytuację przedstawioną na zdjęciu. Jak mogli się czuć żołnierze walczący przeciw współobywatelom?

Zamach majowy

W dniach **12–14 maja 1926 r.** Piłsudski wraz z wiernymi mu oddziałami (lojalni wobec niego oficerowie wciąż piastowali wysokie stanowiska w armii) przeprowadził zbrojny przewrót nazwany **zamachem majowym**. Pretekstem do tego było powołanie 10 maja 1926 r. kolejnego rządu Chjeno-Piasta (patrz: temat 37) na czele z Wincentym Witosem. W dniu 12 maja jednostki wojskowe podporządkowane marszałkowi ruszyły od wschodu na stolicę z rozkazem zajęcia mostów. Na moście Poniatowskiego doszło do rozmowy Piłsudskiego z prezydentem Stanisławem Wojciechowskim, który opowiedział się po stronie legalnego rządu. Piłsudski wycofał się na prawą stronę Wisły. W Warszawie doszło do walk ulicznych, w których wyniku wierne mu oddziały zajęły strategiczne punkty w mieście. W starciach zginęło około 400 osób, a ponad 900 zostało rannych. Strajk kolejarzy popierających zamach, zorganizowany przez działaczy PPS, uniemożliwił ściągnięcie do stolicy oddziałów wiernych rządowi z Wielkopolski i Pomorza. Kolejarze przepuszczali jedynie wojska wierne Piłsudskiemu.

W obawie przed długotrwałą wojną domową, 15 maja prezydent Wojciechowski i premier Witos zrezygnowali z piastowanych funkcji, do dymisji podał się cały rząd.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Przewrót majowy

Przewrót majowy budzi kontrowersje do dziś. Krytycy Piłsudskiego zarzucają mu brutalne złamanie prawa, obalenie legalnych władz i doprowadzenie do bratobójczych walk. Zauważają, że zdławił demokrację i ustanowił rządy dyktatorskie. Część historyków nie zgadza się jednak z jednoznacznie negatywną oceną przewrotu w 1926 r. Podkreślają oni, że sytuacja wewnętrzna w Polsce w przededniu zamachu majowego była bardzo trudna i bliska wybuchowi rozruchów społecznych, a demokratycznie wybrane elity polityczne, zajęte walką o władzę, nie były w stanie znaleźć rozwiązania wielu palących problemów, np. biedy, bezrobocia, nowych terenów rolnych. Narastała także międzynarodowa izolacja Polski. Jako współtwórca niepodległej Polski, marszałek cieszył się olbrzymim kredytem zaufania wśród różnych grup polskiego społeczeństwa. Niektórzy badacze częścią odpowiedzialności za rozlew krwi obarczają prezydenta i rząd, którzy chcieli opanować sytuację z pomocą wojska.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojskowi wobec zamachu

Dla wielu wojskowych zamach majowy był ciężką próbą. Z jednej strony uznawali oni zasługi Piłsudskiego dla odzyskania niepodległości, a z drugiej – mieli świadomość, że złożyli przysięgę na wierność legalnym władzom, które teraz dawny Naczelnik Państwa usiłował obalić. W kilku przypadkach zakończyło się to dramatycznie. Dowódca 7 Pułku Piechoty Legionów pułkownik Mieczysław Więckowski wysłał swój pułk na pomoc zamachowcom, lecz sam popełnił samobójstwo, ponieważ nie mógł się zdecydować, po której stronie konfliktu stanąć. Z tego samego powodu nieudaną próbę samobójczą podjął gen. Kazimierz Sosnkowski, wieloletni bliski współpracownik Piłsudskiego.

Tymczasową głową państwa został, zgodnie z konstytucją, marszałek sejmu Maciej Rataj. Powołał on nowy rząd, na którego czele stanął, oddany Piłsudskiemu, Kazimierz Bartel (profesor matematyki i poseł na sejm).

Sanacja

Wiele osób z różnych środowisk politycznych, od socjalistów po konserwatystów, poparło zamach. Widzieli oni w Józefie Piłsudskim, mającym niekwestionowane zasługi dla odzyskania niepodległości przez Polskę, silnego przywódcę, który zaprowadzi w państwie ład i porządek. Stronnicy Piłsudskiego, zwani **piłsudczykami**, twierdzili, że przeprowadzają rewolucję moralną, która ma na celu uzdrowienie stosunków w Polsce i zwalczenie patologii w polityce (korupcji, nieudolności w zarządzaniu, rozkradania majątku państwowego, prymatu interesów osobistych i partyjnych nad państwowymi), a także politycznej niestabilności. Zgodnie z tym, co deklarowały osoby skupione wokół marszałka, zarządzanie państwem, jako najwyższym dobrem, mieli przejąć nowi, oddani mu ludzie.

Ugrupowanie zwolenników Piłsudskiego podkreślało swój ponadpartyjny charakter, potrzebę silnej władzy wykonawczej i społecznej solidarności. Ich rządy określano mianem **sanacji**, a zwolenników nowych porządków nazwano **sanatorami**.

Jeszcze w maju 1926 r. Piłsudski został wybrany przez Zgromadzenie Narodowe (głosami lewicy, części centrum i mniejszości narodowych) na prezydenta. Nie przyjął tego stanowiska, a swoją decyzję uzasadniał niewielkimi kompetencjami głowy państwa. Zostanie prezydentem zaproponował za to **Ignacemu Mościckiemu**, który został wybrany na ten urząd w kolejnym głosowaniu.

Pozycję prezydenta Rzeczypospolitej wzmocniła tzw. **nowela sierpniowa** z 1926 r. do konstytucji marcowej.

Sanacja (łac. *sanatio* – uzdrowienie) – nieoficjalna nazwa obozu politycznego skupionego wokół Józefa Piłsudskiego, który w wyniku zamachu majowego w 1926 r. objął rządy w Polsce z zamiarem uzdrowienia sytuacji politycznej i gospodarczo-społecznej w kraju.

BIOGRAM

IGNACY MOŚCICKI

(1867–1946)

Podczas studiów w Rydze związał się z polskim ruchem socjalistycznym. Piłsudskiego poznał już w 1896 r. Z wykształcenia chemik i miłośnik nauki, przez większość swego aktywnego życia pracował naukowo w różnych szkołach wyższych. Opracował około 60 patentów i wynalazków z chemii. Do polityki został wciągnięty przez marszałka dopiero po zamachu majowym. Sprawując urząd prezydenta, realizował linię polityczną Piłsudskiego. Cieszył się opinią uczciwego, kompetentnego fachowca i państwowca, nieuwikłanego w bieżącą politykę i afery. Jako prezydenta interesowały go zwłaszcza sprawy gospodarcze, w tym budowa polskiego przemysłu chemicznego. Szybko rozsmakował się w przywilejach władzy. Za jego kadencji znacznie wzrosły koszty kancelarii prezydenta. Na swoją siedzibę, zamiast skromnego Belwederu, wybrał Zamek Królewski w Warszawie. Dopiero po śmierci Piłsudskiego zaczął wykazywać ambicje polityczne i budować własny obóz polityczny. We wrześniu 1939 r., po opuszczeniu kraju, zrzekł się urzędu.

Zgodnie z nią głowa państwa uzyskała prawo przedterminowego rozwiązywania sejmu i senatu przed upływem kadencji oraz wydawania dekretów z mocą ustawy. Z kolei sejmowi ograniczono prawo zgłaszania wotum nieufności wobec rządu. Wprowadzono przepis ściśle określający termin pracy nad uchwalaniem budżetu państwa. Niedotrzymanie tego terminu skutkowało przyjęciem budżetu w formie zaproponowanej przez rząd. Zachowano jednak parlamentarny system rządów i możliwość działania partii politycznych. Skłócony sejm nie został rozwiązany.

Rządy sanacji

Kluczowe decyzje w państwie po 1926 r. podejmował Piłsudski, który piastował od przewrotu majowego aż do 1935 r. w każdym gabinecie (nawet w tych dwóch, na których czele stawał) funkcję ministra spraw wojskowych. Marszałek objął, stworzone dla niego, stanowisko Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych o bardzo szerokich kompetencjach, do których należały m.in. obsadzanie najwyższych stanowisk w armii, zwierzchnictwo nad sztabem generalnym czy kontrola przygotowań armii do wojny. Piłsudski w latach 1926–1928 i w 1930 r. pełnił także funkcję premiera. Jego pozycja nie wynikała jednak ze sprawowanego urzędu, ale z osobistego autorytetu, którym cieszył się w nowym obozie władzy. Polska stała się państwem **autorytarnym**, w którym władza była oparta na autorytecie jednostki. Zachowała jednak pewne elementy demokracji, takie jak system wielopartyjny, wybory do parlamentu czy względną wolność słowa.

Po przewrocie majowym stopniowo wpływ na państwo zyskało grono najbliższych współpracowników Piłsudskiego, zwane **grupą pułkowników**, gdyż wśród nich znajdowało się sporo oficerów wyższych rangą. W przeszłości byli oni związani z Organizacją Bojową PPS oraz Legionami. Wszystkie ważniejsze urzędy państwowe (stanowiska w armii i policji, teki ministerialne) obsadzono piłsudczykami, a osoby o innych poglądach zwalniano z pracy bądź przenoszono na mniej znaczące stanowiska.

Przez kilka lat system sanacyjny działał w miarę sprawnie, czemu sprzyjała dobra koniunktura gospodarcza.

Druk wyborczy BBWR-u z 1930 r.

? Wymień zasługi Józefa Piłsudskiego dla państwa przywołane w tym druku.

WARTO WIEDZIEĆ

BBWR

Po zamachu majowym Józef Piłsudski deklarował chęć budowania porozumienia politycznego ponad podziałami partyjnymi. Potrzebował poparcia w parlamencie, żeby zrealizować swoje zamierzenia, w tym zmianę konstytucji. Z tego względu jego współpracownicy powołali do życia Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. Do BBWR przystąpiło wiele ugrupowań społecznych i politycznych. Znaleźli się w nim przedstawiciele różnych środowisk politycznych: konserwatystów, liberałów, socjalistów, ludowców. Członków BBWR, ponad różnicami ideologicznymi, łączyć miało przede wszystkim zaufanie do polityki Piłsudskiego. Organizacja nie miała klarownego programu politycznego, poza wspieraniem władz rządowych. Przywódcą BBWR został Walery Sławek, towarzysz bojów politycznych Piłsudskiego od końca lat dziewięćdziesiątych XIX w. BBWR, wspierany przez administrację państwową, przyciągał także wielu karierowiczów, liczących, że akces do tego obozu ułatwi im znalezienie dobrze płatnej pracy na państwowej posadzie. W wyniku tarć wewnętrznych BBWR został rozwiązany w 1935 r. po siedmiu latach istnienia.

Manifestacja działaczy Stronnictwa Narodowego 15 sierpnia (lata trzydzieste).

? Opisz strój manifestantów. Skąd organizatorzy mogli czerpać wzorce?

? Przypomnij wydarzenie, z którym związana jest data 15 sierpnia. Dlaczego właśnie z okazji tego wydarzenia odbyła się manifestacja?

Piłsudczycy dążyli do zmiany konstytucji i do wzmocnienia władzy wykonawczej. Aby zachować pozory legalności, musieli tego dokonać na drodze parlamentarnej, zgodnie z konstytucją marcową. W celu zapewnienia obozowi rządzącemu wsparcia w parlamencie zwolennicy sanacji w 1928 r. założyli **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)**. Była to organizacja polityczna, do której mogli należeć wszyscy chętni do współpracy z Piłsudskim (patrz: ramka s. 333). W wyborach do parlamentu w 1928 r. uzyskał on 25% głosów, czyli stał się najsilniejszym klubem parlamentarnym, ale miał za mało posłów, aby samodzielnie rządzić i zmienić konstytucję.

Opozycja wobec rządów sanacji

W twardej opozycji do sanacji stali, odsunięci od władzy w wyniku zamachu majowego, narodowi demokraci. W 1928 r. powołali oni do życia nową partię pod nazwą **Stronnictwo Narodowe**. Stawiało ono sobie za cel budowę katolickiego państwa narodu polskiego i żądało m.in. ograniczenia swobód i praw mniejszości narodowych. Coraz większą rolę w tym środowisku politycznym – którego głównym ideologiem pozostawał Roman Dmowski – zaczęli odgrywać młodzi radykałowie. Jeszcze w grudniu 1926 r. założyli oni z inicjatywy Romana Dmowskiego **Obóz Wielkiej Polski (OWP)**. Miała to być organizacja masowa, hierarchiczna, przygotowująca młodych narodowców do walki poza parlamentem. W 1933 r. władze sanacyjne nakazały rozwiązanie tego ugrupowania.

Początkowy entuzjazm społeczeństwa dla zamachu majowego ustąpił rozczarowaniu, które dodatkowo pogłębił **kryzys gospodarczy**. Wybuchł on pod koniec 1929 r. i zachwiał rządami sanatorów. W jego rezultacie dramatycznie pogorszyła się sytuacja materialna milionów polskich obywateli. Niektóre środowiska polityczne (np. PPS), które poparły zamach majowy, po kilku latach rozczarowały się autorytarnym charakterem rządów Piłsudskiego, marginalizowaniem przez niego roli parlamentu i brakiem głębokich reform społeczno-gospodarczych. W 1929 r. część opozycji o charakterze centrowym i lewicowym postanowiła się zjednoczyć i założyć blok na rzecz obrony ustroju parlamentarnego zwany **Centrolew**. Działacze tego porozumienia rozpoczęli działania pozaparlamentarne skierowane przeciw rządom sanacji. W czerwcu 1930 r. zorganizowali w Krakowie demonstrację pod hasłem obalenia rządu i planowali ogłoszenie strajku generalnego.

Obóz władzy wobec opozycji

Obóz władzy uznał Centrolew za poważne zagrożenie. Zaczęły się szykany wobec jego działaczy, np. rewizje w mieszkaniach, lokalach partyjnych i redakcjach gazet, konfiskaty prasy nieprzychylnej rządowi. **W 1930 r.** prezydent, z nakazu Piłsudskiego, rozwiązał parlament, po czym policja pod zarzutami działalności antypaństwowej i przygotowywania zamachu stanu **aresztowała kilkunastu byłych już posłów i liderów Centrolewu**, których po rozwiązaniu parlamentu przestał chronić immunitet. Uwięziono ich w Brześciu nad Bugiem pod zarzutem usiłowania przejęcia władzy siłą. Strażnicy więzienni szykanowali więźniów (m.in. bito ich i głodzono, organizowano pozorowane egzekucje). Proces sądowy – tzw. **proces brzeski** – ciągnął się w latach 1931–1933 r. Część oskarżonych (np. Wincenty Witos) przed ostatecznym wyrokiem udała się na emigrację, by nie trafić na długie lata do więzienia.

W latach 1934–1939 w **Berezie Kartuskiej** istniał specjalny obóz. Pełnił on funkcję ciężkiego więzienia, do którego kierowano – często na podstawie decyzji administracyjnej, bez wyroku sądu – osoby uznane za wrogów państwa (m.in. komunistów, nacjonalistów ukraińskich, działaczy ONR).

Jesienią 1930 r. przeprowadzono wybory do parlamentu, zwane powszechnie **wyborami brzeskimi**. W ich trakcie doszło do wielu nadużyć, jak naciski na wyborców, fałszerstwa przy liczeniu głosów, a administracja państwowa na różne sposoby – przez aresztowania, wzywanie na przesłuchania, pobicia – szykanowała opozycjonistów i wspomagała kandydatów BBWR-u, którzy ostatecznie uzyskali 47% głosów poparcia. Centrolew zdobył 17%. Wszystko to działo się w warunkach narastającego kryzysu gospodarczego (patrz: temat 39) i radykalizujących się z tego powodu nastrojów społecznych.

Brutalizacja życia politycznego

Lata trzydzieste charakteryzowały się coraz większym radykalizmem partii politycznych i brutalizacją życia politycznego. Na ulicach coraz częściej dochodziło do bójek grup związanych z różnymi partiami politycznymi. W wyniku kryzysu gospodarczego rosły wpływy **komunistów**, wrogich Polsce. W 1931 r. główne partie chłopskie zjednoczyły się w **Stronnictwo Ludowe**, które ciążyło ku lewicy i chętnie organizowało strajki, nierzadko kończące się starciami z policją i przelewem krwi.

Zamachy terrorystyczne na polskich dygnitarzy były organizowane przez **radykalne środowiska ukraińskie** (patrz: temat 39). Z kolei środowiska skrajnie prawicowe założyły w 1934 r. **Obóz Narodowo-Radykalny (ONR)**, mający charakter faszystowski. Już po kilku miesiącach został on zdelegalizowany przez władze sanacyjne, ale działał dalej w podziemiu.

Konstytucja kwietniowa

W dniu **23 kwietnia 1935 r.** sejm przyjął nową ustawę zasadniczą, zwaną **konstytucją kwietniową**. Miała ona być zwieńczeniem zmian ustrojowych, które rozpoczęły się w Polsce po 1926 r. **Wprowadzała system prezydencki**. Znacznie ograniczyła rolę parlamentu, a zwiększyła uprawnienia prezydenta, który w swych rękach miał skupiać „jednolitą i niepodzielną władzę państwową". Oznaczało to odejście od zasady trójpodziału władz.

Prezydent miał być **wybierany na siedem lat** przez Zgromadzenie Elektorów, wyłonione przez Sejm i Senat. Nie ponosił on żadnej odpowiedzialności politycznej ani prawnej za swoje decyzje, będąc odpowiedzialnym jedynie przed „Bogiem i historią". **Do jego kompetencji należało:** mianowanie premiera (a na jego wniosek – ministrów), Głównego Inspektora Sił Zbrojnych, wyższych urzędników państwowych, zwoływanie i rozwiązywanie Sejmu i Senatu, wydanie w pewnych sytuacjach dekretów z mocą ustawy, wetowanie ustaw parlamentu. Pełnił on także funkcję zwierzchnika sił zbrojnych, wodza naczelnego na wypadek wojny i głównego reprezentanta kraju na arenie międzynarodowej. Miał także prawo wyznaczać jednego z dwóch kandydatów na swego następcę.

Liczbę posłów ograniczono z 444 do 208, a kadencję Sejmu określono na pięć lat. Zaprzestano powszechnych wyborów do Senatu. Co trzeciego senatora mianował prezydent, a resztę wyłaniały w wyborach pośrednich osoby mające co najmniej wykształcenie średnie lub zasługi dla państwa.

Konstytucja gwarantowała prawa obywatelskie, ale wprowadzała możliwość ich ograniczenia „ze względu na dobro państwa".

Sytuacja polityczna po śmierci Piłsudskiego

Zaledwie kilka tygodni po uchwaleniu konstytucji kwietniowej, w **maju 1935 r., zmarł Józef Piłsudski**. Po śmierci swego niekwestionowanego przywódcy obóz władzy zaczął się chwiać. Nastąpiła naturalna w takich warunkach walka o przywództwo w państwie. Elita władzy podzieliła się na dwa obozy: jeden zwany „grupą zamkową", skupiony wokół prezydenta Mościckiego, i drugi – „grupa wojskowa" – któremu przewodził **marszałek Edward Rydz-Śmigły** (patrz: ramka s. 336), który przejął po Piłsudskim stanowisko Głównego Inspektora Sił Zbrojnych.

Pogrzeb marszałka Piłsudskiego. Uroczystość przyciągnęła setki tysięcy osób. Ciało zostało pochowane w krypcie na Wawelu, a serce marszałka spoczęło na wileńskim cmentarzu Na Rossie, w grobie matki.

? Sprawdź, kto jeszcze został pochowany obok serca Piłsudskiego na cmentarzu w Wilnie.

BIOGRAM

EDWARD RYDZ-ŚMIGŁY

(1886–1941)

Przed I wojną światową studiował w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych i był aktywnym działaczem ruchu strzeleckiego. Podczas samej wojny walczył w Legionach, odznaczył się w wielu bitwach i kierował POW. W okresie międzywojennym zajmował różne stanowiska w Wojsku Polskim. Po śmierci Piłsudskiego prezydent mianował go Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych, co dawało mu ogromne uprawnienia. Jak wspomina Janusz Jędrzejewicz: „Ten miły, kulturalny, inteligentny człowiek uległ jakby zaczadzeniu w dymach pochlebstw otoczenia, często najfatalniej dobranego, i nie wytrzymywał niebezpieczeństwa pokus, które daje każde wybitne w społeczeństwie stanowisko". W 1936 r. otrzymał buławę marszałkowską. Nowy marszałek, choć nieustannie podkreślał, że jest wiernym uczniem i kontynuatorem polityki Wielkiego Marszałka – jak propaganda zaczęła nazywać Piłsudskiego – w swoich poglądach bliższy był włoskiemu faszyzmowi. Na ocenie tej postaci ogromnym cieniem kładą się przegrana wojna obronna w 1939 r. i jego ucieczka do Rumunii. Powszechnie obarczano go winą za tę katastrofę narodową. Gdy uciekł z internowania i potajemnie wrócił do okupowanej Warszawy, nikt z członków podziemia nie chciał z nim współpracować. Został pod fałszywym imieniem i nazwiskiem Adam Zawisza pochowany na Powązkach.

Ostatecznie w 1936 r. doszło do kompromisu. Edward Rydz-Śmigły został oficjalnie uznany za drugą po prezydencie osobę w państwie, ale to głównie on, a nie prezydent, nadawał ton polskiej polityce wewnętrznej i zagranicznej.

Okazało się, że formuła BBWR-u się wyczerpała, gdyż społeczeństwo, rozczarowane efektami polityki sanatorów, przestało popierać jego kandydatów w wyborach. Wybory w lipcu 1935 r. zostały zbojkotowane przez opozycję, a frekwencja w nich wyniosła niecałe 47%, czyli najmniej w całej II RP. Wkrótce po nich BBWR został rozwiązany. W jego miejsce obóz rządowy powołał do życia w 1937 r. **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (popularnie zwany **Ozonem**). Miała to być powszechna organizacja ponadpartyjna, wspierająca władze państwowe i marszałka Rydza-Śmigłego w dziele wzmocnienia państwa i jego pozycji międzynarodowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Front Morges (czytaj: morż)

Ponieważ nie mogli legalnie działać na terenie sanacyjnej Polski, liderzy części antysanacyjnej opozycji w osobach m.in. Władysława Sikorskiego, Ignacego Jana Paderewskiego, Wincentego Witosa i Józefa Hallera zawarli w 1936 r. porozumienie polityczne nazwane Front Morges (nazwa pochodziła od Morges – szwajcarskiej miejscowości, gdzie mieszkał Ignacy Jan Paderewski). Krytykowali oni autorytarne rządy sanacji oraz narastanie tendencji faszystowskich wśród części polskiej prawicy, a także zwracali uwagę na zagrożenie komunizmem. Postulowali zjednoczenie narodu wokół wartości demokratycznych, amnestię dla więźniów politycznych, likwidację obozu w Berezie Kartuskiej, przeprowadzenie reform gospodarczo-społecznych, mających poprawić sytuację bytową szerokich warstw społeczeństwa, a także ściślejszą współpracę z Francją i Rumunią oraz poprawę stosunków z Czechosłowacją. Zbiór tych postulatów poparły środowiska centrowe. Do Frontu Morges, który nie wywarł większego wpływu na życie polityczne w kraju, nie przystąpiły m.in. Stronnictwo Narodowe ani PPS, równie krytyczne wobec obozu piłsudczykowskiego.

PODSUMOWANIE

W maju 1926 r. Józef Piłsudski przeprowadził zamach majowy, w wyniku którego obalono legalne władze i ustanowiono w Polsce system autorytarny. ■ Wprowadzone rządy nazwano sanacją, gdyż miały uzdrowić sytuację w Polsce, zwalczyć nieprawidłowości, jak korupcja, prywata i nieudolność polityków. ■ Nowela sierpniowa z 1926 r. wzmocniła pozycję prezydenta, którym został Ignacy Mościcki. Faktycznie w kraju rządził w latach 1926–1935 Józef Piłsudski. ■ Zwolennicy sanacji skupili się w istniejącym w latach 1928–1935 Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem, a od 1937 r. – w Obozie Zjednoczenia Narodowego. ■ Partie opozycyjne wobec sanacji założyły w 1929 r. Centrolew, który był zwalczany przez władzę. W 1930 r. jego liderzy zostali aresztowani i część z nich została skazana na więzienie w Berezie Kartuskiej. ■ W 1935 r. sejm przyjął konstytucję zwaną kwietniową, wprowadzającą w Polsce system prezydencki. ■ W maju 1935 r. zmarł Józef Piłsudski. Po jego śmierci najważniejszymi osobami w państwie byli Ignacy Mościcki i Edward Rydz-Śmigły.

POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny i przebieg zamachu majowego.
2. Wytłumacz termin *sanacja* i opisz zasady funkcjonowania państwa po 1926 r.
3. Porównaj postanowienia konstytucji marcowej i kwietniowej dotyczące organizacji władzy w państwie.
4. Opisz działania władz sanacyjnych wobec opozycji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa wyborcza Centrolewu z 10 września 1930 r.

Rzeczypospolita Polska znajduje się w położeniu niezmiernie ciężkim. Kryzys gospodarczy druzgocze podstawy istnienia milionowych mas ludu wiejskiego. Setki tysięcy bezrobotnych nie widzą przed sobą żadnej nadziei w przededniu miesięcy zimowych, poziom realnych płac robotniczych i pracowniczych nie wystarcza na zaspokojenie potrzeb najpilniejszych. Niesprawiedliwy, przypadkowy sposób rozkładania i ściągania ciężarów podatkowych nie odpowiada często ani możliwościom, ani rzeczywistym interesom społeczeństwa i państwa.

Dyktatura Józefa Piłsudskiego pogłębiała i zaostrzyła do granic ostatecznych te wszystkie trudności życia polskiego. Dyktatura nie rozwiązała wielkich zagadnień społecznych, gospodarczych, politycznych, kulturalnych, stojących przed nami, a decydujących o naszej przyszłości. Nie rozwiązała ich, ale je pogmatwała i powiększyła przeszkody. Podkopała natomiast poczucie prawa w narodzie, depcząc i łamiąc konstytucje i ustawy. Reformy społeczne, wynikające z najbardziej bezspornych konieczności dziejowych, a zapoczątkowane przed przewrotem majowym, utknęły w miejscu na skutek sztucznie utrwalonego wpływu na politykę państwową magnatów przemysłowych i rolniczych. Egoizm klasowy najbogatszych przeważył nędzę i rozpacz ludu. Wdeptano w błoto tradycje najwspanialsze walk o niepodległość ojczyzny. Sojusz Józefa Piłsudskiego z przedstawicielami dawnej ugody wobec mocarstw zaborczych uderzył w samo serce legendy Legionów. Bezplanowa polityka narodowościowa nie załatwiła niczego. Ponadto nad całym zaś życiem polskim zawisł ciężar nieznośnych stosunków moralnych.

Rządy „sanacyjne" przyniosły ze sobą zasadę, że rządzących nie krępuje ani prawo, ani zwykła uczciwość. Wydawano miliony z kas państwowych na własne cele polityczne, na pomoc wyborczą i inną dla swoich zwolenników. Administrację państwową i wojsko usiłowano przetworzyć w bierne narzędzie systemu. Rzucano na jednostki i na całe stronnictwa oskarżenia bezprzykładnie krzywdzące, nie przytaczając ani razu faktów i dowodów, Zaostrzono do napięcia niebywałego wewnętrzne tarcia polityczne; terror fizyczny, przekupstwo, bezczelne i bezprawne represje polityczne, demoralizowanie ludzi słabszych stanowią część nieodłączną systemu; wtargnęły te metody do organizacji społecznych i gospodarczych, niszcząc nieraz dorobek długoletniej pracy. […]

Dzisiaj, gdy kraj ugina się pod ciężarem, po trzech i pół latach rządów dyktatorskich, dzisiaj rząd Józefa Piłsudskiego wysuwa znowu na plan pierwszy „zmianę" konstytucji, byle odwrócić uwagę mas od straszliwych skutków dyktatorskiej władzy; ludziom wołającym o chleb i pracę, rzuca się ogólnikowy frazes bez treści i bez znaczenia; aresztowania przedstawicieli demokracji maja „rozwiązać" tragedię Polski.

Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. Lata 1918–1939. Polska niepodległa, t. III, oprac. J. Szaflik, Pułtusk 2005, s. 287 oraz 289.

1. Wymień zarzuty stawiane sanacji przez opozycję.
2. Na podstawie źródła opisz sytuację społeczno-gospodarczą Polski przed wyborami w 1930 r.
3. Na podstawie źródła opisz sposób sprawowania władzy przez sanatorów.
4. Wyjaśnij, dlaczego politycy sanacyjni mieli dążyć do zmiany konstytucji.

KALENDARIUM	
1926	zamach majowy; sierpniowa nowela do konstytucji
1928	powstanie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem
1929	Powstanie Centrolewu
1934	powstanie obozu w Berezie Kartuskiej
1935	konstytucja kwietniowa; maj śmierć Józefa Piłsudskiego

38 Społeczeństwo II Rzeczypospolitej

- Struktura zawodowa
- Mniejszości narodowe
- Języki i religie

Społeczeństwo w liczbach

Liczba ludności Polski wynosiła w 1921 r. 27,2 mln, co dawało naszemu krajowi szóste miejsce w Europie pod względem liczby mieszkańców. Do 1939 r. ta liczba wzrosła do 35 mln. Wzrost liczby ludności był spowodowany wysokim przyrostem naturalnym, mniejszą śmiertelnością niemowląt i rosnącą przeciętną długością życia. **Średnia gęstość** zaludnienia wzrosła w okresie międzywojennym z 70 do 90 osób na km^2. Najgęściej zaludnione były województwa zachodnie (przede wszystkim śląskie) i północne, a najmniej – wschodnie (do regionów najbiedniejszych i najmniej zaludnionych należało Polesie).

Proces urbanizacji i zmiany w strukturze zawodowej

Przez cały okres międzywojenny polskie społeczeństwo miało głównie chłopski i rolniczy charakter. Ponad 75% ludności mieszkało na wsi, a ⅔ utrzymywało się z rolnictwa. Największe, najlepiej zorganizowane i najbogatsze chłopskie gospodarstwa rolne znajdowały się w zachodniej i północnej Polsce, na terenach dawnego zaboru pruskiego, a najmniejsze, często karłowate (poniżej 2 ha) – we wschodnich województwach. Większość gospodarstw była zacofana, uboga i mało wydajna. Obok rozdrobnionych gospodarstw rolnych w II RP było ponad 2 tys. wielkich majątków ziemskich, do których należało 20% wszystkich gruntów. Z tego powodu partie ludowe domagały się przeprowadzenia reformy rolnej, w której wyniku rozparcelowano by je między chłopów (patrz: temat 39).

Stale, choć powoli, rósł udział mieszkańców miast w ogólnej liczbie ludności. Gdy w 1921 r. 24% polskich obywateli mieszkało w miastach i miasteczkach, to w ciągu dwóch dekad ten odsetek wzrósł do 30%. Bardziej zurbanizowane były województwa zachodnie niż wschodnie. W 1921 r. tylko sześć miast miało ponad 100 tys. mieszkańców (Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków, Wilno, Lwów), a w 1939 r. – już kilkanaście. Największym miastem była **Warszawa** – centrum administracyjne kraju i ważny ośrodek przemysłowy. W przededniu II wojny światowej liczyła ona 1,2 mln mieszkańców, z czego 30% stanowili Żydzi.

WARTO WIEDZIEĆ

Poprawa higieny

Wolnostojące, z reguły drewniane ustępy, które wciąż można odnaleźć w niejednej polskiej miejscowości, często nazywa się sławojkami. Określenie pochodzi od imienia generała Felicjana Sławoja Składkowskiego, lekarza, oficera Legionów Polskich, piłsudczyka i najdłużej sprawującego swoją funkcję premiera II Rzeczpospolitej (lata 1936–1939). Na różnych stanowiskach, które piastował, zabiegał on o poprawę higieny i bezpieczeństwa sanitarnego kraju. Władze administracyjne nakazywały budowanie wychodków przy każdej z chłopskich zagród, a sam inicjator akcji w trakcie podróży służbowych po kraju baczenie sprawdzał, czy przepisy są przestrzegane. Z tego względu Składkowski stał się obiektem wielu żartów i kpin. Jednak prowadzona przez niego niestrudzenie kampania na rzecz poprawy higieny przyniosła pozytywne rezultaty, ograniczyła m.in. występowanie chorób zakaźnych.

Struktura klasowo-zawodowa społeczeństwa polskiego

KLASY I GRUPY ZAWODOWE	1921		1931		1938	
	MLN	%	MLN	%	MLN	%
robotnicy	7,5	27,6	9,4	29,3	10,5	30,2
chłopi	14,5	53,3	16,7	52,0	17,4	50,0
inteligencja i pracownicy umysłowi	1,4	5,1	1,8	5,6	2,0	5,7
burżuazja	0,3	1,1	0,3	0,9	0,3	0,9
drobnomieszczanie	3,0	11,0	3,4	10,6	4,1	11,8
ziemianie	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	0,3
inni	0,4	1,5	0,4	1,3	0,4	1,1
RAZEM	27,2	100	32,1	100	34,8	100

Źródło: A. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 112.

? Na podstawie danych z tabeli ustal, czy można zaobserwować zmiany w strukturze zawodowej polskiego społeczeństwa. Wskaż grupy, które powiększyły swój udział, i te, które go zmniejszyły.

Ludność wybranych miast w Polsce w tysiącach

MIASTA	1921	1931	1938	PRZYROST % W LATACH 1921–1938
Białystok	77	91	107	39
Chorzów	73	81	110	50,7
Gdynia	1,3	30	120	903,1
Łódź	452	605	672	48,7
Poznań	169	245	272	60,9
Warszawa	937	1 172	1 289	37,6
Wilno	129	195	209	62,0

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny*, 1939, s. 34.

? Wymień miasta, w których wzrost liczby ludności był największy.

Wraz ze wzrostem miast zwiększała się także liczba robotników przemysłowych. Na obrzeżach miast rosły nowe dzielnice biedy, zamieszkałe przez imigrantów ze wsi, którzy w miastach szukali pracy i szansy na poprawę swojego losu. Kilka procent obywateli Polski stanowiła inteligencja (np. nauczyciele, urzędnicy, przedstawiciele wolnych zawodów i kadra oficerska). Była ona zaliczana do klasy średniej, podobnie jak właściciele małych i średnich przedsiębiorstw. Około 1% stanowili wielcy przemysłowcy i właściciele wielkich majątków ziemskich.

Struktura etniczna i religijna społeczeństwa II Rzeczypospolitej

Odrodzona Polska miała bardzo **zróżnicowane społeczeństwo pod względem etnicznym i religijnym**. Mniej więcej co trzeci jej obywatel był narodowości innej niż polska. W województwach wschodnich Polacy często byli w mniejszości. Trudno podać precyzyjne dane, gdyż świadomość narodowa jest zagadnieniem płynnym i zmiennym w czasie, a proces jej kształtowania – zwłaszcza w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej – nie został zakończony. Duży odsetek mniejszości narodowych był obiektywnym czynnikiem osłabiającym spoistość i siłę państwa. Wśród każdej z mniejszości były osoby i grupy akceptujące państwo polskie oraz takie, które były mu wrogie. Podziały narodowe bardzo często, choć nie zawsze, pokrywały się z określonym językiem i wyznaniem. Zdecydowana większość Polaków należała do Kościoła rzymskokatolickiego, natomiast wśród Ukraińców dominowało wyznanie prawosławne lub greckokatolickie. Do największych mniejszości należeli: **Ukraińcy**, **Niemcy**, **Białorusini** i **Żydzi**. Poza nimi w Polsce mieszkali **Litwini** (około 100 tys., głównie na Suwalszczyźnie i Wileńszczyźnie), po kilkadziesiąt tysięcy **Czechów**, **Tatarów**, **Rosjan** i **Romów**, a także **Słowacy** i **Ormianie**.

WARTO WIEDZIEĆ

Tatarzy w polskim wojsku

W Polsce w okresie międzywojennym na terenie trzech wschodnich województw w kilkunastu wsiach mieszkało około 6 tys. Tatarów. Wyznawali oni islam i w większości czuli się Polakami. W latach 1919–1920 w Wojsku Polskim istniał pułk jazdy tatarskiej, a potem – szwadron tatarski w 13 Pułku Ułanów Wileńskich, gdzie kierowano tatarskich rekrutów. Na zdjęciu z 1938 r. widać imama (duchownego) z dwiema towarzyszącymi mu osobami, modlących się przy Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie.

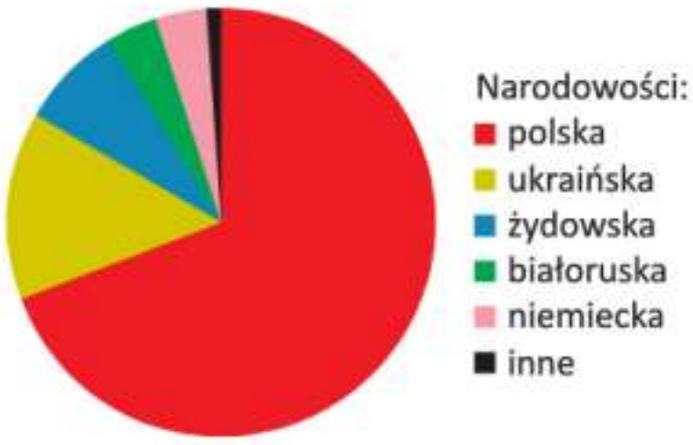

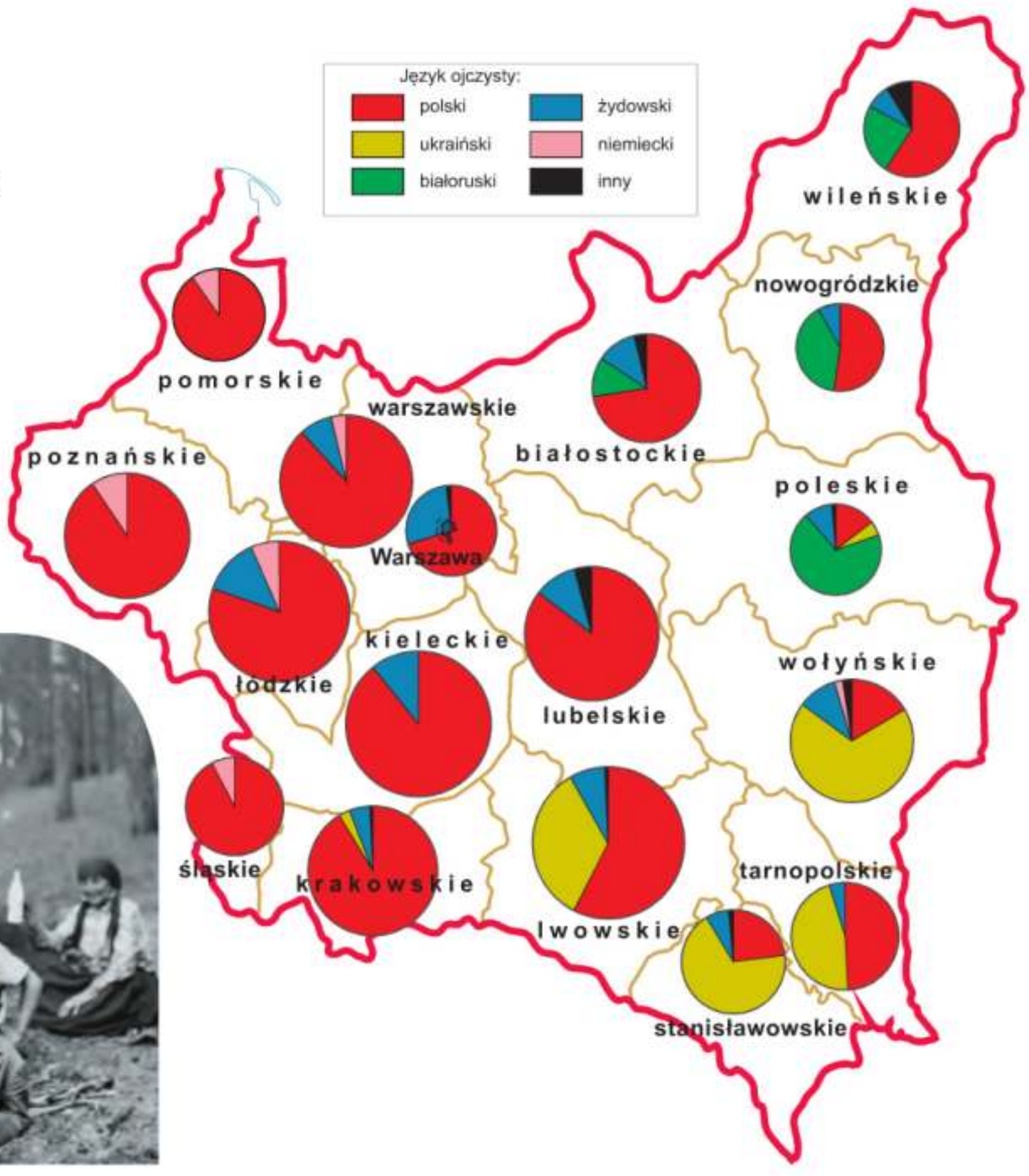

Rodzina romska, zdjęcie z lat 30. XX w.

? Na podstawie zdjęcia określ tryb życia Romów.

Ludność Polski według narodowości na podstawie spisu z 1921 r.

? Wymień województwa, w których Polacy byli w mniejszości. Jaka ludność w nich przeważała?

Ukraińcy

Najliczniejszą i z perspektywy władz polskich najbardziej kłopotliwą mniejszość narodową stanowili **Ukraińcy**, tworzący około 16% obywateli II RP. W większości wyznawali prawosławie lub katolicyzm w obrządku greckokatolickim. Zamieszkiwali w zwartych grupach w województwach południowo-wschodnich. 80% z nich utrzymywało się z pracy na roli. Nie pogodzili się oni z fiaskiem idei budowy własnego państwa narodowego, a do Polski z reguły mieli niechętny lub wrogi stosunek. Domagali się przyznania autonomii Galicji Wschodniej. Już w 1920 r. powstała **Ukraińska Organizacja Wojskowa**, która stawiała sobie za cel walkę o niepodległe państwo ukraińskie. Podczas wyborów do sejmu w 1922 r. wzywała do ich bojkotu.

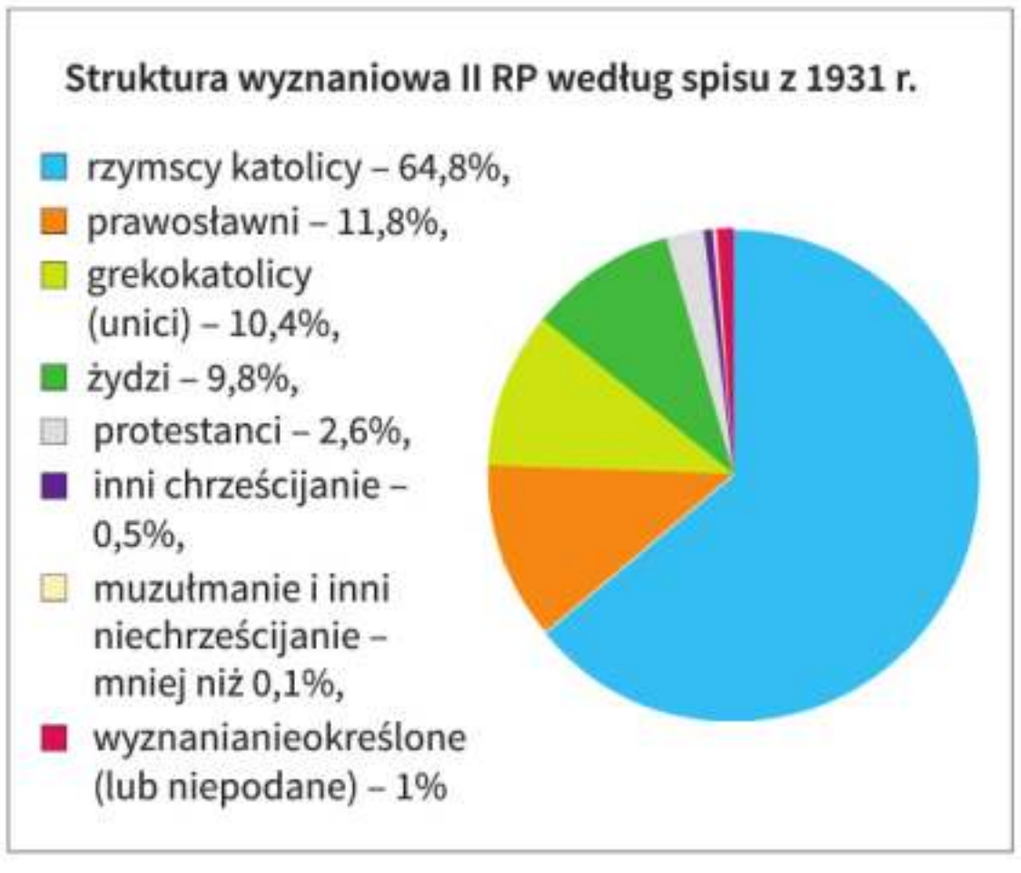

Zabito wówczas kilkunastu polskich urzędników i ukraińskich zwolenników ugody z Polakami oraz przeprowadzono akcję sabotażową: podkładano ogień lub bomby pod posterunki policji i magazyny wojskowe oraz przerywano druty telefoniczne i telegraficzne. Represje ze strony polskiej, ograniczanie ukraińskiego szkolnictwa podstawowego, zablokowanie karier państwowych dla ukraińskiej inteligencji czy kolonizacja wojskowa prowadzona na Wołyniu, w ramach której osiedlano – często w odrębnych osadach – byłych wojskowych pochodzących z centralnej lub zachodniej Polski, radykalizowały postawy, zwłaszcza ukraińskiej młodzieży. **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)**, założona w 1929 r., przeprowadzała nie tylko sabotaż, lecz także liczne zamachy terrorystyczne. W 1934 r. z rąk jej działaczy zginął minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki. Mniej radykalni Ukraińcy unikali poboru do wojska, bojkotowali zarządzenia władz i organizowali tajne szkolnictwo.

Delegacja Łemków w Gorlicach (1933 r.) na obchodach rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. Łemkowie, zamieszkujący Beskid Niski, wyznawali katolicyzm obrządku wschodniego lub prawosławie. Część czuła się Ukraińcami, a część określała siebie Rusinami.

? Wyjaśnij, dlaczego władzom państwowym zależało na udziale przedstawicieli mniejszości narodowych w obchodach świąt państwowych. Wskaż różnice w strojach mężczyzn widocznych na zdjęciu. O jakich zmianach obyczajowych mogą świadczyć?

BIOGRAM

ANDRIEJ SZEPTYCKIJ

(1865–1944)

Urodził się jako Andrzej Szeptycki w polskiej rodzinie o ruskich korzeniach i był wnukiem Aleksandra Fredry. Jednak przyjął ukraińską świadomość narodową i został duchownym greckokatolickim. Od 1901 r. pełnił posługę jako arcybiskup Lwowa tego obrządku i stał się wkrótce liderem ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji. Po pierwszej wojnie światowej zaangażował się w budowę niepodległego państwa ukraińskiego i zabiegał na arenie międzynarodowej o wsparcie dla tej idei. Po uznaniu przez mocarstwa zachodnie Galicji Wschodniej za część Polski zdecydował się na złożenie na ręce prezydenta deklaracji lojalności wobec państwa polskiego. Pozostał jednak aktywnym ukraińskim działaczem narodowym, choć głośno sprzeciwiał się stosowaniu przemocy w walce politycznej. Jego postawa podczas II wojny światowej budzi kontrowersje. Jeden z jego braci – Stanisław Szeptycki – dowodził podczas I wojny światowej III Brygadą Legionów Polskich, a potem został generałem Wojska Polskiego. Losy braci Szeptyckich dobrze pokazują, jak skomplikowane były kwestie narodowościowe w naszej części Europy.

? Poszukaj informacji o działaniach Szeptyckiego w czasie II wojny światowej.

Żydzi na ulicy w Warszawie.

? Opisz wygląd mężczyzn na zdjęciu. Czym się wyróżniają?

Żydzi

Stanowili około 10% obywateli. Na co dzień posługiwali się oni językiem jidysz (do obrzędów religijnych używali hebrajskiego), ale wielu z nich używało także języka polskiego. Większość Żydów wyznawała judaizm. Ośrodkami życia społecznego były gminy wyznaniowe, które organizowały życie religijne (m.in. dbały o synagogi, łaźnie rytualne, cmentarze). Żydzi byli rozsiani po całym państwie, zamieszkiwali głównie w miastach i miasteczkach. W niektórych stanowili większość mieszkańców. Najmniejszy odsetek ludności stanowili w dawnym zaborze pruskim. Wśród Żydów można było zaobserwować różne postawy wobec państwa polskiego: od szczerego patriotyzmu i oddania tych, którzy określali się mianem Polaków wyznania mojżeszowego, po obojętność czy nawet niechęć. Spory odsetek działaczy komunistycznych stanowili polscy Żydzi, choć z drugiej strony tylko niewielki odsetek samych Żydów popierał idee komunistyczne. Popularnym ruchem politycznym wśród ludności żydowskiej stawał się w okresie międzywojennym **ruch syjonistyczny** (patrz: temat 13). Pod względem struktury zawodowej aż 80% Żydów utrzymywało się z przemysłu, handlu i rzemiosła, a tylko 4% z rolnictwa. Wielu wykonywało wolne zawody, m.in. prawników czy lekarzy. Większość – drobni sklepikarze, handlarze i robotnicy – żyła na granicy nędzy. Wysokim statusem materialnym cieszyły się jedynie nieliczna burżuazja i część przedstawicieli wolnych zawodów.

Białorusini

Stanowili około 5% polskiego społeczeństwa. Wyznawali w przeważającej mierze prawosławie i byli w większości chłopami. Zamieszkiwali północno-wschodnie tereny kraju. W porównaniu do innych mniejszości mieli stosunkowo słabo rozwiniętą tożsamość i wielu z nich uznawało się „za miejscowych", tym samym unikało jasno zdefiniowanych wyborów narodowych. Ponieważ nie byli aktywni politycznie, władze w Warszawie nie uważały ich za szczególnie niebezpiecznych dla integralności państwa. Ze względu na dużą skalę ubóstwa panującego wśród białoruskich chłopów popularnością cieszyła się wśród nich komunizująca partia o nazwie **Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada**. Postulowała ona także zjednoczenie wszystkich ziem zamieszkałych przez Białorusinów.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Kresy Wschodnie

Pojęcie *Kresy Wschodnie* używane na określenie terenów leżących na wschód od dzisiejszych granic Polski jest nacechowane emocjonalnie i budzi kontrowersje. Wielu Polaków ma do nich stosunek sentymentalny, gdyż stamtąd pochodzili ich przodkowie, wciąż mieszka tam polska mniejszość oraz znajdują się tam liczne zabytki polskiej kultury, przypominające o przynależności tych terenów do dawnej Rzeczypospolitej oraz minionej potędze tego państwa. Z kolei dla Ukraińców, Białorusinów czy Litwinów termin negatywnie kojarzy się głównie z niegdysiejszą polską dominacją, próbami polonizacji i eksploatacją ekonomiczną miejscowych chłopów przez polskie ziemiaństwo. Zakłada także peryferyjny charakter tych ziem względem centrów leżących na obszarach etnicznie polskich, a co za tym idzie – rzekomą niższość miejscowych kultur w porównaniu z polską. Dlatego wolą oni używać innych terminów jak Zachodnia Ukraina czy Zachodnia Białoruś, co z kolei budzi opory części Polaków. Określeniem neutralnym i pozbawionym konotacji emocjonalnych są *północno-wschodnie i południowo-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej*.

Niemcy

Niemieccy obywatele II RP stanowili najzamożniejszą, najlepiej wykształconą i zorganizowaną mniejszość narodową. Zamieszkiwali głównie Wielkopolskę, Pomorze i Górny Śląsk. Żyli przeważnie w miastach. Ich liczba w okresie międzywojennym stale i znacząco spadała (z 2 mln do 700 tys.), gdyż wielu Niemców nie mogło pogodzić się z tym, że stali się mniejszością narodową w innym państwie, i dlatego wyjeżdżało z Polski. Rząd w Berlinie liczył na zmianę granic, więc na różne sposoby, także finansowo, wspierał niemiecką mniejszość, a jej członków zachęcał do pozostania w Polsce. Obecność mniejszości niemieckiej w Rzeczypospolitej władze Niemiec wykorzystywały jako argument na rzecz rewizji granic. W latach trzydziestych dużą popularność wśród Niemców w Polsce uzyskała prohitlerowska **Partia Młodoniemiecka**. Większość Niemców uprawiała rolę, ale wielu z nich pracowało także w spółdzielczości, dozorze technicznym czy administracji fabryk. Na Górnym Śląsku i w Łodzi do Niemców należały liczne zakłady przemysłowe.

Polityka państwa wobec mniejszości narodowych

Formalnie państwo polskie gwarantowało mniejszościom narodowym prawa polityczne, społeczne, kulturalne i ekonomiczne. Regulowały to zarówno polskie konstytucje, jak i umowy międzynarodowe (np. mały traktat wersalski). Wszyscy polscy obywatele, niezależnie od narodowości czy wyznawanej religii, mieli mieć równe prawa.

Polska nie prowadziła jednolitej polityki względem mniejszości narodowych. Partie lewicowe i centrowe, w tym zwolennicy Józefa Piłsudskiego, głosili postulat **asymilacji państwowej** mniejszości narodowych, co nawiązywało do tradycji wielonarodowej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Przy zachowaniu własnej, odrębnej tożsamości narodowej, języka, kultury i obyczajów mieli oni z czasem się pogodzić, że żyją w państwie polskim, i stać się jego w pełni lojalnymi obywatelami.

Asymilacja (łac. *similis*– podobny) – w naukach społecznych proces upodabniania się członków grup mniejszościowych do grupy dominującej, m.in. przez przejmowanie jej kultury i norm społecznych. Asymilacją nazywa się także proces wchłaniania mniejszości przez grupę dominującą.

Natomiast endecja programowo opowiadała się za **asymilacją narodową** mniejszości słowiańskich. Ich przedstawiciele mieli stopniowo stać się Polakami, a Żydów i Niemców, uznawanych za grupy niebezpieczne i nienadające się do asymilacji, postulowano zmusić do wyjazdu z Polski.

W praktyce przedstawiciele mniejszości mieli bardzo ograniczony dostęp do stanowisk urzędniczych czy wyższych stopni oficerskich. W całym okresie międzywojennym żaden członek mniejszości narodowej nie został ministrem, wojewodą czy starostą. Z czasem, zwłaszcza w latach trzydziestych, władze państwowe na różne sposoby starały się **polonizować mniejszości narodowe**. W tym celu m.in. ograniczano szkolnictwo w językach mniejszości i utrudniano działalność mniejszościowych organizacji społecznych, kulturalnych czy ekonomicznych.

Ukraińcy bez skutku zabiegali o przyznanie im autonomii lub choćby o zgodę na założenie odrębnego uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. W województwach wschodnich urzędnicy nieformalnie zachęcali prawosławnych do przechodzenia na katolicyzm, co miało pomóc w znalezieniu intratnej posady czy uzyskaniu korzystnej decyzji administracji państwowej. Polacy mieszkający na Kresach Wschodnich sprzeciwiali się jakimkolwiek ustępstwom na rzecz mniejszości, ponieważ uznawali takie działania za zdradę interesów narodowych.

Antysemityzm w II RP

Stosunki między narodami zamieszkującymi Rzeczpospolitą zaostrzył wielki kryzys gospodarczy i bieda, będąca jego rezultatem. Żydzi odgrywali znaczną rolę w handlu i wytwórczości oraz niektórych wolnych zawodach, dlatego antysemici zarzucali im stosowanie nieuczciwej konkurencji. Środowiska endeckie wzywały do **bojkotu ekonomicznego Żydów** i **ograniczenia im dostępu na wyższe uczelnie**. Miało ich to skłonić do sprzedaży majątku i emigracji. Niektórzy działacze odmawiali im prawa do bycia Polakami. Aby osiągnąć swoje cele, gotowi byli odwołać się nawet do przemocy fizycznej. Ulice polskich miast były widownią gwałtownych manifestacji, starć z policją i antysemickich zamieszek. Nacjonalistycznie nastawiona młodzież, poza wprowadzeniem limitów przyjęć studentów żydowskich na studia, żądała obowiązkowego odseparowania ich od reszty studentów poprzez obowiązek zajmowania odrębnych ławek (tzw. **getto ławkowe**). Część polskich uczelni wprowadziła takie hańbiące rozwiązania.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Burzenie cerkwi

Władze państwowe od maja do lipca 1938 r. na Chełmszczyźnie i na południowym Podlasiu, przy aktywnym udziale Wojska Polskiego, przeprowadziły metodyczną akcję burzenia cerkwi i innych obiektów prawosławnego kultu religijnego. Czyniono to pod hasłem „rewindykacji tego wszystkiego, co niegdyś w czasach przedrozbiorowych było polskie i katolickie na wschodnich ziemiach województwa lubelskiego" oraz zacierania materialnych śladów po rusyfikacji tych obszarów w dobie zaborów. Burzenie świątyń odbywało się na oczach bezsilnych wiernych. Nierzadko wojsko przerywało trwające nabożeństwa, biło kolbami i pałkami lub szczuło psami protestujących oraz niszczyło wyposażenie świątyń. Wielu protestujących trafiało przed sądy. Oficjalne protesty Kościoła prawosławnego i innych środowisk stojących w obronie wolności religijnych nie zdały się na nic. Pamięć o tych bolesnych wydarzeniach jest wciąż żywa wśród polskich prawosławnych. Prezydent Lech Kaczyński w siedemdziesiątą rocznicę akcji w specjalnym posłaniu napisał m.in. „Dramatyczne wydarzenia roku 1938 na Chełmszczyźnie i Podlasiu, gdzie doszło do burzenia prawosławnych cerkwi, pokazują, że w działaniach władz każdego państwa podstawowe prawa i wartości nie mogą być pomijane czy ignorowane. W 1938 r. nie uszanowano naturalnego azylu, jakim jest każdy Dom Boży. Na terenach mieszanych wyznaniowo i etnicznie zdarzyły się wypadki, które nigdy nie powinny się zdarzyć".

Zdjęcie akcji niszczenia cerkwi w Kryłowie.

? Powiedz, dlaczego polskim władzom zależało na osłabieniu i polonizacji prawosławia.

? Jak myślisz, czy polityka burzenia cerkwi mogła przyczynić się do związania prawosławnych obywateli z polskim państwem? Uzasadnij odpowiedź.

PODSUMOWANIE

Większość ludności II Rzeczypospolitej mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa. ■ Polska międzywojenna była państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym. Większość stanowili Polacy. Do najliczniejszych mniejszości należeli: Ukraińcy, Niemcy, Białorusini i Żydzi. W Polsce żyli wyznawcy różnych religii: rzymscy katolicy, grekokatolicy, prawosławni, ewangelicy, żydzi i muzułmanie. ■ W praktyce prawa mniejszości nie zawsze były respektowane. W latach trzydziestych władze prowadziły politykę polonizacji. Najpoważniejszym problemem na tle narodowościowym był konflikt polsko-ukraiński. ■ W latach trzydziestych nasiliły się w Polsce nastroje antysemickie.

POLECENIA

1. Omów strukturę narodowościową Polski międzywojennej. Wyjaśnij, dlaczego nie pokrywała się ona ze strukturą wyznaniową.
2. Wyjaśnij przyczyny i podaj przykłady wrogiego stosunku większości ludności ukraińskiej do państwa polskiego.
3. Wytłumacz, na czym polegała polityka władz polskich wobec mniejszości narodowych.
4. Wyjaśnij, na czym polegało tzw. getto ławkowe.
5. Zastanów się i oceń, czy polskie władze popełniały błędy wobec mniejszości narodowych. Jeśli tak, to jakie?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List Leona Glatenberga do pisma „Mały Przegląd" z maja 1934 r. (fragment)

Usłyszałem za sobą kroki. Obejrzałem się. Szło za mną kilkanaście jasnych koszul z mieczykami Chrobrego, kilku uczniów szkoły Konarskiego i parę czapek gimnazjalnych. Co robić? Uciekać? Nie ma sensu. I tak dogonią. Zresztą ściganie tylko rozpala żądzę schwytania zwierzyny. Przyspieszyłem kroku. Jeśli nie mają złych zamiarów, myślałem, albo jeśli się jeszcze nie zdecydowali, odczepią się i pozwolą mi odejść. Ale jeden zabiegł mi drogę i wprawnym ruchem apasza[1] z całych sił nasunął mi kapelusz na oczy, drugi dał mi szczutka w nos, jednocześnie trzeci podstawił nogę, inni zaś rzucili mnie na ziemię, zaczęli bić i kopać w twarz, w plecy, w brzuch. Straciłem przytomność. […] Pokrwawiony, dowlokłem się do policjanta przy moście Kierbedzia. Zawiadomiłem, że mnie pobili. Prosiłem o interwencję. »A co pan chce, żebym ja się z nimi bił?« – odpowiedział obojętnie posterunkowy. […]. Jestem synem przeciętnego Żyda i obywatela polskiego. Mój ojciec miał zakład przewozowy. Zrujnował go podczas wojny 1918–1920, bo zabrał wszystkie konie i poszedł z transportem wojskowym. Najstarszy brat[,] mając 16 lat[,] wstąpił na ochotnika do armii Hallera, z której już nie wrócił. Może poległ obok brata któregoś z moich napastników?

[1] przestępca, chuligan

Karta 99/ wiosna 2019, s. 7–8.

1. Opisz, co mógł czuć w opisanej sytuacji autor tekstu.
2. Poszukaj informacji na temat mieczyka Chrobrego. Które środowisko polityczne używało tego emblematu?

KALENDARIUM

1929	powstanie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów
1934	zamach na Bronisława Pierackiego

39 Przemiany gospodarcze w Polsce w okresie międzywojennym

- Scalenie i odbudowa II RP
- Reforma walutowa
- Budowa Gdyni
- Wielki kryzys
- COP

Odbudowa i scalenie odrodzonej Polski

W czasie działań I wojny światowej ziemie polskie poważnie ucierpiały. Wiele wsi i miast leżało w gruzach, zniszczono wiele obiektów użyteczności publicznej, jak mosty, stacje i instalacje kolejowe, magazyny. Znaczną część zakładów przemysłowych zdewastowano lub wywieziono do Rosji. Produkcja rolna spadła do poziomu 60% stanu przedwojennego. Odbudowanie zniszczonej sieci komunikacyjnej (zwłaszcza kolejowej) wymagało dużych nakładów finansowych. Niekorzystnie na gospodarkę wpłynęły też walki o granice, prowadzenie działań wojennych wymagało ogromnych wydatków. Poza tym Armia Czerwona spustoszyła polskie tereny i spowodowała kolejne straty materialne.

Jednym z największych wyzwań stojących przed odrodzonym państwem polskim było stworzenie **jednolitego organizmu gospodarczego**. W granicach II Rzeczypospolitej znalazły się ziemie, których nie łączyły ścisłe więzi gospodarcze. Były to tereny zintegrowane z systemami gospodarczymi państw zaborczych. W nowych warunkach przemysł Kongresówki został odcięty od chłonnego rosyjskiego rynku wewnętrznego, rolnicy z Wielkopolski utracili rynki zbytu w Niemczech, a Śląsk został podzielony granicą polsko-niemiecką. W każdej części obowiązywał inny system prawny oraz administracyjny. Ziemie dawnych zaborów różniły się też pod względem rozwoju gospodarczego. W Wielkopolsce na wysokim poziomie stało rolnictwo, natomiast Polesie było jednym z najbardziej zacofanych regionów Europy pod tym względem. Najbardziej nowoczesny przemysł znajdował się na Śląsku, dobrze rozwinięte były też Warszawa, okręg łódzki i Zagłębie Dąbrowskie. Polska dysponowała złożami surowców: węgla kamiennego oraz ropy i gazu ziemnego (złoża na Podkarpaciu). Na każdym z tych obszarów obowiązywała inna waluta (ruble w zaborze rosyjskim, marki w pruskim i korony w austriackim). Trudności sprawiało przemieszczanie się po Polsce. Często **brakowało połączeń kolejowych**, ponieważ sieć kolejowa była najlepiej rozwinięta w zaborze pruskim, trochę mniej połączeń było w zaborze austriackim, a najsłabiej sytuacja pod tym względem wyglądała w zaborze rosyjskim.

Tymczasowy środek płatniczy. W obiegu znajdowało się za mało marki polskiej. Z tego powodu niektóre miasta musiały wydawać własne tymczasowe pieniądze.

? Z terenu którego byłego zaboru pochodzi ten pieniądz zastępczy? Wyjaśnij, dlaczego widnieje na nim data ważności.

Wiejski dom w północnej Polsce.

Chałupa chłopska na Polesiu.

? Porównaj obydwa gospodarstwa. Które z nich było zamożniejsze i co o tym świadczy?

Czasem między dużymi miastami, które nie były położone daleko od siebie, ale wcześniej znajdowały się w innych państwach, nie było torów bezpośrednio je łączących (np. między Warszawą a Poznaniem czy Krakowem).

W kraju **brakowało kapitału** na nowe inwestycje przemysłowe czy dokapitalizowanie już istniejących. Społeczeństwo, zubożałe po wojnie, nie miało przeważnie żadnych oszczędności. Władze odrodzonej Rzeczypospolitej stanęły w obliczu wielu zadań w sferze gospodarczej.

Hiperinflacja

W 1919 r. oficjalną walutą na terenie odrodzonego państwa stała się **marka polska**, którą wprowadzili Niemcy w 1916 r. na okupowanych przez siebie terenach dawnego zaboru rosyjskiego. Do 1921 r., w czasie walk o granice, największe środki państwo przeznaczało na armię, a w drugiej kolejności finansowano odbudowę potrzebnej infrastruktury. Państwa zachodnie ani tamtejsze prywatne banki nie chciały udzielać Polsce pożyczek, ponieważ obawiano się, że może ona upaść i nie będzie można wtedy odzyskać zainwestowanych pieniędzy. Władze w Warszawie z trudem ściągały od obywateli i firm należne podatki. Państwo drukowało i wprowadzało na rynek pieniądze niemające pokrycia w towarach, co doprowadziło najpierw do **inflacji** (początkowo wzmocniła ona konkurencyjność polskich towarów na rynkach zagranicznych), a w 1923 r. do **hiperinflacji**, czyli bardzo szybkiego, niekontrolowanego wzrostu cen i spadku realnej wartości pensji. To groziło całkowitym załamaniem gospodarczym, utratą zaufania do waluty, ograniczeniem produkcji i zatrudnienia, a w konsekwencji – protestami społecznymi.

BIOGRAM

WŁADYSŁAW GRABSKI

(1874–1938)

Wywodził się z rodziny ziemiańskiej z Mazowsza. Z wykształcenia był ekonomistą. Przed I wojną światową zaangażował się w ruch narodowo-demokratyczny. Zasiadał jako poseł w rosyjskiej Dumie Państwowej. Podczas I wojny światowej przebywał w Rosji, gdzie zajmował się m.in. organizowaniem pomocy dla polskich uchodźców wojennych. W 1920 r. pełnił funkcję premiera i ministra skarbu. Obie te funkcje objął ponownie w grudniu 1923 r., podczas szalejącej hiperinflacji. Aby opanować katastrofalną sytuację w kraju, parlament zgodził się dać temu rządowi fachowców nadzwyczajne pełnomocnictwa. W wyniku działań podjętych przez rząd Grabskiego udało się ograniczyć inflację i wprowadzić nową walutę, którą stał się złoty polski. Po upadku rządu w grudniu 1925 r. wycofał się z polityki i wrócił do pracy naukowej i społecznej.

BIOGRAM

EUGENIUSZ KWIATKOWSKI

(1888–1974)

Pochodził z krakowskiej rodziny inteligenckiej. Był z wykształcenia chemikiem. W trakcie I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. Znajomość z prezydentem Ignacym Mościckim, kolegą po fachu, sprawiła, że po zamachu majowym wszedł do polityki. W latach 1926–1930 pełnił rolę ministra przemysłu i handlu. Od 1935 r. był wicepremierem i ministrem skarbu. Jego sztandarowym projektem była budowa od podstaw miasta i portu w Gdyni, która miała uniezależnić Polskę od portu w Wolnym Mieście Gdańsku. Kwiatkowski opowiadał się za interwencjonizmem państwa w gospodarce. Był inicjatorem budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego. Po II wojnie światowej pomagał w odbudowie i zagospodarowaniu Wybrzeża.

Reformy rządu Grabskiego

W 1924 r. sytuację ustabilizowały reformy rządu **Władysława Grabskiego** (działającego w latach 1923–1925). W ramach **reformy skarbu państwa** wprowadzono wtedy oszczędności w administracji i poprawiono ściąganie podatków. Kolejnym etapem była **reforma walutowa**. W 1924 r. powołano do życia **Bank Polski**, który zaczął emitować nową walutę. Stał się nią **złoty polski**, który zastąpił markę polską. Kurs wymiany ustalono na 1,8 mln marek za jednego złotego. Nowa waluta miała częściowo pokrycie w złocie należącym do państwa. Dzięki reformom Grabskiego stopniowo powracało zaufanie społeczeństwa i inwestorów do polskiej waluty.

W 1925 r. rząd Grabskiego przygotował projekt **reformy rolnej**. Była to już druga ustawa w tej kwestii – pierwszą uchwalono w 1920 r. (zakładała systematyczną parcelację gruntów). Głód ziemi wśród chłopów należał do najbardziej palących problemów młodego państwa. Ustawa z 1925 r. przywidywała parcelację majątków powyżej 180 hektarów, a na wschodzie kraju – powyżej 300 hektarów. Właściciele majątków mieli otrzymać od państwa odszkodowanie według rynkowych cen ziemi. Nadwyżki ziemi musieli albo bezpośrednio sprzedać chłopom po cenach rynkowych, albo odkupywało je państwo po to, aby podzielić je na gospodarstwa i zbyć chłopom. Do 1939 r. rozparcelowano około ⅕ ziemi należącej do folwarków. Nie rozwiązało to jednak problemu przeludnienia wsi. Chętnych do jej kupna było zdecydowanie więcej niż dostępnego areału.

Inwestycje państwa w infrastrukturze

Władze od początku istnienia II Rzeczypospolitej podejmowały wysiłki na rzecz uprzemysłowienia kraju. Państwo przejmowało upadające i niewypłacalne fabryki pod swój zarząd, aby nie dopuścić do ich likwidacji. Składano także w prywatnych fabrykach zamówienia publiczne i pomagano finansowo w odbudowie zakładów przemysłowych. Państwo inwestowało także we własne fabryki, elektrownie czy linie kolejowe.

Zgodnie z traktatem wersalskim Polska miała mieć dostęp do portu w Gdańsku, lecz władze Wolnego Miasta utrudniały polskim firmom działalność w tym zakresie. Nie pozwalało to na prowadzenie swobodnego handlu drogą morską. Z tego względu rząd polski podjął decyzję o budowie nad Bałtykiem własnego pełnomorskiego portu w **Gdyni**, niewielkiej kaszubskiej wsi nad Zatoką Gdańską. Jedną z osób odpowiedzialnych za ten projekt był minister przemysłu i handlu **Eugeniusz Kwiatkowski**.

Dworzec Morski w Gdyni, oddany do użytku w 1933 r.
Był jednym z najnowocześniejszych obiektów tego typu w Europie. Tu znajdowało się centrum przedwojennego ruchu pasażerskiego. Obok budynku jest zacumowany polski transatlantyk MS „Piłsudski".

? Sprawdź, co dziś mieści się w budynku Dworca Morskiego.

WARTO WIEDZIEĆ

LOT

W marcu 1928 r. decyzję o powstaniu Polskich Linii Lotniczych LOT podjął prezydent Ignacy Mościcki. Wcześniej po polskim niebie latały spółki Aerolot i Aerolloyd, obsługujące loty z Warszawy do Lwowa, Krakowa, Poznania czy Gdańska. Udziałowcami LOT-u zostały Skarb Państwa i samorządy kilku zainteresowanych miast. Firma formalnie rozpoczęła działalność 1 stycznia 1929 r. Otrzymała ona monopol na terenie Polski i była dotowana przez państwo. Długość tras LOT-u w 1929 r. wynosiła 2,9 tys. km, a po dziesięciu latach – ponad 10 tys. km. Większość stanowiły loty zagraniczne, m.in. do Berlina, Wiednia, Rzymu, Kopenhagi, Helsinek czy Bejrutu. Liczba osób korzystających z komunikacji lotniczej regularnie rosła. W 1921 r. było to ledwie 700 osób. W 1938 r. z tej formy transportu skorzystało około 35,4 tys. pasażerów. Do rosnącej popularności lotnictwa przyczyniały się też sukcesy polskich lotników. W 1932 r. Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura zwyciężyli w międzynarodowych zawodach lotniczych w Berlinie, a rok później Stefan Skarżyński przeleciał nad Atlantykiem pomiędzy Senegalem a Brazylią.

Prace rozpoczęto w 1921 r. i w ciągu kilku lat Gdynia stała się jednym z najszybciej rozwijających się, nowoczesnych miast polskich, a port – jednym z najnowocześniejszych w Europie i największym nad Morzem Bałtyckim. Liczba ludności Gdyni rosła w zawrotnym tempie. W 1921 r. mieszkało tam 1300 osób, w 1931 r. już 30 tys., a w 1939 r. aż 120 tys. Ze swą modernistyczną zabudową (patrz: temat 40) stała się ona wizytówką Polski dla obcokrajowców przybywających drogą morską do naszego kraju. Swoją bazę miała tu Polska Marynarka Wojenna. Wraz z portem budowano flotę handlową i pasażerską. W 1926 r. założono pierwszą państwową firmę armatorską **Żegluga Polska**. Transatlantyki pod polską banderą pływały m.in. do Stanów Zjednoczonych i Brazylii, gdzie znajdowały się duże skupiska Polonii.

Do Gdyni doprowadzono z Górnego Śląska nową linię kolejową, zwaną potocznie węglówką, ponieważ przywożono tu śląski węgiel, eksportowany potem za granicę. Związała ona Pomorze silniej z Polską centralną i ożywiała koniunkturę gospodarczą w rejonach, przez które przebiegała.

Państwowa Fabryka Wyrobów Azotowych w Mościcach pod Tarnowem, zdjęcie z 1939 r. W połowie lat trzydziestych zatrudniała ona ponad 3 tys. pracowników, a jej wyroby sprzedawano do kilkudziesięciu państw świata.

? Dowiedz się, jaka była geneza nazwy Mościce.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Targi Poznańskie

Od 1921 r. w Poznaniu są organizowane targi. Początkowo miały one charakter krajowy i ich celem była pomoc w nawiązaniu kontaktów biznesowych między przedsiębiorcami pochodzącymi z różnych obszarów, co miało pomóc w odbudowie gospodarczej i stworzeniu rynku wewnętrznego. Na targi szybko dopuszczono wystawców z innych krajów. Międzynarodowe Targi Poznańskie funkcjonują do dziś i są jednym z najważniejszych ośrodków targowych w Polsce i w całej Europie Środkowo-Wschodniej.

Wielki kryzys gospodarczy w Polsce

Względna stabilizacja i dobra koniunktura w gospodarce wróciła na krótko po 1926 r., choć w latach 1925–1933 sytuację gospodarczą Polski pogorszyła **wojna celna** z Niemcami. W połowie 1925 r. wygasały korzystne dla Polski umowy międzynarodowe w zakresie handlu. Przewidywały one m.in. konieczność kupowania polskiego węgla przez Niemcy bez ceł. Jego eksport stanowił ważne źródło dewiz dla polskich władz. Aby zmusić znacznie słabszą ekonomicznie Polskę do ustępstw politycznych, rząd niemiecki zakazał importu najpierw polskiego węgla, a po polskich krokach odwetowych – kolejnych produktów. W rezultacie handel między oboma państwami niemal zamarł. W wyniku wojny celnej cały eksport Polski spadł w pierwszym okresie aż o 27%, natomiast niemiecki handel zagraniczny skurczył się jedynie o 3%. Polska odczuła więc skutki wojny znacznie boleśniej niż Niemcy. Z czasem zaczęto jednak produkować w kraju towary, które wcześniej importowano z Niemiec, a także znaleziono zamorskie rynki zbytu na polski węgiel.

W **1929 r.** wybuchł **wielki kryzys** gospodarczy w Stanach Zjednoczonych (patrz: temat 29), który dotknął Polskę jako kraj w przeważającej mierze rolniczy i uzależniony od kapitałów zewnętrznych (30–40% kapitału zainwestowanego w Polsce należało do zagranicznych osób lub firm). Pojawiło się zjawisko tzw. **nożyc cenowych** – ceny artykułów przemysłowych spadały mniej niż produktów rolnych. Działo się tak, ponieważ rolnicy, aby zrekompensować sobie spadek dochodów, zwiększali jeszcze bardziej produkcję żywności. Prowadziło to do jej nadprodukcji i w konsekwencji problemów ze zbytem i dalszego spadku cen. Podczas wielkiego kryzysu ceny żywności w Polsce spadły aż o ⅔. Na wsi notowano tzw. **ukryte bezrobocie**. Mieszkała tam ogromna rzesza ludzi zbędnych w gospodarstwach, którzy jednak nie mogli znaleźć pracy ani w miastach, ani za granicą. Zubożeni chłopi nie byli w stanie nabywać artykułów przemysłowych, co doprowadziło do upadłości wielu firm i wzrostu bezrobocia wśród robotników. Sprzyjało temu także **załamanie handlu zagranicznego**.

Prowadziło to do nędzy, głodu, rozpaczy i desperacji oraz radykalizacji nastrojów społecznych. W latach 1932–1935 bez pracy pozostawało około miliona osób. Większość polskich obywateli znalazła się w tragicznej sytuacji materialnej. Zagraniczni inwestorzy zaczęli wycofywać swoje kapitały z Polski i żądali spłaty pożyczek zaciągniętych przez państwo polskie. Z powodu recesji spadły dochody podatkowe państwa. W wyniku załamania się budżetu musiano ograniczyć wydatki na opiekę społeczną, oświatę, kulturę czy pensje dla urzędników.

Ożywienie gospodarcze i budowa COP

Dopiero **po 1932 r.** rząd rozpoczął działania zmierzające do poprawy sytuacji. Zlikwidował zadłużenie rolników, obniżył ceny i podatki. Zorganizował roboty publiczne opłacane z państwowych funduszy. Rozpoczęto także inwestycje państwa w przemysł i infrastrukturę. Po 1936 r. dało się zauważyć ożywienie gospodarcze.

Centralny Okręg Przemysłowy.

? Sprawdź, które z zakładów wchodzących w skład COP działają do dziś.

Wizyta prezydenta RP Ignacego Mościckiego i wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego na terenie budowy zapory wodnej w Rożnowie w maju 1939 r.

? Wyjaśnij, o czym świadczy fakt, że najważniejsze osoby w państwie odwiedzają plac budowy.

Na początku 1937 r. z inicjatywy wicepremiera **Eugeniusza Kwiatkowskiego** zostały opracowane państwowe plany inwestycyjne (budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego), a następnie ogólnonarodowe plany rozwoju na lata 1936–1944. Kapitał na te inwestycje wyłożył rząd ze środków krajowych i pożyczek zagranicznych.

Centralny Okręg Przemysłowy (COP) powstał w widłach Wisły i Sanu (jak sądzono, z dala od zagrożeń zewnętrznych). Inwestycja miała się przyczynić do przyśpieszenia rozwoju kraju poprzez jego industrializację, zapewnić produkcję własnego uzbrojenia dla armii, zmniejszyć bezrobocie i rozwinąć te dotąd biedne i rolnicze obszary. Tereny COP-u obejmowały 15% powierzchni kraju, zamieszkane były przez 18% ludności. Przed II wojną uruchomiono 100 zakładów przemysłowych, m.in. huty, fabryki broni, opon, samolotów, a 300 znajdowało się w budowie. Do najważniejszych inwestycji należały: huta w Stalowej Woli, zakłady lotnicze w Mielcu, fabryka broni i obrabiarek w Radomiu, fabryka ciężarówek w Lublinie, fabryka opon w Dębicy, zakłady zbrojeniowe w Starachowicach, elektrownia i zapora wodna w Rożnowie. Wybuch wojny przerwał realizację tego projektu.

Sukcesy i porażki

Unifikacja państwa była bardzo trudnym zadaniem. Jednak w ciągu krótkiego okresu – zaledwie dwudziestu lat – **udało się wiele zrobić**. Przede wszystkim powołano centralne władze, wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej i stworzono jednolitą strukturę organizacyjną – Wojsko Polskie. Wdrożono jednolitą strukturę służb policyjnych. Wstępny etap unifikacji zamknęła konstytucja marcowa.

Ujednolicono prawo i szkolnictwo (patrz: temat 40). Zbudowano zintegrowany system połączeń komunikacyjnych (linie kolejowe i drogi). Stworzono jednolitą administrację publiczną – władze wojewódzkie na czele z wojewodami oraz prezydentem stołecznego miasta Warszawy, w powiatach zarządzali starostowie, w gminach miejskich i wiejskich burmistrzowie i wójtowie.

Nie udało się jednak zniwelować różnic w poziomie rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów kraju. Utrwalił się nieformalny podział na **Polskę A**, do której zaliczano województwa zachodnie i północne, z dobrze rozwiniętymi przemysłem i rolnictwem, i **Polskę B** – województwa wschodnie i południowe, które charakteryzowały się niskim uprzemysłowieniem i słabą infrastrukturą. Przekładało się to na poziom życia ludności.

PODSUMOWANIE

Z okresu I wojny światowej gospodarka ziem polskich wyszła bardzo zniszczona. ■ Jednym z najważniejszych zadań było scalenie ziem polskich po zaborach. ■ W 1924 r. rząd Władysława Grabskiego ograniczył hiperinflację i wprowadził nową walutę – był nią złoty polski. ■ W 1925 r. przeprowadzono reformę rolną. ■ Rząd podjął też decyzję o budowie portu w Gdyni i kolejowego połączenia Gdyni ze Śląskiem. ■ W latach 1929–1935 doszło do kryzysu gospodarczego. ■ Na początku 1937 r. rozpoczęła się budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego.

POLECENIA

1. Omów problemy gospodarcze, z którymi zmagała się Polska u progu niepodległości.
2. Wymień największe inwestycje infrastrukturalne II RP. Z jakich powodów je rozpoczęto?
3. Wyjaśnij wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego na polską gospodarkę.
4. Wymień przyczyny budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Broszura propagandowa z dodatku do „Przewodnika Katolickiego" (fragment)

Tu ma się zgrupować wielki przemysł, tutaj przeprowadzi się przewody z prądem elektrycznym o wysokim napięciu, dzięki czemu będą mogły korzystać z elektryczności nie tylko wielkie fabryki, ale średnie i małe warsztaty. Tu dalej przeprowadza się rurociągi gazowe (długości 250 km z odgałęzieniami na 100 km). One doprowadzą gaz zimny z leżącej na Podkarpaciu kopalni „Roztoka." I tak uzyska przemysł tani i wysoko wartościowy materiał palny, którego użyć będzie można do popędu maszyn i do oświetlenia. Powstają dalej w tym okręgu nowe połącznia kolejowe, drogi, reguluje się rzeki itd.[…]

Dlaczego właśnie tu tworzy się główny ośrodek polskiego przemysłu? Zdecydował o tym wzgląd na najlepszą jego obronność. W czasie wojny, na którą musi być każdy naród dzisiaj gotowy, niełatwo będzie nieprzyjacielowi wedrzeć się w sam środek kraju i zniszczyć nagromadzone tu zasoby. […]

Po wtóre obszary te stanowią przejście między gospodarczym zachodem a wschodem Polski. Tu w Okręgu Centralnym znajdzie zbyt rolnictwo z kresów wschodnich, a z zachodu surowce i półfabrykaty. Tu znajdą pracę tysiące bezrobotnych. Tu ma się „rozładować" bezrobocie. […]

W Centralnym Okręgu Przemysłowym wre praca, praca młoda i twórcza. Zaprzęgnięto do niej całą armię młodych, przedsiębiorczych sił naukowych, a wszyscy zbędni przy uniwersytetach i wyższych zakładach naukowych i inżynierowie i chemicy znaleźli tam zatrudnienie.

Pod kierunkiem tego całego zastępu młodych, pełnych entuzjazmu inżynierów pracują dziesiątki tysięcy robotników, wznoszą się fabryki i poczynają dymić kominy **rośnie nowa Polska, Polska pracy**.

Dotychczas mieliśmy jeden tylko okręg przemysłowy – Śląsk! Obecnie przybywa nam drugi, jeszcze większy, jeszcze wspanialszy – COP!".

Ognisko naszej siły! C.O.P.! Poznań 1938, s. 3,5,8,12.
https://polona.pl/item/ognisko-naszej-sily-c-o-p-stalowa-wola,MTE1MTkwOTQ4/0/#info:metadata

1. Wymień przyczyny budowy COP w tym miejscu.
2. Wymień inwestycje w infrastrukturę na obszarze COP.
3. Jakie korzyści dla społeczeństwa wiązały się z budową COP?

KALENDARIUM	
1921	początek budowy portu w Gdyni
1924	reforma walutowa rządu W. Grabskiego
1925	reforma rolna
1925–1933	wojna celna z Niemcami
1929	początek wielkiego kryzysu
1937	początek budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego

40 Kultura i nauka w międzywojennej Polsce

- Sytuacja kultury w niepodległym państwie
- Nowe formy i nowa tematyka w literaturze
- Najważniejsze kierunki w sztukach plastycznych
- Rozwój kultury masowej
- Główne kierunki w architekturze
- Edukacja i nauka

Nowa sytuacja

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w ogromnym stopniu wpłynęło na warunki funkcjonowania polskiej kultury. Artyści zostali w dużej mierze zwolnieni z obowiązku tworzenia dzieł o wymiarze patriotycznym. Podtrzymywanie i wzmacnianie tożsamości narodowej przestało być podstawowym zadaniem sztuki. Dzięki temu artyści w większym stopniu niż przed 1918 r. mogli uprawiać sztukę dla niej samej i eksperymentować z nowymi kierunkami. Oczywiście nie oznaczało to, że polscy pisarze czy malarze w ogóle nie podejmowali kwestii historycznych czy narodowych. Jednak w większym stopniu skupiali się na tematach życia codziennego i na sprawach bliskich zwykłym ludziom.

Mecenasem kultury stało się państwo, które – choć umiarkowanymi środkami – wspierało rozwój różnych dziedzin działalności artystycznej. Uczestniczyło w finansowaniu instytucji kultury: teatrów, bibliotek i muzeów, a także szkół artystycznych. W 1928 r. w Warszawie utworzono Bibliotekę Narodową, kontynuującą tradycje Biblioteki Załuskich.

Literatura i sztuka

W poezji doby międzywojennej Polski ogromną rolę odegrała warszawska grupa poetycka **Skamander**. Należeli do niej wybitni poeci – Julian Tuwim, Antoni Słonimski, Kazimierz Wierzyński, Jarosław Iwaszkiewicz i Jan Lechoń.

WARTO WIEDZIEĆ

Kabaret „Qui Pro Quo"

W międzywojennej Warszawie bujnie kwitło życie artystyczno-literackie, często w postaci kabaretów, których widzami byli przedstawiciele elity kulturalnej. Kultowym miejscem, nazywanym przez warszawiaków „starą kochaną budą" był kabaret „Qui Pro Quo", istniejący w latach 1919–1931. Pracował dla niego doborowy zespół aktorów, a skecze i piosenki pisali najlepsi poeci i tekściarze, m.in. Julian Tuwim, Marian Hemar, Antoni Słonimski czy Andrzej Własт. Do tego kabaretu przyciągała widzów także cięta satyra polityczna. Wiele skomponowanych wówczas przebojów weszło do kanonu polskiej muzyki i jest wykonywanych w różnych stylistykach przez artystów po dziś dzień.

? Poszukaj informacji na temat artystów związanych z „Qui Pro Quo".

Leon Chwistek, *Szermierka*, obraz z 1919 r.
Formiści – jak sugeruje nazwa kierunku – szczególną wagę przywiązywali do formy dzieła. Zerwali z wiernym przedstawianiem rzeczywistości, upraszczali kształty, posługiwali się grubym konturem.

? Odszukaj i wskaż na obrazie poszczególne fazy ruchu obu postaci. Czy taki sposób ich przedstawienia dobrze oddaje specyfikę walki szermierzy? Uzasadnij swoją opinię.

Związane z nią były także poetki **Kazimiera Iłłakowiczówna** i **Maria Pawlikowska-Jasnorzewska**. Twórcy Skamandra podkreślali potrzebę związku poezji z teraźniejszością i codziennością, nie unikali jednak nawiązań do tradycji. Inny program miała **Awangarda Krakowska**, skupiona wokół Tadeusza Peipera i Juliana Przybosia. Twórcy tej grupy, zafascynowani miastem i nowoczesnością, odrzucali tradycyjną poetykę, preferowali zwięzłość formy i nieoczywiste metafory. Jeszcze dalej szli w swoich eksperymentach **futuryści**, odwołujący się m.in. do dadaizmu i zrywający z wszelkimi konwencjami. Twórcami tego nurtu w poezji byli Anatol Stern i Bruno Jasieński. W latach trzydziestych pojawiły się grupy poetyckie nazywane ogólnie **Drugą Awangardą**. W twórczości ich przedstawicieli – Czesława Miłosza i Józefa Czechowicza – ujawniły się nastroje katastroficzne.

W dwudziestoleciu nadal aktywni byli pisarze starszego pokolenia, m.in. Władysław Reymont, który w 1924 r. otrzymał **literacką Nagrodę Nobla** za powieść *Chłopi*, opublikowaną jeszcze przed I wojną światową.

W prozie dwudziestolecia ważne miejsce zajmowała tematyka społeczna i polityczna. Powieść *Przedwiośnie* **Stefana Żeromskiego**, wydana w 1924 r., była próbą bilansu pierwszych lat polskiej niepodległości, zderzenia marzeń i planów z rzeczywistością społeczną i polityczną. Tematyka polityczna i społeczno-obyczajowa oraz psychologiczna była bliska **Zofii Nałkowskiej**, autorce m.in. *Granicy*.

Do tradycji prozy realistycznej nawiązywała w swojej twórczości **Maria Dąbrowska**, której monumentalna saga rodzinna *Noce i dnie* jest uznawana za jedno z najważniejszych dzieł polskiej literatury.

Grafika Zofii Stryjeńskiej.

? Opisz ilustrację. Wskaż elementy, które zostały uproszczone, i te, które pełnią funkcję dekoracyjną.

? Wskaż elementy nawiązujące do twórczości ludowej.

Autoportret w zielonym bugatti Tamary Łempickiej. Polska artystka odniosła ogromny sukces za granicą, a popularność zawdzięczała po części skandalom. Charakterystyczne cechy jej malarstwa to geometryzacja kształtów, żywe kolory i wystylizowane, teatralne pozy postaci.

? Poszukaj informacji o pochodzeniu i życiorysie Łempickiej.

Elementy absurdu i groteski wprowadził do polskiej literatury **Witold Gombrowicz**, autor powieści *Ferdydurke*, w której ośmieszał stereotypy i pokazywał uwikłanie współczesnego mu człowieka w schematy i konwencje. Oryginalną prozę, przesyconą magią, tworzył **Bruno Schulz**. Jednym z najbardziej poczytnych autorów okresu międzywojennego był **Tadeusz Dołęga-Mostowicz**. Od 1931 r. w prasie zaczęła wychodzić w odcinkach jego powieść *Kariera Nikodema Dyzmy*, będąca ciętą satyrą na elity II RP. W dziedzinie reportażu warto wymienić **Melchiora Wańkowicza**, który stworzył własny styl tego gatunku – z elementami gawędy. Ważną postacią życia literackiego był **Tadeusz Boy-Żeleński**, krytyk literacki, satyryk i tłumacz.

W Polsce międzywojennej działało ponad 100 teatrów. Wybitne zasługi dla sztuki teatralnej położyli **Juliusz Osterwa** i **Leon Schiller**. Z kolei **Karola Szymanowskiego** uznano za najwybitniejszego polskiego kompozytora obok Chopina.

Malarze okresu międzywojennego tworzyli w różnych estetykach, dominujących wówczas w sztuce europejskiej. Często tworzyli swój własny, niepowtarzalny styl, czerpiący swe inspiracje z różnych źródeł. Do nurtu **formizmu**, inspirowanego zachodnioeuropejskim ekspresjonizmem, kubizmem i futuryzmem (patrz: temat 34) oraz sztuką ludową, zaliczano m.in. Stanisława Ignacego Witkiewicza, Leona Chwistka i Tytusa Czyżewskiego. Olga Boznańska, Józef Mehoffer, Leon Wyczółkowski nawiązywali do **impresjonizmu**. Dla **kapistów**, nazywanych też kolorystami, do których należeli Józef Czapski, Zygmunt Waliszewski i Jan Cybis, najważniejszy był kolor. Skupiali się oni przede wszystkim na zestawieniu barw, a mniej uwagi zwracali na formę obrazu. W obrazach i grafikach **Zofii Stryjeńskiej** uwidoczniła się fascynacja sztuką ludową i nurtem art déco. Swój własny styl, również nawiązujący do art déco, wypracowała **Tamara Łempicka**, mieszkająca i tworząca w Paryżu. Jednym z najwybitniejszych twórców awangardowych i teoretyków sztuki był **Władysław Strzemiński**, twórca nowego kierunku, który nazwał unizmem. Autorką nowatorskich abstrakcyjnych rzeźb była **Katarzyna Kobro**.

BIOGRAM

STANISŁAW IGNACY WITKIEWICZ ZWANY WITKACYM

(1885–1939)

Jeden z najbardziej oryginalnych i wszechstronnych twórców międzywojnia, syn Stanisława Witkiewicza. Wychował się wśród bohemy artystycznej i przez całe życie był związany z Zakopanem. W niepodległej Polsce był głównym teoretykiem awangardowej grupy malarzy formistów. Działał artystycznie na wielu polach: malował, rysował i fotografował, pisał wiersze, dramaty (około 30), powieści i traktaty filozoficzno-estetyczne. Zajmował się także teorią i krytyką sztuki. Po 1925 r. utrzymywał się głównie z malowania portretów na zamówienie. Sformułował teorię Czystej Formy w sztuce, zakładającą odejście od zasad realizmu i prawdopodobieństwa. Uważał, że cywilizację europejską czeka nieuchronna katastrofa. Popełnił samobójstwo na wieść o wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski.

Autoportret Witkacego.

Fotos z filmu *Trędowata* nakręconego w 1936 r. według bardzo poczytnej w latach międzywojennych powieści Heleny Mniszkówny z 1909 r.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, jaka jest tematyka powieści Mniszkówny. Wyjaśnij, dlaczego książka i jej ekranizacja cieszyły się popularnością.

Kultura masowa

Podobnie jak w innych krajach, także w Polsce rozwijała się **radiofonia**. Polskie Radio zaczęło nadawać audycje w 1925 r. Rok później miało 5 tys. abonentów. Ich liczba w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej zbliżała się do miliona. W 1931 r. w Raszynie pod Warszawą uruchomiano najwyższą na świecie radiową wieżę nadawczą, która umożliwiła odbiór programów Polskiego Radia niemal na całym terytorium kraju. Poza Warszawą otwierano także regionalne ośrodki radiowe. Dużą popularnością cieszyła się „Wesoła Lwowska Fala".

Dziedziną sztuki przeżywającą szybki rozwój w Polsce w okresie międzywojennym stała się **kinematografia**. Najczęściej miejscowi producenci i reżyserzy (w znacznej mierze żydowskiego pochodzenia) kręcili filmy dla masowego odbiorcy: melodramaty o zabarwieniu patriotycznym, komedie oraz filmowe adaptacje dzieł literatury polskiej. Pierwszy polski film dźwiękowy *Moralność Pani Dulskiej* powstał w 1930 r. W Polsce produkowano także wiele filmów w języku jidysz dla odbiorców żydowskich. W 1938 r. sieć stałych kin w Polsce liczyła 807 placówek, z czego 300 działało codziennie. Oprócz tego działały także liczne kina objazdowe. Zainteresowani sztuką filmową było tak duże, że wychodziła poświęcona mu specjalistyczna prasa, np. pismo „Kino".

W muzyce popularnej przeboje, zwane wówczas szlagierami, komponowali **Jerzy Petersburski** i **Henryk Wars**. Na popularności – jak na całym świecie – zyskiwał jazz. Idolem wielu Polaków był śpiewak operowy **Jan Kiepura**.

Mniej zamożna i niewyrobiona muzycznie ludność miast słuchała krążących po mieście popularnych orkiestr podwórkowych, a na wsiach – orkiestr ludowych. Ludzie chętnie spędzali wolny czas w kinach czy na imprezach sportowych. Bardzo popularne były powieści przygodowe, sensacyjne i kryminalne. Polki rozczytywały się w romansach autorstwa **Marii Rodziewiczówny** oraz **Heleny Mniszkówny**.

Ulubioną rozrywką wszystkich warstw społecznych w międzywojennej Polsce stał się **sport**. Odbywały się tu międzynarodowe zawody sportowe, m.in. w narciarstwie i w hokeju. Zapalonymi kibicami byli przedstawiciele świata nauki i kultury. Upowszechnieniu aktywności fizycznej sprzyjały także międzynarodowe sukcesy polskich sportowców, m.in. lekkoatletów Janusza Kusocińskiego i Haliny Konopackiej oraz tenisistki Jadwigi Jędrzejowskiej.

Mecz piłki nożnej Polska–Jugosławia (4:0) rozegrany w Warszawie w październiku 1937 r.

? Na podstawie zdjęcia powiedz, jakie było zainteresowanie piłką nożną w międzywojennej Polsce.

Budynek dworca kolejowego w Żyrardowie, wzniesiony w 1922 r. zgodnie z projektem Romualda Millera.

? Wskaż elementy nawiązujące do architektury dworów szlacheckich.

Dużą popularnością cieszyła się piłka nożna. W 1921 r. polska reprezentacja narodowa rozegrała pierwsze spotkanie międzynarodowe. Był to mecz z Węgrami. Sześć lat później zorganizowano w Polsce rozgrywki ligowe. W okresie międzywojennym działały także kluby sportowe mniejszości narodowych, m.in. niemieckiej, żydowskiej i ukraińskiej.

Architektura

W architekturze polskiej okresu międzywojennego współistniały różne nurty. Pierwszy z nich dążył do wypracowania **stylu narodowego** i czerpał inspirację ze stylów historycznych, zwłaszcza renesansu i klasycyzmu. Jedną z odmian stylu narodowego był tzw. styl dworkowy.

Do tradycyjnych form nawiązywali także architekci projektujący monumentalne, reprezentacyjne **budynki użyteczności publicznej**. W ich uproszczonych i zwykle symetrycznych bryłach można dostrzec nawiązujące do klasycyzmu kolumny, pilastry i gzymsy. Nowoczesność tych budowli wyrażała się w ich imponujących rozmiarach oraz w oszczędnym stosowaniu ozdobnych detali.

Gmach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, wzniesiony w latach trzydziestych XX w. według projektu Wacława Krzyżanowskiego.

? Wskaż elementy budynku nawiązujące do klasycyzmu. Co łączy go z architekturą modernistyczną?

Modernistyczny budynek Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych (obecnie Urzędu Miasta) w Gdyni, wzniesiony w latach 1934–1935 według projektu Romana Piotrowskiego. Jasna elewacja budynku jest pozbawiona elementów zdobniczych, a jego zaokrąglona część nasuwa skojarzenia z architekturą okrętową.

? Opisz bryłę budynku. Czy dominują w niej linie pionowe, czy – poziome? Zwróć uwagę na rozmieszczenie okien.

Architekci **awangardowi** projektowali budynki w duchu modernizmu, o geometrycznych formach, eksponujące urodę samej konstrukcji i zastosowanych materiałów. Priorytetami dla ich twórców stały się funkcjonalność i wygoda użytkowników. W tym duchu powstawały zarówno prywatne wille, jak i nowoczesne osiedla dla spółdzielni mieszkaniowych.

Szkolnictwo i nauka

U progu niepodległości istotnym problemem był wysoki poziom **analfabetyzmu**, sięgający nawet 30% społeczeństwa. W większym stopniu dotyczył on kobiet niż mężczyzn. Najgorzej pod tym względem wypadały województwa wschodnie, leżące na obszarze dawnego zaboru rosyjskiego, dużo lepiej było na zachodzie kraju. Aby zwalczyć te plagę, rozwijano sieć szkół podstawowych i starano się objąć wszystkie dzieci obowiązkiem szkolnym (zapisanym w konstytucji marcowej). W 1932 r. minister Janusz Jędrzejewicz przeprowadził **reformę szkolnictwa podstawowego i średniego**, w wyniku której wprowadzono czteroletnie gimnazja i dwuletnie licea. Zorganizowano także szkolnictwo zawodowe.

Pod koniec dwudziestolecia międzywojennego poziom analfabetyzmu spadł do 15%, co stanowiło duże osiągnięcie młodego państwa. Postępy w edukacji wpłynęły na rozwój prasy, także w językach mniejszości narodowych, i na czytelnictwo książek.

Powstały nowe **uniwersytety**, np. w Poznaniu i reaktywowany w Wilnie. W 1918 r. w Lublinie utworzono wyższą uczelnię, która od 1928 r. nosiła nazwę **Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL)**. W 1938 r. w kraju działało 28 wyższych uczelni, w których naukę pobierało blisko 50 tys. studentów, w tym 13 tys. kobiet. Co czwarty student pochodził z rodziny chłopskiej lub robotniczej. Był to bardzo wysoki odsetek, świadczący o tym, że także ludzie z niższych warstw społecznych mieli możliwość awansu społecznego. Największymi ośrodkami akademickimi w Polsce były Warszawa i Lwów.

W nauce światową sławę zyskała lwowska szkoła matematyczna (patrz: temat 34). Znani i cenieni byli również m.in. logik i filozof **Alfred Tarski** oraz socjolog i filozof **Florian Znaniecki**. Studia nad historią i gramatyką języka polskiego prowadził **Zenon Klemensiewicz**. Dzięki badaniom lekarza i mikrobiologa **Ludwika Hirszfelda**, rozpoczętym jeszcze przed I wojną światową, na całym świecie wprowadzono oznaczenia grup krwi, używane do dzisiaj. Hirszfeld prowadził także badania nad nowotworami. Swoje własne instytucje naukowe miały także mniejszości narodowe, m.in. Żydowski Instytut Naukowy w Wilnie czy ukraińskie Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie.

KALENDARIUM

1924	Nagroda Nobla dla Władysława Reymonta za „Chłopów”
1925	początek działalności Polskiego Radia
1927	zapoczątkowanie rozgrywek polskiej ligi piłkarskiej
1930	pierwszy polski film dźwiękowy
1932	reforma szkolnictwa podstawowego i średniego ministra Janusza Jędrzejewicza

PODSUMOWANIE

Po odzyskaniu niepodległości artyści w większym stopniu niż przed 1918 r. mogli uprawiać sztukę dla niej samej i eksperymentować z nowymi kierunkami. Pojawił się mecenat państwa w dziedzinie kultury. ■ W okresie międzywojennym istniały grupy poetyckie o zróżnicowanych programach. ■ Twórcy prozy chętnie podejmowali tematykę polityczną, społeczno-obyczajową i psychologiczną. ■ Malarze okresu międzywojennego tworzyli w różnych estetykach, nawiązujących głównych do nurtów sztuki europejskiej. ■ Rozwojowi kultury masowej sprzyjały media: radio i kino. Popularną i powszechną rozrywką stał się sport. ■ W architekturze okresu międzywojennego są widoczne poszukiwania stylu narodowego i fascynacja modernizmem. ■ Dzięki rozwijaniu szkolnictwa i wprowadzeniu obowiązku szkolnego udało się znacząco zmniejszyć skalę analfabetyzmu. Głównymi ośrodkami akademickimi w Polsce były Warszawa i Lwów.

POLECENIA

1. Wymień sukcesy polskiego szkolnictwa i nauki w okresie międzywojennym.
2. Podaj nazwy grup poetyckich działających w dwudziestoleciu międzywojennym.
3. Omów najważniejsze kierunki w sztukach plastycznych w Polsce w okresie międzywojennym.
4. Wymień główne nurty w polskiej architekturze międzywojennej.
5. Poszukaj informacji o sukcesach polskich sportowców w okresie międzywojennym.

PRACA Z OPRACOWANIEM HISTORYCZNYM

Teatr i inne rozrywki (fragment)

Powodem wizyty w teatrze nie była wyłącznie miłość do sztuki dramatycznej, ale także uczestnictwo w życiu towarzyskim. Choć jedną z żelaznych zasad dobrego wychowania był zakaz rozglądania się, panowie wyposażeni w lornetki dyskretnie lustrowali sąsiednie loże i parter, skrzętnie odnotowując, kto przyszedł (i z kim) oraz w jakich toaletach wystąpiły panie. Damom w ogóle nie wypadło lornetować zebranych na przedstawieniu. Towarzyski charakter wizyty w teatrze najbardziej uwidaczniał się podczas antraktów [red. przerw]. W antrakcie damy mogły w pełni zaprezentować kosztowne suknie i biżuterię, a także… córki na wydaniu; wówczas też goście prowadzili rozmowy, niekoniecznie zresztą dotyczące danej sztuki. Życie kuluarowe było udziałem elitarnego towarzystwa. […] Teatr dramatyczny był rozrywką elitarną. Mniej wybredny w gustach sort „teatromanów" gromadził się chętnie w popularnych ogródkach i teatrzykach letnich, gdzie przy kuflu piwa oglądali przedstawienia – wodewile, farsy i komedie nie najwyższych lotów. Tutaj nie obowiązywały sztywne zasady z sal teatralnych. Widzowie komentowali głośnio fabułę sztuki lub grę aktorów. Mogli swobodnie rozmawiać i opuścić ogródek w dowolnej chwili. Ludność miast chętnie odwiedzała także cyrki, które przyciągały egzotycznością występów akrobatów, tancerek, atletów, tresowanych zwierząt.

D. Kałwa, *Polska doby rozbiorów i międzywojnia*, w: *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2006, s. 292.

1. Jakie były – według autorki tekstu – popularne rozrywki nie należącej do elit ludności miejskiej?
2. Opisz, czym różniły się zwyczaje panujące w teatrach dramatycznych od tych z ogródków i teatrzyków letnich.
3. Wyjaśnij, w jakim celu – oprócz obcowania ze sztuką – odwiedzano teatry dramatyczne w okresie międzywojennym.

41 Polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939

- Stosunki Polski z sąsiadami
- Konkordat ze Stolicą Apostolską
- Polityka nowego kursu
- Niemieckie roszczenia wobec Polski

Polityka w latach dwudziestych

Od początku istnienia niepodległej Rzeczypospolitej jej **położenie międzynarodowe było trudne**. Dwaj najwięksi sąsiedzi – Niemcy i ZSRS – byli Polsce otwarcie wrodzy, z Czechosłowacją toczył się spór o Śląsk Cieszyński, a z Litwą – o Wilno. Tylko z Łotwą i Rumunią Polska zachowywała przyjacielskie relacje. W tej sytuacji filarem jej bezpieczeństwa stał się **sojusz z Francją**, zawarty w lutym 1921 r. i zakładający współdziałanie polityczne i wojskowe. Był on wymierzony w **rewizjonistyczną politykę** Niemiec. Te bowiem nie pogodziły się z istniejącą granicą, którą uznały pod przymusem, i dążyły do jej jak najszybszej zmiany. Francja z kolei potrzebowała na wschodzie sojusznika, który zastąpiłby w tej roli Rosję, ponieważ bolszewickie władze nie były zainteresowane blokowaniem Niemiec od wschodu. W marcu 1921 r. zawarto także polsko-rumuński sojusz skierowany przeciw ZSRS. W razie ataku na jednego z sygnatariuszy drugi miał mu pośpieszyć z pomocą.

Porażką polskiej dyplomacji okazała się konferencja w Locarno w 1925 r., na której Niemcy podpisali tzw. **pakt reński** – uznali za ostateczną swoją zachodnią granicę z Francją i Belgią, jednak odmówili takich gwarancji Polsce i Czechosłowacji. Podważyli tym samym trwałość swoich granic na wschodzie. Ponadto w 1925 r. rozpoczęli wojnę celną z Polską (patrz: temat 39), ponieważ liczyli, że przez uzależnienie polskiej gospodarki od niemieckiego rynku zbytu zmuszą ją do ustępstw politycznych. Rząd w Warszawie nie ugiął się pod niemieckim naciskiem, ale znaczne ograniczenie handlu z Niemcami przyczyniło się do pogorszenia sytuacji ekonomicznej kraju.

Rewizjonizm (łac. *revisio* – ponowne widzenie) – w polityce zagranicznej dążenie do zmiany traktatów i granic uznawanych za niekorzystne.

WARTO WIEDZIEĆ

Odznaczenie Ferdinanda Focha

Marszałek Ferdinand Foch (1851–1929) został odznaczony najwyższym polskim odznaczeniem wojskowym podczas wizyty Piłsudskiego we Francji w lutym 1921 r., do której doszło w ostatniej fazie wojny polsko-bolszewickiej, tuż przed zawarciem pokoju ryskiego. Naczelnik Państwa odpiął krzyż Virtuti Militari z własnej piersi i publicznie przypiął do munduru Focha. Francuski oficer był bowiem powszechnie znany ze swej sympatii dla sprawy polskiej. Podczas powstania wielkopolskiego w lutym 1919 r. wymusił na Niemcach zawarcie rozejmu w sytuacji korzystnej dla wojsk polskich. Gest Piłsudskiego, poza uhonorowaniem Focha, miał się przyczynić do zacieśnienia stosunków polsko-francuskich. Po 1918 r. w interesie obu państw leżało bowiem maksymalne osłabienie Niemiec. Dekretem prezydenta Rzeczypospolitej w kwietniu 1923 r. Foch został mianowany Marszałkiem Polski. Jego imię nosiło wiele ulic w polskich miastach.

Także ZSRS, który od 1922 r. nawiązał bliskie relacje z Niemcami (patrz: temat 32), uważał granice ustalone w Rydze za tymczasowe. Potajemnie wysyłał do wschodnich województw II Rzeczypospolitej bandy sabotażystów, którzy mieli destabilizować sytuację wewnętrzną i podburzać miejscową ludność przeciw polskiej władzy. Do tego celu była wykorzystywana też Komunistyczna Partia Polski (założona w grudniu 1918 r. z połączenia SDKPiL i PPS-Lewicy), którą władze w Warszawie zdelegalizowały już w marcu 1919 r., ponieważ uznały za organizację wywrotową, działającą w obcym interesie. Aby skutecznie chronić wschodnią granicę państwa, w 1924 r. władze polskie powołały do życia specjalną formację wojskową – **Korpus Ochrony Pogranicza** (**KOP**).

W połowie lat dwudziestych Polska stanęła przed widmem osamotnienia i izolacji na arenie międzynarodowej, w warunkach zacieśniania się współpracy dwóch największych, wrogo do niej nastawionych sąsiadów: Niemiec i Rosji sowieckiej.

W lutym 1925 r. rząd Rzeczypospolitej podpisał konkordat (umowę) ze Stolicą Apostolską. Zgodnie z tym dokumentem Kościół katolicki, do którego należało ponad 60% obywateli polskich, uzyskał uprzywilejowaną pozycję w państwie (swobodę działalności duchowieństwa, obowiązkowe nauczanie religii w szkołach). Nowy podział administracyjny Kościoła katolickiego obejmował metropolie: gnieźnieńsko-poznańską, krakowską, warszawską, lwowską i wileńską w granicach zgodnych z granicami II Rzeczypospolitej, co oznaczało ich akceptację przez Watykan.

Polityka zagraniczna w czasach sanacji

Po zamachu majowym Józef Piłsudski usiłował dokonać pewnej korekty polityki zagranicznej. Wciąż fundamentem polskiej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa był sojusz z Francją i Rumunią. Jednak marszałek zdawał sobie sprawę, że rozluźnił się nieco sojusz z Francją, która zbliżyła się do Niemiec. Uważał, że bezpieczeństwo Polski zależy od dobrych relacji z największymi sąsiadami – Niemcami i ZSRS. Piłsudski dążył do poprawy relacji z tymi krajami i **zachowania równowagi w relacjach** z nimi. Określano to polityką nowego kursu. Według Piłsudskiego oba państwa powinny mieć pewność, że Polska nie połączy się sojuszem z jednym z nich, skierowanym przeciw drugiemu. Jak mawiano, należało zachować równy dystans z Warszawy do Berlina i z Warszawy do Moskwy. Na stanowisko szefa polskiej dyplomacji mianowano **Augusta Zaleskiego**, który mimo zmian rządów utrzymał tę funkcję do 1932 r., kiedy ministrem spraw zagranicznych został bliski współpracownik marszałka – **Józef Beck**. Opowiadał się on – tak jak sam Piłsudski – za zachowaniem równowagi w stosunkach z ZSRS i Niemcami.

Rządy niemiecki i sowiecki nie były jednak zainteresowane utrzymywaniem z Polską partnerskich i dobrosąsiedzkich relacji. Dopiero w **1929 r.** Polska, Łotwa Estonia oraz Rumunia podpisały z ZSRS wielostronny układ międzynarodowy, który miał gwarantować nienaruszalność granic na wschodzie Europy. Wszystkie spory terytorialne miały być rozstrzygane metodami pokojowymi. Do porozumienia dołączyły później także Litwa, Turcja i Persja.

BIOGRAM

JÓZEF BECK
(1894–1944)

Na wieść o wybuchu I wojny światowej porzucił studia ekonomiczne i na ochotnika wstąpił do Legionów Polskich. Po wojnie pracował w MSZ i blisko współpracował z Józefem Piłsudskim, który w 1932 r. doprowadził do jego nominacji na szefa polskiej dyplomacji. W tej roli Beck dał się poznać jako osoba energiczna, zdecydowana, a czasem bezwzględna. W swych działaniach kierował się dwiema głównymi zasadami, a mianowicie zachowaniem sojuszu z Francją i Rumunią oraz utrzymaniem równowagi między dwoma największymi sąsiadami Polski – Niemcami i ZSRS. Był przeciwny podjęciu współpracy z jednym sąsiadem przeciw drugiemu. Odrzucał zdecydowanie postulaty rewizji granicy z Niemcami i bronił polskich praw w Gdańsku. Od zachodniego sąsiada domagał się traktowania Polski na równi z innymi państwami. W przemówieniu wygłoszonym 5 maja 1939 r. (patrz: tekst źródłowy na s. 365) odniósł się do rosnącej presji ze strony Berlina. Jego słowa przeszły do historii, wywołały owacje na sali obrad, a społeczeństwo przyjęło je z entuzjazmem. Po agresji sowieckiej na Polskę przedostał się do Rumunii, gdzie został internowany. Tam też zmarł.

Zbliżenie z ZSRS i z Niemcami

W **1932 r.** Polska zwarła z ZSRS trzyletni **pakt o nieagresji**, przedłużony w 1934 r. na dziesięć lat. Potwierdzono zapisy traktatu ryskiego i protokołu Litwinowa. Poza przyrzeczeniem nieatakowania siebie nawzajem oba państwa zobowiązały się do zachowania neutralności, gdyby na któregoś z sygnatariuszy napadło państwo trzecie. Wzmocniło to pozycję i bezpieczeństwo Polski na arenie międzynarodowej.

Także w stosunkach z Niemcami po dojściu Hitlera do władzy doszło do poprawy wzajemnych relacji. W **1934 r.** Polska i Niemcy podpisały na dziesięć lat **deklarację o niestosowaniu przemocy**. Zakończono także trwającą od 1925 r. wojnę celną, poprawiła się nieco sytuacja mniejszości polskiej w Niemczech. Dowodem na lepsze relacje było zwiększenie wymiany kulturalnej między obo-ma sąsiadami.

Polska nie chciała angażować się po żadnej ze stron w sporze ideologicznym między nazizmem a komunizmem. Piłsudski był przekonany, że w przyszłości musi dojść do kolejnej wojny o zachowanie zachodnich i wschodnich granic. Konflikt ten należało jednak – jego zdaniem – jak najdłużej odwlekać, aby się do niego możliwie dobrze przygotować.

Na drodze ku wojnie

Jednak po 1936 r. położenie międzynarodowe Polski się pogarszało. Nie udało się zacieśnić relacji sojuszniczych z Francją, a po remilitaryzacji Nadrenii i budowie linii Sigfrieda zmalały szanse na skuteczną pomoc wojskową Francji. Do tego Niemcy intensywnie się zbroiły. Polska bezskutecznie promowała koncepcję współpracy w obszarze **Międzymorza** (państw leżących między Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym i Adriatykiem) – z Rumunią, Węgrami i Jugosławią. Odrzuciła także propozycję Niemiec przyłączenia się do paktu antykominternowskiego.

Polska wychodziła z założenia, że Austria i Czechosłowacja są państwami sztucznymi i nie przetrwają. Z tego względu w 1938 r. nie zareagowała na Anschluss Austrii. Polskie władze uznały go za wewnętrzną sprawę tego państwa. W marcu 1938 r., korzystając z tego kryzysu międzynarodowego, pod groźbą wojny polski rząd zmusił Litwę do nawiązania z Polską stosunków dyplomatycznych i uznania granicy, w tym przynależności Wilna do Rzeczypospolitej. Wywołało to protesty dyplomatyczne Francji i ZSRS.

Kilka miesięcy później, w trakcie konferencji monachijskiej, Polska wystąpiła do rządu w Pradze z żądaniem oddania przez Czechosłowację spornego **Zaolzia** oraz części **Orawy** i **Spiszu**. Rząd w Pradze, pozbawiony sojuszników, ugiął się pod polskimi żądaniami. W październiku 1938 r. polskie oddziały dowodzone przez gen. Władysława Bortnowskiego zajęły Zaolzie. W grudniu Polska zajęła Spisz i Orawę.

Zdjęcie polskich czołgów na ulicach Cieszyna.

? Wyjaśnij, po co władze polskie zdecydowały się wysłać w celu zajęcia Zaolzia m.in. oddziały pancerne, skoro wojska czechosłowackie nie stawiały oporu.

WARTO WIEDZIEĆ

Zakończenie konfliktu z Litwą

Władze II RP wykorzystały incydent graniczny, w którego wyniku zginął żołnierz Korpusu Ochrony Pogranicza. 17 marca 1938 r. rząd w Warszawie wystosował do władz w Kownie ultimatum, wzywając je do natychmiastowego i bezwarunkowego uregulowania stosunków dyplomatycznych. Wcześniej Litwini uzależniali je od zwrócenia im Wilna przez Polskę. Ultimatum towarzyszyła hałaśliwa kampania propagandowa w prasie i na ulicach polskich miast. Uczestnicy licznych manifestacji wykrzykiwali m.in. hasło „Wodzu, prowadź na Kowno!". Marszałek Edward Rydz-Śmigły rzeczywiście przybył do Wilna, co wskazywało na polską determinację do użycia siły w przypadku odrzucenia ultimatum. Litwini ugięli się pod polskim dyktatem i nawiązali stosunki dyplomatyczne. W Warszawie otwarto ambasadę litewską, a w Kownie – polską. Uruchomiono również zamknięte dotąd przejścia graniczne pomiędzy oboma państwami, przywrócono komunikację kolejową.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Zajęcie Zaolzia
Pod wrażeniem konferencji monachijskiej 30 września 1938 r. rząd w Warszawie zażądał od Czechosłowacji zwrotu Zaolzia. Bezsilne władze w Pradze przystały na ultimatum i 2 października 1938 r. przez graniczną Olzę przemaszerowały wojska polskie – zajęły 805 km² zamieszkałych przez 227 tys. ludzi. Polskie władze przedstawiały to jako olbrzymi sukces polskiej polityki zagranicznej. Jednak dało to podstawy do wysuwania zarzutów o tajną współpracę z Hitlerem w dziele demontażu systemu wersalskiego i współudział w polityce rozbioru Czechosłowacji. Powątpiewano w pokojowe intencje Rzeczypospolitej. Późniejszy brytyjski premier Winston Churchill (czytaj: łynston czerczil) określił Polskę mianem szakala. W ocenie społeczeństwa polskiego był to jednak akt sprawiedliwości dziejowej i przekreślenie doznanej krzywdy, skoro Czechosłowacja uzyskała te tereny decyzją państw zachodnich w momencie, gdy wojska bolszewickie w lipcu 1920 r. parły na Warszawę. W większości polska ludność Zaolzia przyjęła to jak wyzwolenie, a oddziały Wojska Polskiego witano ze szczerym entuzjazmem. W całej Polsce odbywały się manifestacje poparcia, trudno jednak ocenić, na ile były one spontaniczne, a na ile – zorganizowane przez władze. W 2009 r. prezydent Lech Kaczyński przeprosił Czechów za – jak to określił – grzech okupacji Zaolzia.

Ostatnie miesiące pokoju

W **październiku 1938 r.** Joachim von Ribbentrop, minister spraw zagranicznych III Rzeszy, zaproponował Józefowi Lipskiemu – polskiemu ambasadorowi w Berlinie przedłużenie deklaracji o niestosowaniu przemocy na kolejnych 25 lat w zamian za włączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy oraz zgodę na budowę **eksterytorialnej** (czyli wyłączonej spod polskiej kontroli) autostrady i linii kolejowej pomiędzy Niemcami a Prusami Wschodnimi, przeprowadzonej przez polskie Pomorze. Polska zdecydowanie odmówiła. Stosunki pomiędzy obu państwami radykalnie się pogorszyły.

Wojsko Polskie zaczęło intensywnie przygotowywać się na wypadek coraz bardziej prawdopodobnej wojny: szykowano plany operacyjne i **kontynuowano zbrojenia**. Ludność chętniej wspierała założony jeszcze w 1936 r. **Fundusz Obrony Narodowej**. Gromadził on środki z funduszy państwowych oraz darów osób prywatnych i instytucji (m.in. kosztowności, nieruchomości, zboże).

W marcu 1939 r., gdy Niemcy złamały postanowienia konferencji monachijskiej i całkowicie zlikwidowały czechosłowacką państwowość, Francja i Wielka Brytania zdały sobie sprawę z fiaska polityki appeasementu i w kwietniu 1939 r. udzieliły Polsce gwarancji bezpieczeństwa. W odpowiedzi na to w **maju 1939 r.** Hitler publicznie wypowiedział polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy. Narastała atmosfera wrogości i mnożyły się incydenty graniczne. Dwa dni po podpisaniu paktu Ribbentrop–Mołotow (patrz: temat 33), **25 sierpnia**, Polska zawarła formalny sojusz wojskowy z Wielką Brytanią. Wobec parcia Niemiec do wojny, której można było uniknąć jedynie za zgodę na rolę ubezwłasnowolnionego wykonawcy polityki Hitlera, czyli w istocie – za cenę utraty niepodległości, czemu Polska była, oczywiście, stanowczo przeciwna, konflikt zbrojny był nie do uniknięcia.

Polski plakat z 1939 r.

? Wyjaśnij przesłanie tego plakatu. Jaką rolę przypisywano Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu, którego wizerunek na nim umieszczono?

PODSUMOWANIE

Dwaj najwięksi sąsiedzi II RP – Niemcy i ZSRS – pozostawali jej wrodzy. Polska zabiegała o zabezpieczenie granic z tymi państwami. ■ W 1921 r. Polska podpisała sojusz z Francją, stanowiący podstawę jej bezpieczeństwa, a także sojusz z Rumunią. ■ Źle układały się stosunki z Czechosłowacją (ze względu na Zaolzie) i z Litwą (z powodu Wilna). ■ Po zamachu majowym Polska starała się prowadzić politykę równowagi wobec Niemiec i ZSRS. ■ W 1938 r. Polska wymusiła na Litwie nawiązanie stosunków dyplomatycznych, a na Czechosłowacji – przekazanie Zaolzia. ■ Od końca 1938 r. pogorszyły się stosunki polsko-niemieckie. ■ W kwietniu 1939 r. Polska otrzymała francuskie i brytyjskie gwarancje bezpieczeństwa. ■ W sierpniu 1939 r. Niemcy podpisały z ZSRS wymierzony w Polskę pakt Ribbentrop–Mołotow, a dwa dni później Wielka Brytania podpisała z Polską sojusz.

POLECENIA

1. Opisz stosunki Polski z sąsiadami na początku lat dwudziestych.
2. Scharakteryzuj polską politykę zagraniczną po zamachu majowym.
3. Wyjaśnij, jak i dlaczego zmieniła się sytuacja międzynarodowa II RP w latach 1938–1939.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Przemówienia Józefa Becka w sejmie z 5 maja 1939 r. (fragment)

Pokój jest na pewno celem ciężkiej i wytężonej pracy dyplomacji polskiej. Po to, aby to słowo miało realną wartość, potrzebne są dwa warunki: 1) pokojowe zamiary, 2) pokojowe metody postępowania. Jeżeli tymi dwoma warunkami Rząd Rzeszy istotnie się kieruje w stosunku do naszego kraju, wszelkie rozmowy, respektujące oczywiście wymienione przeze mnie uprzednio zasady, są możliwe. Gdyby do takich rozmów doszło – to Rząd Polski swoim zwyczajem traktować będzie zagadnienie rzeczowo, licząc się z doświadczeniami ostatnich czasów, lecz nie odmawiając swej najlepszej woli. […]

Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata ma swoją cenę, wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest tylko jedna rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenną. Tą rzeczą jest honor.

Diariusz i teki Jana Szembeka, t. 4, Londyn 1972, s. 732.

1. Omów warunki, które zdaniem Józefa Becka muszą być spełnione, aby zachować pokój.
2. Wyjaśnij, co oznaczają słowa, że „Polacy nie znają pojęcia pokoju za wszelką cenę".

KALENDARIUM	
1921	zawarcie sojuszu polsko-francuskiego
1932	podpisanie polsko-sowieckiego traktatu o nieagresji
1934	podpisanie polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy
październik 1938	zajęcie Zaolzia przez Polskę
23 sierpnia 1939	podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow
25 sierpnia 1939	podpisanie sojuszu polsko-brytyjskiego

POLSKA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

WALKA O GRANICE

Granice Polski kształtowały się w latach 1918–1921. Odbywało się to zarówno w wyniku ustaleń dyplomatycznych, jak i na drodze zbrojnej. Od grudnia 1918 r. do lutego 1919 r. trwało zwycięskie dla Polaków **powstanie wielkopolskie**. Przyłączenie Wielkopolski do Rzeczypospolitej potwierdził w czerwcu 1919 r. traktat wersalski. Zgodnie z jego postanowieniami na początku 1920 r. wojska polskie zajęły **Pomorze Gdańskie**. Sam Gdańsk z najbliższą okolicą stał się wolnym miastem pod kontrolą międzynarodową. W latach 1919–1921 doszło na Górnym Śląsku do **trzech powstań śląskich** oraz **plebiscytu**. W ich rezultacie wschodnia część Górnego Śląska przypadła Rzeczypospolitej. W lipcu 1920 r. Polska przegrała plebiscyt na Warmii i Mazurach. Większość tych obszarów pozostała w granicach Niemiec.

W latach 1918–1919 trwała **wojna polsko-ukraińska** o Galicję Wschodnią i Lwów. W walkach o Lwów zasłużyła się młodzież nazwana orlętami lwowskimi. Wojnę wygrali Polacy: wyparto wojska ukraińskie za rzekę Zbrucz i przejęto kontrolę nad całością spornego terytorium.

W Polsce po 1918 r. ścierały się dwie koncepcje wschodniej granicy państwa. Józef Piłsudski dążył do stworzenia na wschodniej granicy Polski bloku państw narodowych sprzymierzonych z Rzecząpospolitą – tę koncepcję nazywamy **federacyjną** lub koncepcją **Międzymorza**. Roman Dmowski opowiadał się za **koncepcją inkorporacyjną**, zakładającą włączenie do Polski możliwie dużych obszarów na wschodzie i poddanie ich polonizacji.

Wiosną 1920 r. Polska zawarła sojusz z Ukraińską Republiką Ludową przeciwko bolszewikom. W marcu 1920 r. wojska polskie i ukraińskie, podczas tzw. wyprawy kijowskiej, zajęły Kijów. W wyniku ofensywy Armii Czerwonej wojska polskie wycofały się aż pod Warszawę, co groziło upadkiem polskiej państwowości. **W połowie sierpnia 1920 r.** doszło do kontrofensywy wojsk polskich. Przełomowym momentem była **Bitwa Warszawska** (zwana też „cudem nad Wisłą"). W jej rezultacie wojska sowieckie zostały pokonane i wyparte daleko na wschód. **W marcu 1921 r.** podpisano w Rydze polsko-sowiecki traktat pokojowy, wyznaczający wschodnią granicę Polski.

POLITYKA I WOJNY

- **listopad 1918** – walki o Lwów
- **grudzień 1918 – luty 1919** – powstanie wielkopolskie
- **1919** – wybory do Sejmu Ustawodawczego; uchwalenie małej konstytucji
- **luty 1919–1921** – wojna polsko-bolszewicka
- **1919–1921** – powstania śląskie
- **lipiec 1920** – plebiscyt na Warmii i Mazurach
- **1921** – konstytucja marcowa

- **1922** – zabójstwo prezydenta G. Narutowicza
- **1926** – zamach majowy; sierpniowa nowela do konstytucji

GOSPODARKA I KULTURA

- **1921** – początek budowy portu w Gdyni
- **1924** – reforma walutowa rządu W. Grabskiego; Nagroda Nobla dla W. Reymonta
- **1925–1933** – wojna celna z Niemcami
- **1925** – reforma rolna; początek działalności Polskiego Radia

XX

1916 r. 1920 r. 1925 r. 1928 r.

W relacjach z Czechosłowacją punktem spornym był **Śląsk Cieszyński**. Większość jego terenu (Zaolzie) została przyłączona do Czechosłowacji, co było rozstrzygnięciem niekorzystnym dla Polski. Z Litwą trwał **spór o Wilno** – miasto będące historyczną stolicą Litwy, lecz zamieszkałe głównie przez Polaków. W październiku 1920 r. Wilno zostało zajęte przez wojsko polskie. W 1922 r. miasto przyłączono do Rzeczypospolitej.

RZĄDY PARLAMENTARNE

W styczniu 1919 r. odbyły się wybory do **Sejmu Ustawodawczego**, który miał opracować ramy ustrojowe Polski. Po raz pierwszy w historii w wyborach parlamentarnych wzięły udział kobiety. Największe poparcie uzyskali narodowi demokraci i ludowcy. Do parlamentu dostało się wiele ugrupowań, co utrudniało tworzenie stabilnych koalicji rządowych.

Sejm Ustawodawczy przyjął tzw. **małą konstytucję**, która regulowała funkcjonowanie państwa w okresie przejściowym. Powierzył też funkcję Naczelnika Państwa Józefowi Piłsudskiemu. Zgodnie z małą konstytucją Sejm Ustawodawczy pozostawał głównym organem państwa, któremu podporządkowani byli Naczelnik Państwa i rząd – sprawujący władzę wykonawczą.

W **marcu 1921 r.** sejm przyjął konsytuację zwaną marcową. Zgodnie z nią Polska była republiką parlamentarną. Wprowadzono trójpodział władzy. **Władzę ustawodawczą** sprawowały Sejm i Senat, **wykonawczą** – prezydent i rząd, a **sądowniczą** – niezawisłe sądy. Przewagę nad innymi władzami utrzymała władza ustawodawcza. Konstytucja gwarantowała swobody obywatelskie, prawa polityczne i społeczne. Państwo gwarantowało ochronę praw mniejszości narodowych.

Zgodnie z nową konstytucją w listopadzie 1922 r. odbyły się wybory do Sejmu I kadencji. Parlament, wyłoniony w ich wyniku, był rozdrobniony, przez co trudniej było utworzyć stabilną większość i powołać rząd.

W **grudniu 1922 r.** Zgromadzenie Narodowe (Sejm i Senat) wybrało na prezydenta **Gabriela Narutowicza**, który uzyskał poparcie lewicy i mniejszości narodowych. Wywołało to gwałtowne protesty partii prawicowych, niemogących pogodzić się z przegraną swojego kandydata. Narutowicz został zamordowany przez nacjonalistycznego fanatyka zaledwie tydzień po objęciu urzędu prezydenta. Na kolejnego prezydenta Zgromadzenie Narodowe wybrało **Stanisława Wojciechowskiego**.

Życie polityczne w Polsce lat 1918–1926 charakteryzowało się dużym rozbiciem sceny politycznej i niestabilnymi rządami, które upadały w wyniku rozpadu tworzących je koalicji parlamentarnych.

RZĄDY SANACJI

W maju 1926 r. Józef Piłsudski ze swoimi zwolennikami w wojsku przeprowadził zbrojny przewrót zwany **zamachem majowym**, w wyniku którego obalił legalne władze i ustanowił w Polsce system autorytarny.

1932 – polsko-sowiecki traktat o nieagresji ▼

1934 – polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy ▼

▼ **1935** – konstytucja kwietniowa; maj: śmierć J. Piłsudskiego

1938 – zajęcie Zaolzia ▼

1939 – pakt Ribbentrop–Mołotow; sojusz polsko-brytyjskiego ▼

▼ **1929** – początek wielkiego kryzysu

▼ **1930** – pierwszy polski film dźwiękowy

▼ **1932** – reforma szkolnictwa podstawowego i średniego J. Jędrzejewicza

▼ **1937** – początek budowy COP

XX

1928 r. 1930 r. 1935 r. 1940 r.

Podczas zamachu majowego zginęło około 400 osób, a ponad 900 zostało rannych. Do zamachu doszło z powodu trudnej sytuacji gospodarczej Polski (bieda, wysokie bezrobocie i hiperinflacja), spadku zaufania społeczeństwa do rządów parlamentarnych i do polityków oskarżanych o prywatę, korupcję i nieudolność. Pogorszyła się także sytuacja międzynarodowa Polski ze względu na zbliżenie Niemiec z Rosją Sowiecką i z Francją.

Piłsudski dążył do przeprowadzenia reform w państwie. Krytykował ustrój Polski, który jego zdaniem, zbyt dużą władzę dawał sejmowi, a także partie, które nadużywały go w celu zdobycia korzyści. Wprowadzone rządy nazwano **sanacją**, gdyż miały one uzdrowić sytuację polityczną. W czerwcu 1926 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta Ignacego Mościckiego. W sierpniu sejm uchwalił nowelę do konstytucji marcowej (tzw. **nowela sierpniowa**), która wzmocniła pozycję prezydenta.

Od zamachu majowego najważniejszą osobą w państwie był Józef Piłsudski, pełniący funkcję Głównego Inspektora Sił Zbrojnych (stworzoną specjalnie dla niego), a także ministra spraw wojskowych. Dwukrotnie był też premierem. Najważniejsze urzędy zostały obsadzone przez jego zwolenników. Sanacja powołała w 1928 r. **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)**, który w wyborach 1928 r. zdobył najwięcej miejsc w sejmie, ale zbyt mało, żeby samodzielnie rządzić.

Polityka osłabiania parlamentaryzmu, brak reform społeczno-gospodarczych doprowadziły do tego, że wielu działaczy partii lewicowych i centrowych, którzy poparli Piłsudskiego, doznało rozczarowania. Pod koniec 1929 r. zawiązał się blok na rzecz obrony ustroju parlamentarnego, tzw. **Centrolew**. Był on zwalczany przez władzę. W 1930 r. prezydent Mościcki rozwiązał sejm i senat i zapowiedział nowe wybory. Liderzy opozycji zostali aresztowani, oskarżeni o działalność antypaństwową i skazani w tzw. procesie brzeskim. W trakcie wyborów, zwanych **wyborami brzeskimi**, doszło do wielu nadużyć ze strony sanacji. W rezultacie zwyciężył BBWR.

W opozycji do Piłsudskiego była również prawica. W 1926 r. z inicjatywy Romana Dmowskiego powstał **Obóz Wielkiej Polski (OWP)**, organizacja ponadpartyjna propagująca narodowe ideały i stawiająca sobie za cel w przyszłości przejęcie władzy w Polsce. W 1933 r. OWP rozwiązały władze sanacyjne.

Do wzrostu **nastrojów antysanacyjnych** w latach trzydziestych przyczynił się wielki kryzys gospodarczy, który doprowadził do spadku poziomu życia szerokich warstw społecznych. Krytykowano również takie praktyki rządów sanacyjnych, jak: łamanie prawa, fałszerstwa wyborcze, brutalne prześladowania opozycji politycznej, organicznie wolności słowa. W 1934 r. władze sanacyjne założyły **w Berezie Kartuskiej obóz odosobnienia** dla przeciwników politycznych (m.in. dla komunistów, nacjonalistów ukraińskich, działaczy ONR).

W dniu 23 kwietnia 1935 r. została przez prezydenta Ignacego Mościckiego podpisana nowa **konstytucja, zwana kwietniową**, która wprowadziła w Polsce system prezydencki. Prezydent, wybierany na 7 lat, miał prawo wydawać rozporządzenia z mocą ustawy, mianować premiera i ministrów, zwoływać i rozwiązywać sejm oraz senat. Za swoje decyzje odpowiadał jedynie przed „Bogiem i historią".

W dniu **12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski**. Po jego śmierci władzę przejęli prezydent Ignacy Mościcki i marszałek Edward Rydz-Śmigły, który po Piłsudskim objął stanowisko Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych. W połowie lat trzydziestych nastąpiła brutalizacja życia politycznego w Polsce. Na ulicach miast dochodziło do gwałtownych demonstracji, strajków i starć bojówek partyjnych.

SPOŁECZEŃSTWO II RP

W latach 1921–1939 liczba obywateli Polski wzrosła z 27,2 mln do 35 mln. Najgęściej zaludnione były województwa zachodnie i północne (dawny zabór pruski), najrzadziej – wschodnie. Większość ludzi w okresie międzywojennym mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa. Stopniowo rósł odsetek robotników w polskim społeczeństwie. Liczba mieszkańców miast wzrastała stale, lecz dość powoli. W 1921 r. tylko sześć polskich miast miało powyżej 100 tys., a jedno – Warszawa – ponad milion.

Społeczeństwo II Rzeczypospolitej było **wielonarodowe** i **wielowyznaniowe**. Co trzeci obywatel należał do mniejszości narodowej. Najliczniejsze mniejszości stanowili: Ukraińcy, Niemcy, Białorusini i Żydzi. Obywatele Polski byli w większości rzymskimi katolikami, ale wyznawali także prawosławie, grekokatolicyzm, judaizm i protestantyzm.

Formalnie wszyscy polscy obywatele byli równi w obowiązkach i prawach. W praktyce prawa mniejszości były ograniczane. Piłsudczycy dążyli do asymilacji państwowej mniejszości. Środowiska prawicowe opowiadały się za asymilacją narodową, czyli za polityką przymusowej polonizacji mniejszość narodowych.

Niemcy, którzy mieszkali w Polsce, byli często zamożni i mieli wysoki status społeczny. Ci, którzy nie zaakceptowali utraty uprzywilejowanej pozycji, jaką mieli w czasie zaborów, emigrowali. Pozostali byli przez cały okres międzywojenny wspierani finansowo przez rządy z Berlina. Zakładali liczne organizacje społeczne, kulturalne i oświatowe.

Najpoważniejszy problem narodowościowy stanowił konflikt polsko-ukraiński. **Ukraińcy** (stanowiący 16% społeczeństwa) dążyli do budowy własnego państwa narodowego. Nacjonaliści ukraińscy przeprowadzali akcje terrorystyczne i sabotażowe. Z ich rąk zginął w 1934 r. minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki. Stanowiący około 10% społeczeństwa **Żydzi** byli bardzo podzieleni wewnętrznie. Popularny był wśród nich ruch syjonistyczny. W latach trzydziestych nasiliły się w Polsce nastroje antysemickie.

GOSPODARKA II RP

W czasie I wojny światowej **na ziemiach polskich toczyły się działania wojenne**, co doprowadziło do wyniszczenia tych obszarów. Upadło wiele zakładów przemysłowych, a maszyny z nich wywieziono do Rosji. Dodatkowym obciążeniem dla młodego państwa była konieczność walki o granice (większość środków państwowych wydatkowano na armię). Po 1918 r. **należało szybko odbudować gospodarkę**, uporządkować finanse, powiązać ze sobą ekonomicznie poszczególne regiony kraju oraz stworzyć jednolity rynek wewnętrzny. Nie było to prostym zadaniem, ponieważ ziemie polskie były zintegrowane z gospodarkami państw zaborczych. Obowiązywały na nich różne waluty, systemy miar i wag i ustawodawstwa ekonomiczne. Brakowało dogodnych połączeń kolejowych i drogowych między głównymi polskimi miastami.

Polska musiała się zmierzyć z kryzysem i hiperinflacją. W 1924 r. rząd Władysława Grabskiego **ograniczył hiperinflację** i wprowadził nową walutę – **złotego polskiego**, w miejsce marki polskiej. W 1925 r. przeprowadzono **reformę rolną**. Przewidywała ona parcelację majątków ziemskich powyżej 180 ha, a na wschodzie – powyżej 300 ha. Dzięki niej ziemia została przydzielona małorolnym i bezrolnym chłopom.

Dużym sukcesem II RP była budowa nowego portu pełnomorskiego w Gdyni. Aby uniezależnić się od portu w Wolnym Mieście Gdańsku zbudowano od podstaw miasto i port w Gdyni. Za jej głównego twórcę uznaje się Eugeniusza Kwiatkowskiego. Wybudowano też **magistralę kolejową** (węglówkę) łączącą Śląsk z portem w Gdyni. Dzięki tej inwestycji można było szybko transportować polski węgiel, który był towarem eksportowym, do portów bałtyckich.

W latach 1929–1935 Polskę silnie dotknął **wielki kryzys gospodarczy**. Było to związane z uzależnieniem polskiej gospodarki od zagranicznych pożyczek oraz głównie rolniczym charakterem państwa. Kryzys gospodarczy przyczynił się do wzrostu nędzy wśród szerokich grup społecznych na wsi i w mieście. Upadały zakłady przemysłowe. Panowało duże bezrobocie. Na sytuacji gospodarczej Polski bardzo niekorzystnie odbiła się wojna celna z Niemcami, trwająca w latach 1925–1933. Niemcy zakazali importu węgla i innych towarów z Polski, co boleśnie odbiło się na polskim handlu zagranicznym – został ograniczony dopływ dewiz i zwiększyła się bieda.

Kryzys gospodarczy udało się przezwyciężyć w 1937 r. Państwo zorganizowało roboty publiczne, zlikwidowało zadłużenie rolników i obniżyło podatki. Zapoczątkowano wówczas budowę **Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)** w widłach Wisły i Sanu. Miało to wzmocnić państwo pod względem gospodarczym, pomóc zwalczyć bezrobocie i rozwinąć ekonomicznie dotąd głównie rolnicze i przeludnione obszary państwa.

W okresie międzywojennym **Polska pozostawała krajem dużych kontrastów**, gdzie bardzo nowoczesne rozwiązania ekonomiczne (nowoczesne fabryki i dzielnice miast) sąsiadowały z archaicznymi (niewielkie gospodarstwa chłopskie, miasteczka). Pod względem gospodarczym kraj zmieniał się szybko, ale bardzo nierównomiernie.

KULTURA POLSKA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę podtrzymywanie i wzmacnianie tożsamości narodowej przestało być podstawowym zadaniem sztuki, a artyści w większym stopniu mogli uprawiać sztukę dla niej samej. Pojawił się także **mecenat państwa** w dziedzinie kultury. W okresie międzywojennym działały grupy poetyckie o zróżnicowanych programach. Do **Skamandra** należeli: Julian Tuwim, Antoni Słonimski, Kazimierz Wierzyński, Jarosław Iwaszkiewicz i Jan Lechoń. **Awangardę Krakowską** tworzyli m.in. Tadeusz Peiper i Julian Przyboś. Futuryści, m.in. Anatol Stern i Bruno Jasieński, zrywali z konwencjami i nawiązywali do dadaizmu. Nastroje katastroficzne ujawniły się w twórczości poetów **Drugiej Awangardy**, którą współtworzyli Czesław Miłosz i Józef Czechowicz.

W prozie ważne miejsce zajmowała tematyka polityczna, podejmowana np. przez **Stefana Żeromskiego**, a także społeczno-obyczajowa i psychologiczna, obecna w twórczości **Zofii Nałkowskiej**. Elementy absurdu i groteski wprowadził do polskiej literatury Witold Gombrowicz. W 1924 r. **literacką Nagrodę Nobla otrzymał Władysław Reymont**. Jednym z najbardziej oryginalnych polskich twórców dwudziestolecia międzywojennego był **Stanisław Ignacy Witkiewicz**, dramaturg, pisarz, malarz i teoretyk sztuki. Wybitnym kompozytorem stał się **Karol Szymanowski**. Malarze okresu międzywojennego nawiązywali do głównych nurtów sztuki europejskiej. Formiści inspirowali się ekspresjonizmem, kubizmem i futuryzmem.

Rozwijała się także **kultura masowa**. W 1925 r. audycje zaczęło nadawać **Polskie Radio**. Przeboje muzyki popularnej komponowali Jerzy Petersburski i Henryk Wars. Szybko rozwijała się kinematografia.

Popularną i powszechną rozrywką stał się **sport**. **W architekturze** okresu międzywojennego widoczne są poszukiwania stylu narodowego, nawiązującego do historii, i fascynacja modernizmem.

Dzięki rozwijaniu szkolnictwa i **wprowadzeniu obowiązku szkolnego** udało się znacząco zmniejszyć skalę analfabetyzmu. W 1932 r. miała miejsce reforma szkolnictwa średniego, w wyniku której wprowadzono czteroletnie gimnazja i dwuletnie licea. Pod koniec dwudziestolecia międzywojennego w Polsce działało 28 wyższych uczelni. Głównymi **ośrodkami akademickimi** były **Warszawa** i **Lwów**. Światową sławę zyskała **lwowska szkoła matematyczna**, do której należeli Stefan Banach i Hugo Steinhaus. Dzięki badaniom Ludwika Hirszfelda wprowadzono na całym świecie oznaczenia grup krwi, używane do dzisiaj. W Polsce działały także instytucje naukowe mniejszości narodowych.

POLITYKA ZAGRANICZNA II RP

Położenie międzynarodowe państwa polskiego od początku jego istnienia było bardzo trudne. Polska pozostawała skłócona z największymi sąsiadami – Niemcami i ZSRS, traktującymi granice nowo powstałego państwa jako tymczasowe. Uwikłana była także **w spory z Litwą o Wilno** i z **Czechosłowacją o Śląsk Cieszyński**. Spośród sąsiadów przyjazne stosunki łączyły ją jedynie z Łotwą i Rumunią. Fundamentem polityki zagranicznej i bezpieczeństwa II RP był **sojusz z Francją** i **Rumunią**. W 1925 r. Rzeczpospolita podpisała konkordat ze Stolicą Apostolską.

Sytuację międzynarodową Polski pogorszył w 1922 r. układ w Rapallo, czyli nawiązanie bliskich stosunków politycznych, gospodarczych i wojskowych przez Niemcy i ZSRS. Kolejnym **wydarzeniem niekorzystnym dla Polski stało się w 1925 r. podpisanie traktatu w Locarno**, w którym Niemcy zaakceptowały ostatecznie swoją zachodnią granicę, co poprawiło stosunki niemiecko-francuskie. Nie dały jednak takich gwarancji Polsce i Czechosłowacji.

Po zamachu majowym ministrem spraw zagranicznych Polski został August Zaleski. W latach 1932–1939 tę funkcję sprawował Józef Beck. Obaj realizowali politykę Józefa Piłsudskiego, zakładającą poprawę stosunków z Niemcami i ZSRS. W **1932 r. podpisano polsko-sowiecki pakt o nieagresji**, a później w **1934 r. polsko-niemiecką deklarację o niestosowaniu przemocy**.

W marcu 1938 r. Polska wymusiła na Litwie nawiązanie stosunków dyplomatycznych, a w październiku na Czechosłowacji – oddanie Śląska Cieszyńskiego (Zaolzia).

Od października 1938 r. **Niemcy** wywierały presję na Polskę: domagały się zgody na przyłączenie Gdańska do Rzeszy i na przeprowadzenie eksterytorialnego połączenia między Niemcami a Prusami Wschodnimi. Rząd w Warszawie odmówił spełnienia tych żądań, co poskutkowało znacznym pogorszeniem stosunków między oboma państwami i groźbą wybuchu wojny. W kwietniu 1939 r. **gwarancji bezpieczeństwa** udzieliły Polsce Francja i Wielka Brytania, a miesiąc później Hitler wypowiedział umowę o niestosowaniu siły w relacjach z Polską. W sierpniu 1939 r., w ramach przygotowań do wojny z Polską, Niemcy podpisały z ZSRS **pakt Ribbentrop–Mołotow**, który dzielił Europę Środkowo-Wschodnią na strefy wpływów: niemiecką i sowiecką. W reakcji na to **Wielka Brytania** związała się z Polską **sojuszem wojskowym**.

WARTO PRZECZYTAĆ

A. Chwalba, *Rok 1919. Pierwszy rok wolności*, Wołowiec 2019.
M.M. Drozdowski, *Władysław Grabski*, Rzeszów 2002.
M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski*, Wrocław 2001.
J. Gołębiowski, COP. *Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000.
Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1999.
J. Pajewski, *Budowa II Rzeczypospolitej 1918–1926*, Poznań 2007.
P. Skibiński, *Polska 1918*, Warszawa 2018.
M. Urbanek, *Genialni. Lwowska szkoła matematyczna*, Warszawa 2014.
Wokół nowej syntezy dziejów Drugiej Rzeczypospolitej, red. W. Mędrzecki, Warszawa 2019.

Opinia Roberta Howarda z amerykańskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu, wyrażona podczas narady z prezydentem Woodrowem Wilsonem 3 czerwca 1919 r.

Każdy wie, że granica językowa między Niemcami a Polakami jest niezwykle kręta i zagmatwana. Na ziemiach tych odbyło się niezwykle mocne przemieszanie obu tych narodowości, przemieszanie dokonane przeważnie na skutek systematycznej działalności rządu pruskiego, za pomocą metod kolonizatorskich […] na Górnym Śląsku panuje prawdziwy terror […] aresztowano wszystkich wybitnych przywódców [polskich], których postawiono pod sąd i oskarżono o zdradę stanu za to, że przemawiali za przyłączeniem do Polski lub że zbierali pieniądze na polskie cele narodowe. W ten sposób niemożliwe jest przeprowadzenie sprawiedliwego plebiscytu.

Karta, nr 94, 2018, s. 23.

1. Wymień powody, które – zdaniem Howarda – uniemożliwiają przeprowadzenie plebiscytu.

Ulotka BBWR z 1930 r.

Centrolew to związek partyj opozycyjnych byłego sejmu: socjalistów, stronnictwa chłopskiego, chadecji i paru innych – przeciwników trwałych rządów w Polsce i Marszałka Józefa Piłsudskiego. Jest to związek zawodowy byłych posłów, który ma na celu przeszkadzanie naprawie Państwa Polskiego i ochronę interesów poselskich […] Wyborcy, zapamiętajcie […] tych zwolenników partyjniactwa i bezładu, współczesnych targowiczan.

Polona.pl

1. Wyjaśnij terminy *Centrolew* i *BBWR*.

2. Przedstaw argumenty, jakimi autor ulotki starał się przekonać wyborców, aby nie głosowali oni na Centrolew.

3. Wytłumacz, czemu miało służyć porównanie Centrolewu do targowicy.

Zarejestrowane cywilne pojazdy samochodowe, motocykle i rowery w latach 1926–1939

	SAMOCHODY	SAMOCHODY NA 10 TYS. LUDNOŚCI	MOTOCYKLE	ROWERY
1926	14 670	4,9	2481	–
1930	37 418	11,8	5901	–
1935	25 868	7,8	8305	–
1939	41 948	12,1	12 061	133 619

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 2: *Gospodarka*, Warszawa 2006, s. 484.

1. W którym okresie doszło do załamania motoryzacji w Polsce? Wytłumacz dlaczego.

2. Wskaż najbardziej popularny środek komunikacji obywateli polskich w 1939 r.

3. W którym roku na statystycznego Polaka przypadało najwięcej samochodów?

4. Na podstawie tabeli oceń, czy motocykle cieszyły się dużą popularnością.

Instrukcja okólna ministra spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Konstantego Skirmunta z wytycznymi dla polskiej polityki zagranicznej (ściśle tajna) z 3 sierpnia 1921 (fragment)

Od dłuższego już czasu wskazuje opinia publiczna niemal wszystkich narodów w sądach swych o Polsce znaczną nerwowość i zaniepokojenie. Zewsząd we wszystkich głosach prasy i przemówieniach odpowiedzialnych mężów stanu brzmi obawa, iż Polska zakłócić może pokój europejski, zewsząd słyszymy zarzuty, iż wyznajemy programy maksymalne i imperialistyczne, iż jesteśmy agresywni wobec sąsiadów […].

Tym bardziej staje się tedy najpilniejszym i najbliższym zadaniem naszej polityki zagranicznej likwidacja tych wielkich problemów granicznych, które dotychczas jeszcze zostały otwarte, problemów Górnego Śląska, Litwy i ewentualnie Galicji Wschodniej. […]

Już w epoce likwidacji spraw granicznych winna polityka polska zagraniczna dla szczęśliwego ich przeprowadzenia oprzeć się przede wszystkim na dwóch zasadach, które i na przyszłość pozostaną jej kardynalnymi podstawami, tj. na poszanowaniu traktatów, które zakończyły wojnę światową i ugruntowały nasz byt państwowy, na utworzeniu systemu sojuszy z państwami, z którymi łączy nas wspólność interesów […].

Poszanowanie traktatów, które są nie tylko prawną podstawą naszego istnienia państwowego, ale i najsilniejszą rękojmią nieodzownego dla nas ładu i pokoju w Europie.

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939, t. 1, Warszawa 1989, s. 175.

1. Wyjaśnij, które państwa i dlaczego mogły oskarżać Polskę, że zagraża pokojowi europejskiemu.
2. Przypomnij, czym zakończyły się wspomniane w tekście „problemy graniczne" związane z Górnym Śląskiem, Litwą i Galicją Wschodnią.
3. Wymień traktaty, które miał na myśli minister, gdy mówił o ich poszanowaniu.

POLECENIA

1. Przypomnij proces kształtowania się granic II Rzeczypospolitej.
2. Omów położenie międzynarodowe Polski w dwudziestoleciu międzywojennym.
3. Wymień ustawy zasadnicze, które określały zasady ustrojowe państwa polskiego w okresie międzywojennym. Wskaż różnice ustrojowe określone przez te dokumenty.
4. Wskaż dziedziny gospodarki, które najlepiej się rozwinęły w II RP.
5. Scharakteryzuj społeczeństwo międzywojennej Polski. Przypomnij, jak władze radziły sobie z problemami związanymi z mniejszościami narodowymi.
6. Wyjaśnij znaczenie odzyskania niepodległości dla rozwoju polskiej kultury i nauki.

Indeks ważniejszych pojęć

A

abolicjonizm 133
abstrakcjonizm 300
akademizm 111
Akt 5 listopada 230
analfabetyzm 359
anarchiści 120–121
Anschluss Austrii 292
antysemityzm 121, 273, 344
appeasement 293
Armia Polska we Francji (Błękitna Armia) 235
asymilacja mniejszości 344
autorytaryzm 267, 333
awangarda 297, 356, 359
Awangarda Krakowska 355

B

bajończycy 235
Bauhaus 302
biali (powstanie styczniowe) 165, 170
biali (Rosja) 227
Biblioteka Polska w Paryżu 88
Biblioteka Raczyńskich 81
Bitwa Warszawska 320
Błękitna Armia patrz: Armia Polska we Francji
bohema 113
bolszewicy 223–224
burżuazja 14, 71, 185

C

Centralizacja 74
Centralny Okręg Przemysłowy (COP) 351–352
Centrolew 334
chrześcijańska demokracja (chadecja) 121
Cytadela warszawska 66, 172, 196
„czarne koszule" 268
czarny czwartek 264
czerwoni (powstanie styczniowe) 165, 170
czerwoni (Rosja) 227

D

dadaizm 300
dagerotypia 12
dekabryści 34, 57
Delegacja Miejska 162
demokraci 24
demokratyzacja 117
depesza emska 127
detronizacja Mikołaja I 61
dominium 141
drapacze chmur 302
Druga Awangarda 355
druga rewolucja przemysłowa 98
dwuprzymierze 147
dwuwładza 223
Dziki Zachód 136

E

elektryczność 11, 98
elektryfikacja 296
emancypacja kobiet 118, 202, 262
emisariusz 72
endecja patrz: Narodowa Demokracja
ententa 148
etatyzm 269

F

faszyzm 268
Filomaci 57
fin de siècle 113
formizm 356
fotografia 11
futuryzm 300, 355

G

gaz ziemny 98
germanizacja 178
getto ławkowe 344
grypa hiszpanka 260–261
Gułag 283

H

hiperinflacja 264, 348
Hotel Lambert 69

I

impresjonizm 111
indukcja elektromagnetyczna 9
industrializacja 182
inflacja 264, 267, 348
inteligencja 71, 185

J

jazz 297
jidysz 182

K

kaliszanie 56
Kanał Panamski 103
Kanał Sueski 103, 140
kapitalizm 14
kapizm 356
karbonariusze (węglarze) 25
kartel 104
katorga 72, 174
kino 109, 296, 357
klasa robotnicza 185
kolektywizacja 285
kolonializm 139, 144
komercjalizacja kultury 108
komiks 297
Komisja Kolonizacyjna 179
Komitet Narodowy Polski 231, 242
komunizm 25–26
koncepcja federalistyczna 318
koncepcja inkorporacyjna 318
kongres słowiański 40
konserwatyzm 26–27
konstytucja kwietniowa 335
konstytucja marcowa 325–328
korporacjonizm 270
korupcja 267
krwawa niedziela 193
kryzys przysięgowy 233–234
kryzysy marokańskie 150
kubizm 300
kultura masowa 201
kultura masowa 296
Kulturkampf 178
kułak 282

L

la belle époque 113
Legion Puławski 234
Legiony Polskie 232
legitymizm 20
liberalizm 24
Liceum Krzemienieckie 82, 87
Liga Narodów 256–257

Ł

łagry 225, 283

M

mała konstytucja 325
marka polska 348
marksizm 119
marksizm 190
marsz na Rzym 269
mesjanizm 87
mienszewicy 224
Międzymorze 363

migracja 11
militaryzm 126
Młoda Polska 199–200
mobilizacja 214
modernizm 111, 199, 302, 359
monopol 105

N

nacjonalizm 119
Naczelna Rada Ludowa 240, 316
Naczelny Komitet Narodowy 232
Narodowa Demokracja (endecja) 191, 195
Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) 273
niewolnictwo 132
NKWD 282, 287
noc apuchtinowska 202
noc kryształowa 278
noc paskiewiczowska 70
Nowa Ekonomiczna Polityka (NEP) 281
nowela sierpniowa 332

O

odwilż posewastopolska 160
ogniwo galwaniczne 11
olimpiada 109
opinia publiczna 204
Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) 342

P

pakt reński 361
pakt Ribbentrop–Mołotow 294
państwa centralne 215, 216
państwo podziemne 170
parlament frankfurcki 39
parowiec 12
parowóz 12
penicylina 304
plebiscyt 124, 253, 316, 317, 318
pokój brzeski 238
pokój ryski 321
Polska A i B 352
Polska Komisja Likwidacyjna 240
Polska Organizacja Wojskowa (POW) 233
powstania śląskie 317–318
powstanie bokserów 142
powstanie wielkopolskie 317
pozytywizm 111, 187, 199
praca organiczna 71, 187
prohibicja 265
propaganda 277
propaganda 283, 284
protektorat 141
psychoanaliza 304

R

rabacja galicyjska 75–76
Rada Regencyjna 231, 240
radio 296, 367
rasizm 273
realizm 111, 199
realizm socjalistyczny (socrealizm) 285
reforma rolna 349
remilitaryzacja 278, 290
reparacje wojenne 254
restauracja 20
rewizjonizm 120, 361
rewolucja lutowa 37
rewolucja przemysłowa 9
romantyzm 27–30, 84
ropa naftowa 98
ruch ludowy 189
rugi pruskie 179
rusyfikacja 177
Rząd Obrony Narodowej 320

S

samochód 102, 103
samostanowienie narodów 255
sanacja 332, 333, 362
secesja 113, 114–115, 200
segregacja rasowa 136
Sejm Ustawodawczy 324–325
sejmokracja 330
sentymentalizm 84
serdecznie porozumienie patrz: ententa
silnik spalinowy 98, 102
Skamander 354–355
sobór watykański I 121
socjalizm 25, 119, 189–190
socrealizm 302
spirala zbrojeń 147
społeczna nauka Kościoła 121
spór klasyków z romantykami 85
stalinizm 282
statut organiczny 66
Stronnictwo Narodowe 334
sufrażystki 119
surrealizm 300
swastyka 274
syjonizm 121
syjonizm 343
symbolizm 113
system mandatowy 257, 262

Ś

świadomość narodowa 24
Święte Przymierze 22, 42

T

taśma produkcyjna 102
telefon 104, 105
telegraf 14
telegraf bez drutu 104
teoria ewolucji 105
teoria względności 106, 304
totalitaryzm 276
Towarzystwo Demokratyczne Polskie 69, 74
Towarzystwo Kredytowe Ziemskie 55
Towarzystwo Patriotyczne 57
Towarzystwo Rolnicze 161
traktat w Trianon 256
tramwaj elektryczny 103
trójlojalizm 187–188
trójporozumienie 148, 215
trójprzymierze 147, 215
trust 104

U

układ w Locarno 273
układ w Monachium 292
ultimatum 214
umowy (traktaty) laterańskie 271
uprzemysłowienie 9
urbanizacja 11, 182
ustrój parlamentarny 117
uwłaszczenie chłopów 40, 69, 77, 167, 171

W

walka klas 26
węglarze patrz: karbonariusze
wielka czystka 286
wielki kryzys 264, 351
wojna domowa w Hiszpanii 291–292
wojna podwodna 237
wojna pozycyjna 217
wojna totalna 217, 218
Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) 281
wybory brzeskie 335
wybory czteroprzymiotnikowe 118

Z

Zachodnioukraińska Republika Ludowa 318–319
Zakład Narodowy im. Ossolińskich 81
zamach majowy 331, 333
Zemsta Ludu 72
ziemianie 185
ziemie zabrane 54
zjazd słowiański 77
złoty polski 349
Związek Walki Czynnej 196–197
związki zawodowe 15, 120

Ż

żałoba narodowa 164

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: (koło lokomotywy) Piotr Kubat/WSiP
Tekst główny: s. 3 (lokomotywa) Julian Matulaniec, (ułan) Marek Szyszko, (samochód) Lissandra Melo/Shutterstock.com, (brosza) Andrzej Chęć/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 4 (czołg) CLAUS LUNAU/Science Photo Library/East News, (moda) Bridgeman Images/PhotoPower, (Piłsudski) NAC; s. 6 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 7 (miasto) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 9 (żniwiarka) BE&W, (fabryka) Everett Collection/Shutterstock.com; s. 10 (odlewnia) Lutz Braun/bpk/BE&W; s. 12 (parowóz) Imagno/Hulton Archive/Getty Images; s. 13 (parowiec) reprodukcja; s. 15 (kopalnia) akg-images/BE&W; s. 16 Manchester l. i p. reprodukcja; s. 18 (Talleyrand) reprodukcja; s. 20 (bal) i (karykatra) reprodukcja; s. 22 (Metternich) reprodukcja; s. 26 (Marks) reprodukcja; s. 27 (konserwatysta, liberał, obraz) reprodukcja; s. 28 (obraz) reprodukcja; s. 29 (obrazy) reprodukcja; s. 33 (obraz) reprodukcja A. Danvers/RMN-GP/BE&W; s. 35 (obraz) reprodukcja; s. 38 (portrety Napoleona) reprodukcja; s. 39 (walki na barykadach) reprodukcja; s. 40 (Kossuth) bpk/BE&W; s. 44–45 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 48 (kongres) reprodukcja, (karykatura) akg-images/BE&W; s. 50 (zdjęcie) Florian Monheim/Bildarchiv Monheim/Forum; s. 51 (obraz) reprodukcja; s. 52 (portret) reprodukcja; s. 53 (godło) Sławomir Skryśkiewicz; s. 54 (Czartoryski) reprodukcje; s. 55 (ułan) Marek Szyszko; s. 56 (Drucki-Lubecki) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 57 (Łukasiński) Jakub Płoszaj/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 60 (obraz) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 61 (Chłopicki) reprodukcja, (czwartak) Marek Szyszko; s. 62 (obraz) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 63 (Plater) reprodukcja, (Sowiński) Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 64–65 reprodukcje; s. 66 (karykatura) reprodukcja; s. 68 (obraz) reprodukcja; s. 69 (rycina) reprodukcja; s. 70 (Bazar) reprodukcja; s. 74 (proces) Anna Olchawska Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK, (Dembowski) reprodukcja; s. 76 (obraz) Muzeum Wojska Polskiego; s. 79 (Bem) reprodukcja; s. 82 (zdjęcie) Cezary Wojtkowski/iStock Editorial/Getty Images, (obraz) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 83 (zdjęcie) Radoslaw Maciejewski/Shutterstock.com; s. 84 (Teatr Wielki) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 85 (obraz) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. (obraz Michałowskiego) Jacek Świderski/Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie, (obraz Verneta) Pracownia Fotograficzna MNK; s. 88 (zdjęcie) Wojtek Laski/East News; s. 90–91 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 94 (obraz) Paweł Czernicki/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 96 (zdjęcie) Adam Kraska/Shutterstock.com; s. 97 (zdjęcie) Science Source/BE&W; s. 98 (zdjęcie) bpk/BE&W; s. 99 (zdjęcie) reprodukcja; s. 100 (miasto) Sol90 Images, (tramwaj konny) Bridgeman Images/PhotoPower, (tramwaj elektryczny) reprodukcja, (kolej podziemna) HERITAGEIMAGES/BE&W, (park) © Sotheby's/akg-images/BE&W, (samochód) Patricia Hofmeester/Shutterstock.com, (drapacz chmur) Lissandra Melo/Shutterstock.com; s. 103 (plakat) reprodukcja, (samochód) Library of Congress; s. 104 (Titanic) The Advertising Archives/Forum; s. 105 (karykatura) Library of Congress; s. 106 (karykatura) reprodukcja; s. 108 (plakat) reprodukcja; s. 109 (plakat) reprodukcja; s. 110 (obraz) reprodukcja; s. 111 (bedekery) reprodukcja; s. 112 (g.) reprodukcja, (d.) akg-images/BE&W; s. 113 (obraz) reprodukcja; 114 (willa) Dawid Lasocinski/Forum; s. 115 (elewacja) kapsiut/iStockphoto/Getty Images, (ogród zimowy) Andia/Universal Images Group Editorial/Getty Images, (broszka) Leonard de Selva/Bridgeman Images/PhotoPower, (grafiki) reprodukcja; s. 117 (wybory) reprodukcja; s. 118 (l.) Mary Evans Picture Library/BE&W, (p.) reprodukcja; s. 120 (obraz) reprodukcja; s. 123 (Cavour) reprodukcja; s. 124 (karykatura) reprodukcja; s. 126 (Bismarck) bpk/BE&W; s. 127 (piechur) Marek Szyszko, s. 128 (obraz) reprodukcja; s. 129 (portret) Culture Club/Getty Images; s. 131 (ilustracja z „Punck") reprodukcja; s. 132 (sprzedaż niewolników) reprodukcja, (niewolnicy, statek, praca na plantacji) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 133 (portret) reprodukcja; s. 135 (obraz) reprodukcja, (żołnierze) Marek Szyszko; s. 137 (kolej) reprodukcja, (zdjęcie) GRANGER COLLECTION/BE&W; s. 141 (alegoria) reprodukcja; s. 142 (zdjęcie) Niday Picture Library/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 144 (g.) Bridgeman Images/PhotoPower, (d.) Archivio World 1/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 147 (alegoria) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 149 (karykatura) reprodukcja; s. 152–153 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 157 (karykatura) reprodukcja; s. 158 (l. i p.) reprodukcja; s. 159 (obraz) Pracownia Fotograficzna MNK; s. 161 (Aleksander II) reprodukcja, (Zamoyski) reprodukcja; s. 162 (pogrzeb) Pracownia Fotograficzna MNK, (zdjęcie) reprodukcja; s. 163 (kobiety) reprodukcja; s. 164 (Wielopolski) reprodukcja; s. 165 (namioty) reprodukcja, (Dąbrowski) reprodukcja; s. 167 (obraz) Zbiory Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 168 (l. i p.) Paweł Czernicki/Pracownia Fotograficzna MNK, (powstańcy) Marek Szyszko; s. 170 (Langiewicz) Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK, (pieczęć) reprodukcja; s. 171 (Nullo) Łukasz Gałecki/Muzeum Wojska Polskiego; s. 172 (rycina) reprodukcja; s. 173 (Traugutt) reprodukcja, (naszyjnik) Adrian Czechowski/Muzeum Warszawy, (brosza i krzyżyk) Andrzej Chęć/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 174 (obraz) reprodukcja; s. 177 (sobór) reprodukcja; s. 178 (obraz) repro. Desa Unicum/Marcin Koniak; s. 179 (zdjęcie) reprodukcja; s. 180 (ks. P. Wawrzyniak) Public Domain; s. 181 (obraz) Bartosz Cygan/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 182 (obraz) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 184 (portret) reprodukcja; s. 189 (strona tytułowa) reprodukcja, (Witos) reprodukcja; s. 190 (Piłsudski) reprodukcja, s. 191 (Dmowski) reprodukcja; s. 193 (obraz) reprodukcja; s. 194 (karykatura) reprodukcja; s. 195 (g.) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie, (d.) reprodukcja; s. 196 (l.) reprodukcja i (p.) PLRANG ART Artur Furmanek/Shutterstock.com; s. 197 (zdjęcie) NAC; s. 199 (obraz) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 200 (obraz) Obst Sławomir/Własność Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu, Rogalin; s. 201 (l.) Adam Wierzba/WSiP, (p.) Bartosz Cygan, Mateusz Szczypiński/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 202 (strona tytułowa) reprodukcja; s. 203 (l. i p.) reprodukcja; s. 204 (mapa) reprodukcja; s. 206–207 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 208 (obraz) reprodukcja;

s. 213 (strona tytułowa) akg-images/BE&W; s. 215 (żołnierze) Marek Szyszko; s. 216 (g.) The Print Collector/BE&W, (d.) Piotr Szlanta; s. 217 (l.) De Agostini/Veneranda Biblioteca Ambrosiana, Milan/BE&W i (p.) akg-images/BE&W; s. 218 (g.) Historic England/Bridgeman Images/PhotoPower, (d.) Everett Historical/Shutterstock.com; s. 219 (czołg) CLAUS LUNAU/Science Photo Library/East News, (maska) siloto/Shutterstock.com, (samolot) U.S. Air Force/Wikipedia [public domain], (rkm) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 222 (zdjęcie) reprodukcja; s. 224 (obraz) Vladimir Serov Lenin ogłaszający władzę radziecką, © RAO, 200…; fot. Aisa/BE&W; s. 225 (zdjęcie) Library of Congress; s. 226 (l. g.) George Rinhart/Corbis/Getty Images, (p. g.) Bettmann Archive/Getty Images, (d.) reprodukcja; s. 227 (taczanka) NAC; s. 229 (alegoria) reprodukcja; s. 231 (g.) reprodukcja, (d.) NAC; s. 232 (l.) reprodukcja, (p.) Piotr Idem, Mateusz Szczypinski/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 233 (zdjęcie) NAC; s. 234 (g. i d.) reprodukcja; s. 235 (zdjęcie) NAC, (plakat) Library of Congress; s. 237 (plakat) reprodukcja; s. 239 (zdjęcie) reprodukcja; s. 240 (pocztówka) reprodukcja; s. 241 (g. i d.) NAC; s. 242 (obraz) reprodukcja; s. 244–245 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 247 (legionista) Marek Szyszko; s. 248 (obraz) © VG Bild Kunst, Bonn 2021; fot. akg-images/BE&W; s. 249 (l. i p.) reprodukcja; s. 251 (zdjęcie) General Photographic Agency/Hulton Archive/Getty Images; s. 253 (obraz) reprodukcja; s. 256 (karykatura) reprodukcja; s. 257 (zdjęcie) Harris & Ewing/Library of Congress; s. 260 (miasto) W.L. King/Library of Congress, (tramwaj) akg-images/BE&W; s. 261 (zdjęcie) Jacques Boyer/Roger Viollet/East News; s. 262 (obraz) reprodukcja; s. 263 (obraz) © VG Bild Kunst, Bonn 2021; fot. akg-images/BE&W; s. 264 (l.) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W, (p.) Bettmann/Bettmann/Getty Images; s. 265 (zdjęcie) UniversalImagesGroup/Getty Images; s. 268 (Mussolini) MARY EVANS PICTURE LIBRARY/BE&W; s. 269 (zdjęcie) akg-images/Fototeca Gilardi/BE&W; s. 270 (okładka) Achille Beltrame/Wikipedia [Public domain], (fiat Tipo) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 271 (l.) NsMn/Wikipedia [public domain], (p.) NAC; s. 274 (plakat) Everett Historical/Shutterstock.com; s. 275 (zdjęcie) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 276 (zdjęcie) mauritius images GmbH/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 277 (g. l.) Bridgeman Images/PhotoPower, (g. p.) akg-images/BE&W, (d.) reprodukcja; s. 278 (l.) akg-images/Pictures From History/BE&W, (p.) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 279 (zdjęcie) Roman Mikhailiuk/Shutterstock.com; s. 281 (godło) TheSign 1998/Wikipedia [public domain]; s. 282 (pocztówka) reprodukcja; s. 283 (plakat) reprodukcja; s. 284 (l.) Sovfoto/UIG/East News, (p.) akg-Images/East News; s. 285 (l.) Paola Crash/Shutterstock.com i (p.) Wikipedia [Public domain]; s. 291 (zdjęcie) reprodukcja; s. 293 (g.) Heinrich Hoffmann/ullstein bild/BE&W, (d.) bpk/BE&W; s. 297 (zdjęcie) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 298 (stroje) Bridgeman Images/PhotoPower, (moda sportowa) The Print Collector/Alamy Stock Photo/BE&W, (stroje męskie) akg-images/Florilegius/BE&W, (stroje kobiece) Science History Images/Alamy Stock Photo/BE&W; (stroje męskie) Pictorial Press Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 299 (garsonka) Bridgeman Images/PhotoPower, (futra) colaimages/Alamy Stock Photo/BE&W, (moda wieczorowa, materiał w kwiaty, garnitury) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 300 (*Guernica*) © Picasso Succession, 2021; fot. Bridgeman Images/PhotoPower, s. 301 (g.) reprodukcja i (d.) © Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí, VEGAP, Madrid 2021; repro.akg-images/BE&W; s. 302 (g.) claudiodivizia/iStockphoto/Getty Images, (d.) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 303 (zdjęcia) joSon/Stone RF/Getty Images; s. 304 (zdjęcie) akg-images/Archiv Peter Rühe/BE&W; s. 306–307 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 313 (l. i p.) reprodukcja; s. 314 (g.) Pictures From History/akg-images/BE&W, (d.) NAC; s. 315 (obraz) Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 316 (pocztówka) reprodukcja; s. 317 (plakat) reprodukcja; s. 318 (zdjęcie) NAC; s. 319 (plakat) reprodukcja; s. 324 (zdjęcie) NAC; s. 325 (zdjęcie) reprodukcja; s. 326 (Narutowicz i Wojciechowski) NAC; s. 327 (plakat) reprodukcja, (Rataj) NAC; s. 330 (zdjęcie) NAC; s. 331 (l.) NAC, (p.) Zbiory Mariusza Kolmasiaka/East News; s. 332 (Mościcki) NAC; s. 333 (druk) reprodukcja; s. 334 (zdjęcie) NAC; s. 336 (pogrzeb) Piotr Mecik/Forum, (Rydz-Śmigły) NAC; s. 340 (zdjęcie) NAC; s. 341 (zdjęcie) NAC; s. 342 (zdjęcie) NAC; s. 343 (zdjęcie) NAC; s. 345 (zdjęcie) reprodukcja; s. 347 (środek płatniczy) reprodukcja; s. 348 (g. l.) forum/RSW/Forum, (g.p.) NAC, (d.) NAC; s. 349 (g.) NAC, (d.) reprodukcja; s. 350 (g.) Tadeusz Gronowski repro. Krzysztof Chojnacki/East News, (d.) NAC; s. 352 (zdjęcie) Pikiel Witold/NAC; s. 355 (g.) Jacek Świderski/Pracownia Fotograficzna MNK, (d.) © Zofia Stryjeńska fot. Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 356 (g.) © Tamara de Lempicka Estate, LLC/ADAGP, Paris, 2021; fot. akg-images/BE&W, (d.) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, s. 357 (g.) domena publiczna/zasoby FINA, (d.) NAC; s. 358 (g.) Artur Bociarski/Shutterstock.com, (d.) MHK/Forum; s. 359 (zdjęcie) Museum of Gdynia [public domain]; s. 362 (Beck) NAC; s. 363 (zdjęcie) NAC; s. 364 (plakat) reprodukcja; s. 366–368 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły starania mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów wszystkich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27^1 ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.